

YU ISSN 0507-4428

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

Књ. XVII

ВРАЊЕ
1984. год.

YU ISSN 0507-4428

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. XVII

ВРАЊЕ
1984. год.

BULLETIN
DU MUSEE DE VRANJE
TOME XVII

Власник и издавач
Proprietaire et édituer
НАРОДНИ МУЗЕЈ — БРАЊЕ

Уређује
УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР
Redige par le Comité de redaction

Мр Славко Ђорђевић
Др Момчило Златановић
Миодраг Митровић
Олгица Паламаревић
Мр Србољуб Стаменковић
Славица Степаненко и
Добривоје Стојиљковић

Одговорни уредник
Rédacteur
Миодраг Митровић

Штампа — Imprimerie
Штампарија „Нова Југославија” Брање

САДРЖАЈ — TABBELE DES MAIÈRES

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

	Страна — Page
<i>Богумил Храбак</i>	
Дубровчани у рударству и увозно-извозној трговини Косова 1455—1700 — — — — — — — — —	1
Les commercants de Dubrovnik dans les mines et dans les commerce exporte-importe de Kosovo 1455—1700	133

П Р И Л О З И

<i>Растко Васић — Олгица Паламаревић</i>	
Археолошке белешке из околине Врање — — —	135
Archaeological notes from the region of Vranje — —	140
<i>Мр Милица Бодрожич</i>	
Зборови и други скупови радника лесковачког и врањског краја и рад на њиховом политичком и културном уздизању од 1903—1914 — — — — — — — —	145
Рабочие собрания в лесковачком и врањском краях и их работа над културно-политическим подьёмом с 1903—1914. год. — — — — — — — —	168
<i>Миодраг Митровић</i>	
КПЈ на општинским изборима у Врању 1920. год. —	169
СРЈ et the township elections in Vranje in 1920 — —	179
<i>Др Жарко Јовановић</i>	
Радничка уметничка група „Абрашевић” у Врању —	181
Le groupe artistique des ouvriers »Abrašević« a Vranje	192

Др Жарко Јовановић

- Радничка уметничка група „Абрашевић” у Прокупљу 193
Le grup d'art et de culture des ouvriers »Abrašević« a
Prokuplje — — — — — — — — — — 207

Хранислав Ракић

- НОР и социјалистичка револуција у првој половини
1943. године у јужној Србији — — — — — — — — — — 209
La Guerre nationale de libération et la Révolution so-
cialiste á la première moitié de 1943 ans dans la Serbie
de Sud. — — — — — — — — — — — — — — 226

Мр Србољуб Стаменковић

- Централна насеља и функционалне просторно-демо-
графске особености њиховог комплексног функцио-
налног подручја у Врањском крају — — — — — — — — — — 229
Les agglomerations centrales et les qualites fonda-
mentales de l'espace demographique de cette region complexe
de Vranje — — — — — — — — — — — — — — 248

Г Р А Ђ А

Часлав Ђорђевић

- Неки стари обичаји и веровања у прешевско-бујано-
вачком крају — — — — — — — — — — — — — — 249
Quelques moeurs et croyances dans la region de pre-
ševo et bujanovac — — — — — — — — — — — — — — 269

Новица Живковић

- Кроз ослобођену Србију 1918 — — — — — — — — — — 217

К Р И Т И К Е И П Р И К А З И

Мр Милица Бодрожич

- Грађа за историју револуционарног радничког пок-
рета Лесковца и Врања — — — — — — — — — — — — — — 281

Мр Милица Бодрожич

- Др Димитрије Кулић: Комунистичка општина у Лес-
ковцу 1920—21. — — — — — — — — — — — — — — 286

Александар Трајковић

- Душан Девеџић — Жика; Живи Мостови, сећања — — — — — 289

БОГУМИЛ ХРАБАК

ДУБРОВЧАНИ У РУДАРСТВУ
И УВОЗНО-ИЗВОЗНОЈ ТРГОВИНИ КОСОВА 1455—1700

Наша наука релативно добро познаје рад Дубровчана, осталих Примораца и Италијана у рудничким местима Србије и Босне и њихов удео у трговини домаћих феудалних држава. Доласком Турака настале су промене, али се ипак није све намах обрнуло. Дубровчани су и даље били ангажовани у рударству Косова и осталих делова Србије, отприлике до 1520. године, а све до средине XVII века они ће представљати у балканским земљама значајне трговце, увознике-извознике. Поједине трговачке насеобине у Србији добиле су своју обраду за период од 1450. до 1600, а за XVII и XVIII столеће и опширне прегледе. Области данашње САП Косова нису биле обухваћене таквим истраживањима, осим што је В. Винавер на арбанашком језику дао преглед дубровачке трговине на Косову, али углавном само у XVII веку. Пропуст наше историографије се овом приликом уклања, имајући у виду и оне податке који би имали да унапреде општи рад на привредној повести Покрајине.

Основни изворни материјал дали су многобројни фондови Хисторијског архива у Дубровнику. Више података било је у тзв. пословним серијама, но за овај рад прегледане су и политичке и остале серије. Архивалије Котора, Пераста, Херцег-Новог, Сплита, Задра, Ријеке и Венеције не доприносе проширивању наших сазнања у вези с постављеном темом. Турски документи су релативно ретки за почетак османлијске власти на Балкану, тако да се до средине XVI столећа ради готово једино са пописним дефтерима и законским споменицима. Таква документација је ретко обухватала и Дубровчане као странце и колективног султановог харачара. Од педесетих година XVI века

Мухиме дефтери доносе много шири дијапозон података, но и они мало воде рачуна о трговцима са стране. Поред публикованих, овде су коришћени и неки необјављени турски документи.

Прва верзија овог рада написана је још у јесен 1950, као део дипломског рада. Знатно шири верзија написана је 1976, у вези са почетком рада на пројекту о привреди и друштвеним односима на Косову, који је тада започет на Одељењу за историјске науке Филозофског факултета у Приштини.

Као што је познато, Дубровчани су водили посредничку трговину, увозећи мануфактурне израђевине Запада и извозећи сточарске сировине, руде и храну из Османлијског царства. Тежиште те делатности налазило се на уновчавању или трампи текстилних и других увозних артикала. Косово у великој мери представља изузетак: ту је тежиште било на извозу производа регије, најпре (до око 1530) на извозу метала а затим (нарочито од 1580) на извозу вуне. Пола столећа распона између ових временских међаша представља доба стагнације дубровачке трговине и уопште њихове привредне делатности на Косову.

I. РУДАРСТВО НА КОСОВУ ОД СРЕДИНЕ XV ДО КРАЈА XVII ВЕКА

На Косову су средином XV столећа постојали старији и млађи рудници. Најстарији су били Трепча и окна око Грачанице¹ (данас Ајвалија, Кишница), затим се јавило Јањево и Ново Брдо. Млађи рудници су почели да раде 20-их година столетића, у време кад је настао највећи успон српског средњовековног рударства и металургије. Ту су спадали Бело Брдо и Гларево, Леце и неидентификована Главичица.² Појаву даљег узлета рударства пратило је добијање неких нових производа — црвца (реалгара) и аурипигмента. Са већом присутношћу Османлија почео је и већи извоз глете (оловног оксида), мада је она била и раније позната.

У косовским рудницима вадила се руда сребра, олова и гламског или златоносног сребра. У Белом Брду су рудари налазили и на платину, али је нису вадиле, јер њен квалитет тада у балканским рудницима још није препознат. Према једној процени, у Новом Брду се у првој половини XV века добијало око

1 Из планине Вслетјен код Грачанице је, наводно, још краљ Владислав вадил рудачу злата (М. Г. Милојевић, *Путопис дела праве старе Србије I*, Београд 1871, 144).

2. Код села Клинс, на путу између Пећи и Приштине односно код железничке станице Волујак, до станице Метохије у правцу Призрена; нека окна у околини Арбанаси погрешно називају и Ваљак. То ће бити оно „Зларе“ које наводи Глиша Елезовић (*Iz carigradskih arhiva Mühimme defteri, Beograd 1951, 397, III — 1792* од маја 1566). — Млађим рудницима припада и Главичица са нешто Дубровчана (Хисторијски архив у Дубровнику — у даљем тексту: (HAD, Cons. min. XXXIII, петог септембра 1426) и рудник Леце (HAD, Cons. min. X, 150 од 30. VII 1443).

14.000 литара сребра годишње. У литри грамског сребра било је обично 43 аксаће злата (18,057%), али је било случајева са три и по унче злата (29,2%),³ И српске државне власти и дубровачки поседници окана и топионица били су највише заинтересовани за гламско и бело сребро, које су у знатнијој мери извозили у Дубровник и Венецију, односно и у друге италијанске области па и у Каталонију.⁴ Док су Дубровчани обично били власници целог „кола” за отапање, у руднику где је експлоатација била много скупља, обично су, као и на Западу, држали само уделе.⁵ Косовско рударство, више него трговинске могућности, привукло је, поред Дубровчана, и Которане и друге Приморце, а било је и Млечана, Ђеновљана (1443) а појединачно и других Италијана.

Цена племенитих метала била је врло значајан моменат за улагање и вађење руде. Унча злата у грамском сребру стајала је 7 дуката, тј. 84 дуката либра, а пречишћеног и 104 дуката либра. Из тога се види да је рафинација износила 18,5% од цене чистог злата.⁶ Одвајање злата од сребра у првој половини XV века обављало се и у рударским варошима Косова. Метали су се на Косову мерили локалним мерама — мањом новобрдском и нешто већом приштинском. На једну литру и трећину аксаће ишла је једна дубровачка литра и четири аксаће; за 281 новобрдску аксаћу давало се 289 дубровачких аксаћа.⁷

И на крају постојања деспотовине задржале се у косовским рудницама саска техника рада. Кад би „узбојник” пронашао камење са примесом руде, отварао је обично вертикалан „шахт” или „правац” до слојева руде, где су се израђивале „штолне”. „Правац” „штолне” се по потреби обезбеђивао од одроњавања „цимровима” од дрвене грађе. Ископана рудача је колицима вожена кроз „штолне” до „правца”, кроз који је помоћу „хорња” извлачена на површину људском снагом или помоћу чекрка, „рапа”, који су окретали коњи. Рудача је потом одвајана од земље и нечистоће у „плакаоници” (флотацији), а затим топљена у

3 М. Ј. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, део II Београд 1962, 85, 86, 87. — В. Винавер држи да је гламско сребро Бускова садржавало 5% злата (*Прилози историји племенитих метала, цена и надница, средњовековни Дубровник*, Историјски часопис бр. 1—2/1960, 80, бел. 78). Некад је ишла само једна аксаћа на либру: *Которски споменици*, II Загреб, 1918, 318—319 (1335..)

4 О извозу сребра на Запад вод.: В. Храбак, „Дубровачко сребро” у Италији и Каталонији у XIV, XV и XVI веку, *Историјски гласник* 1—2/1980, 57—78).

5 Деспотов човек Степан Стрчић (1447) продао је двојици Дубровчана у Јањеву четири удела у руднику (HAD, Lat. for. XXI, 211’).

6 М. Ј. Динић, *За историју рударства II*, 85, 86, 88. Рафинација сребра, за рачун султана, без сумње из косовских рудника, вршена је у Дубровнику још 1442. године. (HAD, Cons. min., IX, 135’). О обради златоносног сребра у Дубровнику (1440) види: Cons. min., IX, 6.

7 Исто, 85, 86. — Спор 1463. због пропалог сребра Бенка Главаша али и због разлика новобрдске и приштинске мере (HAD, Div. sanc. LXXI, 30).

„колу”, у коме су се налазиле пећи. Обезбеђење радника у окнима било је примитивно, те је долазило до несреће: „цехови” би се упалили, „ширине” би се рушиле, а људи су у рудницима гинули.⁸ Присуство у рударским насељима већег броја дубровачких бербера, који су служили и као ранарници, сведочи о знатном лечењу повреда и оних рудара који смрт нису дочекали под земљом.

„Плико” тј. непречишћено сребро, сребро из првог топљења (купелирано) даље се пречишћавало новим таљењем а злато је одвајано и хемијским путем, при чему се знало за „флусове”, тј. за материје које су при топљењу служиле за везивање појединих хемијских елемената. Није познато да ли се уз сребро, олово и глету још каква руда вадилa и топила, на пример бакар, гвожђе и антимон.

Топионице метала („кола”) биле су једноставне и јевтине. Једно „коло” у Кривој Реци крај Новог Брда продато је 1398. године за свега 32 литре сребра.⁹ Трговци често и са стране, на пример Дубровчани из Трепче, куповали су пречишћену руду у Новом Брду, па су је држали у кући, немајући могућност да је одмах отапају.¹⁰ „Кола” су се налазила, вероватно због коришћења водене снаге и даље од Новог Брда, по селима, на пример у Стријежовцу (1393).¹¹ Поред копача који су припадали домаћем живљу и Сасима, на рудницима је радила неквалификована радна снага (из редова Влаха и Цигана) затим занатлије, било везане за рад рудника и нарочито за металургију (исквивачи злата, златари, конопари, ливци топића, ковачи, израђивачи мешина) или занатлије који су подмиривали потребе рудара, дакле живља урбаног типа (бербери, кројачи, обућари, дрводеље, кожари, седлари, клобучари, пушкарџи). Било је и крчмара и пекарица. Занатлије су биле организоване у своје професионалне организације, на чијем су се челу налазили протомајстори.¹² Било је и трговаца који су довозили намирнице, дрво и друге потребе. С њима и са извозницима метала били су повезани рударски предузимачи, власници удела у руднику или топионице. Уз праву деспотову властелу (ћефалије, кнез, војвода) постојали су и „угледници”, тј. нека врста градског патрицијата, која се још није затворила у „племенити” слој друштва који је уживао посебан друштвени положај и повластице.¹³

Врховно право власништва над рудним благом, као и у другим земљама, припадало је владару. То је регално право ње-

8 *Историја народа Југославије I*, Београд 1953, 375 (М. Ј. Динић).

9 *HAD*, Div. canc. XXXIII, 121 од 20. IX 1398.

10 *HAD*, Test. not. XIV, 38—9 од 2. VIII 1446 (Радоје Припчић).

11 *HAD*, Test. not. VIII, 65' — 6 од 30. I 1395, завештање Хрватина Тврткивића.

12 М. Ј. Динић н. д., II, 74.

13 Исто, 81.

му доносило „урбуру“ (вероватно од осмине до дванаестине), коју је прикупљао „урбарар“. Појединци или дружине које би добијале концесију да ваде руду били су потпуни сопственици својих окана. Били су врло често странци, пре свега Дубровчани. Рударски центри постајали су значајни тргови, па је владар издавао њихове царине у закуп. Владар је уживао регално право и у вези с ковањем новца.¹⁴

Рударском вароши управљао је кнез, из редова деспотове властеле а мањим рудницима и из редова Дубровчана. Градом (тврђавом) изнад насеља руководио је ђефалија. Постојали су и војвода, такође деспотов властелин, нотар (економик), путали (органи који су обнародовали заповести власти у појединим деловима вароши), цариници (који су могли бити и странци).¹⁵ У рударским местима било је више свештеника па и монаха православне и католичке вере. Код католика је постојао један плебан (жупник, уз главну цркву) и више каноника и фратара. Производном делу становништва припадали су: ваотурци (купци опране руде за топлење у „колима“, шафари (надзорници у окну или „колу“), хутмани (настојници „цехова“), плакаоничари (стручњаци у флотацији), фурници (транспортери руде), трајбари (радници на чекрку за извлачење руде из окна), утрајтари и маса обичних рудара (рупници, фосери).¹⁶ Закуп и држање царине увек су занимали дубровачке трговце, не само као извор лаке зараде појединаца него и као утврђивање посебних стопа код извоза Дубровчана. Породица Соркочевића са својим ортацима посебно су обележени (1450) у вези с царинама у Новом Брду, Приштини и Трепчи.¹⁷

Колико је рударство средњовековне Србије било на гласу нека покаже и чињеница да се арагонски краљ Алфонс 26. априла 1455. обратио деспоту Ђурђу Бранковићу с молбом да му пошаље бар шест стручних радника који би изналазили руду и отварали руднике, јер су у његовој краљевини нађене златне и сребрне жиле.¹⁸

Рударство Косова у првом периоду османлијске власти прошло је кроз неколико фаза наизменичног опадања и пораста производње. Најпре, непосредно по освајању, настао је нагли пад продукције, упоредо с општим привредним застојем области. За време владавине султана Мехмеда II Освајача, према једном службеном акту, рудари и рудници у Новом Брду, који се као најјачи рудник ипак некако одржао, нису показивали интересовање за стварни рад, те су руднику причињавали вишеврсне

¹⁴ *Историја народа Југославије I*, 375.

¹⁵ М. Ј. Динић, н. д., II, 83; I, 3.

¹⁶ Исто, II, 83—4.

¹⁷ *Chronica ragusina Junii Restii item Joannis Gundulae*, digessit Sp. Nodilo, Zagreb 1893, 305

¹⁸ *Политика* (Београд) 17. III 1923, 4 (Ст. Стојевих).

незгоде. Мада је турска управа посвећивала велику пажњу добијању племенитих метала који су били потребни за ковање новца, она није обезбедила повољне услове за рудокопњу.¹⁹ Године 1459. помиње се један инспектор косовског рударства из редова домаћег племства (Дејан Алтомановић), који је избегао у Босну и јуна месеца потписао апел хришћанским војним снагама за борбу против Турака на Косову.²⁰ Годину раније, неким трговцима из Дубровника пала је извесна количина сребра у Бојану, те су од своје владе захтевали да се на место несреће упути син градског адмирала како би то сребро извадио;²¹ те пошљике су могле бити упућене само са Косова. Чак су и Которани 1466. године извезли из Албаније неко олово.²² Неки Требињац преносио је у каравану и три унче златастог сребра, о чему је морао да јави дубровачким властима, јер је настала штета на путовању.²³ Неко друго кријумчарено сребро Дубровчана пропало је 1476. у Србији,²⁴ одакле је сребро експедовано и у знатнијим количинама у Дубровник да би се набавиле тканине.²⁵ Турци су морали запазити интересовање Дубровчана за сребро. Због тога су се трудили да их приволе поновној рударској делатности, обећавајући им исте услове које су имали за деспотове власти.²⁶

Извесно оживљавање рударске активности настало је од краја XV и у првим деценијама XVI века. Дубровачки трговци су тада нешто слободније извозили олово у завичајни град; неки Стјепан Божидаровић, вероватно из Новог Брда, закључио је трговачко друштво са Мартином Ник. Цималом (такође са Косова) да му испоручује олово, коже и ћилима а да заузврат прима тканине са Запада (из Перпињана, Напуља, Лондона и са других страна);²⁷ ту је пословна зарада компаније износила 28%, више него у промету осталих роба. Изгледа да се и у хришћанском свету знало да султанови рудници успешно раде, те су Угри наговорили Арбанасе да нападну султанова рудничка окна; ови су то и извршили почетком лета 1501, начинивши велики покољ међу затеченим живљем.²⁸ Тај случај није на дуже

19 S. Rizaј, *Rударstvo Kosovo i susednih krajeva*, Priština 1968, 32.

20 *Djela Andrije Kačića Miošića* priredio T. Matić, knj. I, Stari hrvatski pisci, knj. XXVII, Zagreb 1942, 213—14.

21 HAD, Cons. rog. XVI, 4' од 9. I 1459.

22 Archivio du stato, Venezia (у даљем тексту: ASV), Senato I, Mar, R. VIII, 75' од 16. V 1466.

23 HAD, Mob. ord. Ia, 92 at (пролеће 1474).

24 HAD, Div. sanc. LXXVIII, 191 од 13. VI 1478 (Иван Ст. Гучетић, Лука Вукчић, Вукац Владисавић, Влахуша Шишковић).

25 HAD, Div. not. LX, 115 од 24. VIII 1476 (Радивој Радосалић звани Козица примио је од Радоње Цветковића 105 либара и 4 унче финог сребра).

26 Г. Елезовић, *Турски документи*, књ. I, св. 1, Београд 1940, 39—42.

27 HAD, Div. not. LXXI, 107'—8 од 4. II 1492.

28 *I diarii di Marino Sanuto*, vol. IV, Venezia 1880, 98 Венеција 11. VIII 1501 према писму пристиглом из Дубровника.

закочио производњу, јер се 1515. нека глета извозила у Дубровник заједно са скопским кордованом.²⁹ У Венецији су још пре навале Арбанаса знали да косовски рудари нешто значе и у војним потребама, јер је евидентирано да је у пролеће 1499. из Скопља отпремљено 400 рудара да минирањем у престоници израде подземне хале за потребе царске морнарице.³⁰ И неки рудници северније, на Копаонику и Рудник под Штурцем су 20-их година XVI века давали султану највећи приход.³¹ У то доба од косовских рудника најатрактивнија је била Трепча.

Тридесетих година султан Сулејман Законодавац (1536) наставио је рад султана Бајазиди II на кодификацији законских споменика, везаних за рударство балканских области. Рударски закони Сулејманови дали су слободу приватној иницијативи у трагању за рудом и у њеном коришћењу. На пример, кадија Новог Брда препоручен је да нађе људе који ће оживети празна окна као и оне који би трагали за новим рудним жилама.³² Чак и превоз олова из Косову суседних кадилука 1574. године није вршен кулуком или насилном реквизицијом, него је превоз колима у правцу Солуна плаћан.³³ Млетачки поклисар Јакопо Соранцо (1575) писао је: „Један дан одавде (Скопље) има рудник олова и сребра, а још један дан има рудник бакра, сребра и злата. Од сваких 400 либара, што се извади, иде 250 султану, а остало радницима или онима који дају руду копати.“³⁴ То се свакако односи на косовске руднике, јер је Соранцо касније поменуо Кратово. Ипак, ускоро, и као последица појачаног учешћа државе у оствареном дохотку, дошло је до стагнације и пропадања рударства на Косову и у рудницима северно од њега.

О стагнираној производњи рудника Порта је 1565. писала кадијама Новог Брда, Приштине, Запланине, Новог Пазара и Брвеника. Посебан емисар из Цариграда добио је задатак да сакупи емине (надзорнике), писаре и остале службенике и му-

29 NAD, Div. sanc. CVI, 24 од 6. X 1515 (СТИЈЕПО ГРАДИЊ КОЈИ ПОСЛУЈЕ СА СИЦИЛИЈАНЦЕМ АЛВИЗОМ НИКОЛИНИМ; ГЛЕТЕ ЈЕ БИЛО ЗА 61 А КОРДОВАНА ЗА 550 ДУКАТА).

30. Б. Храбак, *Вести за македонските градови во венецијанските дневници кон крајот на XV и во првата третина на XVI век*, Гласник на ИНИ, бр. 1/1979, 141.

31 *Историја народа Југославије II*, 68.

32 В. Скорић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939, 9—10.

33 Bas,bakalnik ars,ivi (Istanbul), Mühimme defteri XXIV, 220' S. Rizaj, *Rudarstvo*, 33.

34 Р. Matković *Putovanja po Balkanskom poluostrvu XVI veka*, Rad JAZU 124, 31 — Из имена која су нетачно забележена излазило би да је царско посланство Давида Унгнада (1572) знало за Ново Брдо и Трепчу; о Новом Брду и Трепчи иначе нема изричитих помена код западних путописаца (В. Храбак, *Putnici iz hrišćanske Evrope o privrednim prilikama slovenskih zemalja na Balkanu pod Turcima u XVI veku*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini VI B (1970), 30.

башире, како би заједнички установили колико је раније било места на којима се копала руда, ко су били власници јама а колико је окана било у производњи тада (1565) и са коликим товаром извађене руде; требало је испитати квалитет рудаче, према класама и установити колико која при топљењу може дати сребра. Посебан извештај требало је посветити броју варака, радника на казану (најамних), ђумурџија, радне снаге са села и другог живља које је живело на руднику. Нарочито је ваљало обратити пажњу запуштеним окнима, где је продукција могла бити обновљена. Требало је навести колико је било тава за пржење сребрне масе у време кад су рудници успешно пословали а колико је тих тава било 1565. и да ли је узрок смањеном топљењу руде био у мањку радних руку. Они који су се некад бавили рудокопњом па су баталили посао морали су бити доведени у рудник. Топљење сребра обављано је сваких 15 дана, а добијена количина метала морала се предавати ковници. За експедицију тога сребра били су лично задужени кадије и назире. Сребро које би долазило у ковницу, сходно прописима дефтера, класирало би се према квалитету. Сви радници, па и они са села и угљари, морали би се пописат, с тим да им се плате деле недељно. Сребро је могло да с продаје на страну, али је о томе требало водити евиденцију. За мерење сребра биле су меродавне ваге у ковницама, нарочито ако би се утврдила разлика у односу на количину која је регистрована у чистионицама (калханама). Основна је порука била: сви рудници треба да се отворе и ставе у погон. Свака три месеца ваљало је слати извештај а сваких шест месеци и обрачун о производњи и трошковима. Биле су то мере да се не дозволи даљи застој и пад производње.³⁵

Ђеновљанин Јакопо Промонторио (1478) међу најважније руднике у Румелији сврстао је и Ново Брдо и Приштину (тј. руднике око ње).³⁶ У рударском закону из 1536. уз ове поменути су и Јањево, Трепча и Сирињ.³⁷ Радили су и Гларево и Леце, у чијој су околини нађени средњовековни рударски објекти.³⁸ У закону Новог Брда (1488) помињу се рудници који су припадали Новом Брду — Блавиче (Плавица. данас махала села Бостана),

35 Комисија за историју народа Босне и Херцеговине (при Академији наука и умјетности БиХ) (у даљем ткесту: Комисија), инв. бр. 139 (Mühimme defteri) фотокопија 166, стр. 377 превода Абдулаха Полимца, 18 ребиулевела (= 13. X 1565). — О траговима старих рударских радова вид.: А. Урошевић, Косово, Београд 1965, 128—9. О разлозима пропадања рударства од доласка гурака види: Ј. Ердељановић — Р. Николић, Трговачки центри и путеви, Београд 1899, 239.

36 F. Babinger, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Jacopo de Promontorio de Campis über den Osmanen staat um 1475*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosoph. — histor. Klasse, Sitzungsberichte, Jahrgang 1956, VIII, München 1958, 64.

37 Spaho, *Turski rudarski zakoni*, GZM XXV Sarajevo 1913, 166.

38 V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951, 239—40.

Рци (можда данашње село Риманиште), Булиће (?), Марковић (можда истоимени локалитет крај Приштине), Јарковце, Узерковце.³⁹ Западни путописци су оставили више записа о раду копаоничких рудника.⁴⁰ Тој групи припада и Бело Брдо изван Косова (али сада у САП Косово), које већ 1530. није имало рукодопњу.⁴¹ Курипешич (1530), на пример, помиње нараву помоћу које је добијено самородно злато из рудних жица. Наш познати геолог В. Симић у вези с тим претпоставља да се та руда из Рогозна морала носити у долину Бањске реке да би се ту препирала. Не би реч била о производњи злата из расипа Бањске реке, јер их ту мало има и нису погодни за препирање. Симић закључује: „Према томе, постројења за добијање злата у долини Бањске у 1530. години могла су најпре служити прерађивању руде у златоносних и кварцних жица са оловно-цинканом рудом Курипешич је поменуо и сребрну руду, а ова се могла производити једино уз златоносну. То је, у ствари, оловна руда са сребром, вађена из истих рупа са златоносном, што иде у прилог мишљењу да је златоносна руда за препирање откопавана из корена рудишта. За сребрну, односно оловну руду, није речено да се прерађује већ је само поменуто њено присуство. Производња злата из Рогозне у првој половини XVI века никако није наставак рударске радње из XIV или XV века. То је неко повремено рударство, какво је било у XVI веку као, уосталом, што га и данас има, а поготово кад се тичало производње слободног злата, која се могла остварити уз помоћ околног становништва.“⁴²

Николае Белдићану, издавач законских аката првих турских султана, објавио је наводни закон за рудник Призрен из 1488. Скендер Ризај је такође поменуо један ферман из 1577, који говори о сребрној руди рудника у непосредној близини Призрена; у поговору штампане дисертације, међутим, Ризај је посумњао у исправност убикације, одредивши се за Брезник код Софије који је рудник угља!⁴³ Није помислио на Гларево, јер му рад тога рудника није био познат.

39 S. Rizaј, *Rudarstvo*, 164; *Kosovo nekad i sad*, Beograd 1973, 136—7.

40 В. Храбак, *Putnici*, 31; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика. XVI—XVII век*, Београд 1961, 112, 114.

41 О. Зиројевић, *Вучитрнски и приштински санџак у време владавине Сулејмана Величанственог*, *Историјски часопис XIX*, Београд 1972, 126—9. — О Белом Брду, вид.: В. Храбак, *Дубровачка насебина у копаоничком руднику Белом Брду*, *Огледи I*, Београд 1952, 55—67.

42 В. Симић, *Рудници злата у средњовековној Србији према савременом познавању наших рудника*, *Весник завода за геолошка и геофизичка истраживања*, књ. XIX, серија А, Београд 1961, 332—3 и 337. — У својим ранијим чланцима В. Симић је био мање строг према путописачким белешкама, па је прихватио Курипешичев навод да се на Рогозни добијало злато испирањем *Рејонизација и карактеристика средњовековне рударске делатности у области Копаоника*, *Весник*, књ. XV, Београд 1958, 367 и 374).

43 N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les*

Још 1666. скадарски бискуп и администратор барске над-бискупије Пјетр Богдани известио је да се око Скопља налазе рудници сребра и да се у њима кује новац. Посебно је поменуо мајдане злата, сребра и других метала у Новом Брду, чије кристале избацује вода на површину после обилних киша. Забележио је и спремност групе од 300 Арбанаса да без проливања крви за-господаре местом: у вароши је бло 150 кућа католичких, тур-ских и српских, а пространо насеље је било богато, нарочито ста-дима оваца.⁴⁴

Од свих производа косовског рударства по количини је нај-заступљеније било олово. Није познато да ли је олово Трепче, Јањева, Гларева и Новог Брда спадало у категорију „меког” или пре у „тврдо” олово. Један тражени контингент 1573. износио је 6000 кантара. Сребро је било много вредније и коњунктурније ка-ко за државу, због израде новчаница, тако и за становништво за прављење накита. Злато се добијало из гламског сребра, ретко из муља неких речница у зони Копаоника и служило је за израду скупљег накита. Бакар, гвожђе и сумпор нису се производили у косовским рудницама или се бакар добијао само као нуспрои-звод.⁴⁵ Посебан случај представља глета (оловни оксид) који је, изгледа, садржавао и малу количину сребра, а који се добијао као пена при отапању; глеђну смесу Турци нису знали да даље користе, те су дозвољавали да се извози. Постоји доста података о дубровачком извозу глете преко Љеша у Дубровник или дирек-тно у Италију.⁴⁶ Шалитра се (1485) производила у околини Приш-тине и кантар је стајао 200 акчи. У другој половини XVI столећа Приштевац Мустафа син Мурата Факијху предао је новобрд-ском кадији седам кантара и 60 лодри шалитре, што је напла-ћено са 1470 акчи.⁴⁷ Нема поузданих вести да се од средине XV

manuscripturcs de la Bibliothèquc Nationale à Paris, t. II, Paris — La Haye 1964, 218; S. Rizaj *Rudarstvo*, 187—8, 318.

44 A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium illustran-tia*, t. II, Zagreb 1875, 220—21.

45 S. Rizaj, *Rudarstvo*, 36—64. — О среброносним и златоносним олов-ним и цинкавим рудама на северном и источном ободу косовске котлине вид.: Ф. Тућан, *Минералoшко-петрографска проучавања у Јужној Србији*, Гласник Скопског научног друштва I, св. 2, Скопље, 479. — Квалитет руде био је врло различит, јер се у Јањеву (1480) она процењивала по 100, 50 и 20 акчи товар (N. Beldiceanu, н. д. II, 239 и 342).

46 Неки примери: HAD, Sent. canc. CXII, 159—9' од 14. XII 1547 (гле-та и вуна са Косова по рачуну начињеном у Скадру и на будванском броду за Ланчано); Cons. rog. LVIII, 263—3' од 30. 1568 Которанин жели да пре-баци глету и коже у Апулију, али се плаши гусара те тражи дубровачки брод); Div. canc. CXXXV, 129'—30 од 5. X 1569 (куповина глета и воска у Ље-шу од стране дубровачког бачвара); Noli et securtà VI, 18'—20 (глета из Ље-ша у Дубровник на љешком броду 1568), 28'—29 (олово и глета из Љеша за Дубровник на валонском броду, 1568).

47 Ђ. Petrović — D. Bojanić — Lukač, *Dobijanje šalitre u Makedoniji od polovine XVI do polovine XIX veka*, *Vesnik Vojnog muzeja X*, Beograd 1964, 22, 59.

века у косовским рудницима добијао црвац (реалгар) и аурипигмент, чији једини извозници остају средњобосански рудници.

Косовски мајдани су у погледу организације рудокопње били укључени у општу организацију рударства у Османлијском царству. Кад је где била откривена руда, на терен би био упућен царски изасланик, који је заједно са санџак-бегом и кадијом тог подручја проверио наводе о постојању минерала. Извесна количина такве руде, као узорак, слата је у оближњу или централну ковницу на хемијску анализу. Ако би ова уставовила да је рудача рентабилна, приступило би се отварању рудника. Сељаци оближњих насеља били би оглашени за раднике у новом предузећу и били би ослобођени неких пореских обавеза. Радом у окнима руководили би професионални рудари који би се доводили са стране. Потом би били одређени сарафи који би били дужни да рудник снабдевају нужним финансијским средствима и постану корисници те експлоатације. Мајдани су представљали царска добра (хас). Спахији на чијем је лену нађена руда уступало би се феудално имање на ком другом месту. Експлоатација рудника извођена је у кооперацији представника државе (емин, назир, амин, мукатаци) и рударског предузимача, који би обезбеђивао средства и стручно вођење послова.⁴⁸

Копачнички рудници, конкретно Плана и Запланине, задржали су (1488) раније колективно власништво у вађењу и коришћењу руде од 68 удела, од којих су хутмана за његов труд припала два дела.⁴⁹ Постојање удела, свакако је сачувано и у косовским рудницима. Од 70-их година XV века опет су Дубровчани били чешћи предузимачи у Новом Брду, Јањеви и Трепчи. Занимљив је један турски документ од јула 1576, у коме се наводи да су рудари Трепче тражили од Порте да сами између себе изаберу пузданике који ће према властима важити као сараф (финансијер рудокопње), те ће од рудара узимати сребро и слати га по обавези у ковницу; дотад су емини рудника намештали на ту дужност своје људе, који су рударима узимали више од две акче на 200 дирхема сребра и одређивали им виши, банкарски а не званичан курс акче. Тада је надзорник у вучитрнском кадилуку био неки Пирахмед.⁵⁰

Стручно особље је преузето из ранијег рударства, као усталом и готово целокупна техничка организација: урбарари, хутмани, шафари, валтурци, вараџи, калханџије (топионичари) и лемшадници (рудари који би под најам, самостално, без мешања државе, преузели нека рудна поља на експлоатацију). Вараџи су

48 S. Rizaj *Rudarstvo*, 34—5.

49 N. Beldiceanu, n. d. II 110—11.

50 Комисија, инв. бр. 75/I, додаток ахкјам дефтеру из 973 године Хи-пре, фк. 335/III, стр. 117—8 превода А. Полимца (1976). — Сараф је постојао и у Брскову (Исто, фк. 240, стр. 66—7 превода, 22.VI 1566).

били удеони власници окна (који су у погледу уложеног капитала и прихода делио на 64,66 или 68 делова); и сами су радили као копачи, транспортери или топионичари; руду коју не би стигли или не би хтели да тале, продавали су. Купци рудаче од варака били су валтурци, ангажовани топљењем руде, и то не као власници „кола”, него као предузимачи рада у њима; били су сопственици отопљеног сребра које су морали продавати сарафима као представницима државе.⁵¹ У рудничким местима постојале су и приватне радионице мајстора који су израђивали средства за лагум, свакако полазећи од барута. Један такав израђивач примитивног експлозива умро је у Трепчи првих недеља 1566. и за собом је оставио куће, радионицу са власништвом терена на коме се она налазила и девет кеса разорне материје; звао се Вук Павлов, те је био или Дубровчанин или припадник мајстора из времена домаћег феудализма.⁵²

Радна снага у мајданима састојала се од професионалних радника и раје, припадника војне организације, надничара, кажњеника и заробљеника. Узборник, увек немуслиман, био је трагач за рудоносним камењем или рудним жилама у јама. Копачи су се турски звали кујунџијама. Ортници су пијуком или гвозденим чекићем ломили руду и камен у окну и припремали место за постављање лагума. Хунтари су вагончићима извлачили руду или јаловину из рупа. Хорнари су цедили подземни радни простор од воде, која је стављана у мешине (пулжина) и вађена чекрком. „Набијачи” су товарили руду и јаловину у говеђе мешине (жакна) или пунили мешине водом. „Друмари” су вукли коноп намотан на чекрк, који су покретали коњи. „Избираоци” су грубо одвајали руду од јаловине и правили рабаш о броју извађених жакни и мешина из јаме. Тарачи су ситнили руду пошто би била извучена из утробе земље. У дефтеру из 1498—99. у Новом Брду поменути су и чекићари, бушиоци камена и убацивачи у рупе. У топионицама су радили: смечари који су одговарали за рад пећи), откопари (који су у „коло” примили донешену руду и приносили је пећи), чистиоци (радници у оцаку који су дугом мотком са гвозденим маљем на крају непрестано мешали масу која је топљена и одгуривали оловну пену, глету), штокари, односно дорнари, који су били запослени у чистилицы и употребљавали су хемикалије на рафинацији сребра, односно у одвајању злата од сребра.⁵³ Око рудника или и у самим окнима употребљавани су коњи; новобрдски рудари су својом представком Порти априла

51 S. Rizaј, *Rudarstvo*, 119—25.

52 Комисија, инв. бр. 75, акхјам дефтер из 973, фк. 242, стр. 72—3 превода; фк. 242/IV, стр. 67—8 превода. — Лагумџије као посебна врста стручних радника постојали су и у Сребреници (Исто, фк. 406/III, стр. 78—9 превода).

53 S. Rizaј, *Rudarstvo*, 125—7.

1566. тражили да им се за потребе похода на Угарску не реквизирају ти коњи и храна коју су за себе сабрали.⁵⁴

Раја је радила у рудничком предузећу као кириције (нарочито у мајданима гвожђа), као маденције и гухерције (шалитраши), уживајући ослобођење од неких пореза и друге мање повластице. У раднике из војне организације спадали су :јаје или пијаде, муселими, јуруци и деца пензионисаних спахија. Кажњеници су као рудничко робље у Новом Брду радили још у време Евлије Челебије (1660). Надничари из редова арбанашких сељака су касније (1652) забележени као сезонски радници у рудницима Косова. Уз њопаче су на руднику служили и ђумурције (угљари).⁵⁵ У новобрдском кадилуку било је и Цигана.⁵⁶ У једној жалби двојице тимарника наводило се да су рудари-раја изјавили да од њих емин и његови синови траже да обрађују земљу и раде емину на гувну, уз наплату синарима дажбине „поткова” од 20—30 акчи од особе кад дођу у село да дигну људе за рад у окнима; емини су без наплате одузимали таквом сељаку-рудару по товар јечма за себе, по 5—6 акче за своје слуге и 5—10 акчи за свог писара; ако би то сељаци одбили да испоруче, емин и његови људи не би им дозвољавали да из рудника изађу са својом врећом руде.⁵⁷

Радници су радили шест часова а имали су поузданике који су им набављали храну. Њихове еснафске организације ближе су познате код топионичара. Професионални рудари нису показивали довољно воље за рад, због запуштених рудничких инсталација и зарад општег насилног режима. Сељаци, незадовољни због услова под којима су држани на тешким радовима у рудницама, помагали су хајдучију око рудника.⁵⁸

Економски систем експлоатације није био једнообразан, него је могао бити трострук: (а) у државној режији, (б) од стране рудара а уз помоћ и надзор државе и (в) давањем рудника под закуп. Експлоатација непосредно од државе примењивана је нарочито за добијање топовских ђулади и цеви, оплата за бродове и у производњи бакра и шалитре. У првом типу такве режије бесплатну радну снагу давали су кажњеници и заробљеници (којих је од самог почетка турске власти на Косову било у знатнијем броју), а за рад су били задуживани јаје и пијаде (пешаци), му селими, јуруци и синови пензионисаних спахија. У таквој организацији рад у руднику трајао би од Ђурђевдана до Митровдана. Код примене другог типа експлоатације коришћен је рад најамних

54 Комисија, инв. бр. 75, акџам дефтер, фк. 201, стр. 2 превода.

55 Комисија, инв. бр. 139, фк. 166, стр. 377 превода, 13. X 1565.

56 Комисија, додатак акџам дефтеру из 973, фк. 253/5, стр. 76—7 превода (1566).

57 Комисија, инв. бр. 75/1, акџам дефтер из 1576, фк. 409/VII, стр. 84—5 превода ферман кадијама Новог Брда и Приштине од 21. X 1576.

58 S. Rizaј, *Rudarstvo*, 144—5, 96.

радника и раје, но код ове је интерес за рад под земљом био слаб. Трећи тип представљао је давање одређене количине руде у закуп, при чему су израчунати цена коштања руде и издаци за радну снагу. Тај начин је највише примењиван у производњи барута и шалитре и код израде разних предмета од гвожђа.⁵⁹

Експлоатација од стране рудара примењивана је у производњи племенитих метала, тј. у рудницима који дају веће приходе. Државу су у таквим рудницима представљали: емин и назир, писар и мерач. Емину је препуштено манипулисање новцем, и он је од истопљене руде преузимао одређени део који би припадао држави. Заједно са локалним кадијом емин је био обавезан да осигура потребна дрва, дрвени угаљ и храну радника. Емин је под својом ингеренцијом могао имати и два или три оближња рудника.⁶⁰

Држава је могла експлоатацију уступити на дражби појединцима под закуп (мукату). Амили или амалдари, као закупници државних доходака, исплаћивали су уговорену своту одједном или у предвиђеним ратама. Закупници маликјана (доживотног закупа) давали су унапред већу своту новца или су примили обавезу да из прихода плаћају војнике у односној покрајини. Рударство је било укључено у систем муката најкасније крајем XV столећа. Процент производње који је требало да припадне држави, тзв. рударска петина, називала се различито, према месним приликама и према партиципацији државе у издацима, а износила је до две трећине (66,7%). Закупници нису били самостални, него су ограничавани разним одредбама у погледу цене по којој су метал испоручивали или продавали трговцима под контролом емина. Закупници су уговорено право могли изгубити и пре уговореног рока, у току радног дела године. Закупници су обично били имућни људи, спремни на капиталистичке спекулације. Закуп није обухватао пратеће објекте, као плакаоницу, који су, према повобрдском закону из 1488. године, припадали султану.⁶¹ „Кола”, где је топљена руда, имала су посебан третман, више ослоњен на приватнике.

Једну конкурсну понуду за преузимање закупа из 1566. за Трепчу сачували су записници диванског савета: нови потенцијални закупник мукате нудио је 200.000 дирхема сребра више него што је давао дотадашњи закупник Мехмед на име ушура мирији и 342.000 акчи, што, је по основи 25% прихода требало дати ковници; обећао је и других 20.000 акчи за часове и друге ситне мукате уз рудник.⁶² Године 1565. купац свих рудника

59 Исто, 77.

60. Исто, 78.

61 Исто, 78—82, 83—5.

62 Комисија, инв. бр. 139 (Mühimme defteri) из 1566, n° 260, фк. 182, 2. рамазан 973.

у кадилуцима Вучитрн, Призрен, Босна, Зворник, Крушевац и Ђустендил био је поменути Мехмед, син царског слуге Шахмана коме је закуп истицао 18. шабана 974 (28 фебруара 1567). Надзорник поменутих рудника, заим Сулејман, јавио је Порти да ће Мехмед последњег дана закупног рока о акшаму (кад се завршавао радни дан) узети сву руду која ће се налазити изван рудничких ревира, јер је то припадало његовом закупу.⁶³ У извесној закупничкој понуди можда би се могао имати извештај податак о производњи сребра у Трепчи средином XVI века. Ако је ушур код руде тада износио 10%, производња је морала бити знатно изнад 2.000.000 дирхема. Данас у трговачком свету 16 драма иде у унчу која тежи 28,35 грама. Како се већ у 2.000.000 дирхема налази близу 125.000 унча, добила би се минимална количина производње од 3.545,75 кг. годишње. То би била већа производња него она коју је Трепча могла забележити око 1422. године.

Закупник (амил-мултезим) добијао је од султана берат, којим су означавани трајање и цена закупа. Његово књиговодство контролисао је кадија а касније инспектор (муфетиш). Од амила је зависило хоће ли рудари смети да отварају нова, односно да напуштају стара окна; амил је контролисао делатност варака а сваки акт о подзакупу као и одлука урбарара и хутмана морао је имати његов печат; амил је надгледавао и рад топионице и наплаћивање рудничког ушура. Приходи амила били су тројаки: од такса из рудокопа, од пореза сабраних у рудничком пределу и од глобе, конфискованих имања и такса за наслеђене и и непредвиђене приходе. Ипак, главни изврш амилуних доходака био је ушур на руду и метале. Ушур је био различит у разним крајевима, негде је узиман само на руду а другде на сребро и олово. У Новом Брду, Трепчи, Јањеви и Призрену узиман је само у вези са топлењем сребра. Такса је наплаћивана и од топлења рудаче, и на избаћивање воде из окна и за изношење и превоз руде из рудничких јама. За товар изнесене руде у Новом Брду се, примерице, плаћала једна акча. У рудничком дистрикту амил је сабирао порез од млинова воденичног камена, воћњака, кошница, свиња, оваца, дувана, вршаја и слично. Глобе за прекршаје биле су чешће код крађе сребра, фалсификовања новца, због непоштовања урбарарова печата и слично.⁶⁴

Закупници ипак не би били прави капиталисти, јер је и у рударству, у крајњем изводу, очуван феудални начин производње. Француз Пјер Белон закупнике назива рентијерима. Они су ствари били ортаци или партнери државни, који су за свој капитал, уложен у експлоатацију државних рудника, постали корисници једног дела профита. Дубровчани су у феудалној Србији имали повољнији третман: они нису само финансирали ру-

63 Исто, n° 1078, фк. 82, стр. 195 превода.

64 S. Rizaј, *Rudarstvo*, 89—92, 126, 129—30.

докопњу, него су били и власници рудника и сасвим слободни предузимачи. У Новом Брду 1463. такав закупац био је Дубровчанин Франко Бабонић, јер му је гарантовано да ће моћи радити као у време деспотовине. Домаћи људи као закупци рудника у Новом Брду помињу се у закону Новог Брда из 1494. године.⁶⁵

Ново Брдо и Трепча били су султанов хаса, дакле добро круне а не само извор државних прихода.⁶⁶ Приходи тог хаса служили су и за државне потребе, на пример из новобрдског хаса 1478. исплаћена је јаничарима у Смедереву и у неидентификованом месту Горнице плата.⁶⁷ Царски хас је 1525. имао од рудника Новог Брда приход од 319.460 акчи, доходак од новобрдске ковнице у години од 16. јуна 1523. до 19. маја 1524. износио је 3.454.875 акчи; у исто време у Цариград су послате шипке вредности 262.889 акчи. Ти су приходи били мањи него у доба српских деспота.⁶⁸ Доходак од Трепче и Новог Брда свакако би био већи да се од раје није узимао смањени данак. У то доба домаћинство у Трепчи и Новом Брду давало је само по 50 акчи годишње; једанаест других градова (27%) давало је по сто, 23 града (57%) између 100 и 200, док су Солун, Једрене и рудници Олово и Сидерокапса (југоисточна Македонија) давали по 300 — 400 акчи.⁶⁹

Према попису 1530—31. године, приход султановог хаса од новобрдских села, рудника, ковнице и закупа износио је 4.487.819 акчи. Од тога је на сам рудник и ковницу Новог Брда долазило 3.983.785, на Јањево и рудник 129.995 и на приходе од села новобрдског кадилука — 371.999 акчи. Тада је у вучитрнском санцаку било 65 професионалних рудара а раје маденција, која није плаћала авариси, 5.733 (од којих 306 муслимана). Рудници Горња и Доња Трепча давали су султановом хасу према истом попису 802.570 акчи, док је приход од села и мезри целог вучитрнског кадилука износио 37.176 акчи. У исто време пописан је и призренски санцак, и ту је забележено 40 акинција као становника рудника. У призренском кадилуку уписан је висок приход од мукате (1.089.009), али никакви рудници нису поминути. С обзиром да три мукате у бихорском кадилуку показују приход од само 7.578 акчи, свакако да осам муката призренског кадилука упућују на изузетно високо-доходовне мукате, које су

65 Исто, 85—6.

66 N. Beldiceanu, н. д., II, 87.

67 Н. Г. Попов, Няколко фермана времето на султан Мехмед II, Известия на Ист. дружество за 1955, София 1957, 197—205.

68 N. Filipović, *Iz istorije Novog Brda u drugoj polovini XV i prvoj polovini XVI vijeka*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine VI (1954) 184; *Историја народа Југославије II* (1960), 67—8. — В. Винавер је у три и по милиона акчи израчунао да је било 2,4 тона сребра ископаног у ачкама (В. Винавер, *Преглед историје новца у југословенским земљама*, Београд 1970, 30).

69 Н. Тодоров, Балканският град XV—XIX век, София 1972, 93.

у то доба могли бити само рудници. Можда је у то време призренском кадилуку припадао рудник Гларево, који није обухваћен пописом вучитрнског санцака 1544—45. године. Број маденција, професионалних рудара, повећан је на 115 (185,45%). Приход рудника и ковнице није исказан. Попис призренског санцака, настао 1544 — 1561, не индицира рудокопњу.⁷⁰

Ковница у Новом Брду радила је још за време султана Мехмеда II. Постоји монета од 10 акчи кована 1480. Сачуване су акче коване у Новом Брду за владавине Бајазида II, Селима I, Султана Законодавца и Селима II, „велике акче” Мурата III и златници Селима II и Мурата III. Први златници нису могли бити тежи од млетачког цекина. Ахмед Рефик пише да је Мурат II (+1451) ковао у Новом Брду и златан и сребрен новац.⁷¹ Франц Бабингер помера прву појаву сребрњака и бакрењака Мурата II у новобрдској ковници чак у 1432. годину.⁷² Беновљанин Јакопо де Промонторио (1475) такође је забележио ковницу сребних акчи у Новом Брду.⁷³ Други један западњак, Б. Курипешич је записао: „Земља даје врло много сребра, тако да турски цар све своје новце кује од сребра, које добива од српске земље.”⁷⁴ У новобрдску ковницу је до 1566. спровођено војном пратњом сребро и из Сребренице, а тада је отворена ковница и у Сребреници.⁷⁵ Ковање акчи у Новом Брду и Софији од доброг сребра помиње се у дубровачкој архивској грађи и 1621. године.⁷⁶

Ковнице су издаване под закуп. Другог марта 1481. мукату на новчане заводе у Новом Брду, Скопљу и Серезу добила је јеврејска дружина коју су сачињавали Афсолома син Елије и Касике син Семерије; њихови компано̀ни били су тројица амила — Давид син Јакобов, Шабан син Јицхака и Муса син Јакова. Због неиспуњавања својих обавеза пали су најпре у тамницу Једрена а потом Цариграда. Висина закупа поменутих ковница износила је 23,400.000 акчи, порези су достигли своту од 479.700

70. О. Зиројевић, *Вучитрнски и призренски санцак*, 267, 266, 270, 271.

71. S. Rizaj, *Rudarstvo*, 64—5 и 61; В. Скарић, *Старо рударско право*, 2. — Чак је у наше време пећки златар користио сребро једне новобрдске акче из 1566. године (S. Rizaj, *Dve akce kovane u Novom Brdu i Skoplju*, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, knj. VII—VIII, Priština 1964, 355—60).

72. Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968, 12. — У првом немачком издању књиге (1953) за тај новац се каже да је кован само у Једрену (*Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München* 1953, 7). — S. Rizaj сматра да бакрен новац није кован у Новом Брду него само у Кратову (*Rudarstvo*, 71).

73. F. Baringer, *Die Aufzeichnung*, 28.

74. В. Курипешич, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530 Sarajevo* 1950, 37.

75. Комисија, инв. бр. 75, акџам дефтер из 973. године, фк. 260, стр. 122—23 превода од 2. VII 1566. — Тих дана обновљен је рад у чистилици мегала у Сребреници. (Исто, фк. 276, стр. 161 превода од 8. VI 1566); за репарацију погона дато је 4000 акчи.

76. HAD, *Int. canc.* XXI, 134'—5 од 12. III 1621.

а трошкови канцеларије готово немогућ износ од 18.482.262 акче. На државне дохотке одлазило је још 459.129 акчи.⁷⁷

Сребро је слато у ковницу преко закупца и емина чистилице. То сребро је мерено и преузимано од стране испитивача новца а у присуству кадије и старешине ковнице, емина. Завршетак послова око ковања примљене количине метала пријављен је емину и писару ковнице и кадији. Према дефтеру из 1498—99. године, мајстори ковнице у Новом Брду имали су бerate. Већина њих (9) радила је у првој групи у једном турнусу (смени) а неки (4) у два; другој скубини припадало је њих осам, од којих је само један учествовао у два турнуса. Сви су били муслимани, но њих четворица скорашњи. Испитивач новца Ахмед Челебија радио је у једној смени и могао ју је, за новац, препустити другом мајстору. Један је био још млад и учио је занат, те је његову обавезу у смени обезбеђивао његов старији брат. Један конвертит из Цариграда држао је два турнуса, али је стварно радио у једном а у другом је за њега обављао послове његов слуга. Замена је била и у другим случајевима — код једног ковничара, из Цариграда и једног из Једрена, за које су радили њихови учитељи и код двојице ислужених мајстора које су замењивале њихове слуге. Занимљиво је да тројица синова мајстора ковничара нису радили очев посао него су се бавили мање вредним занатом а њихове су плате узимали њихови господари.⁷⁸

Године 1564. надзорник рудника на подручју новобрдског кадилука Сулејман обавестио је Порту да већина од 24 мајстора у новобрдској ковници су ајани те касабе (некадашњи „угледници“). С обзиром на појаву велике количине кривотвореног новца на том подручју, мотрен је њихов рад ван ковнице.⁷⁹

У добијању акчи учествовало је неколико мајстора. Пошто би испитивач новца установио степен финоће ковинске масе, кљештар је из казана извлачио шипке до одређене дебљине, кулпенција би округло извучене шипке претварао у плjosнате лајсне, туграција би ударао тугру (са стилизованим потписом султана), а тарџија би белио сребро. Кадија, емин и писар би потом записнички констатовали учинак у вези с одређеном масом сребра.⁸⁰ Ковнице су израђивале златне и сребрне монете и од старог новца или раније употребљених предмета од племенитих

77 S. Rizaj, *Rudarstvo*, 88

78 Исто, 73—4; N. Filipović, *Iz istorije Novog Brda* (турнуси 1498—99).

79 Bas, *bakanlik ars,ivi, Mühimme defteri VI*, str. 235, n° 508 od 5. I 1565.

80 F. Spaho, *Turski rudarski zakon*, GZM XXV, Sarajevo 1913 169—70;

С. Truhelka, *Zakon sultana Sulejmana I o srebrnim rudnicima i kovnicama akca u Bosni i susjednim zemljama*, Numizmatika II—IV, Zagreb 1936, 8.

метала.⁸¹ То није било потребно новобрдској ковници (као оној у Скопљу), јер је имала довољно новог метала.⁸²

Тежина искованих акчи стално се смањивала, од 1,07 грама код првих акчи до 0,13 грама код оних из XVIII века.⁸³ Акча кована у Новом Брду 1566. тежила је 0,7 грама, са димензијама 17x19 милиметара.⁸⁴ Због веће понуде, сребро је у Новом Брду вредело мање него у другим местима. У време Мехмеда II сто грама (дирхема) сребра за ковнице вредело је у Цариграду, Албанији и Анадолу 285, у Серезу 283 а у Новом Брду само 281 акчу.⁸⁵ Занимљиво је да је у то време однос сребра и бакра био: акча је вредела осам мангура (од по драм), тј. осам драма бакра.⁸⁶

Средином XVI века масовно су се јавили прави, приватни фалсификати новчаница, израђени изван завода или бар изван радног времена. То је највише чињено у Новом Брду и Скопљу, о чему говори више фермана 1564—65. Посебно је тражено да се гони једна дружина фалсификатора у новобрдском кадилуку.⁸⁷ И на подручју вучитрнског санџака циркулисао је 1566. криво-творен новац. Неки Имер (1576) ковао је лажне акче и грошеве у самој новобрдској и скопској ковници, као неки Ибрахим две године касније у Новом Брду.⁸⁸ Кад би се органи гоњења умешали у ту недозвољену работу, кривци би се посакривали а алат побацали по пећинама и брдима; ако би се ухватили са алатом, тврдили би да он припада другима а нису хтели да сарађују са властима у налажењу правих власника; код сведочења тражено је присуство самом искивању новца, а такви се сведоци нису могли наћи. Порта је поручила да се осумњичени доведу у Цариград. Као такав проведен је Јеврејин из новобрдског кадилука, који је изјавио да су се уносним послом прављења лажних акчи, бавили: Приштевац Мустафа Шехоглу, тадашњи шехремин Новог Брда, неки господин хришћанин (кир) из Врања, Тоскалу Хусејин, Кара Ферхад, Арнаут Перван-ага, сараф Хурем из Цариграда, Али Турајџи-оглу, Бали и Хусејин, диздарев чо-

81 F. Babinger, *Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II der Eroberers*, Teil I, München 1956, 2—17.

82 D. Bojanić, *Podaci o Skoplju iz 955. godine*. Prilozi za orijentalnu filologiju II—IV, Sarajevo 1953, 609.

83 С. Труhelка, *Jedan nalaz turskih akči iz Makedonije*, GZM XXI, 100.

84 S. Rizaj, *Dve turske akče* (тешка 0,2 грама и са пречником 17 и 19 мм).

85 Г. Елезовић, *Тарапана (дарб-хане) у Новом Брду*, Историјски часопис II, Београд 1951, 115.

86 F. Babinger, *Sultanische Urkunden*, 46 66, 69; N. Beldiceanu, n. d., I 84.

87 S. Rizaj, *Rudarstvo*, 67 (читање имена сасвим несигурно и непотпуно); G. Elezović, *Iz carigradskih turskih arhiva*, 96, II — 493; 141, II — 886.

88 S. Rizaj, *Rudarstvo*, 67—8.

век Мехмед, један од мајстора ковнице, нови муслиман Перване, тадашњи базарбаша и хришћанин Тоско Јани.⁸⁹

II. ДУБРОВЧАНИ У ТРЕПЧИ 1455—1650.

Трепча се први пут помиње 1303. године, кад се у њој већ налазила католичка парохија. Ту су, поред домородаца, живели Саси рудари, Дубровчани (трговци, златари, рударски предузимачи, цариници), Которани, па изузетно и неки Сплићани и Млечани. Извоз сребра крајем XIV века показивао је значајније количине — 1.880 литара у појединачним испорукама (што је вредело преко 15.000 дуката). Прва половина XV столећа је доба процвата насеља. Српску власт представљали су деспотов ћефалија и кнез, а турску султанов представник звани склав. У граду се налазила ковница новца и царина Бранковића. Друштвену силу сачињавали су представници домаће властеле (Родопи и Големовићи), чланови дубровачких патрицијских родова (Менчетићи, Соркочевећи, Бобаљевићи, Проданчићи) и неки богати пучани (Брајко Брајан и Бијеља Остојићи, Радоња Приблиловић, Радич Кусатовић из Турске Трепче, Михоч Илић, Радихна Радосављевић, Митко Џивиковић и други).¹

Турци су у Трепчи били стално присутни пре коначног преласка насеља у њихове руке, у пролеће 1455, њих је ту, у тврђави Звечану и граду Приштину свакако било стално насељених пре 1421. Турска Трепча била је у ствари касније Доња Трепча, удаљена два километара од првобитног насеља које је добило име Стари Трг, где се такође налазе рушевине џамије. Представници турске власти у Трепчи утицали су на трговину металом из локалних окана (Славомир, Славна, Архангел, Видов и др.). На дубровачке жалбе склаву је било наређено да престане са узнемиравањем трговаца и да врати отето. И Османлије су у Трепчи (1438) имали своју ковницу. Због потребе да се за њу обезбеде сировине, они су отимали сребро дубровачким трговцима који су свакако често кршили строге турске наредбе.²

⁸⁹ Vas, bakanlık ars, ivi Mühimme defteri VI, стр. 235, 427 (6. реџепа 972, тј. 7. фебруара 1565).

II

¹ М. Ј. Динић, *Трепча у средњем веку*. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор књ. XXXIII, св. 1—2, Београд 1967, 3—10; Б. Храбак, *Дубровачке насеобине у Србији од пада деспотовине под турску власт до краја XVI века*. Катедра за историјске науке. Дипломски радови бр. 27; V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951, 122. Posle obnove Despotovine (1444) proširena su prava Dubrovčana po naseobinama: G. Luccari, *Capioso ristretto degli Annali di Ragusa libri quatuor, Venetia 1605*, 93.

² М. Ј. Динић, н. н., *ибидем*: F. Babinger *Mehmed*, 484. — Стара џамија треба да је из прве половине XV века (А. Урошевић, *О Вучтрнској Шаљи*, Јужни преглед, год. X, бр. 9, Скопље 1935, 523 — Место Стари требало би Стани трг (стални) (V. Simić, н. д., 207).

Трепча је коначно пала под отоманску власт пре Новог Брда (1. јуна 1455)³ Прелазак Трепче под сталну власт Турака обављен је без већих потреса: није било никакве опсаде, покоља или масовног пресељавања становништва, као у Новом Брду.⁴

Те 1455. године рудари се нису распршили тако да је производња настављена мада свакако у мањем обиму. Османлије су прихватиле дубровачку насеобину, па је она наставила да живи под њиховом управом и то, изгледа на готово исти начин као дотад. Први докуменат о континуитету колоније датиран је јуна 1457. и односи се на сакупљање имовине неког Радоја Красића, умрлог у месту. Умро је ту у то време и Вито Радов. Налог за прикупљање добара и кредита Красићевих у Трепчи, осталој Србији и Босни дат је дубровачким трговцима Петку Брајановићу и неком Вукосаву,⁵ свакоко послом везаним за Косово и Трепчу.

Нешто већи број Дубровчана у Трепчи треба забележити тек око 1470. Године 1471. трепчански кнез Иван Грубановић са познатим извозником Џиваном Припчиновићем и Ајасом (Алијом), пуномоћником Кучукалије из Дмитровице, амалдаром (закупником) царине, закључио је пословање; са Припчиновићем постојао је посебан споразум о плаћању царине на црвац (реалгар) из Босне за две последње године, према налогу Порте, при чему су турска потраживања износила 663 дуката; споразуму су са турске стране присуствовали су Касум (Бранко) Крупниковић, султанов склав (иначе пре примања ислама познати домаћи трговац из Приштине) и Балабан, Турчин из Трепче.⁶ Иван Грубановић звани Јапор наставио је да послује са Припчиновићем, без сумње производима рударства, па је с њим окончао ортаклук августа 1476. године.⁷ Насељени Божидар Илић крајем маја 1471. извукао је из две обвезнице у Дубровнику робе или новца за 186 дуката.⁸ То је већ било пословање новог типа, карактеристично за први период османлијске власти, кад су пословно ситни Дубровчани јачали кредитима добијеним у завичајном граду. ОDMAH треба констатовати упућеност Дубровчана у Трепчи и на пословање у Босни, посебно кад је реч о извозу метала.

3 Н. Šabanović, *Bosansko krajište, Godišnjak Istorijskog društva BiH X*, Sarajevo 1958, 178; М. Ј. Динић, *Област Бранковића, Прилози КЈИФ XXVI*, св. 1—2/1960, 22.

4 М. Ј. Динић, *Трепча*, 9—10; Ф. Бабиндер, *Мехмед*, 132.

5 HAD, Div. canc. LXVI, 153 od 25. VI 1457.

6 HAD, Div. not. LV, 158' od 30. XII 1472 (=1471). — Вид. и: Div. not. LX, 107; М. Ј. Динић, *Трепча*, 10. Домаћи човек био је и Никола Поповић, који се 1472. задужио у Дубровнику на 100 дуката које није вратио (HAD, Deb. not. XL, 79).

7 HAD, Div. not. LX, 107' od 17 VIII 1476 (Грубановић је означен као бивши кнез Трепче).

8 HAD, Deb. not. XXXIX, 152 и 153' (22. и 25. V 1471).

У то време било је више трговаца и Дубровчана и домаћих косовских пословно повезаних са велетрговцима у граду под Српјем. Између 1469. и 1473. и у Трепчу као и у низ других места Србије послом је долазио познати извозник Радохна Радовчић, чије је најчешће боравиште било у Пожеги; са Косова је одвозио сребро (преко 39 литара) и старе акче (преко 24.000 комада), дакле монетарно сребро.⁹ Фебруара 1472. Франо Ник. Птичић је актом писаним у Трепчи поставио двојицу пуномоћника у родном граду да му наплате потраживања, макар и преко суда; сведочили су у Трепчи Никола Влах. Кривалдић и Радојко Брајановић. звани Перкач.¹⁰ Међу домаћим трговцима највише се у Дубровнику задуживао Никола Поповић: године 1470. примио је два добра кредита у износу од 200 дуката, 1471. у три зајма преко 146 дуката, 1472. на две облигације 200 дуката.¹¹ Вукша из Трепче је септембра 1473. закључио пословање са дубровачким партнером преко својих пуномоћника Илије Прибиловића и Радосава Радисалића, колонисте у копаоничком руднику Беласици.¹² Никола Гугушевић, водећи послове заједно са Иваном Николиним (вероватно Дубровчанином), није исплаћивао робу коју је на почек примио од трговца А. Бакровића из Дубровника, те је овај именовао Ричарда Божидаровића да утера дуг.¹³ Било је и путујућих трговаца који су долазили из Дубровника са тканинама. Такав је, на пример, био Марин Петров, повезан са иницијативним Марином Цицером, који је раздавао мању количину сукна на кредит те добио обвезницу на 1000 акчи.¹⁴ Домаћи трговци који су се пословно уздизали уз Дубровчане јављају се и касније. На пример, у инвентару познатог скопског трговца Доминика Кошевића (1499) налазило се, уз помен неких сребрних чаша, и име Пеје Мајмуновића из Трепче;¹⁵ овај је комерцијално почео нешто да значи тек доласком Турака, кад му је у презиме ушла турска реч.

Иван Грубановић био је поново кнез Трепче следеће деценије. Крајем 1481. Баро Лукаревић из Дубровника писао је ферарском војводи Ерколу д'Есте који се распитивао о рударству које би примио са Косова у службу, да су се тада у Дубровнику бавили Никола Ханзић и поменути Грубановић Лапор, наводно властела из Новог Брда, који су представљали велике зналце у

9 HAD, Privata III; passim; С. Димитријевић, *Дубровачка трговина у Лесковцу и околини*. Наше стварање Лесковац 1955, 5 и 21 сепарата

10 HAD, Proc. sanc. I, 85

11 HAD, Deb. not. XXXVIII, 76 at, 79 at; XXXIX, 153, 153', 153'; Div. not. LV, 91' od 26. VII 1471; Deb. not. XL, 76, 79.

12 HAD, Div. not. LVII, 107' od 22. IX 1473.

13 HAD, Proc. not. V, 42 od 11. V 1472.

14 HAD, Div. not. LX, 105'—6' od 16. VIII 1476.

15 HAD, Div. not. LXXVIII, 166 od 17. V 1499.

рударској вештини.¹⁶ Као што се може закључити, Грубановић се много ангажовао у рудокопњи и пословао је и у Новом Брду. У то време за рад Дубровчана у рударству, не само Косова него и у Босни, од значаја је био кадија у Вучитрну, коме се за привредне послове кад је реч била о Дубровчанима обраћао и султанов склав.¹⁷ Сама чињеница да је Грубановић низ година и у поновљеном случају био месни кнез у Трепчи говори о значају дубровачких предузимача у насељу.

Средином 80-их година из Трепче се задржавао у Дубровнику и Никола Радосалић, звани Цимало.¹⁸ У то време и неки Марин Денира (?) поседовао је кућу у Трепчи; његов је рођак кућу присвојио, мада је Марин био дужан султановој хазни а дубровачка влада је, природно, била у обавези да накнади дуговања својих поданика; кад су из Дубровника замолили Порту да интервенише, султан је (18. марта 1489) упутио Ферман вучитрнском кадији да развиди спор; на омоту исправе која се чува у Дубровачком архиву стављена је напомена да је кућу за царски дуг продао беласички кадија.¹⁹

Други већи спор међу Дубровчанима у Трепчи и Скопљу вођен је фебруара 1492; с њим је у вези захтев једног вунарског мајстора у Дубровнику да се исплати новац потребан за осигурање путовања двојице пуномоћника који би пошли на Косово да сакупе потраживања.²⁰ Очигледно је да су се у већој количини допремале тканине израђене у граду св. Влаха. Везу између Трепче и Скопља показује и одлука скрбника добара Конављанина Радосава Радоњића, берберина умрлог (августа 1494) у Трепчи, да његову заоставштину сакупе момак познатог скопског трговца Доминка Кошевића и неки Никола Дабиживовић, такође житељ Скопља;²¹ најпре је тај посао био поверен кројачу Ивану Миобратовићу,²² можда становнику Трепче. Трепчански трговац Виценцо Вишњић био је отпустио свог момка, који га је служио четири године, не давши му ни акче.²³ Неколико година касније (1501) бријач Јеро Матов, насељен у Трепчи, нај-

16 Ј. Тадић, *Нове вести о паду Херцеговине под турску власт*, Зборник Филозофског факултета VI-2, Београд 1962, 133.

17 Кадија и склав су из Босне послали у Дубровник свог поклисара и тумача (HAD, Cons. rog. XXV, 146 од 17. II 1487).

18 HAD, Deb. not. L, 104' од 22. VIII 1485.

19 Г. Елезовић, *Турски споменици*, 233—5, 177; Т. Вукановић, *М. Ј. Динић, Трепча у средњем веку*, Врашки гласник IV (1968), 524.

20 HAD, Div. cans. LXXXVIII, 158 од 18. II 1492.

21 HAD, Div. not. LXXIV, 78 од 25. X 1494. — Избор конзерватора добара: Cons. min. XXV, 70' од 4. IX 1494. — Заоставштину није сакупљена још ни септембра 1515: Cons. min. XXXII, 85; Div. not. XCII, 104; Deb. not. LXI, 102' (1501).

22 HAD, Proc. not. IX, 143' од 7. IX 1494.

23 HAD, Mob. ord. XLV, 75' од 12. II 1494' (фамул Марко Франов тражио је 2000 акча обештећења).

мио је шегрта у родном граду, иначе бербериновог сина.²⁴ Дубровачко ангажовање радне снаге из завичаја настало је због потребе већег поверења у сложеним условима пословања (и кружмчарења), али свакако и зато што писмене најамне снаге на Косову дата и није било много.

Један податак из 1504. установљује пословне контакте Трепче и других рудника у Србији и Македонији; презвитер Лазар Доминков де Курианис, свештеник у копаоничкој насеобини Запланини, имао је заоставштине и у Трепчи и Кратову а умро је у Трепчи.²⁵ Постојале су везе и са Новим Пазаром, одакле су долазили путујући трговци којима је у Новом Пазару била пословна база.²⁶ Касније врло често помињани становник Трепче, сликар Петар Богдановић, маја 1503. сведочио је у Софији.²⁷ Дакле, током друге половине XV века Трепча је пословно била повезана са копаоничким рудницима и Скопљем, а извесних пословних додира било је и са људима у Новом Пазару, Софији и Кратову. Трепча је тада била привлачна не само за трговце и рударске предузимаче, него и за неке занатлије (бербере, кројаче).

Поред крупних трговаца, који су увозили тканине и друге мануфактурне израђевине Запада, било је и ситнијих који су довозили намирнице и другу робу за свакодневну потрошњу. Имена тих трговаца-бакала ни за друге дубровачке насеобине обично се не помињу у дубровачкој архивској грађи, јер за такво бележење није било оперативних разлога. Храна, лан и друге сировине довожене су у Трепчу са стране, јер локална пољопривредна производња није била довољна да снабде градско насеље. Бац (транзитна царина) је у Трепчи, Плани, Запланини и Беласици износила 12, а у Јањеву само 9 акчи товар. Из ранијег времена изаслужена је установа монопола, тј. искључивог права продаје беглучког вина у року од два месеца (односно 15 дана у корист месног кнеза рударског насеља). У Трепчи је (1488) тај монопол трајао од 6. октобра до св. Николе (6. децембра), што је било и време претварања шире у вино. Стока је гајена уз саме рударске вароши; глобе за одлуталу марву (због штете коју би чинила наплаћиване су, мада су локалитети рудара на Копаонику били ослобођени многих дажбина. Производња рибе на Косову (пре свега из Лепенице и Лаба!) није задовољавала редовну потрошњу па је и она довожена са стране. Свежа риба до-

24 HAD, Div. not. LXXXI, 18'. — После две и по године момак би добио награду од 26 дуката у новцу, што је била висока награда; можда треба закључити да су дубровачки бербери у рударској вароши тражени као ранарници.

25 HAD, Proc. not. Ха, 85—5' од 13. I 1504.

26 В. Храбак, *Трговачке и саобраћајне везе Новог Пазара (1461—1521)*, Новопазарски зборник IV (1980), 8.

27 HAD, Div. sanc. XCVI, 215—5' (30. V 1503).

премана је из Скадарског језера, а велике и слане моруне и хајвар са других страна. Товар свеже рибе цењен је са шест, товар сланих моруна са осам а товар хајвара са 12 акчи. Од дрва само је смоласто (четинарско) улазило у промет, и то тако да су два или један већи комад улазила у товар; трошарина за такав нарамак износила је у Трепчи само једну акчу. Ширија је према закону о Трепчи (1488) стајала 33,24 и 25 акчи товар.²⁸

Рудничка окна Трепче у условима сталне турске власти давала су олово, сребро и златоносно сребро. Ушур на руду и метал прикупљан је у Трепчи само од топљеног сребра.²⁹ И на Трепчу се односе мере које је Мехмед Освајач предузимао да се побољша производња рудника. Мајдани су задржавани као царски хас, а као квалификована снага довођено је арбанашко и влашко становништво. Таква се организација показала као погодна, па је производња рудника за време султана Бајазидија II показала највишу ризину производње у условима османлијске власти.³⁰ Захваљујући развијеној рударској радности, Трепча је још 1488. имала властити закон. Према њему, околна рударска насеља била су и Пикини (можда данашње Пичине), Оланч (? данашњи Валач) и Зијач.³¹

Према обрачунском дефтеру о главарини за 1488—89. годину, Трепчина наплата тога данка обухватала је 991 домаћинство („хане“), којима је на челу био одрасли мушкарац и 83 („биве“), у којима је уписана удовица; породице прве поменуте категорије плаћале су просечно 48, а друге само 17 акчи. У месту је стварно било нешто мање живља: 1487—8. — 768 „хане“ и 135 „биве“, а 1489. — 738 „хане“ и 126 „биве“. Разлика навода дефтера за главарину и обичног пописа са 223 односно 253 ожењених мушкараца можда се може објаснити постојањем радника у руднику који су живели изван самог насеља, односно њиховим радом у околним окнима која су рачуната у Трепчу; ствар је међутим, теже објаснити код удовица. Неком одлуком порез је 1489. радикално смањен, тако да су породице са домаћином плаћале по 25, а домаћинства са удовом 6 акчи. Сама Трепча је 1527—28. представљала султанов хас са приходом од акчи 10.014; у то време приходи од ренте (гале) и испенце рудника и насеља износили су 802.570 акчи. Трепча је 1544 (Горња и Доња) имала 76 муслиманских домова и давала је приход од 207.769 акчи.³² (Доходак Трепче за 1527. укључивао је приход града, рудника и зрнасте хране, а онај из 1544. само доходак од рудника и града.)

28 N. Beldiceanu, *Les actes*, т. II, 203, 208, 231—2, 240; В. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, Глас САНУ 290, Београд 1974, 53, 54, 58—9, 61, 68.

29 S. Rizaј, *Rudarstvo* 36—8, 41

30 *Историја народа Југославије II*, Београд 1960, 37.

31 S. Rizaј, *Rudarstvo*, 169.

32 Исто, 169—71; Н. Тодоров, *Балканският град*, 89

Трепча је са Новим Брдом била привилегисана у плаћању дажбина, јер су у групацији од 40 румелијских вароши домаћинства у та два косовска града у просеку плаћала само по 50 акчи, у 11 других градова по 100, а у 23 преостала насеља (57%) између 100 и 200 акчи.³³

Насељеност Трепче знатно је варијала: док је 1490. било укупно 991 „хане“, годину дана касније било их је 1035, тј. годишњи пораст износио је преко 4%, свакако досељавањем људи у рудник. Вучитрнски санџак, коме је припадала Трепча, био је за тадашње прилике врло насељен јер је имао 5,03 домова на км². На Балканском полуострву само је Елбасански санџак имао већу густину живља (5,65), док је у исто време Смедеревски санџак имао само 0,95, Видин 0,94 а Никопол 0,84 становника на км². У деценији 1520—30. односи су се изменили, па је Вучитрнски санџак (са 3,34) пао на треће место, Трикала (3,38) на друго а Смедеревски санџак на прво (са 5,74) место. У временском распону од 1520. до 1535. Вучитрнски санџак имао је 19.416 „хана“ са 3,5% муслиманског живља, док је тај проценат у Призренском и Смедеревском санџаку износио 2%, у Елбасанском 5,5%, Трикалском 17,5%, у Херцеговини 42% а у Босни 46%.³⁴ Дакле, и поред присуства већих рудника и градских насеља исламизација у првој половини XVI века још је у Србији била незнатна, најмања у целом европском делу Османлијског царства. Разлоге за такво стање без сумње треба тражити у великој укорењености српске православне цркве у народу која је утицала да свест о етничком припадништву буде свежија,³⁵ али и опозиционом ставу маса према завојевачу.

Средишња личност дубровачке насеобине у Трепчи у другој деценији XVI столећа, права ренесансна фигура човека лака живота, био је сликар Пјерко Богдановић. Бише трговац него сликар (мада је одржавао личне везе и са сликарским цехом и другогао у родном граду са неким сликарима), он је био пословно везан и са Новим Брдом и са Нишом, па је од 1515. из косовских рудника довозио велике количине олова, док је у исто време у Србију увозио вунене и свилене тканине.³⁶ Први

33 Н. Тодоров, Балканският град, 93.

34 Н. Тодоров, Демографското състояние на Балканскиот полуостров през XV—XVI в., Годишњак на Софискиот универзитет. Филозофско-исторически факултет, т. LIII, 2 (1960), 206, 212, 215 — Год. 1544. Горња и Доња Трепча имале су укупно 76 муслиманских и 277 хришћанских куќа са одраслим мушкарцем као домаќином, 67 нежењених хришћана и 25 удовица; укупан приход средином XVI века износио је 676.690 акчи, што би сведочило о извесном опадању рудокопње (*Kosovska Mitrovica i okolina*, К. Mitrovica 1979, 70).

35 О утицају српске православне цркве на становништво Косова средином XV века вид.: В. Hrabak, *Sveštena lica na Kosovu i susednim krajevima 1455. године*, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini* (IX (1972), 67—82.

36 В. Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд 1963, 158—9, 100, 178. О умешности Дубровчана у промету металима вид.: Д. М. Вујић, *Дело*

пут је забележен у Трепчи 10. октобра 1510. године.³⁷ У то време налазио се у компанији са Стоњанином Павлом Марковићем, Бурђем Вукосалићем и Жупљанином Иваном Петковићем; између њих дошло је до велике неслоге и распри због ужади; избрани арбитри — поп Никола Нокачић, Павле М. Станетић, Стјебан Писарчић, Бурађ Лукаревић звани Мустадин из Новог Брда, Павле Летовић из Трепче и Никола Семић звани Иван из Новог Брда — ослободили су Пјерка сваке кривице.³⁸ Пет година касније примио је у Трепчи 12.000 акчи, у присуству плебана Трепче Боже Ник. Бунића и попова Ивана Влаховог и Николе Нокачића.³⁹ Јуна 1516. извезао је за потребе рудокопње у Трепчи неку ужад из родног града.⁴⁰ Деветог септембра 1515, са још два ортака, Франом А. Велићем и Радованом Марковићем, примио је од Павла Марковића и Ивана Петковића, трговаца и становника Трепче, 20.000 акча да их уложи у трговину. Као сведоци при закључивању посла потписали су се поп Иван Влахов, фра Валентин, Иван Латиница и Петар Ив. Радовчић. Том приликом су кредитори од Пјерка примили конопа за 50 „пала“ акчи. Дуг није био измирен ни почетком 1518, као ни онај од 15. новембра 1515, те су због тога задужнице и регистроване.⁴¹ Јула 1519. за рачун дуга му је у Дубровнику секвестрована нека количина глете у рукама Радосава, зета Марије Пекнице.⁴² Године 1522. Порта је против Богдановића послала у Дубровник склава због неке злоупотребе с оловом, тражећи да се Пјерко најстрожије казни; влада је најпре контролисала Пјерково кретање, потом га затворила и натерала да исплати дуг и настале трошкове, а Порти је јавила да је санирала случај.⁴³

Чудна је била Пјеркова потреба да се пословно удружује, а још чуднији су били његови односи са ортацима; с неким је ступао у нове аранжмане а други су га тужакали дубровачком суду. Најпре га је извео пред суд Павле Марковић из Сланог за неплаћених 12.000 акчи, а тај је новац, са по 5.000, припадао Марковићу и Павлу Ив. Петковићу, а 2.000 Борђу званом Бусковић.⁴⁴ За позајмљених 20.000 акчи тужио га је Франо Рус. Велић, тражећи најпре ваљан рачун о раду пословне заједнице у којој су учествовали и Радован, брат Павла Марковића из Трстеног,

Б. Котруљевића. Глас СКА 80, 76.

37 HAD, Div. .canc CV, 112—2'.

38 HAD, Div. sanc. CVIII, 112—2' од 18. XII 1518.

39 J. Тадић, Грађа, књ. II, (1952), 90—1, n° 963.

40 HAD, Cons. min. XXXII, 161 од 21. VI 1516.

41 J. Тадић, Грађа, књ. II (1952), 89—90, n° 962. — Вид. и: Sent. sanc. LXXXVII, 135—5', 185—6, 266; LXXXVIII, 14, 193'; LXXXIX, 60; XC, 225; XCI, 209', 247—7', 269'. Један дуг из 1514 године: Deb. not. LXX, 155.

42 HAD, Div. sanc. CIX, 5 од 9. VII 1519.

43 HAD, Cons. rog. XXXVI, 273, 274, 274'.

44 HAD, Mob. ord. XXVIII, 139 at.

Павле Марковић и Иван Петковић, трговци и становници Трепче. И Ђуро Бусковић тражио је од Богдановића преко суда свој новац.⁴⁵ Његови компанои и 1510. и 1518. сукобљавали су се с њим зато што је из Дубровника самостално довозио велике количине ужарије и ту их је варао. Велић је, на пример, 22. јануара 1518. тражио 100 дуката у вези са компанијом коју је напосе имао са Пјерком за набавку ужади, потребних за рад у окнима сребрне рудаче, за чију је експлоатацију Пјерко од њега и његовог ортака примио поменутих 20.000 акчи.⁴⁶ Са другим веровником, Иваном Петковићем, Пјерко је водио треће трговачко друштво, у које су се њих двојица сложили да дискриминишу трећег члана заједнице, Ђуру Вукосалића, кога су, поткупивши локалног кадију, дали затворити, шибасти и везати, а све у циљу да га истисну из заједничког посла; на захтев кадије био је приморан да пре времена изврши свођење рачуна и испита из друштва које је располагало са 1.200 дуката.⁴⁷ И Пјерко и Петковић били су представници новог времена које је са општом ренесансом духа изнело и људе који су лако живели на туђ рачун, иначе пуни комбинација и великих потеза.

Богдановић је наставио послове и играрије са конопима. Марта 1519. међутим, дубровачка влада дала је секвестровати 32 товара његове ужарије у магацинима дубровачког ужара Марија Павлова.⁴⁸ Због ужарије је и 1520. настао спор у Пјерковој компанији. Наиме, 1515. основано је удружење за експлоатацију рудаче у Трепчи у које су ушли Пјерко, Иван Петковић, Павле и Радован (Радослав) Марковић те Франо Рус. Велић. Припремање ужарије за окна обављао је за компанију и трепчански конопар гадибрат Вукићевић са своја два дјетета; помињано је 150 „гумина”, од којих је 100 стајало 1.500 а 50 по 1.200 акчи. Кад је друштво окончало рад (1520), највештији и најбезобзирнији био је свакако Иван Петковић, па је обрачун рада компаније обављен без присуства Франа Велића па и спретног сликара, који су имали да плате цех дружбе. Настале су свађе које су се јавно манифестовале и гужве. У једном таквом искреном објашњењу између Пјерка и Павла Марковића присуствовао је пуни буљук трепчанских Дубровчана. Спор је дошао и пред судије у завичајном граду, који су (фебруара 1521) одредили једну

⁴⁵ Исто, 46 од 15. II 1518.

⁴⁶ HAD, Sent. canc. LXXXI, 136 од 16. VII 1518 (in finibus sive cavi piani pro argento foderio). Богдановић није показао рачун и није платио 100 дуката, на што је био осуђен ни средином 1522 (Sent. canc. LXXXV, 98'—99').

⁴⁷ J. Тадић, Грађа II, 93, n° 968; Proc. not. Ха, 136 од 23. I 1518.

⁴⁸ HAD, Div. canc. CVIII, 166' од 19. III 1519. — Дубровачка влада је 2. јануара 1517. забранила да се ужарија, доведена из Анконе, извози у турске руднике преко других лука, тј. мимо Дубровника (HAD, Cons. min. XXXII, 209, 210). Ужарија се и знатно касније среће у дубровачкој трговини са Турском (HAD, Test. not. LXI, 143'—5).

стручну комисију да развезе и Пјеркове конопе и да у целини утврди чињенично стање у завршном рачуну и другарском пословању. Та тројица (Шимун Андријин, Марин Радић, Ловро Фр. Касела), од којих је један био кујунџија, вероватно су били из Трепче и познавали су ствар изблиза. Из места је свакако био један од сведока — Иван Павла Латиница.⁴⁹

Јула 1521. из дубровачке царинарнице пропуштено је осам тканина „супрамана” и 16 каризеја Пјерку под условима уобичајене царине.⁵⁰ Новембра 1522. Богдановићево пословање разматрано је на тајној седници Већа умољених, јер је он слао неко олово које су Турци узаптели, али је тиме настала штета по дубровачку државу; следовало је да он наплати настале трошкове око „аваније”.⁵¹ Године 1529, кад се већ за стално настанио у Дубровнику, упутио је неколико пута разне fine ткаине у вредности од 900 дуката Бартолу Радичевићу у Ниш; суд је одредио да наследници покојног Бартола плате сликару 100 дуката на име зараде.⁵² Дакле, и ту је постојала компанија, без којих Пјерко није могао да живи и да, на туђ рчун, егзистира. Чиста зарада друштва код продаје сукна износила је 22% уложеног капитала! Готово као код уносне житарске трговине у Дубровнику!

Шимун Андријин, искивач злата (*batiaurus*), свакако са станом у Трепчи, заједно са Иваном Нукшановићем увезао је јуна 1516. из Дубровника ужарије за радове у рудницима сребра. Априла следеће године за њега су ужад доведена са стране, а потом су упућена пут Трепче.⁵³ За рад у турским рудничким окнима конопци су преко Дубровника довожени из анконске Марке, и о томе је дубровачка влада (10. јануара 1517) уздала начелне одредбе својим цариницима.⁵⁴ Октобра исте године Стјепан Мат. Миотошевић такође је са стране довезао у Дубровник ужарију да би је пласирао у турској Трепчи.⁵⁵

Тих година у Трепчи је живео и пословао приличан број дубровачких рударских предузимача, трговаца и занатлија. У вези са арбитражним испитивањем кривице сликара Пјерка 10. октобра 1510. као сведоци забележени су плебан Божо Ник. Бунић (де Бонис), которски фрањевци Лудовик и Ђурађ Ник. Куљен, Иван Пав. Латиница, Стоњанин Кристифор Ратковић, Ђорђе Пав. Бибић, трепчански племић, док је документ писао доминиканац Александар Кућа. Појава наведеног племића у Трепчи је занимљива. За њега је речено да је православне вере а ду-

49 HAD, Div. canc. CX, 39—9’.

50 HAD, Cons. min. XXXIV, 69’ od 13. VII 1521.

51 HAD, Secr. rog. I, 16 od 28. XI 1522.

52 J. Тадић, *Грађа II*, 139—40, n° 1056.

53 HAD, Cons. min. XXXII, 160 (17. VI 1516), 243 (30. IV 1517).

54 Исто, 209, 210.

55 Исто, 285 од 24. X 1517).

бровачком латиницом он је „преведен“ као Ђуранко Бибин.⁵⁶ У жалби Ђуре Вукосалића на сликара Пјерка и Ивана Петковића (априла 1518) речено је да Бибића има више, да су Арбанаси (патронимика од Биб) и да су се спорне стране и препирале пред једним од њих (можда зато што је држао какав положај у турској администрацији). Том приликом су као сведоци наведени: дон Божо (Надал), Михоч Паскојев „бомбаро“ (вероватно мајстор бомбарди), Андрија Илијин, синовац Шимуна Андријиног, искивача злата, Џиво берберин, Радосав Марковић из Сланог и Марко Вукшић.⁵⁷ Године 1520. приликом расправе између Пјерка и Павла Марковића присуствовали су: поп Божо, поп Никола Нокачић, поп Лука, кнез Трпче Степан, Иван Петковић, конопар, Радибрат Вукићевић, кујунџија Андрија, Ђуро Бусковић и многи други.⁵⁸ Из стилизације се види да их је било много, за које о имену није могао да се сети један од сведока: разуме се, сви су били из насеобине, али сви остали из насеобине нису били у могућности да присуствују месту радње те распре, јер није реч о „збору“, на коме су касније обично присуствовали сви угледнији чланови колоније, него о једном уличном или пословном сусрету. Кад је Матко Илић из Млина тужио (октобра 1517) сина Ивана Петковића да му није поднео рачун о некој гвожђарији коју је понео да је Иван прода у Трпчи, као сведоке означио је: Ђуру Бусковића, Павла Ђурановића, Бернарда Јакобовића и Ђуру момка.⁵⁹ Жупљанин Иван Петковић тужен је (марта 1518) од Ђуре Вукосалића зато што му није поднео рачун у вези са трговачким друштвом које су основали (15. новембра 1515), актом који је написао презвитер Божо Ник. Бунин, плебан цркве св. Петар, а који су потписали два сведока; на име свог дела интереса тражио је 5.000 акчи.⁶⁰ О једној пуномоћи Бусковићевој против Петковића (23. јануара 1518) сведочили су: Андрић Илијин, нећак Шимуна кујунџије и Шимунув фамул Матко, Радосав Марковић, Марко Вукшић, бомбардер Михо Паскојев, Матко из Жупе, Петар Иванов звани Момак, поп Покачић, поп Надалин, Стјепан, дјетић властелина Марка Ив. Гучетића, конопар Радибрат и два брата берберина Џиво и Јуро.⁶¹ Петковић је (децембра 1518) примио на продају пет труба вунених тканина од Стјепана Милошевића, који је у Трпчи тада делимично живео, па је, кад је пристигло време за исплату, порекао да је ишта добио; одбио је и да изађе пред дубровачки суд: дуг је, уз помоћ дубровачких трговаца који су сведочили, наплаћен преко кадије; но, Иван је подмитио неке Тур-

56 HAD, Div. canc. CVIII, 112—2' од 18. XII 1518.

57 J. Тадић, *Грађа II*, 93, n° 968.

58 HAD Div. canc. CX, 39—9' (1520).

59 HAD, Lam. for. LXXXI, 154 од 26. X 1517.

60 HAD, Mob. XXVIII, 44 at од 12. III 1518.

61 HAD, Proc. canc. XIII b, 136 од 23. I 1518.

ке, те су ови криво сведочили против Стјепана. О томе су дали исказе у Дубровнику као присутни у месту: Андрија Илије Новаковић, Франо, ванбрачни син Марина Радосављевића, Марко Анд. Фифа, Пиван берберин и Радосав Марковић.⁶²

У потписнике аката и у сведочењу само су изузетно уводили шегрте и помоћнике у трговању, који су називани момцима. Ти млади људи учили су занат или трговачко пословање од својих принципала, али су помало мислили и да се осамостале и да почну рад за свој конто. Да би сакупили почетни обртни капитал, они су често варали своје газде. Једном таквом дјетићу Павле Мирковић је оставио у Трепчи дућан с робом; момак је, кад је продао еспап, без ичије дозволе напустио радњу и дошао у Дубровник.⁶³ Поштенији су се подизали кредитима.

Уносни послови и жеља за извозним монополем толико су учинили безобзирним поједине насељенике у Трепчи, да се нису устезали да Турцима представе своје земљаке као непријатеље турске државе. Познати Иван Петковић је пред Турцима, Србима и писаром Трепче рекао за Бусковића да, против султановог наређења, као муртад (издајник), извози олово у Италију, да би се тамо начинила ђулад, бомбарде и друга артиљеријска опрема за борбу против господара са Босфора. С тим у вези је у насеобини изабран одбор од три члана (вероватно самоиницијативно, јер одлуке у том смислу нема у књигама Малог већа), у које су чинили Стоњанин Никола Радов, Илија Дубровчанин и Ломинко Мар. дел Тано, пред којим је обављено ислеђивање. Као сведоци прошли су пред одбором: поп Александар Мартиновић, Лука из Трепче, Стоњанин Антун Радов, Лабац Грчевић, Нија Кресташиновић и Боја Хастрин (последња двојица свакако домаћи пословни људи, означени као „Сервијани“).⁶⁴ Неки од тих низова имена показују да су тада у Трепчи живела четири свештеника, да је постојао месни кнез, можда и тада из редова Дубровчана и уз њега писао као званично лице, да је још било дубровачке властеле на руднику, да је више одраслих мушкараца из исте породице пословало у берићетном турском руднику.

Генерацији дубровачких трговаца и рударских предузимача у Трепчи друге деценије столећа припадао је и Никола Матков Нокачић, који је у Трепчи умро октобра или новембра 1525. године.⁶⁵ Можда је био стричевић или какав други рођак попа Николе Нокачића. Тада је живео у Трепчи и „Стефан од Трепче“, који се на другом месту бележи као Стјепан Милошевић. Био је Дубровчанин, али готово потпуно натурализован у Србији (живећи можда пре тога и негде ван Косова). Његов син Петар

62 Исто, 175' од 6. II 1519.

63 HAD, Lam. for. LXI, 242' од 30. XI 1513.

64 HAD, Lam. for. LXXXI, 213 од 23. I 1518.

65 HAD, Cons. min. XXXV 133 од 24. XI 1525.

примио је тканине од Доминка Жупана из млетачког Бара, на-
бављане из Венеције; свој ненамирени дуг требало је фебруара
1528. да исплати по курсу од 50 акча за дукат.⁶⁶ Неколико месеци
касније Стјепана су у Трепчи убили разбојници; његова заостав-
штина купљена је само у Трепчи.⁶⁷ Дубровчанима из места сва-
како је припадао Павле Радибратов, конопар, вероватно син ко-
нопара Вукићевића, коме је маја 1531. дата пропусница да регу-
лише своје дугове у Дубровнику.⁶⁸

Средином треће деценије XVI века настављен је извоз глете
(оловног оксида) из Трепче у Љеш и даље за Дубровник или
Италију. Тим путем је у првој половини 1526. познати Иван Пет-
ковић преко Жупљанина Божидара Матковића упутио 20 товара
глете и два писма за двојицу у Дубровнику, једном Гучетићу и
једном попу.⁶⁹ Тај извоз представљао је већ уходану праксу која
је била легална, јер су Турци дозвољавали изношење из земље
отопине глете (која је као пена настајала при отапању оловне
руде), с обзиром да нису били вични из глете даљом прерадом
извући преостали метал. Већ 1500. један Новљанин уговарио је
у Љешу неку количину косовске глећне земље за Венецију.⁷⁰

Дубровачка здравствено-обавештајна служба у појединим
годинима нотирала је долазак људи из Трепче, свакако зато што
је имала индикација, да би и Трепча могла бити захваћена как-
вом zarazом. Године 1508. испитиван је придоншли Павле Паско-
јевић. Тако је било 15. маја 1524. са Павлом Марковићем, 4. ја-
нуара 1526. са Крилетом Бусковићем, 8 марта 1526. са Павлом
Матковићем, 16. августа 1527. са Доминком Крист. Градићем и
Луком Томашевићем. Треба додати да је Марковић 1524, пре
него што је отишао из Трепче, био у Видину,⁷¹ што би био доказ
даљег пословног ширења радиуса Дубровчана из Трепче.

Од 1531. године па за готово три и по деценије, за целу
једну људску генерацију, нема архивских података о Дубровча-
нима у Трепчи, мада је за многе дубровачке насеобине у Србији
управо то било време пуног ширења послова и броја колониста.
Ван дискусије је да је у Трепчи настављена рудокопња и да
је у њој било Дубровчана. Јула 1565. јавља се Марко Матковић
звани Асић, становник Трепче, који је слао у Дубровник новац

66 HAD, Mob. ord. XXX, 1 од 12. II 1528, Крајем јануара 1528. барски патриције Доминик Жупан опуномоћио је свог синовца, попа Антуна Жупана, да од Стјепана наплати дуг (Proc. not. XIV, 124).

67 HAD, Div. not. C, 53 од 10. VI 1528. — Награда Цвјетку Лужничанину, скупљачу Стјепанове имовине била је велика — 30 дуката за три месеца (Исто).

68 HAD, Cons. rog. XL, 182 од 10. V 1531.

69 HAD, Lam, for. LXXXVIII, 87 од 7. VII 1526.

70 Б. Храбак, Привредне везе Которана и Пераштана с Албанијом у XIV и XV веку, Годишњак Поморског музеја у Котору XXVII—XXVIII (1979—80), 60.

71 HAD, Libro delli signori chazamorti 1501—1530, fol 64'. 70', 85'.

неком драперу (израђивачу свилених тканина) Луки, да му овај шаље текстилну робу; једно такво новчано писмо говорило је о уплати 19.340 акчи.⁷² Асићи су у великој мери били натурализовани у Србији, што ће се осетити знатно касније

Један податак говори да је дубровачки трговац из Приштине, Лука Рад. Мартиновић, до 1568. упутио у Дубровник неку мању количину олова.⁷³ Није искључено да је реч о олову из Трепче, јер један други навод говори о везама људи из Трепче са дубровачким трговцима у Приштини. У Трепчи је до своје смрти (почетком 1584) пословао Радоје Вукотић; био је у пословном контакту са Николом Сулковићем, трговцем из Новог Пазара, те му је овај остао дужан. Наследник Радојев одредио је за свог пуномоћника дубровачког трговца из Приштине да изврши наплату дуговања.⁷⁴ За самог Радоја не каже се да је био трговац, што изгледа и није био; бавио се у Трепчи вероватно у вези са експлоатацијом руде. Почетком јесени 1586. умро је син дубровачког златара Влаха Цвјетковића,⁷⁵ свакако и сам златар. Њих двојица се током активног живота нису јављали у дубровачким званичним књигама јер нису били трговци.

Породица Нелић из Трепче среће се у архивским књигама са два своја представника. Марко Виценцов био је, као и већина Дубровчана у месту, имућан човек. Умро је у првој половини 1591., те је наследство оставио свом синовцу, с тим да се исплати кућна помоћница Луција, која га је служила.⁷⁶ Ни за њега се не каже да је био трговац. Марков братић Виценцо Павлов изгледа да се бавио трговином, те је (26. априла 1591) узео у Дубровнику за дјетића Антуна Стјепанова из Винограца (Конавли).⁷⁷ Како су то и много раније чинили дубровачки трговци и из других насеобина. С обзиром да нема забележака о његовим пословним акцијама, биће да је робу куповао у Дубровнику за готов новац, или се снабдевао преко великих дубровачких насеобина на Балкану (Нови Пазар, Скопље, Софија), односно и из Солуна. И ова је породица била већ добрим делом натурализована, што је разумљиво ако се зна да је тада у Трепчи већ било мало Дубровчана.

Из првих дана 1597. има вести о компанији тројице Дубровчана у Трепчи: Луке Никића Хамзе, Ивана Ђуровића и Марина Павловог. Први од поменutih (можда пореклом Сас) именовао је Николу Петровог за пуномоћника који би водио спор с другом двојицом ортака пред дубровачким судом. Акт пуномоћја напи-

72 HAD, Div. canc. CLI, 21' at od 11. VII 1565.

73 HAD, Div. not. CXVIII, 115'.

74 HAD, Proc. not. XXVII, 5'.

75 HAD Cons. min. LVIII, 150 od 16. X 1586.

76 HAD, Div. not. CXXXV, 244'.

77 Тревало је да га служи седам година за 18 дуката финалне награде у новцу (Div. not. CXXXV, 197).

сао је неки Иван Ватуша (јер је Хамза био неписмен), а као сведоци наступили су Дионизије Гргичевић и Павле Цвијетков.⁷⁸ Тада је постојао Иван Раошевић; у једном случају (1593) дубровачки партнер пошаљаоца менице из Трепче одржавао је пословну везу са Венецијом.⁷⁹

Није тешко закључити да су се Дубровчани у Трепчи до 1530. бавили и рудокопњом и трговином, од тада па за 60 година (две активне генерације) искључиво пословима у вези с рударством, а од 1590. поново и то, изгледа искључиво, трговином. Карактеристично је при томе да се Трепчани нису задуживали у књигама дуговања дубровачке општине, што би говорило у прилог закључку да нису оскудевали у обртном капиталу. Само један изузетак постоји: конопар Павле Радибратов се августа 1529. задужио код једног Менчетића за непуних 25 дуката.⁸⁰

Трепча није била искључена из мреже дубровачке трговине тога времена у ужој Србији. Иван Петковић водио је трговачко друштво са Манолом Стипанчовићем из Крушевца. У то доба се већ старији Иван Петковић, изгледа, много више бавио у Крушевцу него на Косову. Своју пословну базу имали су у саобраћајном чвору Новом Пазару. Године 1536. неких 1.000 акчи дато је, на пример, за оно што су трговци из града на Рашкој упутили, за поменуто друштво, у Трепчу.⁸¹ Везе са Новим Пазаром биле су увек интензивније. Неки „Јове из Трепче”, таст Луке Томашевића, дубровачког трговца у Новом Пазару, јавља се 1538. Како је Лука био дужан новопазарском трговцу Бенку Мих. Опаљевици 18.000 акчи које није хтео да му врати, Бенко је дао Луку затворити; кад му се зет нашао у тамници, Јова из Трепче је потрчао и дао половину дуга да би Луку пустили на слободу.⁸² Докуменат о Луки Томашевићу и Опаљевици даје, посредно, још података о Трепчи. У оптужници коју је Томашевић доставио санџак-бегу у Вучитрну против Бенка Опаљевице помиње се, поред осталог, да је он извозио у Дубровник неке количине сребра, и то сакривеног у пакетима воска. Био је то најубичајенији начин кријумчарења племенитог метала. У вези с горњим постављају се два питања: (а) због чега Лука оптужбу доставља санџак-бегу Вучитрна, а не месном кадији, односно босанском санџак-бегу или његовом кајмакаму надлежном за Нови Пазар, у коме су обе спорне стране живеље и (б) одакле је то сребро било узето и како је о томе Лука знао. Боље би било почети од другог питања. Лукин таст живео је у

78 HAD, Proc. canc. XVII b, 160 od 13. I 1597.

79 HAD, Div. for. II, 164'—5 od 28. V 1594.

80 HAD, Deb. not. LXXVIII, 181. — Са исплатом је закаснио само недељу дана (Исто).

81 HAD, Div. canc. CXXIX, 153.

82 HAD, Lam. polit. IV, 23'—4; Б. Храбак, *Дубровачко иверје*, Наша реч, Београд 1951, 45.

Трепчи и могао је имати увида у рад бившег пословног пријатеља или ортака свог зета у Трепчи. Трепчини рудници сребра најближи су Новом Пазару. Трепча је заиста потпадала под власт намесника у Врчитрну, који је свакако имао дужност да мотри на извоз сребра, толико потребног за искривање новчаница. Дакле, због места деликата и управне надлежности о предмету прекршаја оптужница је била насловљена на власт у Вучитрну.

Људи из Новог Пазара бавили су се довозом и олова и глете у Дубровник. Највише разлога има да се сматра да је то олово вађено из оближње Трепче. Неки Мустафа, угледни и утицајни Турчин у Новом Пазару, продао је 1521. у Дубровнику већем броју дубровачких трговаца једну количину олова и глете; тада су му дубровачки трговци (њих 12 на броју) исплатили олово меницом, а при исплати су се међу сведоцима могли поменути и „неке кадије”⁸³

О рударској активности у Трепчи знали су не само људи у Дубровнику и Венецији, него и путници који су долазили из северних земаља. Царски аустријски посланик Давид Унгнад (1275) бележи да у Србији има неколико рудника, међу којима наводи и Трепчу.⁸⁴ Млетачки поклицар Јакопо Соранце који је косовским крајем пролазио 1575, чини се да помиње Трепчу и опште услове рада у њој. Он пише: „Један дан одавде (тј. од Скопља) има рудник олова и сребра, а још један дан има рудник бакра, сребра и злата. Од сваких 400 либара што се изваде иде 250 султану, а остало радницима или онима који дају руду копати”⁸⁵ У обзир долазе рудници Кратово, Ново Брдо односно Јањево и Трепча. Кратово отпада јер се о њему говори на даљем путовању. Остаје да је Трепча вероватно други од поменутих два рудника. Дужина удаљености од Скопља можда није баш прецизна, пошто ту Соранцо ионако не пише као човек који је баш лично посетио рударска места која помиње. Услови рада, мада дати сумарно, ипак се назире. По њима би тек 37,3% руда, припадало предузимачу или рударима а 2,5% султановој хазни. У свом извештају о стању католичке цркве у Албанији, старој Србији и Бугарској (1584) Александар Комуловић пише да је Трепча богата рудницима сребра и злата, да у месту има 400 католика и

83 HAD, Proc. not. XIV 7; Cons. rog. XXXVII, 154', 155, 172; XXXVIII, 150, 154, 155; Cons. min. XXXV, 8; Lett. Lev. XIX 227'; XXI, 33'—41' (још 19. II 1536); Б. Храбак, *Трговачке и саобраћајне везе Новог Пазара (1461—1521)*, Новопазарски зборник IV (1980), 8. глету, олово и жито из Љеша, дакле са Косова, превезао је за Јакова Мартоловића и Ивана Радоњића неки бродар из Будве (HAD, Div. sanc. CLXXXII, 41'—43 од 11. IV 1592). Продајом олова и глета из Љеша у Венецији бавио се и Будванин Христофан Радић (Исто, 16—6' од 8. IX 1579).

84 RAD JAZU 112, 222. — О извозу олова 1566. вероватно из Трепче вид.: HAD, Noli et sic. III, 13, 14', 20.

85 RAD JAZU 124, 31.

један капелан; изван градског подручја је једна лепа црква, два села са сто католика и један капелан.⁸⁶

Поменути Јова из Трепче био је домаћин Србин, свакако угледнији човек, можда трговац или предузимач у руднику, кад је под горњим називом био познат међу Дубровчанима и ван Трепче; он је могао одмах одвојити за зета 9.000 акчи а можда и више. Уопште, извесног богатијег неаграрног српског елемента морало је ту бити и у првој половини XVI века. У једном подужем списку дужника трговачке фирме Соркочевића, која је очигледно своју главну пословну базу имала у Скопљу, јављају се као дужници домаћи људи са широког простора од Кратова од Фогатице и од Крушевца до Призрена. Под датумом 10. новембра 1516. забележена су ситна задужења: од писара Стјепана Николе из Трепче, Рамадан из Трепче, Боја из Трепче, Јова из Трепче.⁸⁷ Ако реч „скриван“ не би значио какав надимак, Стјепан Никола би имао посебног писара (свакако књиговођу), јер у то време није био редак случај, чак и код Дубровчана по насеобинама, да су и познатији трговци били неписмени. Поменути Рамадан, муслиман, био би Турчин или исламизован Србин, односно Арбанас. Угледнијих муслимана је свакако било у месту. Из 1592. нађен је гроб неког Муртеза, сина Османовог. На месту добро очуван надгробни споменик подигнут неком Мустафи, умрлом 1589. године.⁸⁸

Дубровчана је у Трепчи било и током прве половине XVII столећа. Само у то време више нема података о слању олова и глете у Љеш а потом у Дубровник, Анкону или Венецију, чега је било још крајем претходног века. Уместо метала, из Трепче као и изосталог дела Косова, извозена је вуна. Обично је у месту пословао по један већи извозник Дубровчанин. Најпре је то био Лука Стјепановић а после његов син Марин Лучић. У завичајном граду узимали су кредите, на пример 1618. и 1620. — око 3.700, а 1620. и 1624. укупно 3.200 дуката. Вуну су доста извозили: 1615—1617. наводно, најмање 1600 врећа.⁸⁹ Сам Марин је 1623. дигао робни или новчани кредит за 1.000 дуката. Уз њих су у месту 1624. били и Јаков Луби, Циво Б. Зузорић, а неки Габро Лучић, трговац умро је 1647. године.⁹⁰

86 E. Fermendžin, *Acta Bosne potissimum ecclesiastica* MSHSM XXIII, Zagreb 1892, 339.

87 HAD, Div. canc. CVI, 17'.

88 А. Урошевић, *О Вучитрнској Шаљи*, Јужни преглед, год. X, бр. 9, Скопље 1935, 168—9; Т. Вукановић, н. н., 526.

89 V. Vinaver, *Tregëtarët e Raguzës në Kosovë—Metohi*, Përparimi (Prishtinë), n° 3/1961, 152 (1600 цакова вуне за 1615—18). Задужнице 1618. и 1620: HAD, Deb. not. XCVII, 11.55' 60'.

90 HAD, Div. canc. CC, 173'; ССIII, 47; Cons. min. XLIII, 24'; Div. for. XLII, 253; Test. not. LXIV, 102. — Габро Лучић је жени Ивана Пасаревића Кати дуговао вуне за 20 реала (HAD, Sent. canc. 227, 19/D, 4. V 1661).

Пословање њихово и других Дубровчана у Трепчи, у то доба, треба подробније осматрити. Лука Стјепановић држао је у закупу две куће у Дубровнику, и тај закуп је преко пуномоћника продужио 1601. године.⁹¹ Код писања једног пуномоћја 17. маја 1610. изгледа да се цвет насеобине налазио на окупу; трепчански капелан Гргур Николић именовao је свог прокуратора да наплати од познатог трговца и пословника у Дубровнику Рада Сладојевића неких пет цекина, које му је на самрти завештао Раосав из Јесковца; као сведоци при писању овлашћеног потписали су се Лука Стјепановић, Иван Антунов и Илија Иванов.⁹²

Дубровчани из Трепче су се у то време пословно оријентисали на нову велику дубровачку насеобину у Прокупљу. Ловро Пет. Голиеби из Трепче, који је привремено живео у Дубровнику, поставио је 1. октобра 1614. и 14. марта 1615. прокупачке трговце Виценца Иванова и Марка Андријашевића за пуномоћнике, како би сакупили његове ствари и ефекте које је депоновао код фра Петра, бискупа из Ђипроваца.⁹³ Ако је бискуп стварно живео у Ђипровцима, излазило би да је Голиеби са робом одлазио у западну Бугарску и да је ту имао дужника („ефеката“). Године 1614. умро је у Трепчи као трговац Виценцо Радоњић, родом из Конавала, коме је један Конављанин био дужан 100 дуката.⁹⁴ За Луку Стјепановића, преко Дубровника, где је за њега радио брат му Никола, стизале су вунене тканине каризеје директно из Лондона; 30 комада тога дебелог сукна приспелих са Атлантика навом Анцелом укрцали су његови пријатељи у Месини (Манели, Цоти, Емилио ди Ђорђи) на други брод за Дубровник.⁹⁵

У току 1615. пуномоћник Луке Стјепановића шест пута је осигурао свог принципала на 601 цак вуне, која је у Дубровнику процењивана на по 10, 15, и 16 дуката цак.⁹⁶ Следеће године таквих осигурања пошљици за Венецију такође је било три са 360 цакова, чија је вуна процењена на 15 дуката за врећу.⁹⁷ Године 1617. три пошљике за исто одређење износиле су 171 цак, процењен по 13 и 15 дуката.⁹⁸ Наредне године пословања су увећана: седам испорука за Венецију са укупно 392 цака, процењених по 14 дуката.⁹⁹ Процењена вредност свих тих врећа вуне износила је 20.917 дуката, то је за оно време значило врло велику своту. Године 1620. Лука је преко Сладојевића у Венецију упутио само партију од 39 цакова fine вуне, процењене на 14

91 HAD, Proc. canc. X, 14. od 10. V 1601.

92 HAD, Proc. canc. XIX, 4 od 17. III 1610.

93 HAD, Proc. canc. XXIII, 152'; XXIV, 12'—13.

94 HAD, Sent. canc. CLXXX, 153 od 18. XII 1614.

95 HAD, Noli e sic. LI, 238'—9 od 4. VII 1615.

96 HAD, Noli e sic. LII, 3', 5, 25'—6', 43—3'.

97 Исто, 159', 163, 196—6'.

98 HAD, Noli e sic. LII, 256'; LIII, 48' i 78.

99 HAD, Noli e sic. LIII, 199, 201', 214', 271'—2; LIV, 5, 12—2'.

дуката за врећу.¹⁰⁰ Те деценије вуна је била на цени: за 1.000 либара давало се у Дубровнику 110 дуката.¹⁰¹ Само изузетно вуна из Трепче упућивана је и у Анкону (1617 — 40 цакова).^{101a}

Године 1623. Лука Стјепановић је заједно са ортаком Андријом Ивановић осигурао за Венецију 453 цака, процењених на 13 дуката за врећу; то је учинио сам, без посредника.¹⁰² Две године касније Петар Бјелокосић, који је раније пословао у Прокупљу, транспортовао је у Венецију и 216 Лукиних цакова који су вредели по 15 дуката.¹⁰³ Током 1624. Лука Стјепановић и син му Марин двапут су се задужили у Дубровнику сами, а трећи пут са новопазарским трговцем Андријом Ивановић, као компаноном.¹⁰⁴ Лука је, послатом вуном, био кредитор двојице браће Зузорића који су живели у Венецији; марта 1624. трећи брат Зузорића исплатио му је последњу рату од 200 дуката за укупни износ од 400 дуката, што је било остатак за 371 цак вуне.¹⁰⁵ Цак је у Венецији, дакле, износио знатно преко 10,7 дуката (по 40 дубровачких гроша).

Двадесетих година, поред двојице Стјепановића, било је још неких дубровачких трговаца. Вуна је, изгледа, привукла Џива Б. Зузорића, сина Бернарда који је седео у Венецији, и Јакова Луби (можда Сурби).¹⁰⁶ Средином октобра 1624. Џиван Рајнерија Цицер изјавио је како код њега ништа није остало од његове покојне жене Анице, кћери Ђуро Матијашевића; о томе су у Трепчи сведочили: Иван Барт. Цицер, Лука Стјепановић, Јаков Сурби и Марин Дучић.¹⁰⁷ Када је (8. децембра 1622) Лука Стјепановић именовоа двојицу пуномоћника, потписали су се као сведоци на прокури Виценцо Петров и Ђуро Матијашевић.¹⁰⁸ Тачно две године касније Лукин син Марин именовоа је у Дубровнику свог одсутног оца за пуномоћника.¹⁰⁹ Тада је Лука закључио свој ортаклук са берберином Луком Марковим.¹¹⁰

То је, углавном, био и крај дубровачке насеобине у Трепчи. Већ 1642. сребрна руда се више није експортовала, али су

100 HAD, Noli e sic. LV, 55, 76 od 5. IX 1620.

101 HAD, Noli e sic. L, 53, 54.

101a HAD, Noli e sic. LIII, 78.

102 HAD, Noli e sic. LVI, 137, 137, 137'.

103 Исто 266, 266', 274.

104 HAD, Deb. not. XCVII, 130', 131 i 130.

105 HAD, Div. canc. XXII 150—0' od 27. III 1624.

106 HAD, Div. canc. XXIII, 47.

107 HAD, Div. for. XLII, 253. Мартин Лучић примио је новац од једног Дубровчанина из Новог Пазара, вероватно за куповину вуне: HAD, Mob. ord. LXVI.

108 HAD, Proc. canc. XXIX, 147 od 16. II 1623.

109 HAD, Proc. canc. XXXI, 201' od 6. XII 1624, — То је Марин, као „трговац из Трепче“, који је Луку поставио за свог пуномоћника у Дубровнику 6. XII 1524 HAD, Proc. not. XXXIV, 201'.

110 HAD, Div. canc. CCIII, 47 od 18. IV 1625.

остале старе дажбине, те је народ живео у великој беди.¹¹¹ Према једном мишљењу, још средином XVII столећа извожени су у Анкону и Венецију производи из Трепче и Приштине а нешто мање из Новог Брда и Јањева.¹¹² Трепча је запуштена за време познатих ратних збивања 1689—90. Она је након тога добила ново арбанашко становништво из Скадарске Малесије које се није бавило рудокопњом.¹¹³

III. ДУБРОВЧАНИ У НОВОМ БРДУ ПОСЛЕ 1455. ГОДИНЕ

Османлије су први пут нападе Ново Брдо 1413. године, када су га Срби и Дубровчани храбро одбранили од насртљивих чета султана Мусе. После првог пада Смедерева град се одржао све до јуна 1441, кад је најзад морао поклекнути пред дуготрајном опсадом. При одбрани окруженог насеља нарочито су се истакли Дубровчани. Прва турска окупација (1441—44) није их растерала. Град је управо у обновљеној Деспотовини засијао највећим сјајем. Првога јуна 1455. Турци су коначно, после дуже опсаде, заузели град. Богата варош тешко је страдала од освајача жељних плена и пљачке. Целокупно становништво је морало напустити станишта, остављајући све своје имање по домовима. Најугледнији људи су одмах погубљени, 704 жене султан је поделио као робље својим војницима а 320 младића је одабрао за јаничаре.¹ Ради обезбеђења, Турци су у освојеном граду одмах основали своју насеобину. Године 1466. свака црква (св. Николе) је претворена у мошеју, а у априлу 1467. дошло је до пресељавања хришћанског градског становништва у Цариград, који су Турци насилном депортацијом способног покороног живља хтели да извуку из оријенталног дремежа и пословно оживе.² Неки од саских рудара, као и из других рударских места Србије и Босне, отишли су у Италију, а неки су се, како сматра К.

111 Ј Радонић, *Римска курија, и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 107. — »*Lavoratori cristiani*« се у Трепчи помињу још 1685. године (Б. Нушић, *Косово. Опис земље и народа II*, Нови Сад 1903, 53 и 115.

112 В. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, dio II, Zagreb 1980, 121. О рударству Трепче до 1685. године види: М. Ј. Николајевић, *Северна Стара Србија*, Београд, 1892, 41.

113 А. Урошевић, *Косово, Насеља и порекло становништва XXXIX*, Београд 1965, 48, 92, 98, 120.

III

1 М. Ј. Динић, *За историју рударства II*, 65; F. Babinger, *Mehmed, 132: Antonii Borfinii Asculani Rerum Hungaricarum decades libris XLV comprehensae ab origine gentis ad annum 1495*, Leipzig 1771, 498—99.

2 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци 1923, 248, бр. 754; М. Ј. Динић, *За историју рударства II*, 92 (црква св. Николе-саска). — Никола Анђ. Макшић је у свом тестаменту 15. новембра 1477. оставио десет дуката да се начини калеж за цркву св. Николе; како су цркву и даље држали Турци, тим новцем је за друге потребе требало да располаже дубровачки надбискуп НАД, Test. not. XXIII, 56—7).

Жиречек, вратили у Угарску. Према Жиречеку, остало новобрдско староседелачко становништво помрло је 1468. од куге³, док би се Дубровчани разишли одмах после 1455. године.⁴

Архивски и остали подаци обарају Жиречеково мишљење о Новом Брду после пада под турску власт. Није тачно ни да је новобрдско саско становништво нестало пресељавањем и због заразе, као што не би одговарало истини ни да су се Дубровчани из места разишли после османлијског завојевања. Непосредо после заузећа града плебан насеобине, дон Стјепан Радулин, живео је у Новом Брду; он је децембра 1455. имао да наплати 200 перпера онеме коме је одређена намена у тестаменту Трипка Радуловића од маја 1420. године.⁵ Јануара 1456. Драгоје Прибојевић звани Харуч из Новог Брда, обећао је неком дубровачком трговцу да ће му исплатити 200 дуката, што је херцег Стјепан отео том трговцу приликом преноса робе (свакако са Косова).⁶ Последњег дана јуна исте године дон Никола Гајчић у свом завештању поменуо је још готово пола туцета католичких попова у месту и претпостављао је могућност да би Ново Брдо поново могло доћи у хришћанске руке.⁷ Један тестамент, састављен трећег дана 1457. записао је неколико Дубровчана у месту, ортаке Новака и Мароја Кацића, компањона Џивка и Бороја, Николу Кудилиновића, неког Ивочевића, нећака Антоја Кокоравчића и наследнике Радана Вукосалића, званог Смоква.⁸ Опорука Радивоја Вукчића, срочена у Новом Брду 18. јуна исте године, озваничена је потписима присутних Матка Лучића и Петра из Новог Брда.⁹ Једним сличним тестаментом (1457) поменут је Станиша Миљковић, који је од једног Бобаљевића имао права да наплати сто перпера на име валтурштине; поред њега тестатор Бобаљевић имао је дужника у Новом Брду и Рашкој.¹⁰ У току 1458. умро је свакако у насељу кројач Михо Петров.¹¹ И Божидар Медошевић, за кога се зна да је умро у Србији, изгледа да је покопан управо у Новом Брду.¹² Златар Иван Прогоновић је можда тек 1459. постао житељ Дубровника,¹³ као толики други Новобрђани који су напустили свој град. Карактеристично је да се већина помена Дубровчана из Новог Брда прве полудеценије

3 Љ. Стојановић, н. д., 248, бр. 758.

4. К. Жиречек, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag 1879, 56.

5 HAD, Deb. not. XXX, 91 од 24. XII 1455. — Маја 1456. оженио се у Дубровнику.

6 HAD, Div. canc. LXV 152' од 20. I 1456.

7 HAD, Test, not. XVI, 12 од 4. VII 1456

8 Исто, 29' од 3. I 1457, тестамент Ловре Николиног.

9 Исто, 119' од 17. X 1457.

10 Исто, 139, и 140 од 28. XI 1457, тестамент Вука Бобаљевића.

11 HAD, Int, canc. II, 91 од 19. IX 1458.

12 HAD, Div. canc. LXVIII, 48' од 10. I 1459.

13 HAD, Div. not. XLIII, 31 од 11. XII 1459; XLI, 130' од 5. VI 1460.

после османлијског освајања односи на умирање, завештање и пресељавање. Ипак, нису сви умрли или се одселили. Године 1457. женио се у насеобини Нико Прибисалић. Шест година доцније, у вези с тим браком, бележи се да је Стјепан Радулин, који је и даље носио титулу новобрдског плебана, примио је од папе један бреве којим је тражено да плебан исплати легат Милете Храновића, умрлог у Новом Брду.¹⁴

Године 1455. и 1456. у Новом Брду пословала је компанија Димитрија и Влаха Н. Рањине, која је имала кредита код разних локалних трговача, на пример код Томка Ханзића 688 дуката; Рањине су у исто време јемчили другом сличном трговачком друштву Кристофана и Николе П. Пуцића да ће им браћа Пјеро и Јакша Николићи намирити неки стари дуг још из 1437. године. Тада се при слободном обрачуну за дукат узимало 56 акчи.¹⁵

И даље су у насеобини, као у доба највећег процвата, по именовану у дубровачком Малом већу, образовани судијски колегији од двојице судија и председника суда који се звао конзул. Седамнаестог октобра 1457. за судијску тројку именовани су патриције Јаков П. Бунић, Андрушко Поповић и Симко Главаш на тужбу браће Радоње и Михоча Прибиславића и њиховог ортака Вучихне, а против Ратка Габриловића.¹⁶ Из једног спора који је 10. јуна те године вођен у Дубровнику може се израчунати колико је стајао 1442. (а 1457. није тражено повећање!) грам гламског сребра (131 акчу); наиме, 1442. Никша Лекић из Новог Брда послао је Божи (Наталу) Мар. Наљешковићу (из Рогозна) у Ново Брдо 43 либре и 9 унче гламског сребра (што је вредело 35.080 акчи), а овај је сребро спровео у Дубровник.¹⁷ Петнаестог октобра 1459. град је задесио земљотрес који је рудничка окна напунио водом. Тек почетком јануара 1460. предузете су мере да се омогући даља експлоатација рудника.¹⁸

Нека добра Марина Растића остала су у Новом Брду и њима су нанели штете Никола Фрадела и султанов склав. За сакупљање и повраћај те имовине остао је у Новом Брду Растићев момак. Да би се видело шта је он постигао и ослободио, на захтев општинских адвоката, послата су у Ново Брдо два курира да извиде ствар.¹⁹ Можда је ту реч о наслеђу које тада још није регулисано.

14 Плебан пуне 33 године није извршио исплату. Бенко, син Ников и његове жене Надалине потражио је 1490. право својих родитеља; да би дошло до споразума, изабрани су арбитра (HAD, Div. сапс. LXXXVII, 146).

15 HAD, Test. not. XVI 30', тестамент Ловра Ни Рањине од 3. I 1457.

16 HAD, Cons. min. XIV, 167.

17 HAD, Div. not. XLI, 171 од 10. VII 1457.

18 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови*, 244, бр. 736; N. Beldiceanu, n. d., II 45; I, 71—3, n° 6).

19 HAD, Cons. min. XV, 103.

Током 1460. одржано је пет парница пред пет судијских колегија које дају низ имена дубровачких колониста у Новом Брду. Председници тих већа („конзули“) били су племићи Шумун Пет. Бунић (три пута) и Јаков Пет. Бунић те угледни антунин Никола Ст. Наљешковић. Судије-приседници су били: патрицији Франо Ив. Пуцић, Иван Да. Менчетић и Марин Мих. Кружић и пучани Андрушко Поповић, Влатко Жужорина, Ратко Габриловић, Михоч Лучић, Андрушко Николин, Радохна Радовчић звани Пучанин и Радеља Милошевић. Као тужитељи иступили су: Михољ Лучић, Мароје Рачић, Добрашин Брајковић звани Лонго или његов син Мароје и Ратко Вукосалић (два пута). Тужени су Андрушко Николин, звани Манчетић, браћа Богeља и Миљко Милошевићи, Радоња Дековић звани Босна, ортаци Божићко Радовановић, Никша Безантић, Петар Марковић и Добривој Брајан.²⁰ Сва поменута лица нису морала стално живети у насеобини и сигурно су били Новобрђани само тужени, односно свакако и властела. Као што се види, импозантан број. Од властеоских породица нарочито су Бунићи били повезани са Новим Брдом; двојица њих очекивала су 1460. робу из Новог Брда од трећег свог презимењака.²¹ Те и наредне две године од поменутих Дубровчана Богeља Милошевић је живео и у Новом Пазару а пословао је и у Смедереву а Ратко Остојић, звани Жужорина, такође је кренуо за пословима у нову насеобину односно у стару колонију Трговиште. Дубровачки трговци из Смедерева су већ 60-их година XV века и Ново Брдо увели у свој велики комуникациони круг.²² Велики извозник Радохна Радовчић је изгледа и почео са Новим Брдом да би се следећих десет и више годинна отиснуо нешто северније, али не заборављајући на увек гостољубиво Ново Брдо.

Шездесетих година било је у Новом Брду још девет таквих судијских већа и рочишта, једно 1462, два 1463, четири 1464. и два 1468. године. За председнике суда именовани су патрицији: Никола Ив. Пуцић, Јаков П. Пуцић (пет пута), Мартолица Ив. Растић и пучани: Андрушко Николић (дваред). Судије су биле: патрицији Иван Да. Менчетић и Никола Ив. Пуцић и пучани Никола Смољановић (двапут), Андрушко Николић, Михоч Лу-

20 HAD, Cons. min. XV, 128', 85', 130', 133, 133'. — О „конзулатима“ у Новом Брду у условима турске власти вид.: М. Ј. Динић, *За историју*, II, 90.

21 HAD, Div. sanc. LXIX, 161 од 9. X 1460. — Орсат М. Бунић задобио је два хуцета које је дубровачка општина одузела (Div. not. LXXIV, 88). Биће да се такође ради о Новом Брду. — До 1460. у Новом Брду је свакако боравио и Саракин Том. Бунић, јер су три његова брата у Дубровнику примала неку мању своту као надокнаду за ствари које је њихов брат оставио у рукама неког Бенка и Мартина, којима су 10. фебруара 1461. дате разрешнице (Div. sanc. LXX, 34'). Поменути Бенко и Мартин биће браћа Главаш.

22 В. Храбак, *Dubrovački privrednici u Smederevu u doba Osmanlija*, Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku XVII (1979), 176, 178; В. Храбак *Трговачке и саобраћајне везе Новог Пазара*, 4.

чић (дваред), Бенко Главаш (трипут), Андрушко Николин (три пута), Радосав Миљковић (три пута), Радосав Цимало (дваред). Парничење су захтевали: Петар Гојковић и Марко Вукосалић, браћа Марин и Никша Ив. Безантић, Бартол Ив. Марков, Антоје Прибисалић (двапут), патриције Марин Мих. Кружић, Марин Безантић, Радоња Мирковић и Никша Безантић. Тужени су били: Илија фамул племића Марина Кружића (у Скопљу, Новом Брду или у другим местима Србије), Надихна Радосалић (три пута), Марин Стјепана искивача злата, Мароје Радојевић, звани Рачић (и у другим местима Србије), Миљко Смољановић, ортаци Прибисав Војводић и Никшица Радивојевић, Радојко Брајановић, звани Пекачин, и Ратко Радељић.²³ Као што се види, и угледнији чланови насеобине, бирани, иначе, за судије, могли су због уносних послова доћи у судар са законима и пословним обичајима и моралом Дубровчана. Никша Безантић је иступио почетком 1463. као тужилац у Новом Пазару,²⁴ а Антоје Прибисалић у Смедереву.²⁵

Дубровчана је 1466. (1467) било и у делу Подграђа, изнад Доњег Трга, који се звао Провалија.²⁶ У годинама 1460—1462. поп Стјепан Радулин је неколико пута постављан за пуномоћника људи из Дубровника да им прибави права која су стекли или потраживања која су имали према људима у насеобини. Једаред је заступао интересе и доктора права, корчуланског архиђакона Луке де Голентис у споровима које је ђакон имао са разним особама у римској курији; требало је да се појави чак и пред папом, имајући подробно наведена овлашћења.²⁷ Слична пуномоћства прихватао је и други свештеник у насеобини, дон Грго из Новог Брда, звани Кагоча.²⁸ О могућностима рада Дубровчана у Новом Брду у то време сведочи и једна турска исправа, коју је велики везир Махмуд (22. јануара 1463) у султаново име издао Дубровчанину Франку: може да настави рад у новобрдским рудницама, као што је радио за Деспотова времена.²⁹ Многи, нарочито богатији Дубровчани, прешли су после 1455. да живе у родном граду, али су се одмах уверили да је могуће да обнове ранији рад и да у рудокопњи боље плоде своје капитале него у трговини. Зато су се вратили и сличним званичним актима добили уверавања са највишег места да им се неће сметати у раду. Јасно се показало да се људи војничким

23 NAD, Cons. min. XVI, 31, 59', 111, 176', 179', 215; XVII, 188.

24 Б. Храбак, *Трговачке и саобраћајне везе*, 4.

25 В. Храбак, *Дубровачки привредници у Смедереву*, 176—77.

26 NAD, Cons. rog. XIX, 124 i 286' od 7. X 1466 i 1. XII 1467.

Sent. canc. XXVIII, 40 (Михоч Лучић).

27 NAD, Prov. not. III, 55, 214 i 159—60.

28 NAD, Proc. not. III, 98 od 18. II 1461.

29 Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ. I, св. 1, 39—42.

режимом не могу терати да улажу посебне напоре и своја средства да обезбеђују држави племенити метал.

Пословни живот у самом Новом Брду и још више на релацији Дубровник — Ново Брдо 60-их година XV века почео се манифестовати ситним везом дубровачке службене документације. Турци су током лета 1462. код Новог Брда отели неки војак, односно робу, те су због тога дошли у стање спора Надихна Радосалић и Ратко Радичевић, звани Локарда.³⁰ Дубровчани из Србије, што ће рећи са Косова, тада су долазили у Скадар и ту обавештавали Италијане о снабдевености и намерама у Албанији турске војске и татарских одреда у њој.³¹ Бенко Главаш је (1462, 1368, 1474) стално имао потребу да у Дубровнику именује своје пуномоћнике, међу којима је посебну улогу имао његов брат Никола.³² Један тестамент, писан августа 1464, сведочи о дотадашњем раду у Новом Брду једног трговачког друштва пет дубровачких племића — Ивана и Влаха Мат. Ђорђића, једног младог Соркочевевића и двојице Градића.³³ Двојица дубровачких патриција, Никола и Антун Бинчوليћ, задужили су се код трећег племића, Андрије Мих. Растића; кад је овај састављао завештање (августа 1466) оставио је брату Марину да наплати позајмице.³⁴ Неки Павле Ђурђев из Новог Брда децембра 1467. помоћу арбитраже решио је своје спорове са двојицом Мартиновића у Дубровнику.³⁵ Можда је Павлов брат био Андрија Ђурђев, златар из Новог Брда; тужен је да је одбио да врати одећу, сребрнину и неко златно прстење, што је код њега оставио на похрани један Дубровчанин; на оптужници су као сведоци наведени Паскоје и Бартод, подстригивачи, кројачи Добрило и Славе Пићевевић и Радосав Славковић.³⁶ Поменути Андрија, златар, 1469. забележен је као становник Херцег-Новог, где је примио мираз своје жене од 500 перпера.³⁷ Исте године окончао је свој

³⁰ HAD, Proc. not. III, 212, od 18. VIII 1462.

— Павле Ђурђев имао је до 1461 компанију са Фравом Март. Марковићем (Div. sanc. XXIII, 161). И Лука М. Франковић, имао је Павлу тканине у Ново Брдо да их прода (Div. sanc. LXXIII, 159').

³¹ В. Макушев, *Историјски споменици Јужних Словена и околних народа из италијанских архива и библиотека*, књ. II, Београд 1888, 205—6 (писмо из Скадра, 18. VI 1461).

³² HAD, Proc. not. III, 196' (9. VI 1462); IV, 62 (11. V 1468); V, 262' (13. VIII 1474) — На последњем путовању из Дубровника у Ново Брдо, кад се налазио у Новом Пазару као гост у кући Мароја Милутиновића и Џивана Миотошевића Бенка је извео пред субашу Џиван Припчиновић (HAD, Lam. for. XXXVIII, 163'—4 od 27. II 1467).

³³ HAD, Test. not. XVIII, 104' od 1. VIII 1464.

³⁴ HAD, Test. not. XIX, 93 od 4. VIII 1466.

³⁵ HAD, Div. not. LI, 108' od 10. XII 1467.

³⁶ HAD, Lam. for. XXXVIII, 229 od 15. IV 1467.

Види: Div. not. L, 145 od 1. VI 1467.

³⁷ HAD, Liber dotium VII, 98 od 27, III 1469; Div. sanc. LII, 130 od 27. III 1469.

ортаклук са једним трговцем из дубровника Ника Лоренцов из Новог Брда.³⁸ Навођење двојице подстригивача упућивало би да су се у Новом Брду тада производиле вунене тканине, јер је задатак тих занатлија био да тканине финализирају пре него што би се предавале бојењу.

Као препродавци тканина, добијених на кредит од једне компаније из Дубровника или као сведоци код задужења, важили су (1469) у Новом Брду: неки Цвјетко, Димитрије Николин из Новог Брда, Никола Наљешковић, Бенко Кривалдић, Радман из Новог Брда, Антониос, Грк из Солуна, Никола Ив. Безантић, Вукићин син Никола, браћа Стојак и Петко Првенчићи или Прибојевићи, становници Новог Брда (који су имали једну неисплаћену обвезницу чак из 1448.), Стојаков нећак Дмитар, Михо Главаш и његов компањон Михаљ, Ратко Габриловић, подстригивач Никола, Стјепан Каруз звани Хотица, Дмитров зет Јаков. Њихови дугови тицали су се, пре свега, тканина добијених на ситну продају у народу.³⁹

Новобрђани су се 60-их година задужили у Дубровнику па и у Италији, довозећи разне тканине. То су били Ђурђе од Мануле,⁴⁰ Стојан Прњевић,⁴¹ Вукосав Влатковић⁴² и Никола Ламфрис(?).⁴³ Павао Ђурђевић из Провалије довозио је у Дубровник вунене тканине, те је био на царини третиран као дубровачки поданик.⁴⁴ Он је нешто касније био становник Вероне а пореклом је вероватно био католик из Новог Брда, Сас или натурализован Дубровчанин.⁴⁵ Тај Павле из новобрдске Провалије, већ као житељ Вероне, извозио је из Новог Брда сребро у Дубровник а потом у Венецију, плаћајући дажбине такође као Дубровчанин.⁴⁶ Ситне кредите можда са исплатом у мегалима узело је тада њих десетак (и неки Кристифор) из Новог Брда од породичне компаније осам синова Марина Ђ. Гучетића, од којих су у Босни и у осталом делу турске државе пословали Бернард и Павле.⁴⁷ Сребро из Новог Пазара у Дубровник извозио је и Јаков Радулиновић и то (јуна 1465) по ниској цени од шест дуката либру. Заједно са Михочем (Миховилом) Лучићем одлазио је у Сребрницу. Као Михочев ортак сложио је Стјепан

38 HAD, Div. not. LV, 89' od 28. XII 1469.

39 HAD, Div. not. LII, 192 od 7. IX 1469.

40 HAD, Deb. not. XXXVII, 39 (10. X 1465: 12 dukata).

41 Исто, 150' (9. I 1467: 307 дуката за две године).

42 Исто, 184' (180 дуката).

43 HAD, Deb. not. XXXVIII, 110' (13. XI 1469, закључени послови са Иваном То. Бунићем из Дубровника), 111' (нових шест дуката од истог).

44 HAD, Cons. rog. XIX, 124 od 7. X 1466.

45 HAD, Deb. not. XXXVI, 93 od 17. IV 1464.

46 HAD, Cons. min. XVII, 196 od 1. XII 1468.

— Секвестар његових тканина: Div. not. LXII, 46 od 17. VII 1476.

47 Б. Храбак, *Трговачке и саобраћајне везе Новог Пазара*, 5.

Бјелошевић.⁴⁸ Веза Новобрђана са Сребреницом представљала је пословни контакт два највећа рударска средишта у балканским областима Отоманског царства, који је додир био потребан да се ускладе цене на тржишту и да се постигну пословни договори.

Домаћи пословни свет из Новог Брда следио је комерцијалне везе Дубровчана и орођавао се са њима. На пример, Бина Сегуновић оженио се Милицом, ћерком Стјепана Маричића из Сребренице. Овome су Бенко и Џиволин Р. Дупетиновићи, Дубровчани из Сребренице, били дужни неку већу своту новца, од које је Бини, као зету, требало да припадне номиналних 400 дуката. Бина је стекао неко султаново и писмо санџак-бега Србије Мехмеда Муниатовића, а о Бининој рођачкој спрези са Маричићима сведочанство је написао тадашњи капелан у Новом Брду Антун де Петринуца; као сведоци су се потписали патриције Јаков Бунић и Никола Анковић.⁴⁹ Поменути новац потицао је од 1.200 дуката што је Маричић уз неке хаљине, млетачки велур и неку сабљу дао на продају Бенку Дупетиновићу; на својих номиналних 400 дуката Бина је тражио 200 дуката зараде, дакле укупно 600 дуката.⁵⁰ Бина је у послове ушао као фамул Паскоја Џивка Чељубиновића који је имао и једну кућу у Сребреници, коју је уступио браћи Бенку и Џиволину да је поседују до краја живота; после њихове смрти Бина је узурпирао кућу.⁵¹ Године 1467. Бина је окончао компанију са Ратком Братосалићем, званим Типовац, а спорове са Владојем Богосалићем препустио је арбитрама.⁵² Спор са Владојем Херготићем био је тежи. Како је Херцотић као извршитељ тестамена Џивана Ратковића (који је умро у Сребреници) дошао у Нови Пазар да покупи покојникова потраживања, Бина га је извео пред кадију, тражећи да му плати сто дуката што му је, наводно, покојник био дужан; дуг би се односио на Чељубиновићево сувласништво неких рудничких јама које је Ратковић држао; наплата је извршена на основу сведочења неког Турчина кога је Бина довукао чак из Сребренице; касније, једном за време ручка у кући Џивана Припчиновића у Новом Пазару Бина је Херцотићу пред сведоцима признао да му је неправично узео новац, обећавајући да ће му 50 дуката дати кад дође у Сребреницу а других 50 касније.⁵³ Како се није држао речи, распру су најзад (октобра 1467) имали да расправљају изабрани арбитраи.⁵⁴

И неки домаћи племићи из Новог Брда били су приморани да у новим социјално-политичким условима егзистенцију вежу

48 HAD, Sent. canc. XLVI, 31—2' od 19. IV 1486.

49 HAD, Deb. not. XXXVII, 76' i 77' od 17. III 1466.

50 HAD, Div. canc. LXXIII, 44 od 10. III 1466.

51 HAD, Lam. for. XXXVIII, 158'—9 od 18. II 1467.

52 HAD, Div. not. LI, 87 i 75.

53 HAD, Div. canc. LXXIII, 150; Lam for. XXXVIII, 148' i 149.

54 HAD, Div. not. LV, 75 od 5. X 1467.

са трговином. Неки Павле био је пуномоћник Антонија Канале, који је био овлашћен да за млетачку државу купује житарице у Албанији. Павлова прокура начињена је у Љешу 19. фебруара 1465. Павле се већ 1. марта налазио у Дубровнику, где је уна'мио један брод, чији би се капетан имао у Драчу, Пиргу и Врегу јавити Антонију да укрца пшеницу и друго зрневље за Венецију.⁵⁵ Павле је, изгледа, и узет у службу да реализује одnose Антонијеве према дубровачким превозницима.

И у следећој деценији домаћи пословни свет је још био живахан. Угледни Сас Никола Ханзовић априла 1471. је слао своје изасланике („амбасадоре“) у Дубровник, молећи за зајам који би му послужио као обртни капитал, али је био одбијен; ипак је његовим људима било дозвољено да извезу тканина за 2.000 дуката с царином као да је Никола Дубровчанин. Јуна 1474. Никола је поново слао у Дубровник свештенику Антонију Антончићу, родом Новобрђанину, настањеном у Венецији, сто дуката да их преда другом бившем новобрдском попу Мартину Сегуну (можда Бинином рођаку), који је живео у Падови. Јануара 1482. Ханзовић је већ становао у Дубровнику и био пословно везан за Италију.⁵⁶ Врло је угледна била грчка породица Кантакузина Русота, која се прилагодила приликама под османлијском влашћу, али је крајем 1477. цела била истребљена по султановом налогу, заједно са Кантакузиновим сином Јањом.⁵⁷ Према претпоставци К. Костића, Јања, погубљен са четири сина и 12 унука, био је власник рудника па и феудални кнез, чије господство није престало ни погибијом породице.⁵⁸ Међу тим новобрдским Грцима било је и врло образованих људи. Постојао је један зборник грчких књижевника, писан 1474, који је припадао у XVI веку неком попу у Новом Брду.⁵⁹ На много нижој друштвеној лествици налазили су се ситни домаћи трговчићи који су подизали робне кредите у граду св. Влаха. Један такав био је и Димитрије Цетуновић, такође вероватно Грк (Зејтуни?)⁶⁰ Међу пословне људе Новог Брда спадали су тада и неки муслимани, као терзија Јахја Челеби, терзија Хаџи Караџа, Сари Ахмед, терзија, Шарго(?) терзија, Ахмед хоџа и Дурак израђивач капа, дужници Перка Ђуричића, умрлог у месту 1473. године.⁶¹

55 HAD, Div. not. XLVIII, 121—22 (осам солди возарине за млетачки стар).

56 М. Ј. Динић, *За историју*, I, 6 (потраживања у Травију).

57 Сп. Радојчић, *Јања Кантакузиновић*, Просветни власник 58, Београд 1942, 468.

58 К. Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд 1922, 138; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1902, 110, бр. 348; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови*, 251, бр. 778.

59 Југословенски историјски часопис III, Београд—Загреб—Љубљана 1937, 317; М. Ј. Динић, *За историју* II, 89—90.

60 HAD, Deb. not. XL, 35 од 7. XI 1471.

61 М. Ј. Динић, *За историју*, II, 68.

На сличан начин задуживали су се и новобрдски Дубровчани. Конављанин Ратко Габриеловић⁶², Вукосав Влатковић⁶³, Михо Петровић заједно са Вукосавом Жужорином из Трговишта⁶⁴ и још један, чије име општењени докуменат не показује у потпуности (-тровић)⁶⁵ задуживали су се на просечно коју десетину дуката, које нису на време враћали те су им обвезнице регистроване у дубровачкој канцеларији. Павле Ђурђевић из Новог Брда, брат Луке такође из насеобине, примио је од Ивана Радохнића, кнеза рудника Белог Брда, за вођење пословног друштва 1.500 дуката.⁶⁶ Кад се преселио у Дубровник, Јаков П. Бунић био је пријављен дубровачкој влади од стране Порте као њен дужник; Бунићу је омогућено да пође пут Новог Брда или другде у султанову земљу да би се тога дуга отарасио, али је претходно морао да положи (1472) јемство.⁶⁷ Није искључено да је Бунићева неизвршена обавеза потицала од каквог аранжмана у рударству или у купљењу царина. У Дубровнику се задуживао познати Бенко Главаш.^{67а}

Косовски рудници, а свакако у првом реду Ново Брдо, производили су и нешто злата. Радихна Радовчић и Мароје Милутићиновић купили су од Михаила Постипцаковића(?) неко злато, на коме је Мароје нешто штетовао.⁶⁸ То се злато свакако добијало сепарацијом из гламског сребра. О том сребру постоји податак из 1473. године да је у листи било 13 аксаћа злата. Сребро се тим постотком злата продавано је по 27 дуката либра, док је чисто, бело, сребро давано (1477) по 7 дуката и 22 гроша либра, а за унчу злата добијало се 7 дуката.⁶⁹ Димитрије Стојмировић је (1474) у Једрену примио 9.000 акча да купи сребра и да га преда Радану Струјићу, оцу Франа од кога је примио новац. Споменутих 9.000 акчи као је угледни златар Нија Франовић фамулу у Софији. Сојмировић је предао сребро за 7.000 акча, а за остале 2.000 није могао да пласира, јер је у Новом Брду (1475) заведена пракса да сребро могу купити само људи из места а не и дубровачки трговци са стране.⁷⁰ Франо је примао новац и од других за набавку сребра. На пример, за Вукосава Влатковића

62 HAD, Deb. not. XXXIX, 173 од 12. VII 1471 (20 дуката, као остатак ранијег дуга).

63 HAD, Deb. not. XXXIX, 189 од 13. VIII 1471.

64 HAD, Deb. not. XLVI, 139' од 29. XI 1477; Div. canc. LXXIX, 213—3' од 10. XI 1479.

65 HAD, Deb. not. XLV, 116 од 1. II 1477.

66 HAD, Deb. not. XLIV, 39, од 1. XI 1475.

67 HAD, Cons. rog. XXI, 170 од 7. I. 1472.

67а HAD, Deb. not. XXXIX, 189 (300 дуката).

68 HAD, Div. not. LV, 80'—1 од 28. VI 1471. Син Радихне Радовчића званог Пучанин Мартин узео је октобра 1477. за фамула Дмитра Радичевића из Новог Брда на четири године (HAD, Div. canc. LXXVIII, 66).

69 HAD, Sent. canc. XXXIV, 189—9' од 15. XII 1473.

70 HAD, Sent. canc. XXXV, 5—5' од 12. XII 1475.

требало је да набави 25 либара и 6 унча финог сребра по новобрдској мери, с тим да га преда једном дубровачком вунарском мајстору.⁷¹ Један од извозника новобрдског сребра био је и Гргур Сумичић. Он је преко Јакше Божидаровића и Илије Ђуришића послао 31 либру племенитог метала по мери Србије (ad pondus Servie) Ратку Вукосалићу, званом Мицаловићу; то сребро је на захтев Франа и Бартола Ив. Марковић секвестровано и депоновао у општинску комору, где га је потом поново секвестровао Мицаловић.⁷² Сребро су Дубровчани обично они који нису становали у Новом Брду, набављали (1478) и у Белим Црквама (каснија Куршумлија). Неки Драгић Вукановић и Цвјетко Мишетић носили су 11 либри тако набављеног сребра из Новог Брда и Нови Пазар; превозник Вукац Делеметић је путем изгубио пет либара; либра тог финог сребра стајала је 8 дуката и 16 гроша.⁷³ Нејасно је одакле се сребро стицало у Беле Цркве; у обзир најпре долази најближи Рудник који је тада већ морао поново радити.

Пре 1470. у Новом Брду живела су тројица браће Цимала — Радослав, Никола и Михо Миљковић. Радослав је умро 12. априла 1470. Имао је (од 1467) компанију са Ђурђем и Михом Стојковићем (Стај), а капитал је држао Ђура, о чему је водио списе дон Витосав; Радослав је имао слугу Гона а у завештењу је нешто оставио и једном другом Арбанасу из Шестана (изнад Бара), према налогу Мароја Мирковића.⁷⁴ Никола Цимало није исплатио 40 дуката према обвезници коју је потписао још 9. августа 1470. у Новом Брду.⁷⁵ Седамдесетих година пристизали су у насеобину нови млади Дубровчани као фамули у трговини и занатству; од већег значаја било је и долажење младића у Ново Брдо на изучавање подстригивачког заната.⁷⁶ У место су навраћали и пословни агенти трговаца из Дубровника. Такав један био је и племић Орсат Вл. Замања, који се примио да служи годину дана као „фактор” браће Стјепана и Влаха Март. Пријевића, и то у Новом Брду, Скопљу, Серезу, Софији, Пловдиву, Цариграду, Једрену и другим местима, према нахођењу самог Орсата; на располагању је имао момка и коња а за зараду му је одређено 300 дуката годишње.⁷⁷ У то време у Новом Брду је пословао Гргур Сумичић, коме су стизали и сандуци са ску-

71 HAD, Mob. ord. Ia, 248'; I, 73'.

72 HAD, Div. canc. LXXVII, 193; Div. not. LXII, 35 i 105'; Mob. ord. II, 74' at.

73 HAD, Sent. canc. XXXIX, 33 od 20. II 1478.

74 HAD, Test. not. XX, 144'; Mob. ord. Ib, 140 at.

75 HAD, Sent. canc. XXXVI, 169 od 11. X 1475.

76 HAD, Div. not. LXI, 30'; Div. canc. LXVII, 185.

77 HAD, Div. not. LV, 144 od 23. VII 1470 — У то време било је и путујућих трговца који су са тканинама из Дубровника одлазили у Ново Брдо и даље у Софију или Кратово; такав је био и Никола Михочевић звани Цицоје (Div. not. XLVII, 115 od 10. XII 1463).

поценијом робом! Један такав нестао је на чувању код Николе Радосалића, званог Требињанин,⁷⁸ који је раније припадао пословном кругу браће Цимала. Међу скупље артикле који су пактовани стизали спадале су и ниске корала, какве је примао и поменути Димитрије Сојмировић.⁷⁹

Као сведоци при писању тестаментa Бенка Главаша (1. августа 1472.) забележени су: Андрушко Ник. Поповић (Бенков компањон) и Лука Божидаровић (брат Јакшин), који су сведочили и код завештања Пјера Ђуричића (2. фебруара 1472), Стјепан Храбровић, Витко Михошић, Никола син Радосава Требињанина, поп Павле Ђурђев, Богосав Каруца и Пјерко Ђурић. Ђуричићева опорука навела је низ Новобрђана који су ушли у списак као покојникови дужници: терзија Јахја Челеби (3735 акча), терзија Хаџи Караџа (950 акчи), Хамза терзија (коме је вересија учињена преко Антуна Морачића (950) Ахмед терзија (980), златар Михоч Коревић (2.040), Богосав Каруца (2.335), Стојан Првенчић, звани Радованов (930), Дубровчанин Иван Ђурин, звани Бамбагај (109), Мехмед хоџа (2.650), Дурак капиџар (1.000), Маринце Ђуровић (4.635), који се није сам задужио, него је био задужен за своту коју је у облику кредита поделио неким Турцима. У депозиту код Андрије, сина Бенка Главаша, налазило се 3.000 Пјеркових акчи, у кући Богосава Каруца 4.000, код Николе Грега у Скопљу 810 акчи. Поред тога подстригивач Јакоб из Дубровника, који је живео у Скопљу, био му је дужан два дуката и 88 акчи а скопски подстригивач Хамза 20 акчи. Ђуричић је имао и нешто сребрине код неких људи: код Павла Бакровића неку пушку украшену сребром што је било забележено у његовом пословном либру који се налазио код племића Орсата Менчетића у Дубровнику, код Томка Милића, сликара Радована који се обавезао заједно са Луком Биџићем и Иваном Валентиновићем, израђивачем ексера и код других у Дубровнику. Поред тканина које је Ђуричић примао из Дубровника, од подстригивача Бенка добијао је неку сланину и сапун, али од тога му је нешто узео Радоња Мирковић. Од неког Антуна кројача добијао је капе, од Ратка крзнара (зета Мигаловића) вучја крзна и неке узде. Ђуричићев тестамент је лепа слика трговања мањих пословних људи из Дубровника у тадашњем Новом Брду: они су живели од робних кредита ситним локалним занатлијама, скупљајући сребрину за родни град. Карактеристично је држање новца у кући других, што би говорило о слабој безбедности у месту и о доста провизорном становању појединих пословних људи из Дубровника. И у Ђуричићеву тес-

78 HAD, Lam. for. XLIII, 46 od 12. I 1473.

79 HAD, Div. sanc. LXXVI, 123' od 28. VI 1474. У то време помиње се још један Радосалић — Иван, који је имао ефикасности код Миха из Новог Брда који се преселио у Дубровник, а што је на захтев једног Соркочевића секвестровано (Div. sanc. LXXVIII, 102' od 19. XI 1477.

таменту посебно је бележена свила која је била на великој цени и коју су дубровачки трговци такође слали у родни град. Две либре и три и по унче свиле (уз 16 дуката) забележене су уз 744 акчи.⁸⁰

Седамдесетих година Дубровчани су живели и по новобрдским селима. У селу Ограђенић (1470) становао је Никола Анђеловић Цимало.⁸¹ Неки Дубровчани су фирентинске тканине носили на продају и у село Суботицу, где су их продавали на трубе а не на лакат; оне топове које не би продали такви путујући трговци, као Бернард Бенков, оставили су код трговчића у месту, какви су били и неки Иван и Ратко.⁸²

Око 1470. било је млађе властеле у Дубровнику која се осмељавала да послује и на ширим османлијским просторима. Двојица Цријевића, Стијепо и Влахо, један Замања, Оршат Влахов, основали су једногодишњу компанију за вођење послова у Дубровнику, Новом Брду, Скопљу, Серезу, Софији, Пловдиву, Једрену и Цариграду. У Турску је августа 1470. требало да пође Замања, који је, на име увећаног залагања у туђини, имао да прими 110 дуката награде.⁸³

Током 70-их година само су двапут именована судска већа за спорове у самој насеобини, 1470. и 1471. Убележена су само имена „конзула” — Шимуна Калића и Андрушка Николиног, судије у једној парници. Тужитељи су били Циван Валентиновић и патриције Никола Вар. Ра. Гучетић. Тужени су Мартин Главаш и Матко Витковић. Калић, као племић, био је овлашћен да сам изабере друга два Дубровчанина из насеобине и да их уведе у судијско веће.⁸⁴

И 80-их година било је таквих одбора за изрицање правиче (1480, 1482). Председници судских колегија били су патриције Миха Ју. Бунић и Ламјан Ши. Менчетић (дваред). За судије су именовани: Марин Паск. Матолов (два пута), Антун Ши. Стрилић (дваред), Иван Љубишић и златар Никола Ратковић. Као подносилац тужбе иступио је Гргур Цивановић звани Сумичић (трипут). Били су тужени Иван Љубишић (дваред) и Циван Радојевић, подстригивач тканина. Децембра 1482. судијска тројица имала су да пресуђују у Новом Брду и у суседним местима, а априла 1484. у Новом Брду или Скопљу.⁸⁵

Значајнији је био спор између оставштине Бенка Главаша и окретног Гргура Сумичића, који је на дубровачком суду исходио пресуду повољну за себе; на такво решење затражила је

80 HAD, Test. not. XXII, 61—2 (1472).

81 HAD, Div. not. LIV, 145 od 28. VII 1476.

HAD, Div. canc. LXXXVII, 131' od 29. X 1477.

83 HAD, Div. not. LIV, 144; 30'—1 od 27. I 1471. (посебно упутство Замањи за рад у Србији, Скопљу и Романији).

84 HAD, Sons. min. XVIII, 6' i 97'.

85 HAD, Cons. min. XXI, 167; XXII, 29 i 147'.

апелацију Бенкова удовица Станула. Сумичић је био повезан и са наслеђем Николе Бакровића, али се показало да је нека спорна исправа била исплаћена од стране Гргура.⁸⁶ Из тестамен-та Бенка Главаша излази да је он водио пословну заједницу са Андријом Братићевићем, с којим су рачуне имали да сведу ту-тори Бенкових наследника. Кућу која је остала у Новом Брду држао је Главашев рођак Лука, син Јована Склавића, Новобр-ђанина, свакако домаћег трговца. Бенко је остао дужан неки златан прстен од седам дуката вредности новобрдском Сасу Ни-коли Ханзовићу.⁸⁷

Новобрдски диздар Ибрахим-бег имао је смисла за трго-вачке послове. Марину Цв. Турчиновићу из Дубровника продао је (1487) 82 миљара олова по цени од осам и по дуката за ми-љар (1.000 либри) и 8 либри и 8 унча сребра по цени од 7 ду-ката и 13 гроша за либру. Испорука је укупно вредела 760 ду-ката и 29 гроша; за половину је представљала Ибрахимов дуг амалдару Херцег-Новог а другом половином исплату за со која је диздару дата у Дубровнику. Новски амалдар је своју поло-вину износа примио од Турчиновића у Дубровнику.⁸⁸ Пре те по-шиљке помињу се 15 миљара олова истог диздара, за чије је мерење у Дубровнику таксу (75 акчи) платио Петар, цариник Босне,⁸⁹ који се са тим оловом појавио у Дубровнику. Није јас-но да ли је помен босанског цариника случајан или значи неку трајнију пословну везу новобрдског диздара у извозу олова. Ње-гово дуговање и у Херцег-Новом упућивало би да је метал из-возио и преко новске луке, управо у то време форсиране од стране Порте.

Од представника турских власти из Новог Брда забележен је и један склав који је (јуна 1486) дошао у Дубровник да би покренуо питање добара покојног Јакше Божидарева, ранијег житеља Новог Брда, извозника сребра.⁹⁰ Султанов склав Јахја Сулуфтар и Новобрђанин Дабижив Прибиловић, иначе амалдар Оловца, примили су (октобра 1481) у Дубровнику преко 445 ду-ката на име исплате за 39.189 либара олова (по великој дубро-вачкој мери), што су та двојица преко мешетара Павла Бакро-вића продали тројници дубровачких патриција по цени од 11 ду-ката и 24 гроша за миљар.⁹¹ То скупо олово вероватно није би-ло из Новог Брда него из Босне.

86 HAD, Cons. min. XXII, 235 i 238.

— Сумичић се везао за Бенка још јануара 1455, кад је од њега примио 250 дуката (Div. not. XXIX, 150).

87 HAD, Test. not. XXIII, 35—7' od 8. I 1487.

88 HAD, Div. not. LXVII, 156 od 16. VII 1487; Cons. min. XXIII, 66' (dva miljara), 70', 71' (transport preko luke, tj. morem); XXV, 179.

89 HAD, Div. canc. LXXXV, 151' od 6. VI 1487.

90 HAD, Div. not. LXVII, 156 od 16. VII 1487.

91 HAD, Div. not. LXV, 173 od 20. X 1481.

Никола Ханзовић живео је 1481. у Дубровнику и, како је већ речено, заједно са Иваном Лапором је војводи од Фераре представљен као врсни зналац рударске вештине, те је свакако прегледао неке минерале који су из Фераре слати у Дубровник на експертизу.⁹² Иначе, пословао је са Италијом, па је у граду Трани маја 1480. примио облигацију од неког пословног човека из града Руби. Првих недеља 1482. именовао је тројицу пуномоћника да изврше наплату онога што му припада.⁹³ Поменути Ханзовић имао је пословних односа и са Бенком Главашом из новобрдске насеобине, те му је његова удова (јануара 1482) исплатила преосталих сто дуката дуга.⁹⁴ Новобрђанин је био и неки доминиканац Валерије, професор теологије, који је из Рима преко Дубровника (почетком 1487) био упућен у Србију и Рашку да проповеда и дели сакраменте, с обзиром на оскудицу у католичким свештеницима због турског пустошења. Бреве папе Иноћентија VIII датиран је у Ватикану 28. јануара 1487. године.⁹⁵ Брига за новобрдске хришћане састојала се и у томе што су неки Дубровчани из Србије, на пример Павле Жужорина из Новог Пазара, доводили синове новобрдских насељеника (и Тому неког Ивана) у Дубровник, при чему су их и посињавали.⁹⁶ У то време Новобрђана је било не само у Дубровнику и Херцег-Новом него настањених и на Корчули.⁹⁷

Новобрдски Дубровчани у трговачким операцијама нису се ограничавали само на ужу околину Новог Брда. Иван Љубишић је (1482), на пример, дао финансијска средства једном Дубровчанину да купи воска у Једрену; награда радном члану компаније износила је трећину добити. Један свитак воска из Једрена, продат у Дубровнику, доносио је пет дуката чисте зараде.⁹⁸ Стоњанин Антун Љубишић примио је (1488) у Новом Брду на продају од свог брата Ивана, радећи при томе заједно са ортаком Стјепаном Богдановићем: 20 труба вунених тканина из Вероне и готово 1.500 лаката млетачких тканини; две године касније роба још није била потпуно уновчена и компаноци препродавци су дугovali још 11.000 акчи.⁹⁹ Новобрђанин Вукосав Вукасовић живео је пред своју смрт у Сребреници, ту је и умро у кући Владоја Херцотића (1486), где су му остале ствари за

92 J. Тадић, *Нове вести о граду Херцеговине под турску власт*, Зборник Филозовског факултета VI-2, Београд 1962, 133.

93 HAD, Proc. not. VII, 84—4' i 92.

94 HAD, Cons. min. XXII, 3' od 11. I 1482.

95 HAD, Div. not. LXVII, 4' at od 1. III 1487.

96 HAD, Mob. ord. VI, 16 od 12. I 1482 (отац Иван није био покојни него жив).

97 HAD, Liber dotium IX, 22'at od 16. XII 1488.

98 HAD, Sent. canc. XLIII, 76' од 4. XII 1482 (купљено је 30 свитака воска). Купац Никола Д. Л. Мартинов тражио је још 20% добити (Mob. ord. VI, 98' од 13. XI 1482, тј. 50 дуката на 250.

99 HAD, Sent. canc. XLVIII, 95—5' od 20. V 1489.

личну употребу и одећа.¹⁰⁰ Веза Новог Брда са Сребреницом још није прекинута. Гргур Иван, Сумичић довозио је из Дубровника у Ново Брдо лампе и другу уметнички израђену стакларију. У два товара било је и 46 великих боца и осам великих лампиона. То је преко свог сина Марина упутио из Дубровника Радивој Млековић који је раније пословао са Сребреницом. Продавац је тражио за тај еспап 40 дуката, тврдећи да је његов други син Бернард толико могао у Новом Брду добити продајући те лепе ствари. Марин и Бернард су заиста предали у Новом Брду четири сандука робе од стакла, али је Сумичић пристао да за то плати само 22 и по дуката, јер су преосталих 17 и по свакако представљали добит од продаје (43,75%). Суд је прихватио цену од 40 дуката.¹⁰¹ Карактеристично је да су се чланови једне дубровачке породице повукли из Сребренице да би одлазили у Ново Брдо. Племић Јаков П. Бунић умро је 1484, вероватно у Новом Брду, кад су му тамо ствари продате.¹⁰² Године 1480. умро је у Новом Брду берберин Радоњица, а старатељи имовине били су му Гргур Сумичић и берберин Милорад Радоњић.^{102a}

Дубровачки трговци из Новог Брда залазили су и у мања суседна места. Својим писмом из Новог Брда (од 29. октобра 1477) неки Бернард Бенков обавестио је свог пословног партнера у Дубровнику да је у месту Собица од неког Матијаша примио комад фирентинских тканина, а од Франка, вероватно партнеравог момка, три друга комада. Новобрдски трговци су Бернардину отели део тих тканина и оне су продате за 25 дуката и 800 окчи; остатак је Бернардин оставио у Новом Брду неком Ивану и Ратку на неколико дана.¹⁰³ Излази да су скупе италијанске тканине продаване и по новобрдским селима.

У последњој деценији XV столећа Ново Брдо је страдало од епидемије куге, октобра 1497.¹⁰⁴ Управо на пропутавању умро је од заразе крај Новог Брда трговац у Скопљу Динко Кошевић, који је повремено боравио у месту. Скупљачи његове заоставштине послати су и у Ново Брдо, где је покојник такође имао дужника као и ствари за продају (тканине, одећа, покривача); Динкове вредније ствари из заоставштине продаване су и у козовским градовима, па је Пеја Мајмуновић из Трепче дао че-

100 HAD, Lam. for. XLIX, 118'—9 od 13. VI 1480.

101 HAD, Sent. canc. XLII, 65'—6. — И неки Сумичићи, као Јосип Мартинов у Будиму, продавали су ствари од стакла и седефа, што им је стизало из Дубровника (В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику*, XIV—XVI, Београд 1979, 330).

102 HAD, Div. canc. LXXXIV, 44' od 4. VI 1484.

102a HAD, Cons. min. XXI, 180' od 9. XII 1480.

103 HAD, Div. canc. LXXXVII, 131' od 13. VII 1490 (наплата није извршена пуних 13 година).

104 HAD, Lett. Lev. XVII, 9' at od 8. XI 1497; Div. canc. 92b, 60 od 25. I 1498. (смрт скопског трговца Доминка Кошевића у Новом Брду).

тири дуката за две сребрне чаше.¹⁰⁵ У то доба већ знатан део генерације која је дочекала Турке или није више био у животу или је прешао да живи у Дубровник. Удова Ката, примерице, кад јој је умро муж Иван, дошла је у Дубровник да би се замонашила.¹⁰⁶ Била је то жена властелина Ивана Лукаревића, која је по мужевљевој смрти повела и синове у родни град и ту живела као думна и 1507. године.¹⁰⁷ У Дубровник су се пресељавали и млађи људи, на пример златар Иван Прогоновић, који се децембра 1497. оженио у Дубровнику.¹⁰⁸ Људи су долазили у завичајни град и да истерају неко своје право, као браћа Иван и Ђуро Радивојевићи да извуку легат од 30 дуката који им је оставио ујак Драгић Вукановић.¹⁰⁹ Иван се 1492. населио у Дубровнику, па је једног земљака опуномоћио да утера било од кога оно што му је по ма којој основи припадало.¹¹⁰

Од 80-их година доста су чести Новобрђани као момци (фамули), нарочито берберски.¹¹¹ И Новобрђани насељени у Дубровнику радо су се дружили са берберима и постављали су их за своје пуномоћнике.¹¹² Момке из Новог Брда узимали су у службу и странци,¹¹³ и они су слати по пословима у Турску коју су познавали; један такав, неки Дмитар, умро је у Фочи на повратку из Србије или даље из Турске. Радосав, бивши фамул Бенка Обугановића, живео је и ситно пословао у Новом Брду (1474) задужујући се код сународника¹¹⁴ Стјепан Радулин, мада је већ дуго живео у Дубровнику, и 1488. и 1492. титулисан је као новобрдски плебан.¹¹⁵ Био је кредитор свог рођака Николе Припкова Радулина, који је куповао племенити метал у Новом Брду. Кад је овај умро (1490), његова жена Катарина, кћи Антуна Буткова (у браку од 1476) затражила је од плебана да се од мужев-

105 HAD, Div. canc. XCIIb, 58, 60—1'; Div. not. LXXVIII, 111, 166.

106 HAD, Div. canc. XCIII, 187 od 24. VII 1499.

107 HAD, Div. canc. XCV, 19; XCIII, 187; XCVI, 53, 60', 62; C, 45 at; Cons. min. XXIX, 59' (1506: велика кућа у Дубровнику); Р. Јеремић — Ј. Тадић, *Прилози за историју здравствене културе старог Дубровника*, Београд 1940, 147.

108 HAD, Pacta matr. II, 232 od 11. XII 1497.

109 HAD, Sent. canc. LI, 179; LXIX, 137 od 17. III 1508; Mob. ord. XIII, 97' at i 152' at — Њихов стричевић Никола био је берберин у Дубровнику.

110 HAD, Proc. not. IX, 35 od 15. XI 1492.

111 HAD, Div. not. LXVIII, 54 (берберин Ђуро Радивојевић); LXXIII, 128 (исти); LXXVI, 35' (Дмитар из Новог Брда, момак покојног Цвјетка сина М. Турчиновића, хтео је да пође са неким Петром Антонијевићем из Вероне); LXXIX, 9' (Дмитар Томковић); LXXX, 95 (1501: Михо Ђурђевић); Div. canc. LXXXIX, 97 (1493: Дабижив за једног Праћанина, чистаћа вуне); Div. canc. CVI, 140' (1516: Андрија Препеличић за кројача); CV, 14' (1514: фамул из новобрдског Призренца за Софију).

112 Један случај: HAD, Proc. not. IX, 35 od 15. IX 1492. Иван Радивојевић. — Види: Div. not. LXXVI, 98' od 8. VII 1496.

113 HAD, Div. canc. LXXXIX, 97 od 6. III 1493.

114 HAD, Div. canc. LXXVI, 116 od 4. VI 1474.

115 HAD, Div. canc. LXXIX, 5'—7; Div. not. LI, 9'; LXXII, 62. — Сигурно мртав почетком 1503.

левих аксаћа сакупи и њој врати мираз и сав накит; то је желела да би са преосталим мужевљевим аксаћима подарила својим ћеркама, као помоћ за њихову удају.¹¹⁶

Почетком XVI века (1502) „господар и кнез новобрдски” био је Михаило Комнен Црнојевић. Године 1507 јавља се и неки Никола, син племића („сер”) из Новог Брда Павла.¹¹⁷ Неки Никола Новобрђанин био је гласник дуче Валентина на Порти (1502).¹¹⁸ О једном трговцу коме је тада стизала роба из Дубровника говори и један турски документ; кадија у Новом Брду издао је средином марта 1505. уверење Матку Обрадову да је закупца баждарине у месту, Јован, изјавио у суду да му је Матко платио 96 акчи на име баждарске таксе за осам бала чохе, продате у Новом Брду, по 12 акчи од бала.¹¹⁹ Ипак, Дубровчани из Новог Брда све више саобраћају са родним градом преко пуномоћника а не директно сами. Пуномоћник Радивоја Радосалића био је један берберин који је покренуо питање Радивојеве деце Петра и Стане, штићеника Драгића Вукановића који су у Дубровнику намах умрли.¹²⁰ Већ на самом почетку XVI века јавна безбедност на Косову била је лоша. Новобрдски кадија издао је (1502) акт о томе да су неки дубровачки трговци били убијени од зликоваца са подручја кадилука и да против њих дотад није успео да предузме ефикасне мере; Дубровчани су сматрали да није потребно да им се због тога шаље склав са Порте, него су били мишљења да би било пробитачније да Порта предузме адекватне мере против зулумћара.¹²¹

Из друге деценије XVI столећа постоји неколико имена новобрдске насеобине: Радивој Радосалић,¹²² берберин Никола Радојевић,¹²³ Ђурић Лукаревић звани Мустадин и Никола Семљић звани Иван.¹²⁴ Стјепан Павловић је већ био становник Дубровника.¹²⁵ Слично је било и са Иваном Павловићем који је 1520. већ живео у Дубровнику а жалио се на Жупљанина Ра-

116 HAD, Div. not. LXX, 69—9' od 18. X 1490.

117 HAD, Proc. not. XI, 84—4' od 10. X 1507.

118 Дука је тражио турску помоћ против Шпанаца у Апулији и папе у Марки; султан је обећао, па је дао налог Мустафа-бегу у Албанији да припреми армаду за излазак из Валоне и са ушћа реке Војусе (I diarii di Marino Sanuto IV, Venezia 1880, 519).

119 Остало је непродатих осам бала сопрамана, на које би се платила такса кад буду продате (Г. Елезовић, *Турски Споменици*, I—1, 911—12).

120 HAD, Sent. canc. LXIX, 137 od 17. III 1508; Proc. not. XI, 71 od 11. VII 1507.

121 HAD, Lett. Lev. XVII, 126' od 26. I 1503, упутство поклицарима на Порти. — О разбојничком братству Тућевића из новобрдске нахије вид.: В. Нграбак, *Pomeni hajdučkih akcija na Kosovu i u Srbiji u XV, XVI i XVII veku*, Godišnjak Arhiva Kosova VIII—IX, Priština 1975, 10.

122 HAD, Proc. not. XI, 89' od 12. VII 1507.

123 HAD, Cons. min. XXX, 39' od 2. IV 1509.

124 HAD, Div. canc. CVIII, 112—2' od 18. XII 1518 (10. X 1510).

125 HAD, Deb. not. LXXIII, 41 od 16. VII 1518.

душка М. Дабижовића, фамула, због утаје 602 акче, нешто катизеје и ствари, што је Ивановом рачну продао; сведок тужбе био је Ђухо, фамул неког Миљаса,¹²⁶ који би такође требало да је живео на Косову. Тканине су биле главни увозни артикал који су у дубровачким дућанима често продавали трговачки момци, а не увек и власници радње.¹²⁷ Маја 1522. умро је у Дубровнику Ђуро Личић, а породица му се налазила у Љешу на путу.¹²⁸ Из године 1521. постоји занимљив податак о појединачном извозу кожа из Новог Брда. Од двојице кројача неки искивач злата из Милана који се населио у Дубровнику примио је једног коња из Новог Брда а другог из Крушевца, с тим да их извезе и прода на сајму у Реканатију.¹²⁹ Преко Љеша, камо су свакако експедовани коњи, долазиле су новобрдским Дубровчанима жене и породице, као Ђури Личићу, који је с пролећа 1522. већ писао своје завештење.¹³⁰ Двадесетих година мора да је новобрдски крај био поново сумњив кад је реч о кути, јер је здравствена служба забележила долазак у Дубровник из Новог Брда Марка Радосалића јуна 1522, маја 1523. и јануара 1526. године.¹³¹

Нешто више података о Дубровчанима у Новом Брду има око 1530. Бројно значајније насеобине постојале су око рудника, нарочито кад је рад у окнима био форсиран, него у осредњим трговачким колонијама тога па и каснијег времена. Чланови насеобине који се нису занимали трговачким послом обично се нису јављали у званичним књигама Дубровника. О њима су вести могле продрети само случајно. Као човек који се бавио у Новом Брду трговачким пословима помиње се у то доба Владислав Петровић. Живео је истовремено и у Новом Пазару, па му је можда Нови Пазар и био место сталног боравка, а у Ново Брдо би долазио да распрода робу; обртни капитал је обезбедио робним кредитима у завичајном граду.¹³² Са братом Николом одржавао је везу са купцима у Новом Брду и 1539. године.¹³³ У једном документу из 1536. среће се као Новобрђанин и Андрија Павлов. Био је богат човек, ваљда предузимач рудокопње, јер се не бележи кад је реч о трговачким пословима, а у Дубровнику код фрањевачког самостана имао је велику кућу.¹³⁴

126 HAD, Lam. for. LXXXIII, 182' od 6. IX 1520.

127 HAD, Lam. for. LXXXIII, 182 (1520): Рад. Мар. Дабижовић из Жупе и момак Ђухо.

128 HAD, Test. not. XXXIII, 128 od 20. V 1522.

129 HAD, Div. not. XCVI, 53' od 7. IX 1521.

130 HAD, Test. not. XXXIII, 128 od 20. V 1522.

131 HAD, Libri delli signori shazamorti 1500—1530, 56', 58, 71.

132 HAD, Proc. not. XV, 243.

133 HAD, Div. not. CV, 340 (крај пословања са Андријом Ђуровим).

134 HAD, Div. not. CIV, 78'.

Павле Ђурђевић био је маја 1534. већ покојни.¹³⁵ Вероватно је већ тада живео у насеобини и Андрија Срећа (Стрића).¹³⁶

У новобрдској као и у другим већим дубровачким факторијама било је породица које су се потпуно одомаћиле у Србији, што се често види већ по личним именима, те је ту неколико генерација живело, одлазећи у Дубровник углавном само већим послом. „Ђуро из Новог Брда”, рођен свакако у насеобини, водио је послове првих деценија XVI века. Године 1530. имао је, како је то већ било правило за јаче парајлије из балканских колонија, кућу у Дубровнику, предвиђену за случај невоље и за живот пред смрт. Тада је водио трговину заједно са сином Андријом.¹³⁷ Андрија¹³⁸ је ушао у трансакције доста рано (1528). У Дубровнику је више пута постављао пуномоћнике а и сам је био опуномоћен од брата Луке код продаје његових непокретних добара. Пословао је и у Новом Пазару, где је имао компанионе. Петнаест година одржавао је контакт с једним пословним човеком у Дубровнику који је највеће интересовање показивао за довоз руде. То би говорило и о врсти радности самог Андрије као и о томе да је у привредном раду био стабилан и коректан. Андрија је (1535) секвестровао неке ствари Јере из Олова, што би можда указивало да се угледао на раније колонисте у Новом Брду, који су настојали да свој извоз рударских производа из Турске допуне оловом и сребром из активних босанских рудника. Секвестар је наметао другима (1539, 1541) нарочито

135 HAD, Cans. min. XXXVII, 101' од 13. V 1534.

136 HAD, Deb. not. LXXXIII, 257' од 1. VIII 1545 (задужење на 265 дуката на једну годину).

137 HAD, Div. sanc. CXVIII, 19 at.

138 Архивских података о Андрији Ђурђевићу има подоста, тако да би се могла саставити права биографија која би лепо показала пословање једног јачег дубровачког трговца у Новом Брду. Ту подаци су: Div. sanc. CXVI, 5'; CXVIII, 13 (кућа у Дубровнику), 19' (кућа), 19' at; CXXII, 176 (пословна веза с Оловљанином Јером за рачун трећег); CXXIV, 55 (крај пословања са Петром Николићем са Шипана, 1537); CXXV, 215 (секвестар тканина); CXXVII, 223 (секвестар у 1541); CXXVIII, 64'—6 (већ у Дубровнику, 1542), 197; CXXIX, 166'—7, 169—9' (сведок у Новом Пазару); CXXX, 112' (1544: поново у Новом Брду, фамул), 266'—7 (пут у Београд и Будим); CXXXI, 52'; CXXXIII, 141—1'; CLIII, 85' (кућа удовице Десе у Дубровнику); Div. not. CV, 340 (крај пословања са браћом Петровић из Новог Пазара); CVII, 174', 222 (1543: у Дубровнику); CIX, 269 (задужевање на 515 дуката), 221' (дуг од 21 дуката), 220' Sent. sanc. CIV, 147 (тужен 1539); CVI, 105; CIX, 3' (тужен због ненаплаћене менице); Proc. not. XV, 30', 160 (пуномоћник брата Луке), 168; Cons. rog. XLIII, 132, 133, 227—7' (велика кућа у Дубровнику); Tut. not. II, 200 (умро почетком 1568. у Дубровнику); Vend. sanc. LXII, 129', (маја 1539, купио од Андрије Франова већи посед у Грузи за 800 дуката); Deb. not. LXXX, 130 кредит 1535; 100 дуката); Cons. rog. XLVIII, 169; Genealogia dei Cittadini Ragusei (Чингријина, по препису у Историјском институту у Београду) fol. 5' (Андријина жена Декуша, с којом се оженио 1530. била је из дубровачке антуњинске породице Димитри); J. Тадић, Дубровачка архивска грађа о Београду I, Београд 1950, 31—2 (у Стрији б. II 1542); Div. sanc. CXXXV, 8; Cons. rog. XLIII, 133 (посед у Шумету).

због вунених тканина. Четрдесетих година водио је једно друго трговачко друштво. Тада се и сам задуживао и доживљавао секвестар због ненаплаћених потраживања. У то време послови су му се разгранали, али је пословао несигурније и лоше. Имао је дужника чак у Будиму, камо је одлазио преко Београда. Као и нови капиталисти и из Дубровника, купио је овећи посед у Грузи (1539) и у Шумету (1537). Био је сигурно већ покојни 1568, али се његова дубровачка кућа налазила у рукама његовог сина већ 1556, можда фиктивно продата да се заштити од секвестра.

Андрија је имао сина Ђуру који је такође живео и пословао у Новом Брду. Водио је трговину слично оцу 50-их и 60-их година. Његове везе су такође биле многостране и са већим износима. И он је одржавао контакт са Пештом, где је двојици трговаца дао овећу своту новца на кредит.¹³⁹

У књигама „Дугова“ дубровачке општине Новобрђани се током XVI века ретко јављају. Два помена има из 30-их година.¹⁴⁰ Године 1542—45 (књига серије 83) Ново Брдо се изузетно среће девет пута, колико (8) тада Нови Пазар, а у Србији мање само од Београда, Смедерева и Крушевца. Андрија Ђурин дигао је 1543. године робни кредит од 3.000 акчи а наредне године позајмицу за значајну своту од 2.708 дуката.¹⁴¹ Од 1565. па до краја столећа Новобрђани нису више уписивани у те пословне регистре. Робу на почетк нарочито је примао Иван Радов (Радивојевић), ситан али живахан трговац, који је знао да у Дубровнику затражи и секвестар ефектива својих партнера.¹⁴²

Новобрђанин Иван Пицојевић, представник католичке општине из места, септембра 1541. већ се налазио у Дубровнику, где је узео под најам једну општинску кућу.¹⁴³ Јова из Новог Брда имао је неке ствари у Дубровнику и оне су му октобра 1550. секвестроване.¹⁴⁴ Те године помиње се у Дубровнику Иван Радов Новобрђанин, али није јасно да ли је живео на Косову или у граду својих предака.¹⁴⁵ Шест година касније један момак

139 Архивски подаци о Ђури Андријином били би: Proc. not. XX, 151 (почео пословање око 1556, кад је поставио пуномоћника у Дубровнику); XXI, 175', 239; Div. canc. CXLV, 128'—9; CXLVII, 201; CL, 176'—7; CLIII, 85'; Div. not. CXV, 208'; CXVII, 51—1'; Liber dotium XIII, 59' (1550: од ујака примио у три рате 700 дуката на име мираза своје мајке Декуше); Vend. canc. LXX, 179 (фиктивна продаја очеве куће за свега 30 дуката, да би се спречио секвестар); Genealogia die Cittadini Regusei, fol. 153' (његова кћи Аница била је удата за Томаша Фифу, ангунина); Noli e sic. XVI, 9'—10' (роба у Љешу). Deb. not. LXXXVI/I, 190.

140 HAD, Deb. not. LXXX, 130; LXXXI, 132.

141 HAD, Deb. not. LXXXIII, 80', 89', 121', 190, 192', 239', 239', 239'.

142 HAD, Div. not. CXXVIII, 27' (20. XII 1541); Div. canc. CXXX, 69' (23. XII 1545); Sent. canc. XLV, 211 (1550: пуномоћник у Дубровнику).

143 HAD, Div. not. CVI, 169 od o. IX 1541.

144 HAD, Div. canc. CXXXV, 124 od 25. X 1550.

145 HAD, Sent. canc. CXV, 211 od 3. XI 1550.

из насебине узет је за трговачког дјетића, с тим да служи како у Дубровнику тако и у Турској.¹⁴⁶ Такви фамули су у градовима под султановом влашћу готово самостално пословали, те су били у могућности да се лакше осамостале, тј. да постану трговци; неко време, пре него што би сакупили довољно обртног капитала за прве трансакције и кредите, срећу се под именом „фактора”, агената.

Шездесетих година неки Бурађ из новобрдске породице Стојмировић живео је у Дубровнику и ту је био релејни повереник познатог дипломате и обавештајца Михаила Црнојевића у експедирању његових поверљивих писама из Турске у Венецију, где је поруке примао царски курир Рођер де Таксис.¹⁴⁷ Пред све већом самовољом повлашћених муслимана, у Дубровник су се довлачили и сасвим млади колонисти, служећи у граду св. Влаха као момци.¹⁴⁸

Од тог времена подаци о Дубровчанима у Новом Брду су изузетно ретки. Трговаца Дубровчана у месту и није било од последњих деценија XVI века. Ипак, у рудничко место долазили су Дубровчани из суседних насебина, из Новог Пазара а потом из Прокупља, да би дошли до сребрног новца. На пример, Петар Леонардов добио је (пре 1687) од новобрдског зеленаша или трговца Ахмета Алијиног 60 цекина на основу темесука (обвезнице), чија је правоваљаност установљена у Дубровнику.¹⁴⁹

Турске изворе (пре свега пописне дефтере) о Новом Брду у другој половини XV и у првој половини XVI столећа анализирао је Недим Филиповић. Он сматра да су се Дубровчани и други странци нагло повукли после коначног пада града у османлијске руке. Ипак, у овим пописима нашао је у махали попа Филипа златара Ђованија и удовицу Златарић, чија имена подсећају на Дубровчане. У закључку је изричито рекао: „Ту слику употпуњује чињеница да у Новом Пазару и у даљем његовом развоју нема дубровачких, млетачких и других италијанских трговаца.”¹⁵⁰ На основу преведеног пописа из 1530—31. види се да су у Новом Брду постојале 4 муслиманске и 42 хришћанске махале, да су становници 237 села новобрдског кадилука били рудари и металурзи (маденције), да су рудници и ковница доносили приход од 3,983.785 акчи. Јевреји (6 домова) су регистровани у Новом Брду тек у попису вучитрнског санџака 1544—45. године.¹⁵¹ Накнадни долазак изразито пословног јев-

146 HAD, Div. not. CXIV, 176—6' od 30. XII 1556.

147 J. Zontar, *Obveščalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoletju*, Ljubljana, SAZU, 1973, 155.

148 HAD, Div. canc. CLXIII, 175' od 5. XII 1577.

149 HAD, Mob. ord. CXXVII, 6' od 19. II -587.

150 N. Filipović, *Iz istorije Novog Brda u drugoj polovini XV i u prvoj polovini XVI vijeka*, *Godišnjak Istorijskog društva BiH VI* (1954), 84.

151 О Зиројевић, *Вучитрнски и призренски санџак*, 267, 271.

рејског елемента не би говорио о пропадању рудишта пре средине XVI столећа. Дубровчанин је био вероватно и Петко, син Новице(?) из новобрдске махале Свете Марије (где је била дубровачка црква), поменут у канунами рудника Новог Брда из априла 1494. као човек који се умешао у закуп рудника Марковић (Маковац).¹⁵² Турски пописи су сасвим лоше обухватили Дубровчане у Новом Брду у другој половини XV века а нису их укључивали у наредном столећу, из чега се није смело закључити да их ту није било. Уосталом, и у случају Јевреја региструју много мањи број, јер су се многи трговци могли представити као путујући.

Турска јасак-нама која је уређивала коришћење сребра и забрањивала оптицај старих акчи у Новом Брду (после 1455) налагала је: „Јасакције ће контролисати пртљаге путника који иду за Дубровник или за друге неверничке земље, собе ханова и трговце.“¹⁵³ Нове новобрдске акче од доброг сребра помињу се и 1619. у пословима браће Мата и Влаха. Јер. Држића; својом облигацијом, написаном у Скопљу 20. септембра те године, они су се обавезали да ће као остатак свог дуга новопазарском трговцу Марку Шабацију исплатити 15.590 таквих акча из новобрдске или софијске ковнице.¹⁵⁴

Радећи на турским рударским законима из времена Сулејмана Законодавца, Владислав Скарић дошао је до закључка да је од тога времена у Новом Брду постојала слободна рудокопња, јер је кадијама налагано да се постарају да нађу трагаоце за рудом и људе који ће је водити из окана која су опустела.¹⁵⁵ На тој основи свакако је и дошло до извесног краткотрајног оживљавања дубровачке насеобине у Новом Брду после 1530, односно узимања допунских кредита у завичајном граду, како би се искористиле могућности које су се намах отвориле. Кнез бератлија Новог Брда из села Банова 1566. био је неки Јова.¹⁵⁶ О експлоатацији руде у Новом Брду у XVII веку даје податке барски надбискуп Марин Бици, надбискуп Бјанки и турски путописци Хаци Калфа и Евлија Челебија. Бици у свом извештају (1610) пише да Ново Брдо има много рудника, од којих султан добија половину сребра потребног за ковање новца. Четридесет католичких кућа имало је једну пристојну цркву.¹⁵⁷ Надбискуп Бјанки (1642) нашао је у месту свега 80 католичких, 50 православних и 20 турских кућа; тада се руда вадила само из

¹⁵² S. Rizaj, *Rudarstvo*, 208.

¹⁵³ N. Beldiceanu, *Les acts I*, 72.

¹⁵⁴ HAD, Sent. canc. CLXXXVII, 8' од 19. II 1621; Div. for. XXXVIII, 26 од 2. I 1621.

¹⁵⁵ В. Скарић, *Старо рударско право*, 9—10.

¹⁵⁶ Комисија, Ахкјам дефтер из 973, фк. 265, стр. 137 превода А. Полимца.

¹⁵⁷ Starine JAZU XX, 122—3.

две рудне жиле које су биле лоше.¹⁵⁸ Фра Бернардин писао је да Ново Брдо обилује сребрним а Трешча сребрним и златним рудама.¹⁵⁹ По Хаџи Калфи, у Новом Брду копа се још сребро; рудници су се давали под закуп, тако да су представљали највећи део закупа рударске инспекције из Скопља.¹⁶⁰ Евлија Челебија целокупан венац косовских планина, чак и код Вучитрна, убраја у новобрдске планине. У самом Новом Брду руда је била распоређена у три „рукава”. Рудачу из земље вадили кажњеници и предавали је емину; емин ју је у присутности копача продавао и приход дозначавао државној каси. Тада је (1660) емин био неки Селаникли Јахја, који је своју дужност обављао са стотину људи, а држави је давао 20 твара (два милиона акчи) закупа. Писар рудника Зухури ефендија, родом из места, био је вешт песник. Евлија је хвалио чистоту новобрдског сребра, али је ипак налазио да се у Сребреници вади сребро са још мање примеса. Тада је варош била ослобођена уобичајених пореза и ванредних намета. У време султана Мурата IV (1623—40) ту је радила ковница новца; у време Евлијиног пропUTOвања ковница је била затворена.¹⁶¹ Из дословног тумачења Евлијиних навода могао би се извести закључак да је само рудокопња била у државној режији, док је топљење рудаче, металургија, препуштена приватницима, јер је рудно благо из утробе земље продавано; у том случају, куповина руде обављана је сребром које је мерено а не готовим новцем.

Рудници новобрдског рудничког подручја експлоатисани су још 1686. године.¹⁶² Тек наступом ратних акција 1689—90. закључена је иоле значајнија медијевална рудокопња у Новом Брду.

IV. ДУБРОВЧАНИ У ЈАЊЕВУ ПОД ВЛАШЋУ ОСМАНЛИЈА

Старо Јањево није се налазило на месту насеља које данас носи то име, него између Борелине и Сурњевице.¹

Први подаци о Дубровчанима који су остали у насељу после његовог преласка у руке Турака потичу из 1458. године. Осмог новембра те године суд у Дубровнику регистровао је писмо из јануара 1447, после смрти Брајана Остојића, када су конзер-

158 J. Радонић, *Римска курија*, 108.

159 Starine JAZU XXV, 198.

160 Хаџи Калфа или Ђатиб-Челебија, приложио Ст. Новаковић, Споменик СКА XVIII, Београд 1892, 59.

161 Evlija Celebi, *Putopis*, Sarajevo 1979, 276, 308, 120. — В. Симић је нашао да Евлија пише како је „закупац сребрног рудника био у исто време и заповедник града и сопственик окна” (*Istorijski razvoj*, 236).

162 V. Simić, *Istorijski razvoj*, 237.

IV

1 J. Цвијић, *Основи етнологије и геологије Македоније и Србије III*, Београд, 1911, 1271.

ватори његове заоставштине, на предлог Јакше Божидаровића, затражили помоћ власти да се саберу Брајанова заостала добра Налог да се она сакупе добили су патриције Јаков Пе. Бунић и пучани браћа Љубиша и Радивој Стријежевић; наслеђевина се састоји од покућнине и других ствари што је требало изложити продаји, док би се сребро, злато и новац имали предати општинским званичницима у Дубровнику.² Пре тога, 6. јуна, скрбници оставштине у истом су се циљу обратили Милашину и Николи Јусичићима и Радивоју Стријежевићу, дубровачким грађанима,³ али ови нису ништа учинили. Карактеристично је да се покојникова добра нису сабрала више од десет година. Треба претпоставити да је реч о имовини која је могла послужити за даљу несметану експлоатацију, тако да су тек замењене прилике доласком Турака изазвале потребу да се имање дефинише и пренесе у Дубровник, у коме су без сумње живели покојникови наследници.

Од 1450. до 1461. знатно се смањио број Дубровчана у месту, тако да их је остало, наводно, само 14, или тачније 16. Поменути Радивој Стријежевић био је 1461. месни кнез.⁴ Љубиша Стријежевић, пак, фебруара следеће године именован је једног дубровачког подстригивача за свог пуномоћника.⁵ Марин Радлов из исте породице (септембра 1467) овластио је искивача злата Дмитра Петровића да сакупи оно што га следује;⁶ он се тада свакако већ преселио у Дубровник. У то време живео је још у Јањево Петар Иванов, бојадисар чији се син јавио касније (1508) као дужник у Дубровнику.^{6а}

Осамдесетих година Јањево је морало бити значајније рудничко средиште кад је (1488) донесен закон о јањевским рудницима. У њему је речено да због природе стена и пружања минерала у руднику Јањево, извађена руда није у могућности да покрије трошкове експлоатације; од 10—15 окана само у једном или два могла се наћи корисна руда. Власници јама продавали су власницима топioniца (ватруцима) товар руде по 100, 50 па и 20 акчи, већ према квалитету. За рудном жилом трагало је седам рударских (ковача), за које је унапред требало издвојити новац при продаји; ако тај новац не би стигао од руде, ти „ковачи“ су почињали други посао. Држава је узимала седмину купелираног сребра, а остатак је транспортован у чистионицу и

² HAD, Div. canc. LXVIII, 11'.

³ HAD, Div. canc. LXVII, 168.

⁴ Д. Ковачевић, *О Јањево у доба средњовековне српске државе*, Историјски гласник бр. 1—4/1952, 123.

⁵ HAD, Proc. not. III, 178 од 25. II 1462. — Године 1475. јављају се Марко и Паскоје Стријежевићи, али они вероватно нису били Јањевци (Proc. not. V, 309).

⁶ HAD, Proc. not. IV, 5 од 28. IX 1467.

^{6а} HAD, Deb. not. LXVI, 114'.

потом у ковницу. Испоруку сребра, по дозволи рудничког емина, кадија и власника обављали су сарафи који су били дужни да сребро поново упуте у чистионицу ако се оно (полугама) не би допало руководиоцу чистионице. Једно топљење обезбеђивало је количину од 13.000 драма, која је током пречишћавања губила 1.000 драма, тако да се 12.000 драма претварало у монету, у акче од преосталих 1.000 драма 120 је ишло пословођи а 880 су били отпацци.⁷

Антунијнска генеалогија даје неколико података о орођавану Дубровчана у Јањева. Алојз, син Радича (из породице Алегрети), познат скопски трговац, 1560. склопио је брак са Ангелином, ћерком Мата Плебановића, те ју је из Јањева довео у Скопље. Друга невеста из Јањева која је дошла у Скопље била је Неда, кћи Луке Стојановића а друга жена Ивана Цицера (вероватно у другој деценији XVII века). Кћи Марка Плебановића такође Ангелина, постала је 1470. жена Орсата Ник. Гини из Дубровника.⁸

Године 1573. Дивански савет у Цариграду наредио је да се извесна количина олова из Јањева колима под кирију пребаци у Софију за изградњу и покривање радионице, задужбине умрлог алепског беглербегу Касила. И следеће године на захтев великог везира Мехмед-паше Соколовића неку количину олова требало је испоручити из Јањева.⁹

Последњег дана августа 1578. прваци јањевског, трепчанског и летничког краја потписали су дугачку молбу папи Гргуру III (1572—85) да им буде додељен као верски старешина (са титулом барског надбискупа или љешког бискупа фра Марин Брајановић, који је код њих седам година служио па затим био позван у Дубровник. Писмо, снабдевано печатом општине св. Николе из Јањева, написали су Јова Плебановић, Никола, Ђура, Пеја и Лука, Стеја Прентић, Стеја Пепин, двојица Стојана Лалића, Јова Лаковић — сви из Јањева; Стеја Нелин и Јаков Јовановић из Летнице; Сава Палић и Петар Рођић (Рођић) из Новог Брда; Јовица Стејковић, Мија Лалошевић, Николаш Лукин, Пава Решић и Нија Калашкић из Трепче. Потписници тога и још једног писма тврдили су да говоре у име 15.000 лица, мада је једва шест година касније Александар Комуловић известио да католика у сва та четири места има само 2.300.¹⁰ То су били домаћи католици а не Дубровчани.

7 N. Beldiceanu, *Les acts* II, 239 i 342.

8 *Genealogia dei Cittadini ragusei*, fol 148, 185, 274'; J. Тадић, *Дубровчани по Јужној Србији у XVI столећу*, Гласник Скопског научног друштва VII—VIII, Скопље 1930, 200.

9 S. Rizaј, *Rudarstvo*, 161—2.

10. C. Giannelli, *Documenti inediti sullo stato di alcune comunità cattoliche della Serbia Meridionale nel 1578*, *Ricerche slavistiche* III, Roma 1953, 31, 33, 44.

Поменути Комуловић, у свом визитаторском извештају (од 1584) забележио је да је Јањево место богато рудницима злата и сребра, да у Јањеву постоји католичка жупа од хиљаду и више душа, да се о овима стара један капелан, но да католици Јањева, који су врло пријатан, побожан и поучљив свет, желе примаса ((тј. надбискупа Србије)).¹¹ Тада је у Јањеву поред католика српског језика било и православних; они су ту имали две цркве — св. Михаила и Гаврила у плакаоичкој махали и Храм Благовештења у сопственој махали.¹² Помен топонима Сопот упућује на присуство влаха, свакако довођених на тешке помоћне радове.

Српски калуђери Дамјан и Павле су у својој представи папи Клементу III (којом су тражили помоћ у борби против Турака) навели да у Јањеву има богатих златних рудника.¹³ Барски надбискуп Марин Бици (1610) јављао је да је Јањево смештено између брежуљака у којима се налазе окна рудника сребра које се ту обилно вади; у граду је тада било 120 католичких кућа, 200 православних и 180 муслиманских.¹⁴ За Хаџи Калфу — „становници су махом рудари”.¹⁵ Приватни закупник Грк Марин Атофилакс помиње се (1613) као „господар богоспасног места Јањева”.¹⁶ Визитатор Стефан Гаспари у свом извештају о стању призренске и скопске бискупије (1671) писао је да Јањево обилује рудницима сребра, од којег, кад се ископа, султану припада половина.¹⁷ Дубровчанин Мато Гундулић (1674), поклисар за Цариград, у својим белешкама које су саопштене Ватикану, записао је да је Јањево много насељен крај, где поред православне већине живе и католици; није пропустио да запази да турске власти примењују наследно право које називају „летоман”, које десетину заоставштине препушта покојниковим синовима.¹⁸

Почетком кандијског рата неки Јањевци, којима је дозлогрдио турски зулум, почели су се одавати хајдучији, особито на терену Топлице. Једна околност била је нова: харамије су се више трудиле да пресретнутим путницима одузму живот него

11 E. Fermeđzin, n. d., 339. — Јањево и Ново Брдо сматрани су средокраћом на путовању од Дубровника до Цариграда, јер је до оба средишта требало по 12 дана путовања (E. Fermeđzin, *Acta Bulgariae ecclesiastica*, MSHSM XVIII, Zagreb 1887, 294).

12 Љ. Стојановић, *Стари српски записи I*, 229, бр. 754.

13 K. Horvat, *Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXI, Sarajevo 1909, 58.

14 Starine JAZU XX, 120—22.

15 Хаџи Калфа, *Споменик XVIII*, 59.

16 Б. Нушић, *Косово II* (1903), 50.

17 Starine JAZU XXV, 197.

18 Хисторијски архив у Задру, Исписи из Ватиканских архива фра Данила Зеца, кут. II, *Diverse notizie dello stato della christianità su Regni di Bosna, di Servia e di Bulgaria*, raccolta da me Matteo Gondola; K. Horvat, *Novi historijski spomenici*, 385.

да у потпуности саберу плен. Два главна човека у једној хришћанској-муслиманској чети били су Јањевац Никола Бицић, који је у јесен 1646. обешен у Београду, у чаршији изнад дубровачке пијаце, и неки Стојко, обешен у Прокупљу. За Бицића беше установљено да је, као члан дружине, обављао дужност водича који је путнике наводио на хајдучку заседу. Поменућа два разбојника најпре су пала у руке јањевском бегу који је знао за делатност те четице.¹⁹

Још пре почетка тога рата неки Јањевци су почели да се, идући за послом, расељавају из места. Неки Петар из Јањева најпре је служио у кући Марина Сукновића а потом (1642) у кући Петра Соркочевића, опет у Новом Пазару.²⁰ У Новом Пазару је као сведок на неком акту 28. јуна 1671. потписан Христо Јонић, поред крамара Дуке Вучинића.²¹ Јањевац Стојан Бибић био је дубровачки курир.²² Појава је утолико особита јер се Јањево као рудник одржало дуже од осталих рудничких места на Косову, те је могло пружити зараде људима у месту боравка. Неки Јошо из Јањева, поред Петра Јовичића из скопске Црне Горе и неких других примио је новац (пре 1664.) од новопазарског Дубровчанина Петра С. Црљенковића,²³ свакако за куповину вуне.

V. ДУБРОВЧАНИ У ПРИШТИНИ ОД 1455. ГОДИНЕ

Још за време деспотовине Турци су у градовима области Бранковића држали своје посаде, своје кадије и свога функционера за рударство, склава, тако да су градови били у режиму двовлашћа. Турски склав је ометао трговину Дубровчана, тј. њихов извоз метала, па се Република жалила Порти. За време турске окупације Србије 1439—44. у Приштини је седео као намесник војвода Есебег Исхаковић. Он ни само што није пословно разбио и раселио дубровачке колонисте у вароши, него се за време његове управе јављају неки Ђеновљани и један Јеврејин као закупци царина. По други пут коначно Приштина је пала под власт Османлија у мају—јуну 1455. године.¹

Није јасно шта је било са прилично великом насеобином Дубровчана у вароши која је пословно живела на рачун рударства копаоничке и новобрдске области и у којој је било људи

19 В. Нrabak, *Pomeni hajdučkih akcija*, 24—25.

20 HAD, Intent. canc. XXXII, 95' од маја 1642.

21 HAD, Div. for. CVII, 27—7' од 1. XII 1671.

22 HAD, Lett. Lev. LVI, 200' од 7. X 1656.

23 HAD, Div. for. XCIX, 54—4' од 6. III 1664.

V

1 F. Babinger, *Mehmed*, 132. — О средњовековној Приштини и о Дубровчанима у њој вид.: Д. Ковачевић-Кojiћ, *Приштина у средњем веку*, Историјски часопис XXII, Београд 1975, 45—74.

који су се бавили позајмљивањем новца, преузимањем племенитих метала, за извоз и, уопште, од финансијских трансакција.

Најинтересантнија пословна личност у Приштини 60-их година XV века био је домаћи трговац Бранко Крупниковић. Заједно са двојицом Дубровчана у Београду водио је (пре новембра 1465) компанију за продају угарске соли. Једна друга образована је да би се распродавали зачини (што је Крупниковић, без сумње, довозио из Солуна у Смедерево). Из друге компаније Томко Радовановић и његов пријатељ остали су дужни Крудниковићу 9.000 акчи за вредност три кантара каранфилића. Томков ужи ортаклук с једним трговцем је преко Крупниковића примио неки робни кредит (зачини, тканине) од Једренца Махмута, који је послао у Смедерево, у висини од 1.955 дуката, за шта је Крупниковић јемчио; како дуг Махмуту није намирен, Томко је окован и опремљен у Цариград, на шта је Бранко морао да исплати дуг за пословног пријатеља и да му још даде 28 дуката за путне трошкове. На његов захтев, Никола Русић и Пјерко Божиновић, свакако дубровачки трговци у Смедерево, били су од стране дубровачког Малог већа позвани да иду у Ново Брдо и да депонују изјаву у вези са Купниковићевом штетом. Није јасно зашто је расправа вођена пред турским судом у Новом Брду. Крупниковић је при томе одржавао пословне везе с неким Костадином у Приштини и са Новим Брдом.² Спор између Бранка и његових дубровачких ортака изнео је (у јесен 1466) пред дубровачку владу Есе-бегов гласник Алекса а о томе је влада била обавештена и преко својих поклицара на Порти. И Турци су знали да се нарочито истицао уносном продајом угарске соли,³ вероватно и на турској територији, у Смедерево. Нешто касније Крупниковић је примио ислам и чак постао турски финансијски експерт.

Приштина са својом широм околином вредела је (1475), заједно са Новим Брдом, као рудничка област чији су рудници давани на трогодишњи закуп за 36.000 дуката. Свота од 12.000 годишње била је заиста велика.⁴ Само варошко насеље Приштине имало је према попису из 1477. девет развијених махала (Митрополит, Кочановићи, Појасар, Поточиште, Штитар, Врљич-

² М. Ј. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку II*, Београд 1958, 81—2; HAD, Div. сапс. LXXII, 154, 154'; LXXIII, 79' (зачини у Смедерево; продаја соли), 69' (дуг Махмуту од 8887 акчи), 79'—80' (Махмут је притегао тројицу Дубровчана у Смедерево због соли), 80' и 81' (тужба против Крупниковића од стране Томка Радовановића званог Шипањанин из Београда), 83'—4' (обрачун између Шипањанина и Крупниковића), 83', 84' (Крупниковић у Дубровнику 19. VI 1466. тражи испитивање сведока у Новом Брду), 84' (Јаков П. Бунић и ортаци у Новом Брду), 88' (Крупниковић — пуномоћник Радована Брајчиновића из Смедерева) 89' 90', 107 (восак Брајчиновића у његовом олашањењу); В. Hrabak, *Dubrovački privrednici u Smederevu*, 178.

³ HAD, Cons. rog. XIX, 123', 135, 126.

⁴ F. Babinger, *Die Aufzeichnung*, 64.

ко, Косирић, Лукар, Латинар) са укупно 288 кућа са домаћином, 64 удовичка дома и 33 муџереда (неожењених одраслих мушкараца). Приликом рекапитулације у дефтеру је наведено 329 кућа, па није искључено да се увећање од 41 породице односи на муслиманско становништво које при попису није уведено. Такав муслимански џемад је заиста постојао и он је регистрован, поред девет хришћанских махала, приликом новог пописа 1487. и тада је бројао 51 кућу. Махалу Латинар са пет домова (1477) треба сматрати као дубровачки део вароши, слично као на другим странама Србије у то доба.⁵

Робно-новчани односи постојали су тада већ по косовским селима. У селу Грачаници, на пример, било је пословних људи који су узимали робне кредите у далеком Дубровнику. То су, примерице, били Вукмир Бранишић (1492), Хусејин Радојевић и Доброман Остојић (обојица означени као Беговићи из Грачанице);) друга двојица обавезала су се (октобра 1500) да ће свом веровнику довести 24 товара, што су примили од Ивана Маркова, веровниковог оца јуна исте године.⁶ Дубровчана који су се бавили експлоатацијом руде било је тада и у Грачаници и уз њих се подизао домаћи пословни кадар.

Још увек у знатној мери очувана коњунтура послова изазивала је и пословне деликте и привукла је паразитски елемент. Крађа је било и у самој Приштини, на пример у кући неког Ђурашина, где су Михочу Коренићу, који је путовао заједно са Марином Петровићем (1475) одузети новац (13.400 акча), чаша од шест унчи сребра и нека сабља украшена сребром.⁷ Гргур Цивановић звани Сумичић, из Новог Брда, појављивао се у то доба и у Приштини, одакле је постављао своје пуномоћнике у Дубровнику.⁸ Гргур је одлазио у Беле Цркве (данашња Куршумлија) где је набављао сребро. Године 1465—66. у том месту је од Вукића Стјепановића добио неки новац који му није вратио 24 године.⁹ Из Белих Цркава извозили су сребро преко Новог Пазара и Сјенице за Дубровник и неки новобрдски Дубровчани, као Драгић Вукановић и Цвјетко Радосалић звани Мишета, трпећи на путу (1477) штету од превозника из села Леметића).¹⁰ Сумичић је примао од својих сународника у Новом Брду, на пример од племића Ивана Мар. Волчевића, сребрнину да је понесе чак у Цариград и тамо прода; у престоници на Бос-

5 A. Handžić, *Nekoliko vijesti o Arbanasima na Kosovu i Metohiji sredinom XV vijeka*, Simpozijum o Skenderbegu (9—12 maj 1968), Priština 1969, 209.

6 HAD, Deb. not. LV, 14' (62 дуката и пет гроша); LX, 124'.

7 HAD, Mob. ord. Ib, 57' од 13. III 1475. — Двојица Дубровчана су свакако долазили из Новог Брда или Јањева, евентуално и из Скопља.

8 HAD, Proc. not. VII, 171 (29. IV 1480); 289' (17. VII 1485).

9 HAD, Mob. ord. XII, 16' од 23. I 1490.

10 HAD, Mob. ord. III, 1 at од 5. I 1478. — О Белим Црквама вид.: К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 149.

фору је крајем 80-их година драм обрађеног сребра у виду накита стајао четири акче.¹¹ Велики радиус дејства Гргура Сумичића свакако је био разлог што му се син Марин без сумње рођен на Косову, отиснуо далеко на север, те је (већ 1519) у Смедереву био угледан трговац; Марин није прекидао везу са Новим Брдом, па је неком тамошњем Дубровчанину позајмио новац.¹²

Приштина је 1487. имала једну муслиманску и девет немуслиманских махала у којима је било укупно 248 домаћинства, 34 неожењених, 56 удовица и 3 баштине. Још је постојала махала Латинар. Дотад је Приштина била зеамет Исхак-пашиног брата Махмуд-бега, а управо те 1487. прешла је у хас вучитрског санџак-бега. Џемат (скупина породица) самог пазара приштинског имала је 51 муслиманско домаћинство и 252 хришћанска дома. Приштина је обезбеђивала приход од 65.401 акчу. Године 1527—28, кад је приштинска каза постала султанов хас са приходом од 59.551 акче, варош је имала три муслиманске и девет немуслиманских махала а давала је доходак од 95.801 акче.¹³ Напредак у доходности за 40 година износио је 46,8%! У то време се акча још добро одржавала, тако да је напредак био стваран и није оствариван инфлационим подизањем старог износа. Такву ситуацију потврђује и увећање становништва. У извесним годинама, свакако годинама успешне рудокопње, Приштина је била активна за досељавање: у том крају је 1490. било 1.768 домаћинства, а само годину дана касније 1.820.¹⁴ Године 1538. санџак-бег је већ резидиран у Приштини,¹⁵ као највећој косовској вароши.

Године 1506. Павле Ник. Ђурашевић из Приштине, дотад шегрт примио је принципала као берберски момак који би учио и занат и хирургију.¹⁶ Случај је сличан као и са Новобрђанима и опет је берберски (ранарски) позив био најатрактивнији. У првим деценијама XVI века у Приштини је пословао Бартол Ник. Латиница, који се оженио Магдаленом, ћерком Марка Пећића, означеног као Арбанас из Приштине.¹⁷

Од путника из западних земаља XVI века Приштину су поменули Дубровчанин Феликс Петанчић, Штајерац Б. Курипешич и Далматинац Александар Комуловић. Петанчићу на самом почетку столећа Приштина је била „најбогатије село”, ина-

11 HAD, Mob. ord. XII, 11 at od 19. I 1490.

12 В. Hrabak, *Dubrovački privrednici u Smederevu*, 183—4; Deb. not. LXXXIII, 257.

13 S. Rizaј, *Rudarstvo*, 163; Н. Тодоров, Балканијат град, 89.

14 Н. Тодоров, За демографското състояние, 206.

15 HAD, Cons. rog. XLIV, 27' od 26. III 1538.

16 HAD, Div. not. LXXXV, 163 i 173' (3. IX 1587).

17 Genealogia dei Cittadini ragusei, fol. 160'.

че добро насељеног Косова.¹⁸ Курипешич је (1530) нашао да је Приштина већ варош.¹⁹ Визитатор Комуловић (1584) пише да је Приштина пријатно место, у којем је некад седео католички бискуп, а тада није имало ни капелана.²⁰ Приштина је понекад била место за концентрацију турских трупа (што је посебно поговало трговини); тамо је 1566. боравио и херцеговчанин санџак-бег, без сумње припремајући се за поход на север.²¹

Дубровчани се као значајнији трговци помињу континуирано тек од 60-их година XVI века. У општинској књизи „Дугова“ бр. 88 (1561—65) дубровачки трговци из Приштине 16 пута су се задуживали на разне износе, узимајући од велетрговаца из завичајног града тканине и друге увозне робе. У новом таласу дубровачке трговине после отварања угарских пијаца, након турског освојења Пеште (1541) и Темишвара (1551), јавиле су се нове дубровачке трговачке насеобине у Србији и ван ње. Пошто рударство, у највећој мери под контролом државних власти, није могло да својим производима који су извожени покрива скупии увоз вунених и свилених тканина и других мануфактурних израђевина, тадашње село приштинског краја требало је покренути да за извоз припреми што веће количине сточарских производа (разне врсте коже, вуну, восак). Таква производна преоријентација села око Приштине прошла је без икаквих застојања и тешкоћа, тако да су дубровачки трговци, по свом типу увозници-извозници, одмах могли да нагло увећају своје послове. Биће да је та преоријентација са ратарства на овчарство управо извршена педесетих година и да је вуна привукла Дубровчане око 1560. године. У годинама 1565—68. трговци из Приштине су 51 пут примили робни кредит у граду под Срђем. Од дубровачких насеобина у Србији тада су више притисли дубровачке зајмове једино Београд, Смедерево, Нови Пазар и Ниш. У наредној општинској књизи задуживања (90), за године 1568—71. Приштина се среће 26 пута, опет мање само од исте четири колоније. У годинама 1576—80. дубровачки трговци примили су у родном граду (књ. 92) 25 робних кредита, у времену од 1581. до септембра 1585. (књ. 93) 48 пута, а од октобра 1585. до краја јануара 1586. (почетак књ. 94) само три пута. Од тога времена дубровачки трговци из Приштине нису се задуживали у Дубровнику с једним изузетком — децембра 1596.

У току 60-их година на увозу и извозу нарочито су радиле две ортачке дружине дубровачких трговаца, компанија Николе Мв. Витусија (Витушић) и Марка Стјепанова (Стјепановића) те трговачко друштво Луке и Марина Мартиновића (Мартина).

18 RAD JAZU 49, 127.

19 В. Kuripešič, n. d., 32.

20 E. Fermannžin, *Acta Bosane*, 339.

21 HAD, Cons. rog. LVIII, 128 od 20, II 1567.

Пословна заједница Николе Витусија²² и Марка Стјепанова²³ образована је 1564. До тога времена радили су одвојено. Друштво су основали да би, удруженим капиталима и боље користећи своју пословно-организаторску снагу увећали добит. Први је више био ангажован за везу са Дубровником и другим трговцима, а Марко је радио на косовском тржишту. Јачање компаније и разграђивање њених послова показују уговори којима су дечади узимани у службу и повећана задуживања на Јадрану. Компанија је подредила својим извозно-увозним потребама једно трговачко друштво у Скопљу, које су сачињавали један трговац и један кожухар, примајући за послове и осредње своте (од 17.800 акчи на пример). Друштво Витуси-Стјепановић среће се у архивској документацији до 1572. У исто време Витуси је водио посебан конто са једним дубровачким, златаром, а Марко Стјепанов се напосе задуживао преко Витусија као пуномоћника.

Момци овог трговачког друштва скрећу пажњу на себе, јер су у условима коњунктуре и они били интересантнији и успешнији у свом пословном подизању. Конављанин Илија Марковић примио је (1569) фамулатску награду и свакако је одмах почео самостално да делује. За Антуна Радова, кад је приман на посао (на пет година уз 32 дуката финалне плате) речено је: ако Антун „постане Турчин” дечакова родбина неће тражити никакву накнаду.²⁴ Изгледа на примање ислама од стране дубровачких трговачких дјегиха тада на Косову и у Србији није представљало усамљене случајеве.

Лука и Марин Мартиновић²⁵ били су синови цокулара Рада из Дубровника. У другој половини XVI века дубровачки трговци по насеобинама на Балкану и у Подунављу више су се регрутовали из редова дубровачких кметова него из самог Дубровника;

22 Архивски подаци о Николи Витусију почињу од 1564. године: HAD, Div. not. CXVII, 68'—9 (фамул); CXVIII, 65, 11, 140'; Div. canc. CLIII, 82'—3; CLI, 104'; Sent. canc. CXXXVII, 53; Deb. not. XC — 16 задужења; Proc. not. XXVII, 57'.

23 Архивски подаци у којима се Марко Стјепанов самостално јавља: HAD, Div. canc. CLI, 104'; CLIV, 61'—2; Sent. canc. CXXXVII, 53 (дуг Марко М. Базилевићу из маја 1569); Noli e sic. CXVIII, 11, 65, 140'; Proc. not. XXIII, 57'.

24 HAD, Div. not. CXVIII, 65; CXVII, 68'—9.

25 Архивска документација о пословању браће Мартиновића била би следећа: HAD, Div. canc. CXLVI, 108; CLIII, 96'; CLV, 126'; CLXIII, 182'—3 (шафран); CLXIV, 182'; CLXXIV, 130 ат; Div. not. CXVII, 173'; CXVIII, 15' (олово); CXIX, 109'—9'; CXXIII, 191 (заоставштина и Лукина удова Ника); Deb. not. XCII, 58, 120', 158, 170', 178, 183, 191, 218'; XCIII, 41', 55', 121—1', 134, 171', 179, 180'—1, 183', 193', 220'; Cons. rog. LXVII, 56', 60; Proc. canc. III, 198—202 од 12. I 1584; Div. for. III, 154 од 21. VII 1595 (исплата скупљене заоставштине у Приштини Франу Ив. Алегретову и Луки Ханзићу за рад од 22. X 1585. до 2. I 1586). — Треба консултовати и: Sent. canc. CLI, 8; Mob. ord. XLI, 127; XLV, 53; Tut. not. IV, 38' (11. X 1585 већ покојни); Noli e sic. III, 252'—3'; XVI, 134'—6; В. Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV XVI stoleća*, Priština 1971, 322; Lett. Lev. XXXIV, 199 (у Драч и Валону)

из града су, пак, у Турску, највише одлазили младићи из породица ситних занатлија и, уопште, сиромашног пука. Лука је најпре био дјетић, трговачки шегрт, од 1560. у Новом Пазару. Врло се брзо осамосталио у мање посећиваној Приштини и одмах је стекао гордо звање „меркатор”. Није тешко закључити да је у овом брзом Лукином пословном уздицању и Приштина као пијаца одиграла важну, можда пресудну улогу. Од друге половине деценије Лука је водио компанију заједно са братом Марином. Робу коју би у родном граду узимали на почек доносили би у Приштину, те је ту препродавали или трампили за сточарске производе које би затим одвозили на море. На разлици цена згртали су велику зараду. Лука је био први приштински Дубровчанин нарочито означен као извозник косовске вуне за Венецију преко Љеша (1567). Извоз вуне доносио је од тога времена највеће добити и он је био основица наглог Лукиног пословног јачања. Када би довољно окрупнили своје предузеће, трговци из насеобина не би тражили робне кредите у Дубровнику, јер су имали довољно властитог обртног капитала; само се изузетно догађало да и касније посегну за допунским капиталом, ако се указала каква изузетна коњунтура. Могућност размене добара у Приштини је ипак била ограничена, и то не због тога што село као произвођач коже, воска и вуне није стварало довољно залиха за извозни транспорт, него зато што купци у граду (и делимично и на селу нису имали довољно новаца да купују скупу робу западне израде, па често ни да исплате већ узет еспап на вересију. Феудална Отоманска империја није имала толики круг потрошача колико би то желели дубровачки и други трговци, који су без тешкоћа проширивали обим пословања у куповини сировина. Само село је малим делом могло да буде купац западне мануфактурне робе, а више је било заинтересовано за готов новац, којим је плаћало своје не мале пореске и друге обавезе. Село се повезивало са дубровачким извозницима, делом преко кожара (за готов новац) а делом у дубровачким дућанима трампом или опет за готовину.

У таквим општим приликама ни трговачка фирма браће Мартиновића није могла водити послове без застоја и тешкоћа. Године 1574. они су имали 11 веровника у родном граду и дуга за преко 3.000 дуката. Кредитори су били одлучили да се дуг наплати скопском вуном која је била упућивана у Дубровник. Године 1576. Лука и Марин су се код неких Градића поново задужили на 1.400 дуката, што су исплатили за свега седам месеци закашњења. Њихова каснија задужења у Дубровнику имала су следећу динамику: 1578 — 245 (у једном од два кредита), 1579 — 890, 1580 — 400, 1581 — 546, 1582 — 217 и 14.522 сребрне акче, 1583 — 642, — 1584 — 1.600. Најпре је право задужевања на било коју своту имао старији брат Лука (од 31. октобра 1566), а потом млађи Марин (од 2. априла 1579).

Лука је био пословно повезан и ангажован на разним странама. Неко време је радио са некадашњим дубровачким трговцем у Београду Андријом Петровим, с којим је пословао и неки Франо Радов, можда Лукин трећи брат, за кога је Лука јемчио Београђанину; Андрија се преко Франа бавио извозом шафрана из Пећи. Браћа Мартиновићи договали су у Дубровнику Фирентинцу Николи Лор. Минајатију, као фактору двојице лондонских трговаца текстилом; наплата је покренута преко једног фирентинског сенатора који је (1583) именовao посебног пуномоћника, једног дубровачког трговца који је пословао и у Фиренци. Директно повезивање са представником лондонских продаваца вунених тканина показивало је пословно природну жељу Мартиновића да се ослободе дубровачких велетрговаца-посредника. Као врло окретног, Луку Радовога је (1581) дубровачка општина задужила да отпутује у Драч и Валону како би за општину набавио пшеницу.

Лука се бавио и извозом олова из суседних рудника новобрдске и копаоничке области. Остала је, примернице, забелешка (1568) о његовој продаји олова (10.038 либара) познатом дубровачком поморцу Миху Працатовићу. Лука је био присутан и на пећком тржишту; узимајући ту коже дивљачи и шафран. Излази да је капитал дубровачких трговаца из Приштине делимично подредио суседне пијаце; с друге стране, Приштина се сама налазила у подређеном положају према дубровачкој насеобини у Београду, где је било више пара и довољно интересовања и за производе Косова и Метохије. Дубровачки трговци у Приштини обављали су испоруке робе на Дубровачком друму, у Новом Пазару као каквој пословној копненој „луци” Мартиновићи нису ни у одмаклим годинама свога пословања презирали кредит из Дубровника, мада су са својом метрополном све више пословали властитим средствима. Тада су у Приштини имали кућу са два дућана, што је процењено на 20.000 акчи. Оба Мартиновића нису више 1585. била у животу. Како су обојица нагло и истовремено нестала са пословне позорнице, треба сматрати да нису умрли у дубокој старости него у време какве епидемије, каквих је било тада често и на Косову.

Од 80-их година XVI века три брата Мојшића²⁶ — Андрија, Ђуро (Ђурета) и Стјепан Михови важили су као најугледнији дубровачки трговци у Приштини. Мора да су били знатнијег со-

26 Документација о Андрији и Ђури Мих. Мојшићима је следећа: HAD, Div. sanc. CLXX, 10; CLXXI, 68—8' at; CLXXII, 110; CLXXIII, 79' at; CLXXLIII, 125—8' at; Div. not. CXXIII, 182—2'; CXXIX, 163; Proc. not. XXIV, 203'; XXVII, 5', 183; Sent. sanc. CXL, 29; Mob. ord. XXXV, 40' (Андријин брак); Lett Pon. V, 121—1' (5. III 1587, Андријин извоз вуне са А. Биљатијем); Noli e sic. XV, 37'—9 (извоз глете преко Љеша у Венецију); Deb. not. XCII, 120, 121', 122'—3, 123, 143', 164, 170—0', 177, 190', 214', 215'—6, 217', 219', 220, 252', 253, 254'; XCIII, 2, 29, 33', 42, 42', 60', 62, 63', 74, 115, 120—0', 121, 122, 124, 134', 141, 142,

цијалног порекла, јер се чешће бележе по оцу. На то би можда указивала и околност да је Андрија закључио (1574) брак са Маргаретом Радибратовић из Дубровника, која му је донела 700 дуката мираза; она је умрла пре ефективног уласка у брак, но Андрија није одмах вратио добијен новац, јер су и женини мирази служили за пословно јачање. Стјепан је водио трговину одвојено од браће. Андрија и Ђуро имали су трговачко друштво које је пословало од 1578. до 1586. Биланс њиховог задуживања карактеристичан је за многе насеобинске трговце. Своје кредите расле су из године у годину до 1584, када су почеле да се осетно смањују: 1578—1.684, 1579—1.108, 1580—1.915, 1581—1.855, 1582—1.593, 1583—2.361, 1584—2.272, 1585—1.399, 1586—1.200, 1596—250 (само Андрија). Дакле за првих девет година значајни износ од 17.807 дуката. Упоредо са порастом послова и увећањем ненаплаћених потраживања све се више смањивала могућност да се уредно одговара преузетим обавезама. Рокови за исплату zajmova су се продужавали а исплате су све више закашњавале: оне су најпре биле изузетно уредне, но 1582. су касниле за просечно пет месеци, 1583. за десет, 1584. за петнаест а 1585. за 35 месеци!

Андрија и Ђуро узели су у службу неколико момака у времену од 1852. до 1585. Андрија ће пословати још почетком XVII столећа, обраћајући посебну пажњу извозу вуне преко Љеша у Венецију; једну пошилку од 165 цакова Андрија је ефектуирао са познатим новопазарским дубровачким трговцем Алојзем Ђилатијем. И ранија компанија, а после и Андрија сам, експлоатисали су и суседна тржишта, пре свега велику скопску пијацу вуне, коже и воска. Извесних пословних додира морало је бити и са Прокупљем, јер су се браћа (1585) задужили на овећу своту новаца код наследника једног богатог дубровачког трговца из тога места; вероватно је реч о прекупљивању преостале робе или дугова, што је увек представљао уносан залог за имаоце готовине. Андрију су врло добро знали и у Дубровнику и у Србији, и у околним насеобинама. Андрија и Ђорета су сакупљали оставштину неког дубровчанина и у Призрену. Андрија је, поред Луке Мартиновића, био најугледнији дубровачки трговац који је стално боравио у Приштини.

Стјепан Мојшић био је у животу још 1598. године.²⁷ Седам година раније уз Ђуру среће се и Михо, вероватно син; сам Ђуро се више не појављује 1586—91, можда зато што је боравио у Дубровнику; маја 1591. за њихов рачун је фирма Минијати из

143—3', 146', 148, 177', 179—9', 179'—80, 181', 228'—9, 231', 233, 239'—40; XCIV, 12, 14'—5, 16; XCV, 62'.

²⁷ Стјепан Мих. Мојшић забележен је у следећим документима: HAD, Div. canc. CLXXII, 63'; Sent. canc. CLXII, 102—2', 137—7'; Deb. not. XCII, 231'.

Фиренце послала у Дубровник 133 комада енглеских каризеја.²⁸ Пример који су дали Мартиновићи у директном повезивању са гросистима енглеских штофова је подражаван. Братовштини лазарина припадали су Стјепан М. Мојшић (1585) и Лука Мартиновић, а Стјепан је био биран и за функционера братовштине.²⁹

Архивска грађа забележила је још неколико приштинских Дубровчана током последњих деценија XVI века. Лука Ханзић учествовао је (1586) у сакупљању заоставштине браће Мартиновића и том приликом је утерао и неки свој кредит а 1600. је већ „меркатор“ који је држао два дјетића.³⁰ У спору са Иваном Буровићем и Марином Павловићем, компанијонима из Трепче, Лука је именован за пуномоћнике Ивана Витушу; на акту о томе 13. новембра 1596. у Приштини потписали су се као сведоци Дионисије Ђорђирио и Павле Цвјетков. Вероватно су у Приштини пословали и браћа Иван и Павле Цвјеткови; били су за преко 2.019 дуката дужни Божидару Наљешковићу у родном граду; дуг је требало да отплате у финој скопској вуни коју би месеца августа сваке године слали људима Наљешковића у Новом Пазару до пуне исплате кредита.³¹ У годинама 1587—92. талир је на слободној пијаци у Приштини наплаћиван са 70 акчи.³²

Дубровачки трговци из Приштине куповали су жито по ковским селима, држали га по својим кућама а потом извозили преко Љеша. Према једној изјави Јера Бернардовог у Новом Пазару (1554), он је због дугова двојици других дубровачких трговаца њима наменио дућан у Приштини са стварима које је примио у залог и са 59 сума пшенице у Приштини и на селу. Та пшеница вредела је 2.730 акча (тј. сума је износила 46,27, односно дубровачки уборак по 7,71 акче). Можда су због своје упућености у послове житарске трговине (ако не и због извесног знања арбанашког језика) неки дубровачки трговци из Приштине нешто касније упућивани у Албанију у куповину хлебног зрневља за дубровачку општину.³³ Трговци из Приштине слати су да купују зрнасту храну за дубровачку општину и у Попово.³⁴ Године 1530. товар (од шест кила) пшенице процењиван је у Приштини на 32 акче, у Вучитрну 24 а у копаоничком руднику Беласици 40 акче.³⁵

28 HAD, Div. canc. CLXXX, 86 at.

29 HAD, Matricola della Confraternità di S. Lazaro, fol. 35, 35', 49.

30 HAD, Div. canc. CLXXIV, 130 at; Div. not. CXXIX, 200'; CXXIII, 191; Div. for. III, 134 (1595); Mob. ord. XLV, 344 (1594); Proc. canc. VII b 160 Div. for. IX, 108'—9 (1599 већ у Дубровнику; извоз вуне преко Љеша).

31 HAD, Div. not. CXXIX, 124—5.

32 HAD, Mob. ord. XLV, 34.

33 В. Храбак, *Дубровачки извоз житарица са Косова и западне Македоније у XVI веку*. *Годишњак Музеја Косова X*, Приштина 1970, 174—5.

34 В. Храбак, *Дубровачки извоз житарица из Босне и Херцеговине у приморје од краја XIII до почетка XVII века*. *Годишњак Друштва историчара БиХ XIV*, Сарајево 1963, 174—5.

35 Н. Калеши, *Једна призренска и две вучитрнске канунне*, *Гласник*

Првих година XVII века из приштинске насеобине постоји неколико нових имена. Никола Ханзић, син Лукин, маја 1600. узео је момка на пет година.³⁶ Трговац Марко Стјепанов примио је 1.000 дуката на име мираза са својом женом Маром, ћерком познатог трговца у Софији А. Ив. Ловчалије.³⁷ Павле Цвјетков из Приштине трасирао је (пре 1606) меницу Марку Иванову на 250 угарских дуката.³⁸ Било је трговаца Турака (или муслимана) у Приштини (пре 1614) који су заобилазили посредништво дубровачких трговаца из места те су тканине преузимали директно у Дубровнику, као неки Мустафа каризеје.³⁹

Приштина је током XVII века била главна пијаца за косовску вуну, те су у Приштини повремено боравили и дубровачки трговци из суседних насеобина, у првом реду они из Новог Пазара и из Прокупља. То најпре важи за Алојза Ђиљатија из Новог Пазара. Марко Шабац из истог места написао је један пословни акт у Приштини 24. јула 1617. а 20. фебруара 1619. у Скопљу и то у корист Алојза Пет. Соркочевића.⁴⁰ На сличан начин је Иван Михаиловић, момак браће Мата и Марка Држића, саставио слична пословна писма 29. јуна 1619. у косовској Морави а 7. августа 1619. у Приштини у корист Марка Шабаца.⁴¹ Прокупачки Дубровчанин Никола Стјепановић држао је око 1610. кућу у Приштини. Трговац из Прокупља Петар Бјелокосић продао је (1625) трговцу Андрији Ив. Бјанкију дућан са хуџетом у Приштини за 200 дуката, што је требало наплатити са 14 цакова фине левантске вуне; кућу са радњом Петар је добио друге деценије столећа женидбом са удовицом прокупачког трговца Андрије Обрадовића.⁴² Андријин син или брат Доминко Бјанковић живео је у Приштини. У своје време узео је од Прокупчанина Натала (Боже) Миловог, по смрти Николе Влаховог, 9.800 акчи.⁴³ Са Божом је пословао и Лука Бјанковић. Доминко је имао цели чифлук са сељацима на њему.⁴⁴ Доминко је чешће навраћао у Прокупље, те је једном и сведочио због неких рачуна пред прокупачком „колоном”.⁴⁵ Виценцо Рогољани из прокупачке насеобине извозио је косовску вуну; начинио је два пословна акта у

музеја Kosova i Metohije II, Priština 1957, 297; В. Винавер, *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI—XVIII)*, Београд 1970, 172.

36 HAD, Div. not. CXXIX, 200' од 26. V 1600 (осам дуката годишње награде).

37 HAD, Liber dotium, XV, 163 од 4. XI 1609.

38 HAD, Mob. ord. L, 295' од 17. XI 1606.

39 HAD, Cons. rog. LXXXIV, 122' од 8. IV 1614 (12 печка каризеја и хартије)

40 HAD, Mob. ord. LXII, 72' од 5. III 1620.

41 HAD, Mob. ord. LXIII, 93 од 29. III 1620.

42 HAD, Div. not. CXXXVI, 126' од 21. X 1625.

43 Isto, CXXXVII, 33 at од 31. V 1637.

44 HAD, Div. for. LVIII, 262 i 307'.

45 HAD, Div. for. LVII, 190.

Приштини и један у Новом Пазару 1646. године.⁴⁶ То је време кад су се дубровачки пословни људи из Трепче и Приштине повлачили у Прокупље или су из Прокупља набављали мануфактурну робу и новац, као нешто раније у Новом Пазару, одржавајући и даље контакт са некадашњим местом становања.⁴⁷ Андрија Обрадовић је у свом тестаменту забележио да је 500 талира дато момку Марка Шабација који је пошао у Приштину да капарише вуну и да му је Данило Додић из Приштине био дужан 22.000 акчи, уосталом као и неки други из Приштине. Одржавао је пословни контакт са Скопљем и Новим Пазаром, а у Приштини је неговао добре односе са породицом Бјанковић.⁴⁸ Били су то без сумње накупци које је унапред требало снабдети новцем из преузимање вуне.

Скопска вуна била је назив за стандардни ниво која се највише извозила из Скопља, али која није морала бити произведена у скопском крају, ужем или ширем. Под том ознаком крила се и вуна са Косова. Вуну из приштинског краја већ у XVI веку извозили су и трговци са јачим капиталом из суседних насеобина. Године 1588. новопазарски трговац Мато Драгићевић продао је и послао у Нови Пазар кожару Петру Радовом 220 кантара вуне „из Приштине и суседних места“; у документу у коме се налази тај податак помиње се као сведок неки Кристифор (д'Естор,?) као трговац у Приштини.⁴⁹

Занимљиво је било пословање неког Ивана Витуше, који је (1595) био више комисионар него самостални трговац у Приштини. Он је примао каризеје (беле, зелене, модре) од Ивана Фаченде из Дубровника које је продавао да би за узврат слао сребрне чаше и друго што му се наложи. Поменуте чаше, тада врло чест украс не само турских него и дубровачких кућа, уновчавао је у граду св. Влаха Витушин брат Франо. Драм тако обрађеног сребра крајем XVI века био је осетно јевтинији него у Цариграду: није могла да се истера ни цена од три до три и по акче. Франо је о појединостима продаје послате робе са Косова обавештавао и софијског трговца Паскоја Радовога (Алегрето), вероватно суфинансијера Витушовог.⁵⁰ То би само потврђивало пословну привлачност Приштине и Косова за дубровачке пословне људе из суседних већих вароши.

46 HAD, *Mob. ord.* LXXXVIII, 163' od 5. XI 1647.

47 О дубровачкој насеобини у Приштини уопштено: Ј. Дедијер, *Нова Србија*, Београд 1913, 265.

48 HAD, *Test. not.* LV, 8—9. — Обрадовић је првих година XVI века долазио и на скопску пијацу и био компањон новопазарског трговца Марка Шабација. У Скопљу је пословао са Млечанином Луиђијем Лапоом (1608), који је био повезан са Петром Дуком у Љешу. Андријин брат је пословао у Софији. Андрија је умро 1613. године (HAD, *Div. not.* CXXXII, 199; V. Vinaver, *Trëgetarët*, 152).

49 HAD, *Div. canc.* CLXXVIII, 125—8 at.

50 HAD, *Div. not.* CXXXI, 57'—8.

Тешко је егзактније установити колико је укупно било дубровачких трговаца у Приштини од краја XVI века, јер се њихова имена ни издалека сва нису уносила у јавне књиге Општине. Ипак, тешко да је у Приштини у другој половини XVI столећа у једном временском пресеку било више од седам-осам трговаца, што би са њиховим породицама и момцима било око 45 људи. Та процена не би одударала од податка који је у свом извештају дао А. Комуловић; он је, наиме, установио да у Приштини, Новом Пазару, Крушевцу, Прокупљу и Нишу има укупно 250 католика, од којих 50 Арбанаса и 200 Дубровчана.⁵¹ Арбанаси у градовима тог дела Србије улазили су у дубровачку пословну мрежу као пословних повереници. У једном саслушању о случају новопазарског трговца Матка Драгићевића, који је пословао у Приштини и Скопљу те био затворен у Вучитрну, на тражење његових поверилаца, као сведоци у једном послу иступили су „Борђи де Стефано, Арбанас из Приштине” и „Антонио ди Стефано, његов брат у Приштини”.⁵²

Почетком и у следећим деценијама XVII века најаче трговачко име међу приштинским Дубровчанима био је Никола Стјепановић који је радио и у Крушевцу, али је главну пословну базу имао у Прокупљу. Он је још првих дана јануара 1601. осигурао товар на галеону Николе Русковића из Венеције; товар је вреде преко 2.400 шкуда.⁵³ Следеће године, опет у прве две недеље, он је осигурао терет за Венецију на два галеона.⁵⁴ Новембра 1604. осигурао је 256 цаква фине и 18 врећа крупне вуне за Венецију, што је прелазило вредост од 2.600 дуката.⁵⁵ Године 1605. у неколико осигурања обезбедио је транспорт 224 цаква фине вуне и већег броја бала обрађене коже, кордована монтонина.⁵⁶ Наредне године осигурани су му за јадранску метрополу 520 цаква фине вуне,⁵⁷ који су у Дубровнику стајали (по 18 дуката цак) 9.466 дуката. Године 1607. отишло је у Венецију његових 349 врећа, 1608. — 980 и нешто кожа, 1609 — 200 цаква.⁵⁸ Према једном мишљењу, Никола Стјепановић је у 1607—9. години извезао више од 2.000 цаква вуне, а у седмогодишњем циклусу уккупан волумен различите извозне робе достигао је своту од 95.000 флорина.⁵⁹ Николин извоз може се детаљније пратити од лета

51 E. Fermežin, *Acta Bosnae*, 340 i 339.

52 HAD, Div. canc. CLXXVIII, 125 at.

53 HAD, Noli e sic. XLII, 1—2 и 9—9' од 2. и 5. I 1601. — Осигурање брода извршено је још 7. XI 1596 (XXXIV, 198—9).

54 HAD, Noli e sic. XLIII, 151—2 i 166.

55 HAD, Noli e sic. XLVI, 19—20.

56 Isto, 126'—8, 156'—7', 200'—1', 244—5, 245—6, 246'—7'.

57 HAD, Noli e sic. XLVII, 132—2' 146, 191'—2, 196—7, 202'—3.

58 HAD, Noli e sic. XLVIII, 133, 165—5', 179'—80; XLIX, 2—3. 27'—8, 29—9', 108, 186'—7.

59 V. Vinaver, *Trëgetarët*, 150—1. — Својој ћерки дао је у мираз једну кућу и дућан у Приштини (Исто, 152).

1612. Те године је у три пошиљке упутио у град на лагунима 690 врећа fine вуне, у којима је у три пошиљке упутио у град на лагунима 690 врећа fine вуне, у којима је било 121.000 либри, по 110 и 100 дуката за миљар (што је у Дубровнику вредело 12.874 дуката); поред тога, послао је и бивољих и говеђих кожа.⁶⁰ Следеће године експедирао је мање вуне (282 цакова) уз једну небележену партију, али је уз говеђе коже извозио кордован, монтонине и друге обрађене коже и склавине (вунене покриваче).⁶¹ Године 1614. отишло је у његовом аранжману у Венецију 596 цакова вуне и разних врста коже.⁶² Пословање идуће године било је мршава — свега 29 извезених цакова вуне, уз нешто кордована и воска.⁶³ Године 1618. Никола је у Венецију послао само 93 цака вуне по 15 дуката миљар.⁶⁴ Од 1621. он се по свој прилици налазио стално у Дубровнику, где је осигуравао транспорт вуне свог зета Марина Јуковића.⁶⁵

Као што се може закључити, од првих деценија XVII века још се велика, извозно-увозна трговина на Косову налазила у рукама Дубровчана, док су скупљачи и препродавци робе тих гросиста били домаћи људи, хришћани али и неки муслиманни. По израчунавању Вука Винавера, у годинама између 1621. и 1640. из Дубровника је просечно извожено у Италију око 600.000 кг. вуне, од чега је на вуну са Косова отпадало око 70%.⁶⁶

Од 1621. до 1647. дубровачки трговци који би стално живели у Приштини били су изузетно ретки. То је време пословне присутности Дубровчана из Новог Пазара. Прокупља, Скопља, па и Београда и Софије у куповању вуне са Косова (много ређе и из Метохије).⁶⁷ Прокупачки трговци, као Виценцо Ивановић (1634) добијали су од сељака у Лабу и Симановцу (Сава, Веселин, Стојан Циганин) вуну на кредит, тј. давали су им обвезницу на којој би се јављали гаранци у смислу сведока.⁶⁸ Обичај прокупачких трговаца био је да кад први од њих дође по вуну на Косово санџак-бегу пошаље дар. Тај дар је касније злоупотребљаван у конкурентској борби Дубровчана из Прокупља и Новог Пазара око монопола у набавци вуне. Средином XVII века помиње се вуна из Вучитрна, Митровице, Бањске, Приштине, Јањева и Новог Брда. Приштина, која је неколико деценија била у другом

60 HAD, Noli e sic. L, 29', 30, 53, 54.

61 Исто, 110, 141—1', 166', 168, 199'.

62 Исто, 210'—11, 212', 231, 242; LI, 32', 55'—6, 57', 79—9', 110—0', 111, 115, 117', 118.

63 HAD, Noli e sic. LI, 169, 169'.

64 HAD, Noli e sic. LIV, 190'.

65 HAD, Noli e sic. LV, 201' od 28. V 1621.

66 V. Vinaver, *Trëaetarët*, 152.

67 Исто, 153. — Изузетак би био приштински трговац Андрија Ив. Бјанки (Div, not.) CXXXVI, 126'; С. Димитријевић, *Дубровачки каравани у Јужној Србији*, 56.

68 HAD, Div, for. LXXXI, 56 од 13. II 1634. у Прокупљу, сведоци су би-

плану дубровачке трговине, од 40-их година постала је једна од главних набављачких база за вуну. То велико доба косовског вунарства посебно је везано за име Томаша Држића из Прокупља, који је имао у вароши своју зграду са дућаном. Умро је у Новом Пазару 1662. од куге. Та велика коњунтура трајала је све до око 1675, мада је и касније, појединачно, било већих набавки, на пример 1682, кад је само једна група од осам трговаца, која је дошла из Новог Пазара купила на Косову 750 врећа вуне.⁶⁹ Да би се спречила нелојална конкуренција, дубровачки трговци из Прокупља, Новог Пазара и Београда су се 1638. споразумели о начину и пословним нормама у куповини косовске вуне.⁷⁰

Крајем маја, кад би почела стрижа оваца, дубровачки трговци са стране долазили би у Приштину и у друга већа места на Косову, где су их чекали њихови произвођачи, набављачи и закупци, Срби и понеки Арбанаси и Цигани, као и крамари који би организовали слање великих врећа са вуном у Нови Пазар. Године 1659. и 1660. били су од Прокупчана у поменутих пословима посебно активни Никола и Антун Марићи, који су се ослањали на рад свог слуге Марина Стјепановића и неког Карађе (који је фебруара 1660. умро од куге), а као партнер се помиње неки Иван Роко Бунић. Купљену вуну су плаћали, свакако због велике потражње и конкуренције, само златним и сребрним новцем — талирима, онгаринима (аустријским) и цекинима рушпијама.⁷¹ Године 1659. умро је од куге и Петар Антуновић Балабан из Прокупља.⁷²

Када се (1659) конкуренција између Дубровчана из Новог Пазара и Прокупља претворила у прави сукоб, морала је да интервенише влада већ зато да се спречи набијање цена; на тај је начин преузимана већ капарисана туђа вуна. За један сребрни талир могло се добити fine вуне: у Трепчи 1647 — 13 ока, а у Приштини 1664 — само 8 и 1667 — 9,2 оке. Пад цена у Приштини 1667. — 7,24 талира за врећу дубровачка влада је настојала да сачува, па је строго наредила да ниједан трговац не сме вуну платити скупље од 7,5 талира за врећу.⁷³ Да би сузбила наметање виших цена бечких трговаца (из београдске филијане Источно

ли: Буро Твртковић и Иван Филиповић. — Породица Бјанковић била је неколико деценија присутна у Приштини преко неколико својих чланова. Године 1633. среће се у Приштини Доминко Ив. Бјанковић, који је од Бошка Мили из Прокупља примио 4300 акча у свити, о чему су сведочили Андрија Џивковић, Марко Андријашев и Радо Михлић (Div, for. LVIII, 308). Без икакве сумње реч је о аконтацији у набавци вуне.

69 В. Винавер, *Дубровачка трговина у Србији и Бугарској крајем XVII века (1661—1700)*, Историјски часопис XII—XIII, Београд 1963, 196—7, 202.

70 С. Димитријевић, н. д., 143.

71 HAD, Div, for. XCIV, 163—4, 174—5.

72 В. Винавер, *Дубровачка трговина*, 219.

73 Исто, 203, 205, 208.

компаније), дубровачка влада је забранила својим поданицима у Прокупљу и у Новом Пазару да вуну препродају аустријским извозницима.⁷⁴

Из Приштине је низ крамера експедовало вуну у Нови Пазар; 1659. њих 6. Сабијање вуне у велике џакове приштински трговци су обављали и у Подујеву, у кући неког Хаџића и субаше Алајбеговћа, који им је био набављач, У вези са нека 22 џака које је у Дубровник спровео Стјепан Николић јавила су се шесторица приштинских Дубровчана који су као власници те вуне пријавили и умрлог Томаша Држића (1663). Сергије Димитријевић сматра да су многи Дубровчани, који су важили као трговци у Новом Пазару, живели у ствари на Косову, у Трепчи, Приштини и Вучитрну и само су робу испоручивали у Пазару. Штавише, ту им се налазила пословна станица. На пример, део вуне коју је један дубровачки трговац из Приштине предао за даљи транспорт у Новом Пазару стигао му је директно из Крушевца, те је слагање те вуне у велике транспортне вреће обављено у кући Новопазарца Мехмед-аге Мутеферике (1660).⁷⁵

Године 1656. пропале су на путу из Дубровника Томашу Држићу паре које је требало да уложи у куповину вуне у пословној заједници са Бартолом Фр. Витовим из Дубровника. Радило се о роби и новцу које је више трговаца у компанији слало Томашу. Кад је требало да се утера штета, Томаш је показао нерасположење па је из Дубровника Бартолов брат Иван дошао у Нови Пазар и Приштину и дао Томашу отворено писмо да може да прихвати што су му браћа Витови послали. Томаш је на то упутио у Нови Пазар једног вештог домаћег хришћанина, Милију, да настоји да нађе и сакупи загубљени новац који је био велики: 400 угарских (аустријских) дуката, 180 цекина и 1.600 талира. О томе је извршена истрага пред дубровачким поклицарима који су ишли са трибутом на Порту, али тек 20. новембра 1656. у Прокупљу. Са караваном дубровачких посланика стигла је нова пошиљка новца за ту двојицу; то је Томаш настојао да задржи за рачун ранијег губитка, што Иван није дозволио. Томаш Држић је и 1656. живео у Приштини.⁷⁶ Ту су му сведочили слуга Милија Николић, Паве Андријичић и Бошко Љубиша да је Иван Витов изјавио да су дукати опљачкани у месту Свјетље његова штета.⁷⁷ Милија је долазио за Томаша у Прокупље, где се

74 Р. Самарџић, *Дубровчани у Београду*. Годишњак Музеја града Београда II (1955), 72.

75 С. Димитријевић, *Каравани*, 23, 40, 47, 103 и 124, 129. — О транспорту вуне из Приштине преко Новог Пазара за Дубровник вид.: Исто, 20, 35, 34, 54, 67, 152, 153, 160, 168.

76 HAD, Div. for. XC, 93—3' od 13. XI 1657; Lett. Lev. LVI, 200' od 7. X 1656.

77 HAD, Int. canc. XXXVIII, 26 (Иван Витов из Прокупља је наводно пристао на губитак новца настао пљачком у месту Свјетље). — Томашев пу-

сусретао са неким дубровачким трговцима и из Београда, или је хитно, чак и ноћу, позајмљеним коњима путовао преко Митровице и Гувна у Нови Пазар. У Нови Пазар стизали су крамари са товарима тканина за Томаша. У Новом Пазару Милија је свршавао послове и са Иваном Витовим. Колики су били Томашеви послови нека послужи само један истргнут податак: једном (пре 1657) из Новог Пазара је Томашу у Приштину упућено седам група реала разних трговаца, на пример и Рада Глеђевића из Прокупља и Антуна Марићева,⁷⁸ свакако да набави и експедије вуну.

Томаш Држић припадао је разгранатој трговачкој породици, чија је полазна база на Балкану било Скопље. Пре него што су се поделили (1622) четири сина Јеронима Држића — Мато, Влахо, Марин и Мартол пословали су на Балкану и у Дубровнику као једно предузеће, са строго утврђеном поделом рада.⁷⁹ Мартол се 1622. отиснуо у Софију, одакле је преко Гргура и Новог Пазара извозио коже.⁸⁰ Са уортаченим Држићима ступили су у контакт пословни људи у Приштини Трепчи и Новом Брду, пре свега, у вези с извозом вуне и нешто кожа.⁸¹ Томаш из редова млађе породичне генерације држао се углавном Приштине, одакле се вуна најлакше могла набављати. Он је, на пример, 1655. из Приштине обавештавао дубровачку владу о раду свога пријатеља и ортака Виценца Рогољанија против познатог Војина из Грбља⁸² који се касније потурчио и био велика напаст за свој крај. Преко Томаша су дубровачки трговци предавали свој уобичајени годишњи поклон косовском санџак-бегу, да би им био на руци при извозу вуне. То даривање је на време обављено 1656, али годину касније, иако се већ приближило време да се сакупља вуна, трговци су нешто каснили: због тога је влада, на Томашево обавештење, начожила својим трговцима на Косову, у Прокупљу и Новом Пазару да исплате прве рате за прво даривање, опомињући их да се држе уговорене текуће цене код преузимања вуне; исплата рате за дар је потом наложена и члановима насеобине у Београду, који су имали одмах да упуте поштанског курира у поменуто места. У поновној интервенцији владе Новопазарци су изостављени, што би требало да значи да су одговорили обавези.⁸³ Средином априла 1658. глада је опоменула своје трговце да противно наредбама продају вуну царевцима и другим странцима.⁸⁴ За све то време Томаш је седео у Пришти-

номоћник у Дубровнику 1655. био је Никола Раф. Гучетић.

78 HAD, Int. canc. XLI, 93—4.

79 HAD, Div. canc. CCI, 129.

80 HAD, Div. for. XLI, 29—9'; Е. Вечева, Търговията на Дубровник с българските земи (XVI—XVII в.), София 1982, 63.

81 HAD, Div. canc. CXCVIII, 120.

82 HAD, Lett. Lev. LVI, 29 od 30. VI 1655.

83 Isto, 252—3, 253—3' od 26. VI i 5. VII 1657.

84 HAD, Lett. Lev. LVII, 48 od 15. IV 1658.

ни. Ту је, августа 1660, писмом именовao Виценца Рогољанина за свог пуномоћника, тј. да му сакупи сва потраживања која има у Дубровнику.⁸⁵ Томаш је умро од куге августа 1662. у Новом Пазару. Тада је у Приштини имао кућу, велику робу и многобројне ефективе, било по свом рачуну, било из пословања компанија са другим трговцима. На глас о Томашевој смрти покренули су се многи, а нарочито скопски назир Махмуд-паша, који је покушао да уђе у посед свега онога што је Томаш држао на Косову. Зато је дубровачка влада ставила у задатак поклицарима који су са трибутом ишли у турску престоницу да нађу поменутог скопског назира и да га обавесте о овешталом обичају који су султани давно завели о начину поступања са заоставштином Дубровчана, умрлих у султановој царевини.⁸⁶ Томашева удовица, Мара, и сама агилна, желела је да одговори мужевљевим уговорним обавезама, те је Стјепану Николићу дала новац да од приштинских трговаца купи 22 цака вуне а из других аблканских земаља („са Леванта“) даљих 20 врећа.⁸⁷ После је против Стјепана поведен судски поступак због утаје 19 цакова фине и 5 цакова вуне караване, за чију је куповину Томаш пред своју смрт послао новац на Косово Стјепану; под Томашевим жигом ти су цакови упућени у Нови Пазар, а у Дубровник их је превзео берберин Иван Соркочевић, од кога их је секвестровао Марко Шабаци; одбрана је наводила да су приштински трговци дали та 24 цака Томашу једино због његовог јемства за неку незнатну својту од 17 цекина и 1.000 акчи, што су били спремни да врате.⁸⁸

Питање обртног капитала у тако значајно отвореним могућностима које је пружала добра и јевтина косовска вуна била је од изузетне важности за сваког дубровачког трговца, без обзира колико је сам био снажан. Више пута, већ и у случају Томаша Држића, помињане су групе сребрњака које су се стицале у Приштини за куповину вуне. То је у извесном смислу било и са оним производима рударства који су могли да се и даље извозе. Новац није увек и на време могао да стигне из родног града, те се финансијер пословања морао налазити на лицу места. То важи не само за Приштину, него и зја насеобину са већим могућностима пословања, на пример и Београд и Софију. Браћа Лвка и Марин Мартиновић, ако, иако моћни извозници са отвореним кредитом у Дубровник, морали су да се задуживу и у Приштини. Према сведочењу Андрије Мих. Мојића, Николе и Антвна Стјепаова (1592), Мартиновићи су били узели кредите: 13.000 акчи од сестре Алије Челебије Тескерића, 5.000 акчи од Есе Ке-

85 HAD, Proc. canc. LVIII, 253'—4 од 22. VI 1662 (није било сведока на акту!)

86 HAD, Lett. Lev. LVIII, 142' од 5. VIII 1662.

87 HAD, Int. canc. XLIII, 61 од 22. XI 1662.

88 HAD, Sent. canc. CCXXX, 36 i 36' од VIII 1666.

хаје, 9.000 акчи од Есине супруге и 30.000 акчи од војводе Виоли(?). Јемци за исплату били су Мојшић и Лука Ханзић. Пуне три године после смрти Мартиновића, наиме, уговорена је камата од 10%, али је она потом тражила онолико колико је давано локалном вакуфу као зајмодавцу (15%). Дућан Мартиновића плаћао је сто акчи месечне земљарине; ту дажбину је наставио да плаћа момак Мартиновића да се не би изгубио дућан. За неке дућане под чардаком инспектору (мумефетишу) морало је да се исплати 1.000 акчи, да би он ту имовину ослободио сметњи. Кућа Мартиновића била је продата Николи Стјепановићу, Дубровчанину а виноград Стојану Танићу (или Банићу), свакако домаћем Србину, и то кућа за 9.000 а виноград за 3.000 акчи. Било је трошка и око сахране деце покојних Мартиновића, која су такође умрла од куге. Најзад, Кратовцу Муртези, назиру, требало је платити 2.600 акчи за неку глету коју је одузео Нија Иванчић, домаћи католик.⁸⁹

И према значајној пословној збирци Дубровачког архива »Mobilia«, роба из Приштинне, пре свега вуна, експедована је у Дубровник и даље обично за Венецију, и то нарочито између 1647. и 1672. године. И натурализовани Дубровчани су истом трасом извозили своју робу, свакако опет вуну, у престони град на северојадранским лагунама Јероним Ст. Стојшић, „са Косова“, имао је за пуномоћника у Дубровнику једног племића Соркочевића који му је укрцавао робу на дубровачке лађе и слао у правцу севера; једном приликом (1666) настала је несрећа, јер је један такав натоварени брод доживео бродолом у водама Хвара; Дубровачки пуномоћник морао је да именује ново опуномоћено лице у Венецији како би се спасла роба косовског трговца.⁹⁰ Јероним Ст. Стојшић помиње се у Приштини 1663—72. године. Пословао је са неким Шимуном Дражетићем, иза кога је стајао Мато Бандур, који је пословно био повезан са Прокупљем. Као и други насеобински трговци имао је пуномоћнике у Дубровнику, на пример и 1668 године.⁹¹

Одлазак паши у Приштину у случајевима интервенција није био популаран посао, те је дубровачка влада била принуђена да у таквим приликама обећа какву повластицу; у једном случају, фебруара 1667, гласнику је додељено право да извесну количину соли прода на Плочама испред Дубровника у своју корист.⁹² Године 1659. још је живео у Приштини а почетком 1660. је у месту умро Иван Рок. Бунић, племићки бастард, ко-

⁸⁹ HAD, Mob. ord. LXXXVIII, 163' (5. XI 1647); XCVIII, 94—4'; CI, 68; CIII, 139'—40'; CIV, 21—22', 50'—1; Proc. canc. LVI, 108—10.

⁹⁰ HAD, Proc. canc. LVI, 58 i 108'.

⁹¹ HAD, Div. for. XLVIII, 97' od 12. V 1663; Proc. canc. LVII, 107'; Mob. ord. CXII, 45', 48.

⁹² HAD, Cons rog. CXIV, 34 od 18. II 1667.

јих је било у колонијама са добром коњунктуром; он је Антуну Марићеву упутио писмо које је било од интереса и за Николу Марковог, који је и посредовао у вези с њим.⁹³

Године 1674. браћа Антун и Ђуро Петрови, настањени из Приштине, задуживали су се у Приштини.⁹⁴

За 60-те године XVII века корисне податке о Приштини даје турски путописац Евлија Челебија. У Приштини је затекао 2.600 кућа, приземних и на спрат, грађених од тврдог материјала, са виноградима и баштама. У вароши је било 11 трговачких ханова (Хаџи-бегов је био саграђен 1624.) и 300 дућана, што је било мало према величини града. Ради поређења, у Вучитрну је било 2.000 таквих кућа, са маленом чаршијом и без безистена, тако да су путници одседали у кућама угледних људи. Митровица је тада била сасвим неугледна.⁹⁵ Године 1672. у Приштини је било већ 3.000 кућа,⁹⁶ што је само потврђивало дубровачке податке о цватећој трговини онде 60-их година. То је потврдио и Пјетер Богдани (1685),⁹⁷ а Муцио је (1690) тај број кућа повећао на 4.000.⁹⁸ Све до наступа аустријске војске (1689) било је у Приштини Дубровчана; нека Вица Антићева окривљена је за ствари које су тајно саопштене у дубровачком Већу умољених.⁹⁹

VI. ДУБРОВЧАНИ У ПЕЊИ ПОСЛЕ 1455. ГОДИНЕ

У XIV столећу Пећ су посећивали дубровачки и которски трговци, а домаћи трговци су пословали у Котору.¹ Крај манастира Пећке патријаршије образован је трг, на коме је углавном ситан промет одржаван на сајмовима, организованим у одређено доба године, обично о каквом већем празнику. Постоји податак о панађуру у Пећи 1408. године.² Нешто касније постојао је сличан вашар у пећком суседству, на Дриму.³

93 HAD, Mob. ord. CI, 68 od 16. III 1660.

94 HAD, Div. for. CIX, 132 od 27 III 1674.

95 Evlija Čelebi, *Putopis*, 278, 276.

96 С. Димитријевић, н. д., 105.

97 A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium II*, 221.

98 *La Sacra Lega contra la potenza ottomana. Successi dell' Armii imperiali, Polacche, Venete e Moscovite*, da M. L. Mutii, t. I, Napoli 1699, 296.

99 HAD, Cons. rog. CXXX, 235 od 26. IV 1690.

VI

1 К. Костић (*Наши нови градови на југу*, 80) помиње да је у Пећи било дубровачке насеобине у време домаће феудалне државе. За ту тврдњу тешко би се могла наћи дубровачка или каква друга архивска грађа; треба разликовати боравак појединог трговца од насеобине, са збором и другом праксом.

2 M. Sufflay, *Trgovina u Albaniji nekoć i sada*, Obzor (Zagreb) 4. VII 1926, 5.

3 D. Gruber, *Borba Hrvata sa Turci (1566—1606)*, Zagreb 1879, 217.

Пећ је у првим деценијама османлијске власти била скромна касаба, најпре само са 33 муслиманска домаћинства и 104 хришћаске породице, са 16 кућа удовица и са 21 одраслим нежењеним мушкарцем. Приход санџак-бега од Пећи износио је 30.000 акчи ипак више него од Скадра.⁴

Доласком Турака Дубровчани нису дуже времена посећивали место. Први дубровачки податак о Пећи у XVI веку повезан је са самоиницијативним иступом пећког кадије против Дубровачана у тефтишу што је Porta отворила против Махмуда, емина на Леденицама, који је нанео велико зло Дубровчанима и промета с њиховим градом. Сва објашњења владиног повереника у Новом Пазару нису помогла, те је кадија, који је стекао лоше мишљење о Дубровчанима, пошао крајем 1560. на Порту. Агент Никола М. Пуџић требало је да одмах крене за кадијом, да га наговори да се мане путовања и да се нагоди са богатом републиком.⁵ Ако је пећки судија могао стећи одређено мишљење о дубровачким трговцима, значило би да они нису тада били баш непознати у Пећи. Врло је вероватно да су у то време у место долазили не само путујући трговци, пре свега из других градова данашњег Косова и из Новог Пазара, него да су били и насељени у Пећи. О томе би говорила чињеница да се помени о дубровачким насељеницама у Пећи јављају следећих година. Још пре тога, поверенику Дубровачке општине, упућеном у Скадар у куповину жита (1556—57.) наложено је да разговара са улемом из Пећи, како би се омогућило да се Љешу осигура товар житарица за три лађе.⁶

Пећ је могла бити привлачна пијаца за стране трговце, јер је у ратовима који су вођени на арбанашкој обали, у Епиру и у Грчкој, Пећ била велики војни гарнизон, а тамо где је било много војника који су трошили, трговина је добро ишла. Велики војни логори, поред трговца, привлачили су механције, блуднице, пеливане и други слични свет, тако да су такви логори врвели као кошнице. Кад је почео млетачко-турски рат 1499—1503. турске трупе су маја 1499. стациониране у великом броју у Скопљу и Пећи. То је учињено и у лето и у рану јесен следеће године.⁷ Месеца фебруара 1501. у Дукађину ухваћено је пет Барана, трговаца или обавештајаца, иначе млетачких поданика, који су погубљени у Пећи.⁸

4 Б. Ђурђев, *Depedögen* — Подгорица, Историјски записи бр. 1/1962, 61.

5 HAD, Lett. Lev. XXVIII, 120; Cons. rog. LXV, 195 од 15. I 1561 (да се у акцију укључи и Шимун Бенеша).

6 В. Храбак, *Dubrovački izvoz žitarica s Kosova*, 177.

7 Б. Храбак, *Вести за македонските градови*, 135, 137; I diarii di Marino Sanuto II, 969.

8 I diarii di Marino Sanuto II (1881), 1612. — Пећ је сматран у Србији: Исто, III, 1383 од 1. I 1501).

Године 1563. у Пећи су трговали Дубровчанин Лука Вукашинов и Марко Стјепанов. Само у току једног дана (10. августа) узели су четири робна кредита од разних гростиста у Дубровнику у износу од 770 и по дуката, с роком враћања од 12 до 16 месеци; позајмице су вратили са малим кашњењем, а неке чак и пре рока.⁹ Три године касније Лука је поставио за свог пуномоћника у Дубровнику једног тамошњег банкијера.¹⁰ Исте 1566. Лука је водио у Пећи трговачко друштво са новим компањоном, Луком Шимуновим. Лука је био син ситног дубровачког бакалина (мрчара) а други ортак је вероватно био бивши дубровачки кмет. Послове са лицима ван Пећи обављао је вичнији и окретнији Лука Вукашинов, као трговац јачег удела капитала. Друштво се 1566. задужило четири пута у завичајном граду на укупну своту од преко 902 дуката; године 1567, дваред на износ од 574 и по дуката а 1568. једном на 309 дуката.¹¹ Реч је о тканинама које су понете у Пећ да би се замениле за извесне производе који би се транспортовали у Дубровник. Независно од трговачког друштва, Лука Вукашинов имао је у Дубровнику пуномоћника који га је 1567. године задужио на своту од 1.124 дуката и 19 гроша, опет свакоко за тканине.¹² Касније се (1574) Лука Шимунов јавља као трговац у Призрену, где је неко време водио компанију са Франом Вукашиновим, можда Лукиним братом.¹³ Сталном досељавању Дубровчана у Пећ вероватно је допринела обнова патријаршије (1557). Много више утицао је нови велики талас дубровачке трговине на Балкану и Подунављу 50-их година, који је у следећој деценији достигао своју кулминацију. Сточарство па и ратарска производња у Метохији већ су стекли робно-новчану карактеристику.

Иван Томковић трговао је у Србији више од 50 година, најпре у Крушевцу, а затим у Пећи.¹⁴ У прво време (од 1561.) пословао је са братом Андријом а потом сам. Томковићи су се задуживали на еспап у Дубровнику. Проширење у пословима сведо-

⁹ HAD, Deb. not. LXXXVIII, 160', 165', 166, 167.

¹⁰ HAD, Proc. not. XXII, 128 од 23. XI 1566 (Петар Радов га је дваред задужио на своту од 1124 дуката (Deb. not. LXXXIX, 155, 165').

¹¹ HAD, Deb. not. LXXXIX, 142', 144, 144', 205 i 207; XC, 2.

¹² HAD, Proc. not. XXII, 94'; Deb. not. LXXXIX, 155, 165'.

¹³ HAD, Deb. not. XC, 208'; LXXXIX, 142', 144, 144', 155, 165', 205, 207; Proc. not. XXII, 128'.

¹⁴ Иван и Андрија Томковићи препознају се у следећем архивском материјалу: Div. sanc. CXVI, 174; CXVII, 9' at; CXX, 53; Div. not. CXVII, 45, 81'; CXVIII, 220; CXXI, 122—3, 121—1', 249'; CXXII, 154' (фамул 1583. на осам година), 111'; CXXX, 137; Proc. not. XXI, 102'—4, 91', 125'; XXIV, 24, 125'; XXVI, 149'—50; Proc. sanc. XXIII, 52—2'; Deb. not. XCII, 92', 105, 150'; XCIII, 14', 19, 19', 21, 235, 242', 249; XCIV, 63, 103, 214'; XCV, 22', 118. — О дубровачкој насеобини у Крушевцу вид.: Б. Храбак, *Дубровачка трговачка насеобина у Крушевцу под Турцима до средине XVI столећа*, Научни прилози студената Филозофског факултета у Београду, 1949, 92—112. Иван је био члан лазаричке братовштине (fol. 36; 37).

чили би дјетићи које су узимали у службу. Браћа су несумњиво радила у Пећи 1576, одакле су у Дубровник слали вуну коју су куповали и у Албанији. Они су тада били дужни десеторици веровника у родном граду за преко 3.200 дуката. Од 1577. Иван је самостално наступио у Пећи, а бележен је у дубровачким општинским књигама још и почетком XVII века. Његови робни кредити у Дубровнику износили су: 1581—895 и по дуката, 1585—857 и по, 1587—130 и по шкуде, 1592—495 дуката, 1595—976 (са Николом Стјепановим из Крушевца) и 1599—261 дукат.

Сама појава да страни трговци из Крушевца, много веће и старије дубровачке насеобине и већег места, прелазе у Пећ врло је значајна. Још средином XVI века крушевачки Дубровчани су радо деловали и на већим трговима, као што је, примерице, био Видин за коже. Ужа околина Крушевца није давала веће могућности извоза и продаје стране мануфактурне робе. Пећ која је активније ушла у круг дубровачке трговине тек око 1560. брзо се оформила као тржиште већег потенцијала. Као што су дубровачки трговци из Приштине јачих капитала укључили Трепчу у своје пословање кад била реч о извозу руде, тако је Пећ најпре ушла у шири рејон насеобине у Крушевцу, а затим су се неки чланови те насеобине потпуно преселили у Пећ.

Као извозни производ пећке пијаце важила је, пре свега, вуна. Први докуменат о извозу вуне из Пећи, и то преко Новог Пазара, регистрован је 2. августа 1555. Тада је Ловро Алегретов из Дубровника јавио партнеру у Венецији да би требало обезбедити какву особу за дућан у Новом Пазару, јер је неки Виценцо био обавезан да одлази у Ново Брдо, Пећ и у друге градове и сакупља новац за продате тканине; тај новац је затим улаган у вуну; у Новом Пазару компанија је пословала с неким Алојзом, вероватно великим трговцем Ђиљатијем.¹⁵ Једна друга испорука вуне (1576), подељена у четири партије, износила је 38.000 либара, при чему је миљар вуне стајао 10 дуката. Вуна која је извожена са пећког тржишта имала је одредницу „фина“. Вуна за извоз из Пећи сакупљана је по осталој Метоксији и данашњој северној Албанији. »Lana fina de Albania« била је у Дубровнику дефинисана као већ утврђени извозни артикал. Пада у очи да су пећки трговци као први термин за испоруку вуне у Дубровнику узимали септембар.¹⁶ Ако се у планинском крају око Пећи овце стрижу месеца јуна, само би два месеца требало да се вуна сабере, очисти и упакује. Кратак рок указивао би да су робно-новчани односи продрли и у сточарско село пећког краја, кад је произвођач одмах ступао у додир с трговцима-извозницима.

¹⁵ HAD, Div. not. CXVI, 12'—13 od 21. VII 1558.

¹⁶ Један пример: HAD, Div. sanc. CLXXVIII, 126.

Првих дана 1582. Никола Иванов, трговац из Пећи, осигурао се на вуну искрцану у Дубровник за Венецију.¹⁷ Ивану Томковићу је Ђин Ђини у Љешу сместио вуну на један дубровачки галеон за пловидбу у Венецију.¹⁸ Виценцо Николин (1615) извезао је из Дубровника за Венецију 37 цакова вуне, процењене на 16 дуката миљар.¹⁹ Године 1585. у Пећи је умро дубровачки кожар Никола Вуковић; његову заоставштину покупио је Иван Томковић и предао је његовим сестрама у Дубровнику.²⁰ Виценцо Николин био је истовремено трговац у Пећи и Новом Пазару.^{20а}

Изгледа да ни у другој половини XVI века земљорадња око насеља, није била запуштена, мада је јасно да је арбанашки сточар већ делом потиснуо земљораднике. Око Пећи и у градским баштама добијао се »zafrano di Pescio«, који је као трговачки артикал већ био познат на дубровачком тржишту. У последњој испоруци неком дубровачком трговцу у Београду један Дубровчанин из Приштине испоручио је 53 либре тог шафрана. Либра шафрана стајала је у Србији (1577) 110 акчи. У XIII и XIV веку шафран се није извозио из Србије, дакле ни из Пећи.²¹ Култура шафрана око Пећи помиње се и 1681. године.²²

Првих година XVII столећа Иван Томковић је још био активан у Пећи. Године 1602. држао је два фамула, плаћајући их по десет дуката годишње, колико нигде другде у Србији нису добијали. И ти момци и њихова висока награда сведочили би да је на активном пећном тржишту радна снага представљала врло значајан елеменат пословања.²³ Године 1598. Ивану је у селу Скоровитићу (?) крај Пећи умро један од дјетића, који је код себе имао вредности од 60 дуката, што је било много за такве момке. Ту околност је потврдило низ сведока из Пећи: Коља и Јанко Папин, Панта Гегих и Панта зет Мартина Гегиха, Пренк Божа, Лека Вокша, Петар Виценцов и Ђорђе Никола, сви из Пећи. Сведоци су испитани у дубровачкој насеобини у Новом Пазару, где им се прикључио Ђурђе Николић.²⁴ Имена показују славизацију Арбанаса од стране локалне чаршије која је почетком XVII века већинном била још српска, мада су Арбанаси били католици, те апсорпција није вршена преко цркве него преко друштвене средине; једном Гегиху (патронимика од Гегал) и

17 HAD, Noli e sic. XV, 165—6' od 9. I 1582.

18 HAD, Noli e sic. XIX, 209'—11 od 31. VIII 1585.

19 HAD, Noli e sic. LII, 240 od 1. X 1615.

20. HAD, Div. canc. CLXXII, 149'—50 od 20. III 1585.

20а HAD, Proc. conc. XXI, 199—200.

21 В. Нграбак, *Dubrovački uvoz žitarica s Kosova*, 178. — Шафран се у Дубровнику увозио из Апулије (један пример: Cons. rog. XLIV, 266: 1540) или Анконе.

22 С. Димитријевић, н. д., 108. — Податак о извозу шафрана из Србије 1466 свакако се односи на пећки крај (HAD, Deb. not. XXXVJJ, 129'—30.

23 HAD, Div. not. CXXIX, 131; CXXX, 37'.

24 HAD, Int. canc. VII, 388—8' od 23 II 1603.

једном његовом рођаку чак је дато име (Панта) које као грчко није било у употреби у католичкој цркви. Поменути Иван Томковић умро је тек у следећој деценији. Његов наследник у Пећи постао је дубровачки трговац Виценцо Николић. Он је својим писмом из Пећи (18. фебруара 1614) поставио пуномоћника у Дубровнику, Николу Хамзу²⁵, вероватно пореклом такође са Косова.

Током друге половине XVII века Пећ се ширила као насеље и пијаца. Године 1681. она је имала 1.110 кућа.²⁶ Педесетих година столећа нешто уз Дубровчане а нешто и самостално, јавили су се и домаћи муслимански трговци. Један такав, Хаџи Мустафа, преко пуномоћника, једног сарајевског Јеврејина, тужио се у Дубровнику на једног трговца Босанца што му није наплатио сто угарских (аустријских) дуката, према ћириличној меници написаној у Сарајеву и тражећи 120 и по дубровачких дуката.²⁷ Занимљиво је да је пећки Турчин тражио само 20,5% разлике у вредности дубровачког рачунског дуката и угарског златника, укључујући ту и камате за прекорачење у исплати. У пролеће те (1658) године Кучи, Братоножићи, Васојевићи, Пипери и други Брђани, на челу са Илијом Дрекаловићем, војводом Пејом Станојевићем, кнезом Раосавом Николићем и војводом Пренташом, опленили су Бихор и Пећ; претходно су се измирили са Херцеговцима а затим су ушли у крв са Турцима.²⁸ Десет година раније на Пећ су пошли Клименти, но њима у сусрет послат је пећки калуђер Нићифор, који је од њих добио писмо за пећке Турке те је кумовао измирењу горштака са пећком чаршијом; о том помирењу био је обавештен и которски провидур, који је климентским главарима изразио (месеца октобра) задовољство што су се помирили са Пећанцима,²⁹ мада је то било време млетачко-турског кандијског рата, кад би Млечанима одговарало да се племена из Малесије бију са Турцима. Пећ је била сведок бурних догађаја и 1689. у аустро-турском рату. Јеген Осман-паша на зимовишту у Софији сазнао је да на њега креће војска из Цариграда, па је побегао Арбанасима; претходно је издејствовао бесу од пећског бега да ће га увести у заштиту против евентуалног наступа султанових трупа.³⁰

25 NAD, Proc. sanc. XXIII, 52—2' од 1. V 1614. — Наследник Иванов био је Виценцо Николић у Дубровнику. Из Ивановог пословања 1613. требало је платити двојици Ивановића у Новом Пазару 2000 дуката још 266 што је остало у Пећи, 660 дуката Стјепану Хекторову и нешто другима, укупно 3023; потраживања од вуне и воска и са других позиција износила су 2278 дуката (Ispisi В. Truhelke, »Prokuplje«, str. 470—72).

26 С. Димитријевић, Каравани, 108.

27 NAD, Mob. ord. XCIX, 50' и 51' од 20. V 1658.

28 Архив САНУ, Заоставштина Ј. Томића, бр. 8711—IX/53; бр. 2079, Виценцо Болица Антонију Бернаруду 22. IV 1658.

29 Исто, 8711 — IX/2b, 2с, n° 2107, 2108 од 6. X 1648.

30. S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo*

Рад Дубровчана у извозу, нарочито вуне, наставили су током XVIII века домаћи трговци из Пећи, махом муслимани. Од хришћана треба издвојити Петра Андрејевића, који је посећивао и Сарајево, Дубровник и Венецију. Неки трговац из Пећи радио је (1756) у Темишвару, а 1768. вратио се у завичајни град преко Ријеке. Пословима у Пећи сметали су осилени месни зулумћари.³¹ Јачали су и муслимански трговци у суседној Баковици. Неки Хаџи Махмуд који је (1648) више није живео у родном месту, био је дужник једног Млечанина.³²

VII. ДУБРОВЧАНИ У ПРИЗРЕНУ У ПРВО ДОБА ТУРСКЕ ВЛАСТИ

Значајан трг још у XIV веку, Призрен се већ првих деценија XVI столећа афирмисао као значајно трговачко средиште. У њему је било и врло богатих људи, какав је био Турчин Мехмед Хајредин Кукли-бег (1537), који је у вароши имао 117 дућана, 6 воденице и каравансерај.¹ Призрен се развијао, пре свега, као занатски, центар и транзитна станица на путу ка Јадранском мору. Из Дубровника, преко северне Албаније и Призрена, стизали су у Скопље и Солун Јевреји са Запада.² Од пољопривредних производа извожена је свила, која је у Дубровник допремана у виду испредених свилених конаца, која се мерила на унче, као племенити метали и друге скупе ствари. То предиво се језиком извозника звало »seda filata da Prizrin« (1518).³

Изгледа да је управо сирова свила привукла прве Дубровчане у Призрен у условима османлијске власти. Трећег марта 1523. забележено је да је из Призрена дошао у Дубровник Доминко, син Јакова Радовића; његов долазак био је интересантан здравственој служби⁴, вероватно зато што се располагало подацима о ширењу куге у крајевима око Призрена. Први дубровчанин у турском Призрену бележи се пре 1500. године.^{4а}

1900, 82.

31 В. Винавер, Крај дубровачке трговине на Балкану, Историјски часопис бр. 1/1956, 30—1, 8 сепарата. — Види: С. Димитријевић, Лесковац, 51—2; Ст. Димитријевић, Један трговачки дневник, Зборник за историју Јужне Србије, Скопље, 356.

32 HAD, Div. for. LXXVIII, 3' od 14 X 1648.

VII

1 К. Костић, Градови, 4; Н. Kaleshi, Shenime nga kalumja e Prizrenik gjatë periodës türk, Përparimi (Prishtinë) 1961, n° 7—8, 479.

2 Е. Ешкенази, Животът на Евреите на Балканският полуостров през XV и XVI векове, Годишник (на Евреите в Н. Р. България), год. IV, София 1969, 137.

3 HAD, Div. canc. CVIII, 133, 133'.

4 HAD, Libro dell'i suprachazamorti 1500—1530, fol. 58. — Нешто пре тога, априла 1514. узети су за послугу у Дубровнику син и ћерка неког Марјана из Призрена, које је место означено да је »de Novomonte« (Div. canc.) CV, 14'.

4а HAD, Deb. not. LX, 24 od 19. I 1500 (Jovan Valentinov, inpartibus Serviae, in Presren).

Од тада па све до 70-их година XVI века нема вести о дубровачким трговцима у Призрену. Они су као стални становници Призрена морали бити и од тог времена сасвим ретки. О насеобини Дубровчана уопште не може бити речи. Говора може бити само о појединим трговцима који су ту живели као и о Дубровчанима који су у Призрен долазили послова ради, односно у месту су се задржавали само у пролазу. Тако би требало разумети и један докуменат из почетка 1492, у коме је дубровачки трговац Иваниш Рокојевић изјавио да је дужан 10.500 акчи Радоју и Стјепану Ђурашевићу за кућу и дућан у Ђустендилу, што је од њих преузео; пре тога био им је „фактор” у Призрену.⁵ Свакако је транзит робе из Ђустендила ишао преко Призрена на арбанашку обалу Јадрана. Да Дубровчани у Призрену ипак нису били туђинци и непознати можда би говорили и врло срдачни односи Дубровника са санџак-бегом у Призрену 30-их и 40-их година. То пријатељство почело је марта 1539, кад је призренски намесник са трупама стигао у Херцег-Нови и продужило се све до 1543. године.⁶ Маја-јуна 1576. велика суша и поскупљење пшенице па и овца забележени су у Призрену.⁷

Бивши пећки житељ, Лука Шимунов, јула 1574. задужио се у завичајном граду на 544 дуката као „меркатор из Призрена”; облигацију је потписао и као пуномоћник свог компањона Франа Вукашинова, по овлашћењу начињеном још септембра 1572. године.⁸ Реч је, свакако, о довозу тканина, да би се новцем од њихове продаје купили сточарски производи из призренског краја. Франо је можда био брат Луке Вукашинова, ортака Луке Шуманова у Пећи. Лука је био нешто дужан у Дубровнику, те су два брата Мојшићи, трговци у Приштини, били именовани (1577) да од Луке утерају наплату.⁹

Домаћи пословни људи из редова Срба повезивали су се са дубровачким трговцима и то чак из Београда. У једној пословној спрези Димитрије Баланцер из Београда остао је дужан Димитрију из Призрена, те је овај преко дубровачког општинског суда издејствовао секвестар Баланцерових ефектива код неког дубровачког обућара; секвестар је дигнут тек после четири мисеца¹⁰, што је био редак случај, јер се узапћење раније уклањало Призренски муслимани повезивали су се и са Јеврејима, нарочито ако нису били српског порекла и језика. На пример,

⁵ HAD, Div. not. LXXI, 108'—9 od 4. II 1492.

⁶ HAD, Cons. rog. XLIV, 21'—2', 27' i 37, 66—6', 79, 114, 221, 228'; XLVI, 70; Lett. Lev. XXI, 138'; Proc. not. XXII, 234.

⁷ Комисија, инв. бр. 75, акхјам дефтер из 973. фк. 300, стр. 186—7 превода.

⁸ HAD, Deb. not. XC, 208'.

⁹ HAD, Proc. not. XXIV, 203' od 18. III 1577; Sent. canc. CXXXIX, 123'.

¹⁰ HAD, Div. canc. CLXXIII, 116 at od 11. II 1586.

Махмуд син Мустафин, дуговао је (1601) једној Јеврејки у Дубровнику, удовици трговца из Скопља, 60 цекина; кад су арбитражне судије установиле тај дуг, (судија ја био и Скопљанац Хаџи Махмуд), Јеврејка је одмах одредила да се Призренцу тих 60 дуката даду у тканинама које су се налазиле у Скопљу где их је примао њен покојни муж.¹¹ Неки Турци из Призрена извозили су преко Дубровника у Венецију сточарске производе свога краја вуну и кордован. Турчин Оруц (1605), са двојицом муслимана из Скопља и двојицом из Скадра, укрцао је робу на неком дубровачком галеону за престони град на лагунима; од 183 дуката возарине, колико је требало да буде исплаћено при истовару, на Оруцову робу отпадало је 80 талира.¹² Априла 1619. Мехмед и Абди Челебија као и десет других трговаца из Призрена и Скадра уговорили су превоз 733 цакова вуне из пристаништа Св. Срђа за Венецију.^{12а}

О пословању домаћих католичких трговаца српскога језика из Призрена са београдским Дубровчанима сведочи акт о „вери“, написан 3. марта 1662. у Београду. Њиме су се сви трговци београдске насеобине заверили Јовану Петровићу из Призрена, пуномоћнику Марка, сина покојног Пепа Вукотића (или Вучетића) из Призрена, да може као пуномоћник и у своје име да наплаћује кредите које је покојни Пепо дао дубровачким трговцима у Београду и другде.¹³ Истога дана Јован Петровић је у Београду означио као свог пуномоћника Николу Братевића из Призрена да наплати оно на што је имао право покојни Пепо; акт је у Београду у име Петровића саставио Томаш Држић, познати дубровачки трговац из Приштине.¹⁴ Можда Вучетић (Вукотић) и није био католик са Косова него натурализовани Дубровчанин, који се сродио са месним српским трговцима.

У Призрен су тада залазили и дубровачки трговци из Новог Пазара. На пример, Влахо Црљенковић имао је да плати 300 реала према „темесуку“ који му је преко Ивана Витова послао Хаџи Исак, муслиман из Призрена. Црљенковић је тврдио да је Исаку раније послао не 300 него 350 реала, као и да му је исплатио других 1.000 реала у присуству Дубровчана Цвјетка Таљерана и Стјепана Николића, који су о томе сведочили. Било је то претходне године, кад су сва тројица поменутих била у Призрену; Исак је тада дао Црљенковићу „темесук“ на 350 реала, но овај га је раздерао, рекавши да је то већ исплатио преко Ивана Витова;

11 HAD, Div. sanc. CXС, 11 i 15 (decembra 1601).

— Још један случај из 1598; Div. for. II, 112'—13'.

12 HAD, Div. not. CXXXI, 190—90' od 28. IX 1605.

— Утовар вуне призренских Турака у Љешу: HAD, Div. for. IX, 1100' од августа 160'.

12а Историјски архив, Котор, СН 80, 159 од 16. VI 1619.

13 HAD, Div. for. XCVII, 4—4' od 23. III 1662.

14 HAD, Proc. sanc. LIII, 216—7 od 23. III 1602.

говорили су српеки.¹⁵ Присуство истога дана тројице дубровачких трговаца са стране у Призрену и доста високе своте које се наводе као исплаћене или дуговане говорили би о сталном присуству Дубровчана у Призрену, макар и као путујућих трговаца и о пуној укључености чаршије у Призрену која је српски говорила у мрежу дубровачке трговине у Србији.

VIII. ДУБРОВЧАНИ У ВУЧИТРНУ, МИТРОВИЦИ И У ОСТАЛИМ ДЕЛОВИМА КОСОВА ОД 1455. ГОДИНЕ

У литератури постоје тврдње о дубровачким трговцима у Вучитрну. К. Костић је писао да су Дубровчани много посећивали Вучитрн у средњем веку.¹ У вези са постојањем католичког (латинског) гробља у месту, Глиша Елезовић (иначе пореклом Вучитрнац) закључио је да су ту сахрањивани Дубровчани из вучитрнске колоније.² Сергије Димитријевић, који је неко време радио у Дубровачком архиву, такође претпоставља да су неки од трговаца који су средином XVII века пословали у Новом Пазару стално били насељени у Вучитрну.³ Изричитих дубровачких докумената о сигурном постојању колоније поданика Дубровачке Републике, у Вучитрну, међутим, нема

Кад је Вучитрн био седиште санџака свакако да су Дубровчани морали долазити у варош у вези с разним пословима код власти. Кројач Божидар Вуковић, становник Дубровника, добио је (пре 1488) од вучитрнског кадије потврду у поседовање старе баштине у требињском селу Стубици.⁴ Један ферман султана Бајазида II босанском, херцеговачком и вучитрнском кадији од 21. априла 1509. говори о томе да су дубровачки трговци долазили у санџаке где су се налазиле поменуте кадије и да су продавали своју увозну робу а куповали зоб и животне намирнице.⁵ Очигледно је реч о путујућим а не стално насељеним трговцима. Изгледа да су турске власти у Вучитрну и током прве половине XVI века имале задатак да спречавају извоз метала из околних рудника у правцу мора.⁶ Пред вучитрнским кадијом расправљани су спорови Дубровчана и домаћег света са Косова и из северне

15 HAD, Div for. CI, 99—100 od 18. XII 1665.

VIII

1 К. Костић, *Наши нови градови*, 55. — О Вучитрну од XV до XVII века вид.и: Emin Pllana, *Vuçiterna dhe rrthina nën sundimin osman në shekujt XV—XVII*, Gjurmime albanologjike, seria e shkencave historike X, Prishtinë 1981, 69—80; isti, *Sanxhaku i Vuçitërnës nën sundimin osman gjatë shekullit XV—XVII*, Vjetari arkivit të Kosovës XVI, Prishtinë 1982, 146—87.

2 Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ. I, св. 1, 814—5.

3 С. Димитријевић, *Каравани*, 103.

4 HAD, Liber dotium IX, 17' at od 22. VIII 1488.

5 Г. Елезовић, н. д., I — 1, 536—7.

6 HAD, Lam polit. IV, 23'—4. — Реч је о Новопазарцу који је кришом 1538. извозио сребро.

Албаније и током друге половине XVI века. Кад је љешки е-мин Надалин Теста тражио 54.000 акчи (уместо 20.000, што је дато његовом помоћнику) за робу коју је из Скопља извезао новопазарски Дубровчанин Мато Драгићевић, ствар је претресена (почетком 1587) у Вучитрну. Сведочили су: приштински Дуброванин Андрија Мих. Мојшић, Алвизе Радибратов, приштински Арбанаси Ђерђ Стефанов и његов брат Антон, Иван Радосалић и Иван Ханзић који је означен као становник Скопља.⁷ Није се радило о царини на извозну робу, него о томе да је Дубровчанин из Новог Пазара имао да Тести испоручи скопске вуне за добијени новац. Са Драгићевићем је био на вези Которанин Марин Цвјетков, кога је Теста затворио због неиспоручене вуне. Марин је потом изведен пред вучитрнског кадију и одмах је морао да положи 1.000 акчи, да би био ослобођен, и да обећа других 44.000 за 50 дана; прави дужник Мато, који се извукао, обећао је партнеру Которанину да ће за тих 50 дана намирити тражених 54.000 акчи, али то није учинио, него је путем суда у Вучитрну доказивао своју недужност.⁸ Слично сведочење Дионисија Ђорђирија обављено је на обвезници ортака Марина Попова и Ивана Ђурђева који су живели у месту 1598. године.^{8а}

Вучитрн је у то доба био село осиноних и самоуверених спахија. Један међу њима, родом Босанац, распорио је 11. октобра 1579. на диванском савету познатог великог везира Мехмед-пашу Соколовића.⁹

Кад је узнатредовао извоз вуне са Косова, 20-их година XVII века неки дубровачки трговци из суседних насебина почели су стварати пословну базу у Вучитрну. Јако Николић, дубровачки трговац у Београду, продао је (јула 1626) другом Дубровчанину кућу са дућаном и три терена у Смедереву, виноград у селу Петрову и кућу у Вучитрну за 470 талира; хуцет је постојао само за имање у Петрову.¹⁰ Две године касније Јако је живео у Новом Пазару, дакле ближе вуни и заради, те је у годишњи закуп (од 200 акчи) узео једну кућу и неко складиште од Синан-бегова вакуфа у Вучитрну; мада је имао у руди хуцет, службеници вакуфа тражили су већу закупнину.¹¹ Новопазарски Дубровчанин Томаш Латинчић био је такође присутан пословима у Вучитрну, радећи ту преко ортака Влаха Бјађинија; овај му се јавио писмом из Вучитрна 25. маја 1644, помињући му капару за прву куповину свакако вуне, коју је дао Хаџи Омеру Камаку

7 HAD, Div. canc. LXXVIII, 125—5' od 20. XII 1589.

8 HAD, Sent. canc. CLIV, 16—6' od 1. III 1589.

8а HAD, Div. for. VII, 111'—12.

9 S. Bašagić, *Kratka uputa*, 40.

10 HAD, Div. canc. CCIII, 176'—77 od 16. VII 1626.

11 Д. Бојанић, *Султанска акта издата на захтев Дубровачке Републике (1627—1647)*, Мешовита грађа X, Београд 1982, n° 40, стр. 54—55.

у месту.¹² Чланови породице Бјађини деценијама су пословали у Вучитрну. Један од њих, Франо, тражио је од суда у Дубровнику да позове на расправу Николу Мирковића из Новог Пазара, јер је одбио да му исплати 39 талира као остатак од неког новчаног документа који је написао у Вучитрну 18. августа 1667. Позив на рочиште упућен је августа 1680, кад је Франо још био пословно активан,¹³ као и Мирковић, можда баш у Вучитрну.

Кад се (августа 1642) Јеро Лучић свакако из Приштине, у Вучитрну обавезао да ће примљених 260 талира исплатити фином вуном, тој изјави сведочили су Марко Мирославић и Иван Дедић.^{13а} Можда трговцима Дубровчани из места.

На познатој вези Томаш Држић (Приштина) — Иван Витов (Нови Пазар) налазио се и Антун Марићевић, који је живео и пословао у Вучитрну. Он је у јесен 1656. сведочио о томе да кад је био у Дубровнику да је Ивану упућена свота од 2.352 рела и једна кеса цекина. Тај новац је Иван имао да пошаље Томашу. Марићевић је потом у Новом Пазару од Томашевих слугу сазнао да је у тој групи новца једна партија била везана и за његов интерес. Иван Витов је, иначе, долазио у Приштину и једном је у кући Бјанковића протестовао Држићу, у присуству и неког Марина Андрушковића, због Томашевог неизмиривања извесних меница, тако да је новац задржавао у Приштини, уместо да му га изручи.¹⁴

Дубровчани у Вучитрну били су пословни људи нижег ранга од оних у Новом Пазару и Приштини, те су од њих и зависили. Зависност се, пре свега, изражавала у обртном капиталу, јер је он тада све решавао на вуном богатом косовском тржишту. Вучитрнски Дубровчани су могли добијати пословне авансе и директно из Дубровника. Тако је било, на пример, са Влахом Бјађинијем, који је у годинама 1642—45. примио веће своте од трговаца из Дубровника (Џиво Вучић, Франо Барилјивица, Илија Радани). Новац је добијан да се набави вуна. Тај новац би Бјађини у виду капаре делио својим набављачима да би могли да сировину исплате. Неки од накупаца нису успели да на време одговоре обавезама, те су остајали дужни. Спискови дужника били су дугачки и они нам дају имена пословног домаћег света средином XVII века у областима северног Косова. Један од већих добављача био је Емир Челебија из Вучитрна, који је концем 1646. Влаху дуговао 20+10 талира. У категорији значајнијих лиферата спадао је и Мехмед Челебија, јасакција, звани Башашадина, код кога је остало нереализовано 25 талира. Постојала је и врста дужника који свакако нису били набављачи вуне, него су

12 HAD, Div. for. LXXII, 131 od 19. XII 1646.

13 HAD, Cit. for. VI, 61 od 7. VIII 1680.

13а HAD, Div. for. LXXIII, 21—1'.

14 HAD, Div. for. XC, 99—99' od 25. XI 1656.

се задужили за робу, дату им на вересију. Такви су били: кадуна Хаџи Хусејинова (16 талира), затим из Бањске — Јанко, Аврам, брат Махмуд-аге војводе бањског, ортаџи Хадри баџија и Мехмед Балфин; из Пољанице је дуговао Дели-Хадрија (5 талира); из Вучитрна их је била читава маса: Али-бег Брашњенковић (62 талира), Хаџи Јусуф, Мустафа Сковрић, Ахмед спахија Кушайић, Халкум-бег Бастаја, Чељо дебели, ђумурџи Стахун-ага (12 талира), Муса Ђехаја, Хаџи Мехмед Кандија, кадуна хаџи-Хуслаинова из Приштине и Станко Кузмић; дужници из Митровице били су: чаушев син Мехмед Челебија, Хусејин Челеби Јасковић (7) и Мехмед-ага (10); из села су били: Спајко из Бубуше (10), Спајко (5 талира за 13 врећа), Радосав из Лануше (?), Милош од Воћника, Милутин из Ковача, Дервиш Купињић из Хампсе, Честко и Влајо из Пољанице, поп и брат му Крсто од Скорња, Томко кириџија од Лабљег села, Стамат из Прилужја, Марин из Глужја, Мехо од Рајкова села (10 талира), Дели Пирија од Клине (6), Хусејин Плушко од Бригњара, Мехмед Мустафић из Брохгаја (5), Ђерим Челебија из Приштине (42 талира). Тај списак је укупно обухватио 336 талира, три реала и 18 акчи.¹⁵ И из тога списка је јасно да је талир био у то време основна страна монета за коју је вуна давана. Списак дужника бележи и пословни круг откупне станице у Вучитрну: он је почињао на падинама Копанника, свакако од Ковача, некадашњег топионичког места и ишао је у правцу Метохије, тако да је Клина слала своју вуну Вучитрнцима. Занимљиво је да је међу јачим добављачима било и муслимана из Приштине мада је Приштина била већи откупни центар.

Један од дужника — набављача вуне новопазарског Дубровчаниана Петра С. Црљенковића био је и Осман из Вучитрна (1664).^{15a}

Митровица на Косову била је место без веће пословне привлачности све до прве половине XVII века. И њој је већи значај донео извоз вуне. Дубровчани су у месту становали само изузетно. Неки Марко Ђурђевић означен је као „трговац из Дмитровице” (1628). И Петар Добросалић (+1628) оставио је неком сроднику из Митровице неки мањи легат.¹⁶ Дубровачки трговци су ипак долазили у Митровицу и ту остављали робу и новац. На пример, неки Мато Јак. Којић из Дубровника преко пуномоћника, једног Дубровчанина из Новог Пазара, настојао је да сакупи кредит од Али чауша из Митровице, Јера Лучића, Марина Виџенцовог Касије и од других људи у том делу Турске који су ос-

¹⁵ HAD, Div. for. LXXII, 185—91’.

^{15a} HAD, Div. for. XCIX, 54—4’.

¹⁶ HAD, Test. not. LVIII, 134; V. Vinaver, *Tregëtarët*, 152.

тали дужни компанији коју је водио са Виценцом Рогољанијем и још неким Дубровчанима из Прокупља и Новог Пазара.¹⁷

Недалеко од Митровице, у Бањској, наплаћиван је бац (транзитна царина) за вуну са Косова, коју су извозили нарочито новопазарски Дубровчани. У неким рачунима наведена је такса од сто акчи од товара уз четири акче и три четвртине „дара“ санџак-бегу.¹⁸

Стара Митровица је заузимала простор данашњег дела града између моста на Ибру и моста на речици Љусти у чаршији, односно између Ибра и брда Баира. Припадала је вилајету Звечану а у њеном првом суседству налазио се рудник Ржана (1455—1469), који одговара истоименом селу код Старог Трга; Ржана је 1469. постала тржно место а 1516. седиште нахије.¹⁹

Трговање се помиње и уопште — на Косову, али се не помиње конкретно насеље. У прво време по турском освојењу кад су дубровачки трговци избегавали да иду у северније области, које су још представљале ратне територије, ознака »Servia« се односила пре свега на Косово. Једном путујућем дуубровачком трговцу дубровачки кредитор је (1463) наложио да иде »la via de Servie, zoe alo metalo de Novo Monte, come in Chratovo over piu lontano infino Sophia«, а не северније; у Ситници (крају или месту) могао је пословати.²⁰ Такви путујући трговци, слично као и у Босни, ишли су са робом и фамулом и обилазили пијаце косовских вароши.²¹ И новобрдски трговац Бенко Главаш узео је на једномесечни најам једног пословног агента.²² Племић Базилије Марк. Базиљевић примио је једног момка из требињског села Орах за службу у Србији.²³ И када су скопски Пуџићи отпремили пшеницу са Косова за Љеш, није ближе одређено место товарења зрневља.²⁴ Кад је реч о житарицама, пред султанов поход на Угарску 1529. у Србији је од пшенице купљена десетина а од овса трећи део на име кметских обавеза; следеће године је забрањена купопродаја житарица.²⁵ Зрнаста храна је са Косова слата у Београд још 1685. године.²⁶ Од јестива, пак, у Србију,

17 HAD, Proc. canc. XLVI, 116—7' од 4. VII 1649.

18 HAD, Div. for. LXX, 253 од јануара 1646.

19 *Kosovska mitrovica i okolina*, K. Mitrovica 1979, 66 i 71.

20 HAD, Div. not. XLVII, 115', — Сребро Стјепана, сина Радохне Радовчића, упаковано у Новом Пазару, свакако је произведено у косовским рудницама (Б. Храбак, *Трговачке и саобраћајне везе*, 5).

21 Један пример: HAD, Div. canc. LII, 53 од 20. IX 1468 (фамул Радовасав Радојевић).

22 HAD, Div. canc. LXXVII, 69' од 13. VI 1475.

23 HAD, Div. canc. LIII, 119' од 21. X 1468.

24 HAD, Cons. min. XLIV, 217 од 20. III 1557; Б. Храбак, *Београд као житно тржиште и житарство шире београдске околине у XVI веку*, Годишњак Музеја града Београда IV (1957), 64.

25 J. Zontar, n. d., 98 i 111.

26 HAD, ASMM XVII s, sv. LI, n° 1906, писмо из Прокупља 10. IX 1685.

тј. на Косово је из Дубровника упућивано уље.²⁷ Једна бугарска историчарка запазила је да Дубровчани са Косова нису извозили прерађевине (аба, скјавине, марамике и кошуље „ма редице”, кабанице, рукавице, ћилиме, калпаке; чизме) као из Бугарске, нарочито у XVIII веку.²⁸

Помињу се Дубровчани који су означени као „меркатор Косова”. Такав је био Виценцо Павлов (1591)²⁹ и Конављанин Иван Михов, који је умро на Косову 1623. године,³⁰ Конављанинову заоставштину купили су неки Дубровчани из Скопља и Марко Шабаци из Србије.³¹ Људи са Косова без ближе ознаке задуживали су се у Дубровнику још 1456. године.^{31a}

Домаћи пословни људи су се тискали уз Дубровчани. Димитар Н. Сојмировић је за Дубровчанина Луку Мартиновића понео неке веронске тканине у Једрене (1475) да их уновчи; дуг од Качи башије из Једрена није могао да наплати.³² Димитар „из Србије”, који је (1470) постао кројачки шегрт у Дубровнику³³, свакако је био са Косова. Петар Степановић са Косова примљен је (1623) за најамног војника (барабанта) у граду св. Влаха.³⁴ Никола Мирчетовић, агент Николе са Косова, сведочио је у дубровачкој насеобини у Новом Пазару (1626).³⁵ Неки Димитрије са Косова живео је у Дубровнику (1660 и у његовом поседу извршен је секвестар ствари неког Дубровчанина.³⁶ Један од трговаца у дубровачкој насеобини у Београду био је Дејан Ђурић звани Арнаут³⁷, вероватно што је био католик са Косова и знао је да са Турцима говори арбанашки. Неки Петар Косовац већ се животно сместио у дубровачкој сеоској регији Конавлима (1647).³⁸

Удео стално настањених Дубровчана на Косову био је већи у укупном животу покрајине него путујућих трговаца. Назив за дућан су и Срби и Арбанаси са Косова примили од Дубровчана (догоња, дугона), и тај је назив постојао чак у XX веку, кад је турски термин (дућан) коначно превладао.³⁹

27 HAD, Cons. min. XXXVII, 136 од 31. X 1534.

28 Е. Вечева, н. д., 181.

29 HAD, Deb. not. XCIV, 190 (кредит од 300 шкуда од Ивана Фаченде).

30 HAD, Cons. min. LXXII, 137', 143; Proc. not. XXX, 46—6' од 21. VIII 1623.

31 HAD, Proc. canc. XXIX 271'—2 од 12. VII 1623.

32 HAD, Div. canc. LXXVII, 131—1' од 15. XI 1475.

33 HAD, Dtv. not. LIV, 119' од 19. V 1476.

34 HAD, Cons. rog. LXXXVIII, 124 од 7. II 1623.

35 HAD, Int. canc. XXVII, 15' од 1. XII 1628.

36 HAD, Div. for. CI, 185' од 17. II 1660.

37 HAD, Div. for. XXVI, 181; XXXVII, 236; Div. not. CXXXVI, 47'.

38 HAD, Int. canc. XXXIV, 111.

39 Г. Елезовић, *Турски споменици I—1*, 236. — Сумарно о трговини Дубровчана на Косову до XVII века вид.: А. Урошевић, *Трговина (Јужне Србије) до краја XVIII века*, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912—1937, Скопље 1937, 670—71.

Иако најважнији увозници-извозници, Дубровчани нису били једино трговци гросисти у првим столећима османлијске власти. Најозбиљнији конкуренти могли су им у другој половини XVII века постати Јевреји. Њих је у Приштини било још за време деспотовине, кад се међу цариницима (1442) налазио и један Јеврејин. Почетком XVI века долазили су из Шпаније и Португалије преко Дубровника и са арбанашке обале на Призрен. Већ касније (1610) у Новом Брду било је сто турских и јеврејских кућа.⁴⁰ Ипак, у основним пословима трговине, у извозу производа рударства и у експортовању вуне, они до средине XVII столећа нису конкурисали на Косову Дубровчанима. Управо због врло јаких позиција Дубровчана на том терену, они се нису успели јаче ни загрејати, као по другим варошима Македоније, Бугарске па и Србије и Босне.

Каравани са извозном робом с Косова ишли су у Драч и Св. Срђ на Бојани,⁴¹ или преко Бањске у Нови Пазар, па Дубровачким друмом на дубровачку скелу. Један колски пут водио је из Приштине на караванску раскрсницу Гргуре, а потом на Прокупље, Крушевац и (Цариградским војним друмом) за Београд.⁴²

Заједно с осталим пословним људима и становништвом косовских варошких места, и дубровачки трговци страдали су од друмске и племенске хајдучије. Арбанашки пљачкаши, на пример, 1481. напали су трговачке транспорте који су са Косова долазили Дримом и у којима су неки дубровачки трговци (Радоје Дабиживовић) имали своје робе (вуна, обућарска кожа, једна усљена свиња).⁴³ Чак су и турски војници у околини Приштине опљачкали (крајем 1594. или првих недеља 1595) један караван у коме је било и тканина тројице дубровачких трговаца.⁴⁴ Сиромашни брђани Клименти су 1711. опљачкали „србијанске равнице“⁴⁵, навикли да пресећу на друму. Дакле, овај пут није страдао само, први на удару, пећки крај него и косовска поља.

Косово је поново постало интересна сфера Дубровчана после 1740. године. Поједини домаћи трговци са Косова и из Пећи одржавали су пословне везе с људима из Дубровника, којих су се држали и кад би се нашли на великом венецијанском тржишту. Ду-

40 А. Урошевић, *Трговина*, 672—3.

41 S. Ljubić, *Commissiones et relationes venetae II*, Zagreb 1877, 229; V. Vinaver, *Dubrovačko-albanski ekonomski odnosi krajem XVI века*, *Analitički Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku I* (1952), 207, 215.

42 Е. Вечева, н. д., 57.

43 HAD, *Mob. ord.* VI, 42 od 16. II 1482.

44 HAD, *Sent. canc.* CLX, 59' od 19. IV 1595.

45 А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium II*, 241, барски надбискуп Вице Змајевић из Котора 3. VII 1711.

бровчани су своја имена записали у липљанској цркви 1750. и 1756. Неки херцеговачки трговци куповали су вуну чак у Морави.⁴⁶

Као и трговци у другим балканским областима, Дубровчани на Косову су доста страдали од епидемије куге, која је на Косово стизала нарочито са југа, из Солуна и од Скопља, са истока, од Цариграда и Једрена преко Софије и са запада, од арбанашких страна, где је чума стално, ендемијски тињала. Досад су на Косову установљене следеће епидемије чуме: године 1456 (Ново Брдо), 1468 (Ново Брдо), октобра 1497, вероватно последње недеље 1501, свакако почетком лета 1541. године⁴⁷, вероватно крајем 1567. и почетком 1568, 1573 (Качаник), 1586 (Приштина), 1602 (Призрен), вероватно августа 1621, 1659. и 1660. и 1662 (Приштина), 1689 и 1690 (нарочито Призрен и Пећ), 1719 (Приштина, Вучитрн), 1759 (Пећ), 1760 (Приштина, Грачаница), 1781. године (Баковица, Приштина).⁴⁸ У лето 1624. умро је у Косовској Митровици један дубровачки извозник.⁴⁹ Помор 1760. је фиксиран и једним записом у манастиру Грачанице.⁵⁰

IX. ДУБРОВАЧКИ ИЗВОЗ ВУНЕ СА КОСОВА (XV—XVII ВЕК)

Поред олова, вуна је била други извозни артикал Косова који је Дубровчанима у прво доба османлијске власти омогућио велико богаћење. Пре него што је масовно потекао тај извоз, вуна је отпремана из Бугарске (Пловдив, нешто Софија) и из Скопља. Масовно упућивање косовске вуне на море а потом у Венецију (ретко и у Анкону) почело је првих деценија XVII века. Тај извоз је у ствари почео још у последњим деценијама XV века али у малим количинама. Поменут је случај из 1481, кад је опљачкан спровођен товар. Штавише, утовар 55 цакова вуне обављен је у Шуфадају (на Скендербеговој територији) још 1465. године¹, али више вероватно да је реч о македонској или бугарској сировини. Између престанка већег извоза глете и масовнијег извоза вуне није настао велики интервал пословног деловања:

⁴⁶ В. Винавер, *Крај дубровачке трговине на Балкану*, 3, 5, 28 и 31 сепарата.

⁴⁷ Б. Храбак, *Куга у балканским земљама под Турцима од 1455. до 1600. године*, *Историјски гласник* 1—2/1957, 21, 23, 25, 29.

⁴⁸ Б. Храбак, *Епидемије у Санџаку од средине XV до краја XVII века*, *Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића IX, Пријепоље 1981*, 141—3; *HAD, Div. for. II*, 19' од 24. I 1594 (Приштина 1586).

⁴⁹ В. Храбак, *Кућне редње и Bosni i Hercegovini 1465—1800*, *Istorijski zbornik II, Banjaluka 1981, passim*. — Маја—јуна 1659. чума је давила на Косову, у Новом Пазару и Прокупљу (*HAD, Lett. Lev. LVII*, 192—2').

⁵⁰ Б. Нушић, *Косово I*, 58.

IX

¹ *HAD, Lam. for. XXXVII*, 142. — За неку вуну 1465 је предпостављено у Дубровнику да припада Бенку Главашу (*Cons. min. XVI*, 212).

свега неколико деценија. Има, међутим, докумената (1547) према којима се глета извози истовремено са вуном за велики сајам у Ланчану.² Слично су у Љешу на један перашки бригентин за Венецију укрцани вуна и олово Сека М. Пуџића, свакако дубровачког трговца у Скопљу.³

Професор Јорџо Тадић је изнео претпоставку да је доласком Турака у централним деловима Балканског полуострва запањена племенита врста оваца⁴ (вероватно она иста мерино-овца, коју су Арапи довели у Шпанију). То одомаћивање је најпре морало бити извршено око Пловдива, затим око Скопља и најзад на Косову, овде вероватно крајем XV столећа. Косовска вуна је дупо била грубља и лошија од пловдивске па и скопске, те је увек била и јевтинија.

Косово које је дуго времена било житница суседних крајева, са последњом трећином XVI века претворило се у велику прерију траве, у којој је и сам султан написао своје ергеле.⁵ Косово је имало свог посебног „травника“, који је 1650. био неки Ахмед-паша.⁶ Један попис сточног фонда за северно Косово и крај око данашњег Лепосавића из 1585. показује да су поједини сељаци имали и по неколико стотина грла стоке. Двојица у селу Грај имала су 176, двојица у Гњеждану 789, двојица у Дубоки 680 и слично у селима око Лепосавића. У селу Лисици код Митровице двојица су имала 200, глава, у Рударима њих девет 749, у Валићу двојица — 180, у Видомирићима тројица 997, у Речану један 296, у Жажи четворица 226, у Лушти четворица 569, у Горњој Кошуту двојица 110 и у селу Бугару код Митровице неки сточар (хајман) Димитри 999 грла.⁷

Већ је запажено да је размахивање неких компанија у Приштини и другим косовским варошима од 60-их година XVI века било у вези са масовнијим избијањем косовске вуне на пословну сцену. Четрдесетих година XVI столећа осећала се у Дубровнику оскудица у погледу вуне,⁸ јер довоз из прекоморских земаља није био велики а балканске области још нису постале прави извозник. Експедиција косовске вуне може се пратити у утоварној луци у Љешу. Бригентин Биба Суме из Љеша су (1566) ухватили гусари са 98 цакова.⁹ Један Трепчанин укрцао је јула 1585.

2 HAD, Sent. canc. CXII, 159—9' od 14. XII 1547.

3 HAD, Div. canc. CLV, 121' od 15. IX 1569.

4 J. Tadić, *Jugoslavia e paesi balcanici: produzione e esportazione della lana*. Lana come materia prima, Firenze 1974, 92—3.

5 P. Самарџић, *Борба Дубровника за опстанак после великог земљотреса 1667 г.*, Архивска грађа, Београд 1960, 419—20 (1. II 1669).

6 HAD, Div. for. LXXVIII, 230.

7 X. Хаџибеговић, *Званични подаци о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Трговишта и Бихора од 1585. године*, Историјски записи, књ. XXVI, св. 4, Титоград 1969, 598—609.

8 S. Razzi, *La Storia di Ragusa, Ragusa 1903*, 155.

9 HAD, Noli e sic. III, 53—4' od 25. IX 1566.

на један перашки галеон 180 цакова вуне за Венецију.¹⁰ у зиму 1586—87. приштински трговац Андрија М. Мојшић са својим земљаком из Новог Пазара Алојзом Ђиљатијем утоварио је на један цавтатски карамусали у Љбешу 165 врећа за Венецију; ту су била заинтересована и два дубровачка Пуџића¹¹, вероватно кредитори извоза. Ђиљати је новембра 1589. у име Николе Петрова, преко неког агента у Љбешу укрцао вуну на један перашки галеон.¹² Само нешто касније приштински Дубровчанин Иван Томковић је за свог сународника из Прокупља Виџенца Глеђевића положио на један перашки галеон 140 цакова за Венецију (што је вредело бар 1.750 талира).¹³ За рачун Луке Ханзића, некадашњег житеља Приштине, извезена је августа 1597. нека вуна преко Љбеша.^{13a} Вуну су извозили и приштински трговци Лука и Марин Радов; кад је запела њихова отплата кредита, десет њихових веровника (августа 1574) направило је конзорцијум за равномерну наплату дуга, који се попео на преко 2.847 дуката; под удар секвестра најпре је пало 14 миљара fine скопске вуне и десет миљара друге fine вуне.¹⁴ Већ је речено да скопска вуна значи и вуну из суседних косовских крајева, само експедовану из Скопља. Мерење је увек изражавано у млечачким миљарима, с обзиром да је највећи део те вуне упућиван у град да лагунима. Млечани су вуну централних балканских земаља набављали и сами и то преко луке Неретве, не само првих деценија XVII, него и у XVI веку.¹⁵

У другој декади XVII столећа дубровачки трговци из суседних већих насеобина Скопља, Новог Пазара и Прокупља али и из далеког Београда почели су се масовно снабдевати вуном на Косову. Мато и Марин Држић, на пример, у лето 1619. примили су од Марка Шабаци 116.000 акчи, који је новац био упућен Ивану Михаиловићу, њиховом човеку, да у косовској Морави и на другим местима набави тражену сировину.¹⁶ Августа 1622. новопазарски Дубровчани су сакупили 90 кантара вуне преко скопског Турчина Хусејина Таркације, који је робу примио трапом за тканине; кирија од Косова поља до Новог Пазара скупо је износила 113 акчи од товара, док је кантар обрачунаван по 400 акчи.¹⁷

10 HAD, Noli e sic. XIX, 160 od 24. VII 1585.

11 HAD, Lett. Pon. V, 121—1' od 5. III 1587.

13a HAD, Div. not. CXXVIII, 201'.

12 HAD, Noli e sic. XXIV, 308'—10' od 1. XII 1589.

13 HAD, Noli e sic. XXV, 179—81.

14 HAD, Div. not. CXIX, 109—9' od 30. VIII 1574.

15 A. Stella, *La crisi economica veneziana nella seconda metà del secolo XVI*, Archivio veneto, vol. 58—9, Venezia 1956, 62; G. Novak, *Povijest Splita II*, Zagreb 1961, 188.

16 HAD, Div. for. XXXVIII, 25'—6.

17 HAD, Div. for. XLI, 73 od 4. VII 1623.

Године 1629. настала је тешкоћа зато што је приштински емир Хусејин почео да дубровачким трговцима узима много новаца на име ђумрука и баца а и приштински војвода Муса је одузимао вуну под изговором да бац није намирен; на жалбу дубровачке владе интервенисала је Порта, јер су дубровачки харачари царину плаћали одсеком.¹⁸ Косовску пијацу вуне Дубровчани су преко својих агената и домаћих купаца сигурно држали у својим рукама, па се није дешавало да су им се у посао мешали локални Јевреји, чега је (око 1620) већ било у Софији.¹⁹ Један од разлога стабилности Дубровчана налазио се у чињеници да они нису на Косово долазили сезонски, да скупе вуну него су ту имали преко целе године сталне дућане и на њих се домаћи живаљ пословно навикао и ослонио.²⁰

Тридесетих година XVII века експедиција косовске вуне имала је већ сасвим рутински карактер. Обвезница на новац, узиман за набавку нових количина вуне гласила је „до дана нове вуне, добре и fine, без катрана и ненистоћа”, што најбоље сведочи да су такви зајмодавци у ствари представљали пословни апарат Дубровчана из јачих насеобина. Бошко Мили је тако у Прокупљу „позајмио” Андрији Џивковићу (јула 1633) 4.000 акчи а Луки Бјанковићу (децембра 1633) 5.120 акчи с роком испоруке „вуне руде, fine, чисте и сухе” у Приштини у року од шест месеци, по цени по којој одреде међусобним споразумом дубровачки извозници.²¹ Најбогатија дубровачка компанија у Прокупљу браће Мили у време Бошкове смрти (1637) издала је кредита дубровачким трговцима за 215.596 акчи а муслиманским и хришћанским становницима вересије за 735.230 акча (6.127 дуката); дужници су се налазили у Новом Пазару, Вучитрну, Трепчи, Приштини, Лесковцу и у других седам вароши и касаба, односно и у 176 села Лаба, Копаоника и Топлице.²² На сличан је начин Виценцо Ивановић (фебруара 1634) примио у Прокупљу од Ивана Николића 900 акчи да их врати у финој вуни и то испоручи од прве вуне у Лабу; саму куповину вуне обављала су трећа лица — домаћи купци Сава, Веселко и Стојан Циганин.²³ Овај уносан посао није могао проћи без врло активних Дубровчана. Њихова база ка северном Косову у набавци вуне био је Вучитри. Средином јуна 1639, примерице, стигла је у то место група дубровачких трговаца из Београда. Поседовали су акт издат у Будиму да од јасака треба изузети Дубровчане. На свечаном при-

18 Д. Бојанић, н. д., 68—9, n° 87.

19 Е. Вечева, н. д., 111.

20 С. Димитријевић, *Дубровачка трговина у Лесковцу*, 22.

21 HAD, Div. for. LVIII, 309', 310—0'. — О 22 цака fine руде вуне према 4 цака вуне „кабе”, испоручене у Вучевој Плани преко Мемиде такације за новопазарског Дубровчанина вид.: HAD, Sent. sanc. CCXXXI, 10 од 29. V 1669.

22 HAD, Div. for. LVIII, 261'—2; С. Димитријевић, *Лесковац*, 29.

23 HAD, Div. for. LXXXI, 56 од 23. II 1652.

јему босански паша Шахин такође им је обећао да сваки може доћи у Нови Пазар и даље, али с тим да ништа не кријумчари за Венецију.²⁴ И касније је Вучитрн био одскочна даска Београњана за набавке, али им нису уступали и неки земљаци из Софије.²⁵ Исто тако, трговци из Софије, Скопља, из бугарског Подунавља, али и са Косова, долазили су на Марицу, у пловдивски крај, где је вуна била најбоља и најскупља. Тада су основана трговачка друштва искључиво за куповину косовске вуне у Новом Пазару. На пример, маја 1637. Петар Бјелошевић примио је од Николе Ригија из Дубровника 2.000 реала да и са својих 1.000 иде у Нови Пазар и набави вуну за Дубровник и Венецију; очекивала се испорука од бар 400 врећа; Бјелошевић је у Новом Пазару био и наредне године, бавећи се уговореним послом.²⁶

Из Дубровника је 1607—9. и 1613. 75% вуне ишло у Венецију а остали део транспорта завршавао је у Анкони, која је била много познатија као главна пијаца за балканске коже. У годинама 1616—18. у Венецију је ишло 72% извозног континента, 1623—29. готово целокупни шток у град на лагунима. Са 1629. настао је привремени обрт због намерног и дугог карантирања робе у Венецију из Дубровника; вуна је тада кренула ка Анкони.²⁷

Количине вуне које су Дубровчани извозили 20-их година XVII века нису биле мале. На основу исписа из књига осигурања, које је учинио Бранимир Трухелка може се закључити да је укупно из Дубровника извезено цакова: 1626 — 6.723, 1627 — 5.621, 1628 — 5.302, 1629 — 2.935. Ака се то претвори у данашње мере излази да је 1626. извезено 577,5 тона. Трговачко друштво Матка Ивановића из Прокупља је 1628. извезло 475 врећа (41 тона) а 1629 — 496 врећа (42,5 тона). Браћа Мили су 1626. извезли 1.276 врећа вуне (110 тона), што је представљало 21,5% целокупног дубровачког извоза вуне преко мора. Три главне прокупачке компаније експедиовале су 2.120 цакова, тј. 31% целокупног дубровачког извоза. Област највеће производње вуне налазила се у зони Косова и Прокупља, нешто мање одвозило се из Новопазарског санцака, Скопља, Софије и Пловдива.²⁸ Група од осам трговаца купила је тих година 750 врећа вуне. Године 1613. извоз је износио 2.200 цакова, у годинама 1615—18. укупно 9200, у трогодишту 1623—25 — 1.000, године 1651 — 220, 1652 — 60, 1653 — 710 врећа.²⁹

24 HAD, ASMM s, sv. XXXIX, n° 1803, Вучитрн 15. VI 1639.

25 HAD, Lett. Lev. XLVII, 76, 103; ASMM, sv. LI, n° 1904a, писмо из Прокупља од 22. VIII 1641.

26 HAD, Div. for. LXIX, 22' од 3. III 1645.

27 Вид. уписе у књиге осигурања (Noli e sic.) XLV и XLVII и касније за аналогне године.

28 С. Димитријевић, Дубровачка трговина у Лесковцу, 21, 28, 23.

29 В. Винавер, Дубровачка трговина у Србији и Бугарској крајем XVII века (1660—1700), Историјски часопис XII—XIII, Београд 1963, 202; Lett. Lev.

Године 1637. косовски санџак-бег почео је да спречава слободан извоз са подручја своје надлежности. Било је више дубровачких трговаца који су практично били онемогућени.³⁰ Велику су штету осетили и од накупаца из редова домаћег пословног света, посебно из Трепче. Зато су се 5. октобра 1638. у Прокупљу сакупили трговци из Београда. Новог Пазара, Приштине и Прокупља који су са Косова извозили вуну и одлучили, у циљу очувања повластица, да убудуће нико од њих не даје новац Трепчанима, ни крстјанима (католицима), ни каурима (православнима), ни Турцима да им набављају вуну, јер да им они наносе грдну штету и да се још нечасно служе њиховим именом и привилегијама; одлука је имала да важи не само за оне који су је изгласали, него и за друге Дубровчане па и оне који би касније дошли да пазаре; Трепчани се нису могли ангажовати ни за куповину друге робе; Дубровчанин који би прекршио тај договор имао је да плати казну од 200 дуката и да се пријави влади у Дубровнику.³¹ Споразум је прекршио Марин Бодиља из Прокупља и био осуђен на глобу.³²

Августа 1639. дубровачки поклисари на султановом прагу жалили су са на санџак-бега у Вучитрну, који је истовремено био назир скопских муката. Он је супротно ахднама, датој дубровачким поклисарима, захтевао од купаца и од продаваца по грош од кантара вуне. Осим тога, послао је човека да сустигне дубровачке посланике који су са трибутом ишли у Цариград како би им одузео ствари. У својству назира наметао је дубровачким трговцима вуну по вишој цени. Куповину би дозвољавао тек по предаји, поклона од 30—40 гроша, иначе је одузимао и вуну и храну коју су трговци носили. Порта је љу вези с тим дала налог кадијама Вучитрна, Приштине, Новог Брда и других места да спречавају такве злоупотребе власти, да забрањују узимање ђумрука дубровачким харачима као и кантарије или других изнуђених такса.³³

Драгоман (преводац поклисара — дипломата) дубровачке господе, неки Марушин (вероватно Марин Бодиља) бивши се и трговином, па је љу Приштини раздавао позајмице новца за набавку вуне. Међу његовим накупцима налазио се и један житељ села Раскова (у приштинској кази) па и и приштински базар-баша Реџеп хоџа, који је на име аванса примио 4.750 акчи; хоџа

XLVII, 75—75', 76—6', 77'—8 (јул 1637).

30 HAD, ASMM XVII s, sv. LI, n° 1905, писмо од 6. X 1637.

31 HAD, ASMM XVII s, sv. LI, n° 1905a, прилог писму од 23. XI 1638 са 22 потписа; С. Димитријевић, *Дубровачка трговина у Лесковцу*, 24.

32 HAD, Lett. Lev. XLVII, 77'.

33 Д. Бојанић, н. д., стр. 101, n° 178; стр. 137, n° 278, октобра 1640; V. Vinaver, *Bosna i Dubrovnik (1595—1645)*, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, Sarajevo, 1962, 201.

је при испоруци захтевао још 1.000 акчи, тј. преко 20% више, желећи да задржи трговачку добит. Нека друга лица која су имала да изврше обрачун са драгоманом избегавали су да то учине.³⁴

Око 1640. на Косову и у скопском санџаку настала су разноврсна насиља при набавци вуне, у наметању царина и разних намета (ђумрук, разни „ресми“, баждарина, кантарија). У томе се највише истицао опет вучитрнски санџак-бег по имену Ахмед, који је био и назир скопских муката. Он је дубровачким трговцима из Новог Пазара, Прокупља и Београда одузео 400 цакова вуне, тј. 200 товара и тражио грдну своту новца на име баца и сваковрсних додатних такси. На такав поступак трговци су се поново жалили (1641) кадији Вучитрна, Приштине, Новог Брда, Прокупља и Новог Пазара.³⁵

Главни извозни артикал дубровачке насеобине у Новом Пазару 40-их година била је косовска и вуна из других крајева. Неки Лука, који је означен да је из Новог Пазара и са Косова дао је (пре 1645) много новца за капарисање, али од тога је само део наплатио и извукао; поред тога, пропало му је 250 реала, што је у истом циљу дао неком Турчину.³⁶ Марин Бодиља (из Прокупља, пореклом из Бара) послао је 1641. са Косова у Нови Пазар свом ортаку Влаху Бјађинију 130 врећа вуне; ту је вуну Томаш Латиничић примио у Дубровнику као да је његова и ником није дао ни новац од продаје ни рачун; Бодиља је зато од Томашевог наследства тражио 1.200 реала (од 8⁰), и то је и примио.³⁷ Латиничић и Влахо су сарађивали у набавкама вуне, па је Влахо обавестио Томаша, на пример, октобра 1645. из Новог Пазара, да је примио неких 500 реала и да му је послао све дужне товари.³⁸ Неки пресеци у пословању њихове компаније за куповину вуне могу се консултовати на основу касније регистрованих писама. Године 1643. Бјађини је послао ортаку у Дубровник 336 врећа, од којих 300 цакова вуне са Косова, са 464 кантара, по 313 акчи кантар, и 36 врећа купљених од трговаца у Новом Пазару са 55 и по кантара, по 390 акчи кантар; наметнути поклон косовском бегу за извозну дозволу износио је 4,75 акче од вреће, врећа за пуњење вуне стајала је 42 акче, превоз од Косова до Новог Пазара по 80 акчи товар а дажбина у Бањској 10 акчи по товару.³⁹ Дакле, цена у Новом Пазару за купљену и допремљену вуну са Косова била је виша за 24,6%

34 Д. Бојанић, и. д., стр. 129, n⁰ 258.

35 Исто, стр. 141, n⁰ 289.

36 HAD, Int. sanc. XXXII, 141' исказ Виценца Рогољанија.

37 HAD, Mob. ord. XXXVI, 165'—6 (17. XI 1645); XXXVIII, 183 (20. XI 1647).

38 HAD, Div. for. LXX.

39 HAD, Div. for. LXX, 251—1'; Int. sanc. XXXIII, 199—202, — Године 1623. царина у Бањској износила је осам акчи (Div. for. XLI, 70).

него на лицу места; како су транзитни трошкови износили 45 акчи, тј. 59% повишене цене, чиста зарада је износила нешто преко 10%. С обзиром да труд није био велик, да је тражио мало времена и незнатни пословни ризик, била је то уносна награда за трговачко посредништво. Те јесени вуна је одасвуд стизала у Нови Пазар, те ју је Влахо и куповао; до 19. октобра ускладиштио је 130 врећа. Како је и потражња била све већа, цена се у Новом Пазару одмах подигла на 400 акчи за џак. Влахо је од партнера из Дубровника тражио нову групу новца, да не би на пијаци дангубио и да би могао исплатити кириције које су му допремили вреће.⁴⁰ Седмога марта 1644. Влахо се код компаноња интересовао да ли се вуна у завичајном граду може трампити за тканине каризеје, јер је такву трампу за вуну могао да оствари на новопазарском терену, где је лакат те енглеске дебеле вунене тканине стајао 110—120 акчи. Двадесет петог маја и 18. јуна 1644. Влахо се јављао из Вучитрна, где је набављао вуну. Ту је за њу неком хаџи Омеру дао неки кумаш, али је из Дубровника тражио обавештење о тачној цени. Ту је од поклисара примио 6 печа каризеја у три боје и 200 реала у седам група за рачун Џива Кривова⁴¹, разуме се да их уложи у вуну. И крајем јануара те године Влахо је Латинчићу по рачуну неког Николе Хамзе послао 109 врећа са 166 кантара и 23 оке, а за конат Франа Бартуловице и 42 џака са 64 кантара и 15 ока, за рачун неког Мара 12 врећа и још вреће за неког трећег. За ове ванкомпанијске услуге Влахо је наплаћивао само провизију; на 2.000 реала Џиво Кривов је платио 76 и по⁴² или 3,825% (код набавке кожа износила је само 3%). У поменутом времену Влахо је вуну слао и једном другом трговцу у Дубровнику, Џиву Вучићу као и Франу Бартуловици и Илији Радановом. У Вучитрну пословно је сарађивао са Емином Челебијом, Мехмедом Челебијом, Башашедским, кадијом Хаџи Хусејином (коме је 1642. морао дати готово сто талира) а имао је и масу дужника, којима је давао паре за капарисање вуне или тканине на вересију.⁴³

Колико је вуна обузела Дубровчане у Новом Пазару нека послужи навод насеобинског попа Луке Андрејичића, јануара 1643; „Сви су се наши трговци разишли по градовима и селима”.⁴⁴ Никола Витасовић примио је у Дубровнику (1642) реала да пође у Нови Пазар и да их инвестира у фину вуну са Косова,

40 HAD, Div. for. LXXI, 50'—53' (500 реала, и пре 25. септембра).

41 HAD, Div. for. LXXI, 38'—9 од 23. II 1646.

42 HAD, Div. for. LXXI, 199'—201'.

43 HAD, Div. for. LXXII, 185'—191. — Кирија до Новог Пазара стајала је 80 акчи по товару (Int. sanc. XXXIII, 205' од 1645).

44 HAD, ASMM XVII s, sv XCI, n° 2234, писмо од 6. I 1643. — Поп Иван десет година касније држао је вунено предиво у кући а и сам је ишао по вуну на Косово (Int. sanc. XL, 38 од 13. VII 1654).

коју би потом упутио у Анкону.⁴⁵ Та се вуна некад могла набавити и у првом суседству, у Бањској. На сачуваним списковима лица која су од дубровачких трговаца на име капаре примала новац или робу забележени су: Мустај-Челебија из Бањске, Хасан-беговић, Никола Вујица Совчић, Виценцо Николић, дубровачки трговац, Синан спахија са Ребиша, Сулејман спахија, Осман-ага Касумовић, Омер-бег Горавичин, Сулејман Ђехаја, Дели Ахмед, Осман Челебија, Осман баша, нека пашиница, Хан-ко од Бедиша(?), Иван Бедић, спахија Острвице Хуша, разни Турци и хришћани⁴⁶, накупци.

Већ око 1640. послови новопазарских Дубровчана око куповине вуне су се толико разгранали да им је косовско тржиште вуне, које су иначе делили са осталим сународницима, постало тесно. Неки од њих, као Марко Мирославић, одлазили су по сировину, у капарисање чак до Скопља.⁴⁷ Ипак Вучитрн је и даље била главна база и за Новопазарце. Тако је августа 1642. Јеро Лукић од браће Бождари примио 260 талира да их уложи у косовску вуну; код тог посла огласили су се ћириличким потписима као сведоци и поменути Марко Мирославић и Иван Дедић.⁴⁸ Исти Јеро са братом Габром се наредних дана обавезао Михочу и браћи Бождарима да ће им испоручити 17 кантара и 5 ока; то су оверила још пет сведока у Прокупљу, одакле су били Лучићи.⁴⁹

Цена вуне је варијала, али је најпре опадала, мада је вредност падала. До те противречне појаве свакако је дошло наглим преласком на гајење оваца од 20-их до 40-их година XVII века. Пад цене уз истовремено срозавање вредности акче представљао је прави разлог за толику привлачност косовске вуне, јер је у таквим околностима зарада била удвостручена. Цена вуне у Новом Пазару око 1620. износила је 600 акчи, 1629 — 500 а 1641. 400 акчи за џак фине сировине.⁵⁰ Најскупља је у Дубровнику била фина вуна, вуна пловдивског краја (преко 15 дуката врећа), па скопска (по 15 дуката) а затим косовска, које је највише стизало. Поред фине вуне у промет је ушла и полуфина па и проста вуна, звани каравана или каба, у коју је категорију, на пример, спадала вуна из Босне и суседних области. На цену вуне утицале су и посебне околности, изазване климатским променама, поремећајима на откупној пијаци, забранама извоза

45 HAD, Div. for. LXV, 112.

46 HAD, Div. for. LXIII, 220, 266; LXV, 204.

47 HAD, Div. for. LXV, 112.

48 HAD, Div. for. LXXIII, 20'—1 od 12. IV 1647.

49 Исто, 21'—2' од 26. VIII 1642.

50 HAD, Div. for. LXI, 66; LXIII, 220; LXV, 204; LXVI, 109; LX, 44.

и слично. У једном случају, примерице, 111 и по џакова са 147 кантара стајало је по 508 акчи врећа. Превознина је била више устаљена и она је обично износила по 80 акчи за товар.⁵¹

Док се при плаћању турским акчама цена стално дизала, код плаћања сребрним талирима цена је била стабилна: 1580 — 80, 1620—1625 — 70—90, 1667—1668 — 80—100, 1726—39 — 80. Талир је крајем XVI века вредео 0,66, 1620 — 60 око пола а у другој половини XVII века само 0,4 златника (цекина или аустријског онгарина). Тако је реална цена косовске вуне на светском тржишту стварно падала.⁵² Џак fine вуне стајао је у талирима:

Нови Пазар, 1620 — 8,8	„ 1663 — 5,6
Прокупље, 1627 — 8,8	Приштина, 1664 — 8
Нови Пазар, 1629 — 11	Прокупље, 1664 — 6,4
„ 1640 — 10,2	„ 1665 — 7,4
„ 1641 — 8	Приштина, 1667 — 7,25
„ 1645 — 11	„ 1673 — 8,1
Трепча, 1645 — 13	„ 1674 — 7,5
Нови Пазар, 1654 — 7,3	Нови Пазар, 1674 — 8,1
„ 1656 — 6	„ 1682 — 9,2
„ 1659 — 6	Косово, 1682 — 7,7
„ 1660 — 6,7	Нови Пазар, 1683 — 6
Прокупље, 1660 — 5,8	„ 1686 — 5,8
Прокупље, 1661 — 6	Косово, 1687 — 13,5
„ 1662 — 7,3	

Код откупних цена на терену за талир је на Косову и у осталом делу Србије требало добити 1580 — десет ока, 1620 — 9 до 11,5, 1541—65 — 5,8 до 8 ока, 1667—74 — 8,1 до 9,2, 1682—88 — 6,8 до 9,2 оке.⁵³

У једном случају 1653. у Прокупљу један посед дат је у годишњи закуп за 40 реала, тј. за три џака fine вуне, која је процењена на 13 и једну трећину реала.⁵⁴

Буна је мерена на оке и на кантар (од 46 ока), али и на вреће од 69—70 ока (односно 225 дубровачких либара са 0,358 кг. Врећа је садржавала 1,54 до 1,58 кантара.⁵⁵

Четрдесетих година XVII века Виџенџо Рогољани из Прокупља и дубровачки племић Секо Јер. Бућа заједно су пословали, купујући косовску вуну и отпраљвајући је преко Новог Па-

51 HAD, Div. for. LXVI, 109.

52 V. Vinaver, *Dubrovačka nova ekonomska politika početkom XVII veka*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku IV—V, 1957, 425.

53 V. Винавер, *Дубровачка трговина у Србији*, 203—5, 207, 233; В. Винавер, *Судбина револуције цена у Дубровнику (са освртом на револуцију цена на Балкану и Подунављу, Историјски часопис IX, Београд 1972, 148.*

54 HAD, Cit. for. IV, 4 od 6. IV 1653.

55 V. Винавер, *Дубровачка трговина у Србији*, 204.

зара. У једној неокончаној парници Бућа је тражио од ортака 295 реала, свакако за неизвршену испоруку. Другу своту од 550 реала предао је Бућа Виценцу у Прокупљу 14. марта 1646, опет да се уложи у вуну на Косову. Кад је Рогољани са тих 550 и са још више својих реала кренуо на Косово, пресреле су га харамје и одузеле му све што је имао.⁵⁶ Понуду Рогољанију да купује и отправља вуну у Дубровник Бућа је учинио у Софији, где се овај налазио, јер је хтео да на Леванту (тј. у Бугарској) набави фину вуну. У Прокупљу иначе, као и већина тамошњих трговаца, избегавао је да купи скупу текстилну сировину или робу мање финоће.⁵⁷ Секо Бућа и његов брат Лука извозили су косовску вуну и преко других трговаца из Прокупља, плаћајући им провизију од 4%. Такав је био Иван Михаић, који је априла 1649. примио 1.206 реала, добијајући новац више пута и пре испоруке.⁵⁸

Понекад је вуна означена као косовска била стварно са стране, особито са подручја Јужне Мораве или из северне Македоније (из Куманова). Једном је поменут такав превоз врећа из Кавинирја (?) до Косова. Из Приштине је са транспортом вуне за Нови Пазар ишло беш тешкоћа, јер се већ подигао локални круг превозника.⁵⁹ И на Косову и у суседним крајевима лепо је тада гледан сребрни талир (80 акчи) док је реал био прецењен (106 акчи). Дубровачки сребрни динар (грош) имао је по три акче. Укупна зарада код куповине и извоза вуне до Дубровника прелазила је уобичајен трговачки рабат од 20%.

Врање изгледа није било обухваћено дубровачком трговином, јер се то место не помиње у пословању лесковачких⁶⁰ па ни косовских трговаца. Ту је 1568—76. као емин лепо живео неки Мехмед, који је успео да сакупи готовине за неколико стотина хиљада акчи. Његов субаша Мустафа па и неки Кјабил Баба Али и Мустафа, Кара Алија, Касум, Сафер и Ахмед те Месих долазили су са по пет до десет момака (слугу) у касабу на бесплатно коначење и прехрану. За сваки оброк таквих дружина народ је морао да закоље овцу. Поред тога, по кућама су хватали укућане, мушкарце су хапсили и окивали у синцире. Много су новца изнудили или отели и чинили су друга разна безакоња и насиља.⁶¹ Можда управо зато што је отимање од закона од последње трећине XVI столећа јаче захватило мање варошице, далеко од очију Портиних управника, страни тргов-

56 NAD, Mob. ord. LXXXIX, 26—6', 25—5', 27—7', 46—6', 47—8.

57 NAD, Int. canc. XXXIV, 201—1'.

58 NAD, Div. for. LXXXVIII, 35—6 od 26. IV 1656.

59 С. Димитријевић, *Каравани*, 45 и 53.

60 С. Димитријевић, *Лесковац*, 47.

61 Комисија, инв. бр. 75/1, акхјам дефтер из 973, фк. 372/1. стр. 18—9 превода.

ци се нису ни усуђивали да послују у таквим осинацима. У том погледу на Косову је још било каквог таквог реда, јер је већину становништва чинио стари живаљ.

Дубровачки трговци из Лесковца су такође куповали вуну на Косову. На пример, Иван Мићић добијао је пословне авансе од браће Бућа преко Прокупља (1649), које је требало да уложи у фину косовску или прокупачку вуну, уз провизију од 4%. Вуна је мање доминирала на извозној листи лесковачког краја, јер се више износио восак и бивоље коже. Ови су артикли више сведочили о ратарском карактеру тамошње пољопривреде. Ипак, познати лесковачки панађур био је рок кад је ваљало измирити примљене обавезе и у вези с новцем примљеним у Прокупљу за набавку вуне (један случај из 1685).⁶²

Даље успешно пословање Дубровчана у експорту косовске вуне пресекали су ратни догађаји. Почев од 1645. па до 1669. Отоманско царство и Млетачка Република водили су дуги и исцрпљујући рат. Турци су знали да извожена вуна преко Дубровника иде у Венецију, те су онемогућавали поменути промет. Вести о допремању вуне из Новог Пазара, Приштине и Скопља од 1646. до 1656. практично нема у пословним књигама Дубровника. Године 1656. функционисала је компанија коју су сачињавали Марин Виценковић, звани Касија, Михо Бождари и Стјепан Лукин, који су извозили преко Новог Пазара; на терену су радили Марин и Стјепан а Михо им је слао робу за трампу и кредите у новцу. Забележена је једна испорука од 338 цакова вуне fine и грубе („караване“).⁶³ Кад је због рата ометан извоз у правцу југа, почео је извоз у правцу севера, који је оствариван преко аустријских трговаца. Како је то озбиљно штетило Дубровнику као пијаци балканских сировина, дубровачка влада је 1658. забранила својим трговцима да продају вуну аустријским поданицима, а 1659. интервенисала је кад се конкуренција између Дубровчана у Прокупљу и Новом Пазару претворила у прави мали вунарски рат. Тада је влада спречила набијање цена како би се преузимала већ туђа капарисана вуна.⁶⁴ Тада су се трговци на Косову жалили како им је због те одлуке онемогућено да успешно послују, јер се на Косову цена могла држати само по пет талира, а они су живели од посредништва.⁶⁵

Приштина је управо 40-их и 50-их година постала једна од главних набављачких пијаца вуне, мада, према једном мишљењу, од 1610. до 1640. године није играла никакву улогу у

62 С. Димитријевић, *Лесковац*, 37 и 32.

63 HAD, Div. for. LXXXVIII, 200; Int. sanc. XLVI, 94'—5 од 13. VI 1654.

64 HAD, Lett. Lev. LVII, 197, 198', 199; В. Винавер, *Дубровачка трговина у Србији*, 20

65 HAD, Div. for. LXXXI, 206; LXXXII, 248; В. Винавер, *Дубровачка трговина*, 203 (вид. ту и цене вуне 1656—74).

дубровачкој трговини. Уз Приштину се све чешће у документима среће и термин „Косово”, који је обично означавао села средњег дела Косова, у којима су обично трговци из Приштине, сами или у ортаклуку, куповали вуну.⁶⁶ Најјачи извозник из Приштине и у доба депресивних могућности био је Томаш Држић, који је и из Дубровника и из Прокупља (на пример од Марина Бодиле, драгомана) примио хрпе новца да их инвестира у вуну. У то време у често епидемичком Косову, он је више пута лежао окужен (као једном пре 1657). О његовом пословном размаху могли су да сведоче не само дубровачки трговци из Прокупља, него и они из Београда, на пример Павле Беневезе и Павле Андријин.⁶⁷ С обзиром да у то време султанова царевина није била у рату са Аустријом, изгледа да су управо у то време београдски Дубровчани поново чешће долазили у Приштину, купујући вуну за извоз у правцу севера. Томаш Држић и његов дубровачки компањон Доминко Бетера отежавали су пословање Натала (Боже) Петрова и Франа Лалића те су београдски трговци молили владу да се дигне секвестар над ефективима београдских трговаца, који су држани чак пет година после Томашеве смрти.⁶⁸ Око набавке вуне и у тој ситуацији Томаш се налазио у сукобу са Иваном Витовим. Иван је Томашу (септембра 1656) послао из Новог Пазара у Приштину седам група реала (једну и по рачуну Антуна Марићева а шест за рачун Рада Глеђевића и Ивана Михова) од чега је Томаш реализовао једну групу преко свога помагача Марина Стјепанова, док је робу за остали новац одбио да испоручи; Томашев пуномоћник у Дубровнику био је тада Никола Раф. Гучетић, који је изведен на суд.⁶⁹

Поменути Дубровчани срећу се и коју годину касније као испоручиоци косовске вуне. На пример, Антун Марићев, Петар Стјепановић и Иво Роков Бунић примили су 1659. од Николе Маринова 150 цекина уз обавезу да му испоруче вуну у Новом Пазару, Прокупљу или на Косову. Двадесет првога априла 1659. Антун је потврдио пријем три друге групе од 2.500 реала; новац је ишао до Прокупља на Николин ризик; куповина је остављена за пролеће 1660, с тим да испорука буде не самд на три поменута места него и где им се „боље усвиди”.⁷⁰ Ком-

66 В. Винавер, *Дубровачка трговина у Србији*, 197.

67 HAD, Int. canc. XLI, 138'—9' од 15. XII 1657; Lett. Lev. LVI, 29; LVIII, 142, 142'; Div. for. XC, 95.

68 HAD, ASMM XVII s, sv. XC, n° 2221 од 25. III 1667.

69 HAD, Mob. ord. XCVIII, 94—4' од 5. VI 1657. — Држић је беру 1659. давао поклон на рате, јер београдска колонија није испунила своје обавезе партиципације (Lett. Lev. LXXI, 196—6'). Три године раније он је поднео рачун Раду Глеђевићу и Циву Михову о куповини вуне за 2000 реала; тада је имао спор са Иваном Витовим око неког новца (Lett. Lev. LVI, 200', 206').

70 HAD, Div. for. XCIV, 160'—2.

панија са Марином Касијом није више радила 1659. јер је он већ био покојни. Рад друштва се може пратити потраживањима разних лица. Кристифор Дудић је захтевао од ортака да исплате 300 реала Ахмеду Беговићу из Новог Брда за испоручену вуну, ком послу се Дудић подметнуо као јемац; Ахмед је гонио Дудића, који није могао да због тога мирно спава ни у завичајном Дубровнику, ни у својој кући на Косову.⁷¹ У једној пошиљци од 428 цакова вуне, по обрачуну који је обавио неки Шимун Драгетић са Радом Глеђевићем фебруара 1660, врећа вуне 1659. у Новом Пазару стајала је 12 и по реала.

Августа 1659. Марин Пав. Драгишић испоставио је у Новом Пазару рачун на примљених 150 реала од Ј. Р. Вучетића, што је био износ потребан за транспорт 80 врећа вуне до Дубровника.⁷² Децембра 1660. Никола Пасаревић је предао Ивану Пасаревићу, Николи Кавчићу и Луки Хамзи рачун о куповини 125 врећа фине вуне и 25 врећа „караване”, нешто кожа биволица и других и 11 кантара брашна, што је за рачун компаније набавио у Новом Пазару; извозни артикли су морали бити набављени на Косову, јер се у списку издатог новца налази Томаш Држић (са 400 талира) и више других Дубровчана (Иван Влахов, са 290). Тада је фина вуна продавана у Новом Пазару по 12 а „каравана” по 7 талира врећа; од набављених 25 цакова „караване” Пасаревић је продао 13 у Новом Пазару, јер ова није била популарна у Дубровнику, а обавезно је за 10% додавана уз фину вуну при куповини. Из тога пословања остао је опет подужи списак ненаплаћених потраживања.⁷³

Дубровчани из Прокуља такође се стално јављају са по којим рачуном за вуну. Марта 1659. Антун Марићевић послао је неком Петру 50 цекина за куповину вуне.⁷⁴ Карактеристична је све чешћа појава ретких и много тражених млетачких златника цекина. Иван Рок. Бунић јуна 1659. јавио се из Приштине свом кредитору у Дубровнику, Антуну Маркову; јављао му је да је примио новац и да је овај дао неком Петру да капарише вуну, но овај се посвађао са Томашем Држићем: у том су дошли пашини људи из Скопља с наредбом да сви Латини који се нађу у Приштини имају доћи и донети пешкеш (поклон), те су сви католици морали да јемче један за другог да ће доћи; Бунић је у Скопљу био са Томашем и неким Шимуном, такође

71 HAD, Mob. ord. C, 25—5' од 13. VI 1651.

72 HAD, Div. for. XCV, 226'—7 од 12. IV 1661.

73 HAD, Div. for. XCV, 187'—9 од 23. II 1661. — Дужници су били из редова домаћих људи: Шимун Двошетовић, Милосав, Дервиш-беговица, Милосав Тројице из Табака, Милош и Костантин, Павић Ситни, Радисав Кобанијев, Илија чобанин, Стојан Шакаков(?), Мише Муратбегов, Мато Берберовић, Петар кухајеров, Рајо момак, Ђурађ Прачалија и брат му Иван, Стојан диздарев (за Михоча Пасаревића 200 акчи).

74 HAD, Div. for. XCIV, 217 од 22. IV 1660.

из Приштине; Петар је за то време, како су тврдили Вице Бјанковић и неки Турци узео његових сто реала и још неке своте да капарише вуну код новобрдског емина; то је сазнао Томаш, који је помоћу Турака монополисао куповину вуне, те је ишао да интервенише код власти или се беспослен шетао по чаршији; Турци су саветовали Петру да се уклони из Приштине, јер ће га Томаш извести пред пашу па ће му динари „погинути”. Бунић је, да дође до више новца, послао свог човека у Прокупље и са тамошњом позајмицом саставио је обртни капитал од 2.668 реала и 150 талира за јунску набавку вуне; тражио је зајам и од приштинских Турака, те је успео да добије 1.000 талира од хаџи Омеровића. Бунић је страховао да не дође до турске отимачине новца. Петар и Андрија дали су неком Омеру 80 талира, стим да Мустај-паша даде још 20. Најпре је набавио 60 врећа вуне а потом од хаџи Омеровића још 150, али најгоре, па су дали капаре Ибрахим Челебији за 15 врећа и многим другим.⁷⁵ Као што се види, битан је био обртни капитал, помоћ Турака и монополизација пијаце, чиме су ситни дубровачки закупци елиминисани. Магнат вуне у Приштини био је Држић.

Око набавке вуне од домаћих муслимана било је већих спорова у дубровачкој насеобини у Новом Пазару. На неправде, свакако због монополизације пијаце од стране појединих Дубровчана реаговао је сиромашни трговац Петар Бошковић (вероватно онај који се горе због истих разлога наводи). На његову жалбу, дубровачка влада је одредила да се прекршиоци њених одредаба у Новом Пазару пред скупом упишу у посебну књигу и новчано казне. Одмах затим (маја 1653) Лука Пасаревић је објаснио муслиманима закупцима да није у могућности да од њих преузме уговорену робу, с обзиром да ће га Петар извести пред суд поклисара. Муслимани препродавци су бојкотовали Петра и јавно му претили: „Није ово Кандија ни Задар, да Ти ходаш у кауре да Ти чине суд; јошт звона не звоне, него хоџа вика.” Пасаревић није хтео да се покори владином налогу, него је „упо пет пута у пиену” (био кажњен). Заузврат, Пасаревић и Иван Крист. Кармељолић, одређен од владе да контролише спро-

75 HAD, Div. for. XCIV, 244 од 29. V 1660. — Бунић је 9. јуна 1659. упутио Луку Пасаревићу у Нови Пазар 200 талира за Николу Маркова из Дубровника, што је примио за порцибину вуне (Div. for. XCV, 103'—4). Бунић је само нешто касније умро у Приштини (Div. for. XCIV, 164—6'). — Лица која су примила капару по три талира за врећу била су: Ибрахим Челебија у Бијелом Пољу (45 талира), Мустаин ефендија (25 талира), Дервиш Спахија (8), Махмуд Челебија (9), неки Арбанас (9), неки Радошев (5), Скарбаул (?) Стојкин (36), субаша Алајбеговић (20) (делом у тканинама). Укупно је раздавано 2285 талира на име капаре, а рачунало се да ће врећа у Новом Пазару стајати 13 и по талира. Новац је узиман и у Крушевцу (1100 талира за 110 врећа) и од Марка Мирославића у Новом Пазару (900 талира за 100 цакова). Део тог новца Бунић је оставио у Прокупљу, код Бошковића (650) и код Марка Шипова.

вођење одредбе, као конзерватори добара неког трећег трговца (Савина Николића), натерали су сиромашног Петра да плати неку своту коју је већ исплатио. Ова двојица су блокирала курира прокупачке насеобине који је одржавао везу са Дубровником, те се остали Дубровчани, нарочито они са Косова, нису могли служити његовим услугама; на тај начин нису са Косова отправљена писма Виценца Рогољанија из прокупачке и Ивана Ђеновеза из београдске колоније, јер су њихова писма била просто сакривена од службеног скоротече. Занимљив је био посао продаје обвезница дужника које су ситни трговци, као Петар, наплаћивали. Домаћи муслимани, неповерљиви према таквим новим веровницима, дуговану вуну су предавали правим даваоцима капаре, о чему богати трговци нису обавештавали сиромашне прекупце, па су ови дангубили и долазили у сукобе са муслиманима. Магнати међу новопазарским колонистима осино су се понашали и према пошљаоцима робе и новца из Дубровника, те су ови (на пример, Антун Стела, 1658), морали без потребе да долазе у Нови Пазар, губе време и троше око својих неизмирених потраживања.⁷⁶

Рачуни које су набављачи у Новом Пазару подносили дубровачким финансијерима показивали су занимљиву структуру трошкова при куповини вуне. Стјепан Марк. Медојевић (уз помоћ Остоје Рад. Ђурђева) набавио је (1656) 95 врећа и 4 оке бугарске вуне (у којој је 10% било „кабе“, тј. лоше вуне) по 11 и по талира. У укупној цени сама вуна сачињавала је само нешто мање од 63%, превоз 16,2%, док је остало отишло на многобројна ситна давања (вреће, коноп, катран за обележавање цакова, две акче за „ван“, три акче од вреће за неку другу дажбину у Новом Пазару, 10 акче од коња дерикуну у Новом Пазару и слично).⁷⁷ Око тих трошкова било је често спорова, јер су агенти па и ортаци на терену уносили веће своте, те су сведоци под заклетвом морали да изнесу право стање (уколико су га и сами знали) Никола Марков је Антуну Марићеву обрачунавао за вуну купљену у Приштини 1659. 12 и по талира, што је изгледало много; то су потврдили сведоци Лука Пасаревић и Влахо Шим. Дражетић. Сам Лука имао је компаноња Ивана Витова из Прокупља, коме је накупац Влахо Бјађини из Приштине уписао сувише осталих трошкова, које је као сведок потврдио Шимун Дражетић.⁷⁸ У Нови Пазар стизала је и вуна из Новог Брда, на пример од значајног испоручиоца Ахмета Беговића.^{78a}

76 HAD, Ispisi B. Truhelke. grupa »Prokuplje«, str. 484—8.

77 HAD, Div. for. XCV, 96—7 од 9. XII 1660 (рачун од 12. XII 1656).

78 HAD, Int. canc. XLIII, 78'—9.

78a HAD, Sent. canc. CCXXIV, 19'—20 од 9 IX 1659.

На Косову, у Новом Пазару и Прокупљу вуна је у то доба стекла карактер опште робе којом су све исплате могле бити изражене, тј. стекла је својство натуралног новца. Закуп коришћења једне дубровачке трговачке куће у Прокупљу износио је (1653) пет кантара вуне годишње.⁷⁹

Од врсте вуне које је приштински трговац Влахо Бјађини сакупио на Косову и у околини Новог Пазара помињу се, поред fine и кабе (караване) и средње fine („мецана“) и нека „лана де страмаци“, односно „лана де стравали“, које су представљале лоше сорте.⁸⁰ Вуна прве стриже звала се јарина.⁸¹ Према обичају новопазарских, прокупачких, приштинских и других дубровачких трговаца (1659), на сто цакова fine вуне ишао је „дубок“ од 10 средње fine, а не караване или стравали,⁸² као раније. Можда су сточари током година редуцираног извоза због рата успели да поправе сој оваца и да продају полуфину уместо вуне караване.

Било је случајева да су дубровачки трговци у Прокупљу од појединих великих испоручилаца закупљивали њихову целокупну годишњу стрижу. То су, примерице, учинили Марин Виценцов Касија и Стјепан Лучић са вуном Ахмеда Беговића из Новог Брда, оставши му дужни 560 талира, које је у име домаћег муслимана затражио преко прокупачке насеобине Новобрђанин католик Кристо Додић, позвавши се на сведоке Вица Зетића, месног католика и Иву Даби(ћа) из Прокупља.⁸³ У Приштини се 50-их година скупљала вуна у руке домаћих муслимана која није била пореклом са Косова него са стране. Тако је Мехмед-ага Мутафарика преко домаћих накупаца па и мањих дубровачких трговаца примао вуну из Крушевца и после ју је неки Иво Ђуров, вероватно дубровачки агент, помоћу кириџија набијао у цакове у Мехмедовој кући и транспортовао у велико сабиралиште у Новом Пазару.⁸⁴ Године 1659, кад су од куге умрли на Косову многи Дубровчани (Иван Р. Бунић, Петар Караџа, Натал и Бошко Пасаревић, Марин Николић, звани Ковачић) више ни Косово није било довољно пространо тржиште за неке новопазарске извознике, па су се упућивали даље на Левант, тј. у Бугарску; тај је посао за њих свршавао Антун Марићев и прва двојица поменутих покојника, разуме се са знатнијим свотама. Поменути прва двојица умрлих купили су вуну и од неког муслимана из приштинске околине, о чему су сведочили Марин Николин, Никола Марићев и Павле Црљенковић, овај последњи сигурно из

79 HAD, Div. for. XC, 111'—14 (испитивање сведока у Прокупљу 15. XII 1656).

80 HAD, Int. canc. XLI, 172'—3 od 28. V 1658.

81 HAD, Div. for. XCV, 89—90'.

82 HAD, Int. canc. XLIII, 20'.

83 HAD, Int. canc. XLI, 237' od 30. IV 1659.

84 HAD, Div. for. XCV, 153 od 18. I 1661.

Новог Пазара. Поред сребрних све чешће су се виђале и домаће асланије) и стране (цекини, онгарини) златне монете. Тако је набављена већа пошилка од 267 цакова, предатих двојици крамара.⁸⁵ Поменути Црљенковић је парама добијеним у Новом Пазару и Прокупљу купио (1659) 800 врећа вуне по јевтинијој цени од седам реала и нешто аспри за џак, што ће тешко бити фина вуна са Косова која је ипак била скупља; о томе су сведочили Влахо Бјађини из Приштине, Новопазарац Лука Пасаревић, Трајан Веселичић и Михо Монтети.⁸⁶ Никола Марићев је такође био стални гост приштинске пијаце, одакле је (1659) преко Новог Пазара упутио више пошилки вуне, купљене за угарске дукате које је добијао из Дубровника.⁸⁷ Приштина је у то доба била слична каквој великој откупној берзи стрижене сировине, у коју су долазили заинтересовани купци одасвуд.

На откупну цену утицао је договор дубровачких извозника сваког пролећа, на чему је инсистирала и дубровачка влада, како би се спречило отимање међу Дубровчанима око преузимања робе. На пример, 1659, трговци су решили да се фина вуна са Косова, из Скопља, Куманова и Лесковца откупљује по 12 и по талира са свим трошковима, допремљена у Нови Пазар. Одлуку су прихватили и дубровачки трговци из осталих насеобина, па и из Крушевца. Ту цену је у откupu спроводио у Јањеvu и Кристо Бјанковић из Приштине (о чему је сведочио Крстов таст Јово Мирчетић из Јањева), а у Приштини Дубровчани из Прокупља (што је потврдила Вица Бјанковић).⁸⁸ По истим сразмерама узимана је сировина и у Скопљу.⁸⁹ Разлике у цени те године између Приштине и Новог Пазара могле су бити и знатне; Никола Марићев је тврдио да је за неких 750 врећа дато са трошковима до Новог Пазара 12 и по реала, што је оспорио Иван Лук. Антица, пуномоћник Николиног брата Антуна, наводећи да вуна није купљена у Новом Пазару него у Приштини и то по свега седам талира, о чему је постојао рачун Ивана Рок. Бунића и Петра Караце.⁹⁰

О раду трговачког друштва Павла Стјепановића, званог Црљенковић са тројицом ортака у Приштини (Бошком Пасаревићем, Михотом Наталовим Пасаревићем и Марком Ковачићем) 1658. и 1659. сведочили су Никола Миросалић, Томаш Држић, Влахо Бјађини, Михо Монтети, Лука Пасаревић и многи други у Приштини и Новом Пазару, па и Себастијан Чихорић у Венецији, коме је вуна упућивана; компанија је остала дужна неком Мирославу Тројановом из Тајане(?) 180 асланија (што је по ло-

85 HAD, Int. canc. XLII, 32—34' (od 15. I 1660) i 42—2' (16. II 1660).

86 HAD, Int. canc. XLII, 46—6' od 26. II 1660; XLIII, 66—7.

87 HAD, Div. for. XCVII, 202—3.

88 HAD, Int. canc. XLII, 123—5 od 5. XI 1660.

89 HAD, Int. canc. XLII, 60—6' od 13. IV 1660.

90 HAD, Mob. ord. CIV, 34—5, 36'—7; Div. for. XCII, 268.

калном курсу чинило 163 талира и 30 акчи) и користила је кредит код неког Хаџи Салића од 230 реала (о чему је овај издао потврду, разуме се, не на турском језику и писму који дубровачки трговци нису разумели). Као сведоци у појединим наводима компаније јављали су се и домаћи људи: Милош Стојан и брат Алагушевићев, који је био православац из села Рајчиновићи, Милиша Влах, Јарук Влах, Бугарин Петар Којекајринов, Рако монах из Сјенице (који је изјавио да је Бошко Пасаревић ишао у Приштину са 60 талира и да га је Иван Витов упутио у Скадар, где је боравио два месеца, за које су време умрла три компаноња) и Ђорђе Прачалија, православац.⁹¹

О раду највећег дубровачког извозника у Приштини почетком 60-их година, о Томашу Држићу сведочи више докумената, нарочито за 1662. годину, годину његове смрти од куге. Мало дана пред смрт Томаш је упутио Стјепану Николићу и берберину Ивану Соркочевићу у Приштину 19 цакова фине вуне и пет врећа „караване“; за трошкове му је дато 10.000 акчи и шест цекина; новац и седам цакова су задржани.⁹² Стјепан је уложио 400 реала у вуну, купивши у Приштини 22 цака а потом и других 20 од трговаца из места, о чему су сведочили Влахо Иванов, Антун Јакобов, Иван Петровић и Кристофор Кармељолић.⁹³ Неку вуну су тада дубровачки трговци из Приштине преузели и од косовског санџак-бега, што је Држић јемчио, те је Иван Витов у његово име, после његове смрти, морао да плати у Вучитрну 10.000 акчи и шест цекина; то је био новац за вуну коју су примили Јеро Ст. Стошић, Никола Стјепановић и Виценцо Бјанковић у Приштини.⁹⁴ С друге стране, Држићевог новца је остало код неких прокупачких Дубровчана, те је августа 1662. тим новцем Иван Фр. Витов купио 128 врећа вуне коју је експедовао преко Новог Пазара у Дубровник; као цена прихваћена је она по којој је вуну преузео на Косову Виценцо Рогољани, испрен трговац из Прокупља.⁹⁵ Поменути Држићев дуг посебно је био интересантан за Држићеве ортаке В. Рогољанија и друге у вредности од 12 цакова фине и пет врећа вуне караване, те је у Врчитрну пред дубровачким поклисарима⁹⁶ извршено саслушање Држићевог слуге Стјепана Николића и Стјепана Стошића, Ника Стјепановића, званог Торта (који је такође у то време слао вуну), Виценца Бјанковића и других. О некој куповини коју је у Приштини за Држићеву заоставштину обавио Стјепан Николић из Прокуп-

91 HAD, Int. canc. XLII, 164'—7'.

92 HAD, Mob. ord. CIII, 139'—40; CVI, 52'—3; CVII, 5—6'; CXVI, 105'—6; Int. canc. XLIII, 49'—50.

93 HAD, int. canc. XLIII, 61—1' od 22. XI 1662.

94 HAD, Int. canc. XLIII, 73—4' od 18. XII 1662.

95 HAD, Div. for. XCVII, 215'—17 od 16. XII 1662.

96 HAD, Div. for. XCVII, 163—9'.

ља сведочио је крамар.⁹⁷ Неки од поменутих, Јеро Ст. Стошић, Никола Стјепановић, звани Торга, Виценцо Бјанковић и Стјепан Николић били су после Држићеве смрти најактивнији купци вуне у Приштини. Последњи је пред Приштину дотерао (29. септембра 1662) 22 цака вуне, купљене од шесторице, што су остали приштински Дубровчани проценили да припада Држићевој заоставштини. Тога су мишљења били и Држићеве агенти Милија Николић, Иван Арпјерчић и Стошија Ковић Митровић, те је начињена изјава коју је оверио скопски надбискуп Андрија Богдани.⁹⁸

Бег косовски умео је некад да секвеструје и стави под катанац дубровачке вреће вуне у Приштини; неких 130 цакова ослободио је уз помоћ месног кадије (1659) Иван Рок. Бунић, што је било набављено за Николу Маринова у Прокупљу.⁹⁹ Јеро Стошић је био дубровачки трговац из Прокупља мањег формата, који је за сународнике крупније трговце у Новом Пазару новчаним авансима капарисао вуну у Приштини и на Косову, на пример, јуна 1667. за Матка Бандуровића и Шимуна Дражетића 80 цакова (од којих је осам било „хабе“); у другој пошиљци (августа 1667) послао је 30 врећа fine руде и сухе вуне од по 7,25 реала цак; трећу партију новца од ове двојице Новопазараца примио је у Приштини октобра исте године.¹⁰⁰ Стошић је децембра 1667. послао у Нови Пазар Бандуровићу 14 врећа fine вуне, коју овај није хтео примити, тврдећи да то припада његовом компаниону Шимуну Дражетићу; сведок Кристо Јонић из Јањева наводи је да је испорука имала да се обави у Латинском хану, што је потврдио и крамар Дука Вујчић.¹⁰¹

Провизија при куповини вуне 1661, у Новом Пазару порасла је већ на 5%.¹⁰² Дубровачки експедитори на терену правили су праве операције са рачунима код испоруке вуне. Године 1667, на пример, врећа вуне у Приштини вредела је само 7,25 талира, али се понегде у обрачунима она среће и са 11 талира, иако не изгледа да је реч о средње финој вуни.¹⁰³

Први Држићев сарадник Иван Витов (из Прокупља) правио је Новопазарцима Влаху Црљенковићу и другима врло велике послове 1660. Влахо је упутио 34.885 талира, за које је овај послао 5.004 кантара вуне, која је вредела 57.293 талира и 46 акче, али и књигу вересије, тј. ненаплаћених потраживања са око 370 имена дужника који су примили капару, али нису предали ву-

97 HAD, Int. canc. XL, 61 od 22. XI 1662.

98 HAD, Div. for. XCVII, 187—7'.

99 HAD, Div. for. XCV, 129'—31'; Lett. Lev. LVII, 196—6' (секвестар вуне Дубровчана из Прокупља од стране назира).

100 HAD, Div. for. CVI, 153'—4 i 154—4', 154'.

101 HAD, Div. for. CVII, 27—7'.

102 HAD, Div. for. XCVII, 48'—50 od 28. IV 1662.

103 В. Винавер, Дубровачка трговина у Србији, 203.

ну или су (у случају угледних муслимана) добили потрошни кредит. Реч је већином о хришћанима из косовских села и села са јужних обронака Копачника (чак и о једном Марку Краљевићу), о неким муслиманима (међу којима су хаџије имале да буду главни снабдевачи), о њиховим слугама и о свега тројици Арбанаса (Стјефан, Хасо и Хасан). Цена кантара је варијала од 530 до 736 акчи код давања аконтација. Набављачи са преко 10.000 примљених акчи били су: Илија Мика (10.252), Хусејин Челебија Карахоџић (31.390, са најскупљом вуном), Јован из Крешевића (20.786), Реџо Алић (43.360), Софи-бег из Бихора (12.400), Вуко-сав Пралић (12.849), Богдан Данчуловић (11.952), Милош из Костаћа (11.838), Хасан од Арнаута (15.535), Хаџи Каралија (10.800), Хаџи Шеговић (14.300). Било их је, међутим, и са авансом испод 200 акчи: Ђинџо из Кавиле (135), Хасан-бег (96), Ибрахим Ђосавац (120), Милисав из Мошгурице (120), Мирко из Шароња (125), Радован из Шаровине (168), Вукадин из Шипова (130), Влајин Берберовић (180), Радосав Стеља (185), Бјешина од Каштрова (102), Милош из Глушјева (192), Никола из Рогилја (192), Живко из Шенице (120), Радин из Јакова (156), Мустај паша (196), Станимир из Кравића (198), Радисав Шипар (120), Стојана из Жухна (?) (159), Симин из Љеска (72), Мехмед Ђашарџић (200). Код већих испорука цене су биле веће. У Приштини је купљено 896 кантара по 742 акче и 1.269 по 715; у Пећи и Бањама 545 кантара по 715 акчи и 679 по 705; у Косову (место) и у Новом Брду 238 кантара по 770 акчи и 212 по 715; у Митровици 174 кантара по 733 акче и 220 по 734; у Куманову и Скопљу 412 кантара по 730 акчи. У Новом Пазару купљено је 1.172 вреће за по 1.293 акче за врећу. То су биле највеће забележене количине са најконкретнијим ценама.¹⁰⁴

Почетком 70-их година XVII века има више података о извозу вуне од стране Дубровчана из Прокупља. Та вуна, као ни раније, није била из места или околине, него највећим делом са Косова.¹⁰⁵ Фина вуна је тада знатно поскупела, па је јарина 1672. продавана у Новом Пазару понекад и по 16,67 талира за врећу. Те године неки Дубровчани у Новом Пазару нису успели да за вуну трампе свиту, него су за капару раздавали готов новац.¹⁰⁶ Одбијање сточара да примају текстилну робу настало је из више разлога: нису имали толике потребе за тканинама, морали су готовим новцем да плаћају не само дажбине него и да се хране, али су и зазирали од тога да Дубровчани повећану цену сировине компензирају повећаном продајном ценом сукна, односно предавањем лошије свите. Мада је око Новог Пазара било доста стро-

¹⁰⁴ HAD, Div. for. XCVII, 250—63.

¹⁰⁵ HAD, Div. for. CVI, 187—8', 105'—6, 234. — Секвестар вуне Ивања Витова у Прокупљу: Исписи Б. Трухелке, „Прокупље“, 367—8.

¹⁰⁶ HAD, Div. for. CVI, 18—8'; CVIII, 66—7'.

чара којима је со била преко потребна, никад из Дубровника није довожена караванима со да би се заменила за вуну, што је иначе чињено два столећа раније у Херцеговини.

Нагло повећање цене вуне на локалном тржишту, што су Дубровчани прихватили, забринуло је дубровачку владу, јер је знатно умањивало зараду гросиста у Дубровнику. Због тога је влада у пролеће 1674. упутила наређење својим извозницима у Новом Пазару и осталим варошима да дубровачки трговци морају набављену вуну да продају велетрговцима у Новом Пазару по седам и по талира за врећу. Десетак ситнијих трговаца из Прокупља, који су новцем и мануфактурном робом раније капарисали вуну по вишим ценама, благо су протестовали, напомињући да је наредба требало да им се саопшти много раније, док нису начинили силне трошкове рачунајући са вишом ценом и жалели се како и иначе тешко долазе до обртног капитала; у насталој ситуацији и најмање би штетовали да жртвују капару, јер ову, на основу пословних обичаја, не би могли повратити.¹⁰⁷ Како је капара износила три талира од цака, испадало би да је обарање цене fine вуне износило преко три талира, тј. 50% и више од дотадашње цене. Влада је још почетком пролећа сугерисала још једну меру која би омогућила практично извођење монополизације пијаце и безбедно натурање цене: да се сви Дубровчани купци вуне организују као велико трговачко друштво и натуре своју јединствену цену. Такво плафонирање цене није могло остати тајна за произвођаче, те средином маја исте године ни половина оваца није била пострижена, непосредно зато што Дубровчани из Новог Пазара нису погодили на време капару,¹⁰⁸ што је сточарима био јасан знак да лукави Латини спремају неку пословну игру.

Осамдесетих година смањило се број прокупачких и новопазарских трговаца који су на Косову скупљали вуну. С радом тих Дубровчана имала је посла и дубровачка влада. Влахуша Ђиковић се жалио, тврдећи како су три прокупачка земљака (Марин Унгари, Петар Леонардов и Марко Првијени) наметнули секвестар на вуну коју је купио на Косову, што није било тачно, па чак та тројица нису ни знала да је Влахуша штогод куповао на заједничкој пијаци. Влахуша је, против уобичајених норми, куповао вуну и у самом Прокупљу, о чему је прокупачка колонија обавестила владу, истичући да нелојалне претензије постоје на

107 HAD, ASMM XVII s, sv. LI, n° 1905b, Прокупље 15. I 1674; исто n° 1906/IV, 19. V 1674; исто. n° 1964 од 3. VII 1674; С Димитријевић, Лесковац, 24; Lett. Lev. LXIII, 58. — Ти трговци су били: Марко Тарковић, Стјепан Љешић(?) Иван Антуновић, Стјепан Бартуловић, Антун Петров, Марко Матков, Бошко Иванов (неписмен), Бошко Лалић (неписмен), Буро Радов (неписмен) ASMM, (XVII s, sv. LI, n° 1964 од 3. VII 1674).

108 HAD, Исписи Б. Трухелке, „Прокупље“, 291 од 15. V 1674.

страни Влахуше а не прокупачких Дубровчана. Насељеници су се жалили и на друге сународнике који су се својим поступцима тешко замерили мештанима, посебно муслиманима којима нису враћали дугове, трчећи за личним интересима и заборављајући на углед Републике, које су се сећали само кад су користили властице које је она обезбедила.¹⁰⁹

И тада је још постојао обичај међу новобрдским и другим Дубровчанима, кад би дошло време да се узме вуна на Косову, да први који би се тамо намерио однесе у име осталих дар косовском санџак-бегу (два топа свиленог атласа и десет лаката свите), с тим да се локални администратор обавести колико вуне трговци мисле извести. Тако је учињено и 1681. и 1682. године, а капара је тако била подешена да врећа франко Нови Пазар, слободно од свих трошкова, дође по седам и по талира. Године 1681. капарисано је 740 џакова. Три напред поменути прокупачка трговца извадили су од вучитрнског кадије мураселу, у којој је растумачено косовском паши да не пусти ниједну врећу ником од новопазарских Дубровчана, него да се подржи монополитички извоз прокупачке компаније. Султанов намесник је прихватио аранжман и Новопазарци су били блокирани у свом кословању на Косову. Штета је била увећана тиме што је сва вуна продата Арбанасима и отишла је на Скадар и Драч. Новопазарци су једва уграбили 150 џакова, плативши па талир више од вреће, пошто су претходно отишли паши и дали му 50 дуката да не поступи строго по мурасели.¹¹⁰ Године 1681. сарајевски гросисти из породице Брњаковић, видевши велику зараду коју остварују Дубровчани, решили су да отворе своје комптоаре у Новом Пазару и Прокупљу за откуп вуне. Знајући опет да Брњаковићи добро стоје код власти и да имају доста пара, неки новопазарски Дубровчани су отишли у Сарајево да се учлане у конзорциј Брњаковића. Капара је 1681. дата за по сто џакова следећим пословним људима са Косова: Редегу, хоџи Рисмановићу, Јакову Вујићу, Пејци Кошутућу, Војину (за новац не за робу, као код осталих), Нови Приштину, за по 50 врећа Мехмеду Челебији и неком Снатору(?), за по 40 џакова Титуку Вучитрњу.¹¹¹ Ово су тада били најпознатији домаћи накупци.

Између новопазарских и прокупачких Дубровчана било је наредних година натезања око вуне, али на посебним питањима. Новопазарци су навикли да монополишту право расподеле кириџијских коња који су ишли преко њиховог града у правцу Дубровника, те ранијих деценија нису презали ни од насиља, не доз-

109 Исто, 283, 284, 284—5, 292.

110 HAD, ASMM XVII s, sv. LI, n° 1906/VII, дубровачки трговци из Новог Пазара 13. VIII 1682; Исписи Б. Трухелке, „Прокупље“, 311—12; В. Винавер, Дубровачка трговина, 196.

111 HAD, Исписи Б. Трухелке, „Прокупље“, 311—12.

вољавајући проход крамарима ангажованим на другим странама. У писму влади од 5. септембра 1684. они су се жалили на Пасквала Ив. Франкова из Рисна и на споменутог Петра Леонардова из Прокупља. Коњи првог преко Новог Пазара путовали су у Сарајево и Новопазарци их нису могли приморати да приме њихове терете вуне за Дубровник. Поносници шездесет коња Петрових нису хтели да приме вуну Новопазараца. Утовар у оба случаја обављен је у караванској станици Гргуре, чији су крамари важили као конкуренти Новопазараца.¹¹² Одлазак вуне у Сарајево и караван Ришњанина говорили би да је трговачко друштво Брњаковића заиста почело да ради.

Нови бег који је дошао на Косово у пролеће 1685. завео је ред насиља, употребљавајући ланце и свакодневно кињење, тражећи огромне количине новца, свиленог атласа, вунених тканина вучјег крзна и друге ствари. Месеца јуна у време стриже забрањено је Дубровчанима извоз вуне и кожа, мада је претходно примио 600 талира мита. Отишао је у Лесковац, а његов заменик дао је да се скину терети вуне са коња. Прокупачки трговци сакупили су се у месту Гргуре и отуд су се јавили влади, тражећи да буду ослобођени сметњи од стране Турака. Паша је потом послао седам својих људи у Гргуре, где су ови затекли слободне крамаре; паша је преко тих својих момака поручио да сваки терет мора бити означен његовим жигом, али пошто он најпре у месном хану у Гргурима буде добро награђен. Крамари су узалуд молили да им се дозволи да крену са теретима које су преузели да спроведу. Тада су се Гргурима налазили Иван Андријашев и Никола, нећак Франа из Рисна, који су такође молили присутног беговог мутеселима. Новом представком из Прокупља 20. јуна трговци су тражили од владе да се наметнуте сметње отлоне.¹¹³

Почев од 1683. вуна је јако поскупела; 1687. била је за 82,9% скупља него 1682.

Осамдесетих година, са аустро-турским ратом који је тешко руинирао Косово прича о великом и уносном дубровачком извозу вуне са Косова завршена је. Касније се само појединачно

112 Исто, 294. — С. Димитријевић (Лесковац, 25) пише да су се трговци из Сарајева и Рисна јавили у Прокупљу да набаве вуну (ASMM, XVII s, sv. LI, n° 1233/XII од 27. IX 1678). Знатно раније (1618) је Ужичанин Хасан Ђулалија пословно боравио у Грачаници (Div. for. XXXV, 82', писмо из Тузле од 5. IX 1618), што би упућивало да се бавио извозом косовске вуне. Хасан је био у тесној пословној вези са компанијом београдског Дубровчанина Ивана Грапи, која је одржавала комерцијалне контакте и са људима у Параћину, Лесковцу и Сребреници. Тешко да се може радити о Грачаници у североисточној Босни, јер је она тада у извозној трговини била потпуно непозната касаблица.

113 HAD, Исписи Б. Трухелке, 429—31.

јавља извоз косовске вуне преко Драча. На пример Томаш Држић, унук великог Томаша (†1662) извозио је тако вуну 1702. године.¹¹⁴

Количине вуне које су извозили поједини Дубровчани са Косова од краја XVI века нису биле мале. Лука Стјепановић са пословном базом у Трепчи, како је већ изнето, извезао је 1608. године 1.260 цакова вуне а између 1615. и 1618. — 1.524 вреће у укупној вредности од 20.917 дуката. Антун Глеђевић из Прокупља, преко свог пуномоћника у Дубровнику, Рада Сладојевића, експортовао је у Венецију, односно изузетно и у Анкону, 1614 — 150 цакова (по 17 дуката врећа), 1615 — 190 (по 16 и 15 дуката), 1616 — 144 вреће (по 15), 1618 — 146 цакова (по 14 дуката), 1621 — 177 врећа (по 13 дуката, са Луком Стјепановим из Трепче).¹¹⁵ Код малих трговаца, какав је на пример био Виценцо Николин из Пећи, те су количине морале бити незнатније — 1615. само 39 врећа.¹¹⁶ Петар Мих. Бјелокосић из Прокупља извезао је на почетку свог пословног века 1607. у Венецију 70 цакова, а 1610 — 36. Био је, међутим, активан и 30-их година, па је 1638. експортовао опет у Венецију 298 врећа. Размах његових послова почиње 20-их година: 1621 — 180 цакова (по 14 дуката), 1622 — 194 (по 10—12 и по), 1623 — 182 (по 13 и 10), 1624 — 73 (по 15 дуката), 1625 — 272 цака (по 15 и 14 дуката), 1626 — 524 (по 15) да би 1627. извезао 922 а у трогодишту 1627—29. чак 2.800 врећа.¹¹⁷ Од Глеђевића износио је вуну на венецијанску пијаци, обично преко Љеша, и Виценцо Бур. Глеђевић још крајем XVI века, али количине нису забележене, него само осигуране своте новца: 1589 — 3.300 шкуда и 1590 — 5.950 талира.¹¹⁸ Реч је о великим износима, којима је могло да се купи преко 300 односно 500 цакова. Најмлађи извозник вуне из породице Глеђевића био је Марко; он је 1626. упутио на море 908 врећа. Према мишљењу Вука Винавера и Петар Бјелокосић и Марко Глеђевић припадали су прокупачкој насеобини, чији су трговци обезбеђивали 70% контингента вуне која је упућивана из дубровачке луке у свет; они су скупљали сировину у Приштини, Трепчи, осталом делу Косова и из Беласице, на источним падинама Копаоника.¹¹⁹

114 HAD, Int. canc. LI, 282.

115 HAD, Noli e sic. LI, 40', 65, 87, 111; LIV, 5', 50; LV, 267; LII, 7', 24—4', 162, 187.

116 Исто, LII, 4, 24.

117 Исто, LV, 231, 232, 261; LVI, 18, 21, 67', 73, 73', 82', 133', 134, 200', 203, 253', 266 (са Луком Стјепановим из Трепче); XLVIII, 124; XLIX, 223; LIX, 127 и друге књиге осигурања; Noli e sic. canc. V, 51—1', 52—3, 53—3', 56, 70, 71.

118 HAD, Noli e sic. XXIV, 238', 246'—8, 314'—6; XXV, 16'—7', 34—5', 177—8', 179—81, 222—4'.

119 Вид.и: HAD, ASMM, XVII s, sv. LII, n° 1629 од 23. XI 1638.

Није тешко закључити да је дубровачки извоз знатно унапредио сточарску производњу на Косову од краја XVI века.¹²⁰

X. ОРГАНИЗАЦИЈА КАТОЛИЧКЕ ЦРКВЕ НА КОСОВУ И У НАСЕБИНАМА 1455—1700. ГОДИНЕ

Дубровчани никако нису били једини католици на Косову, јер је постојало домаће католичко становништво по рудничким местима, које је у посматрано време говорило српским језиком а све је било више и досељених Арбанаса католика. Дубровчани су ипак представљали најбогатији и најутицајнији део верника, па су они углавном и издржавали свештенике, које су обично и доводили из завичајног града.

Трепча је имала сталног душебрижника. У првим деценијама османлијске власти то је био презвитер цркве св. Петра — Јаков; он је обављао и дужност приватног нотара, па је писао пословна акта насељеника, на пример завештање (марта 1486) Ивана Радохнића, угледног дубровачког трговца у копаоничком руднику Белом Брду.¹ Исти плебан (Jacobus de Lapazatis) уговорио је са Стјепаном Угриновићем, сликарском у Дубровнику, да изради велику олтарску палу св. Петра са 14 ликова и са представом предела, а на тој слици били би приказани призори из живота св. Николе; рад је требало да стоји 52 дуката и да се испоручи до фебруара 1488. године.²

Године 1510. и у другој деценији XVI века било је више свештеника, како је већ поменуто плебан Божо (Натал) Ник. Бунић, Никола Нокачић, Александар Мартиновић, Иван Влахов, Фра Валентин. Године 1510. ту су деловали и которски фрањевци Лудовик и Ђурађ Ник. Куљен и доминиканац Александар Кућа. Овом импозантном броју треба додати и попа Луку. Визитатор Александар Комуловић известио је (1584) да у Трепчи живи 400 католика и један капелан а да се изван градског подручја налазе једна лепа црква, два села са сто католика и један капелан.³ Трепчу као католичко место наводи и један анонимни изве-

120 Упореди сличну организацију каталонских трговаца у извозу арагонске и кастилијске вуне: Cl. Carrère, *Aspects de la production de la laine en Aragon au milieu du XVe siècle*, La lana come materia prima, Firenze 1974, 205—19; F. Ruez, *Rastos y ganaderos en Castilla: la Mesta (1450—1600)*, La lana, 271—85.

X

1 Б. Храбак, *Дубровачка насебина у копаоничком руднику Белом Брду*, Огледи I, 64.

2 Ј. Тадић, *Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII—XVI в.*, књ. I, Београд 1952, 305—6 (јул 1487).

3 E. Fermežin, *Acta Bosne potissimum ecclesiastica*, Zagreb 1892, 339 i 121.

штај о стању католичке цркве у Барској надбискупији из 1578. Крајем XV столећа у Трепчи је наводно постојало још 1.000 католика, потомака старих рудара Саса и Дубровчана.⁴

Барски надбискуп Марин Бици (1610) пише да је Трепча град од 500 огњишта, од којих 40 или мање кућа отпада на Латине а 200 на православце; католици имају у насељу богомољу а православни изван вароши манастир у ком станује архиепископ.⁵ Новембра 1623. у Трепчи, као и у Приштини, у селима Скопске Црне Горе, Лесковцу и Нишу, Крушевцу и Кратову није било мисника, те је дубровачки доминиканац Нико Лонги, парох у Прокупљу, предложио папској курији да се обезбеде три-четири свештеника за 640 католичких породица словенског језика, колико их је живело у поменим местима. Парохије су губиле своје жупнике због мале годишње плате од 15 талира (1.500 акчи), од које нису могли живети. Због тога је запустела и жупа у Трепчи и Скопској Црној Гори.⁶ У цркви св. Петра у Трепчи одржавани су верски обреди само повремено.⁷ Године 1634. у месту је било 300 католика на бризи једном попу, који се такође спремао да се сели. Шест година касније, 350 верника, оставши без сакрамената, почело је прелазити на православље.⁸ Маја 1642, за време посете надбискупа Бјанкија у Трепчи се ипак налазио парох (Матић), који је прешао у Скопску Црну Гору, а за жупника у Трепчи постављен је дон Гргур.⁹ Током 1647. умрли су у месту два дубровачка трговца — Јероним Лучић и Габро Лучић.¹⁰ Године 1651. парох у месту био је још увек Гргур из Трепче.¹¹

Тридесетог јуна 1456. умро је у Новом Брду дон Никола Гајчић, који легатима помиње у месту: дон Николу де Тани, капелана цркве Господа, дон Николу Главаша и дон Андрију, нећака дон Николе Танушевића, о од цркава храм св. Николе, надајући се да би Ново Брдо могло доћи поново у руке хришћана.¹² Године 1461. служили су као свештеници у месту дон Никола Прогоновић и дон Павле Шим. Лисичић, који су преузели да сакупе добра која су припадала дон Ђури, сину покојног Доминика

4 В. Симић, *Наша велика рудишта и рударски градови у средњем веку*, Београд 1950, 8.

5 *Starije JAZU XX*, 124—5.

6 Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 106, 27—9 (за мисионаре 1622 за Трепчу и Приштину).

7 Т. Вукановић, н. д., 525.

8 М. Јачов, *Списи тајног ватиканског архива XVI—XVIII века*, Београд 1983, 51, 54.

9 Ј. Радонић, н. д., 107—8; С. Димитријевић, *Дубровачки каравани*, 106.

10 *HAD, Tut. not. VI*, 215; *Test. not. LXIV*, 102.

11 М. Јачов, н. д., 64.

12 *HAD, Test. not. XVI*, 12 од 4. VII 1456. — Брига о новобрдској цркви можда је потицала и отуда што је папа Пије II дао опроштај грехова свима који би помогли обнову Богородичине цркве у Новом Брду (1438) (И. Марковић, *Дукљанско-барска метрополија*, Загреб 1902, 199).

из Новог Брда.¹³ Пуномоћник је био и дон Ђуро, звани Кагоча, из Новог Брда.¹⁴ Са осталим Дубровчанима пресељавали су се и попови. На пример, ђакон Андрија Пет. Миховчић постао је (пре марта 1462) становник Улциња.¹⁵ Презвитер Стјепан Радулин примио је (1463) од папе бреве, по коме је требало платити сто дуката из заоставштине покојног Милета Хранковића да се набави икона за новобрдску цркву; слику је израдио сликар Зорнеа, по поруцбини Вал. Растића и Андрије Поповића за 10 дуката, али је она секвестрована у рукама Бенка Главаша.¹⁶ Фебруара 1464. саставио је свој тестамент презвитер Влахо, који је поседовао неку зделу, примљену у залог од неког попа Николе из Бара; дон Влахо је знао и кућу поред Богородичне цркве на рту Редони, код Драча.¹⁷ Капелан у Новом Брду 1466. био је Антун де Петриница,¹⁸ осам година касније, као презвитер Антун Петанчић забележен је као становник Венеције, кад је примио 130 дуката што му је презвитер Никола Главаш донео из Новог Брда од свог брата Бенка.¹⁹ Две године потом (маја 1476) Бенко Главаш упутио је и сто дуката дон Петру Чарном, званом Посек, што је од њега примио у депозит.²⁰ Крајем XV века свештеник у дубровачкој насеобини био је дон Никола не Дранчис; средствима једног легата он је 1490. путовао у Рим и Азиси.²¹

Године 1578. у Новом Брду било је још 600 католика, који су се већином бавили златарским занатима.²² На самом прелазу у XVII век постоји податак о дубровачком свештенику Стјепану Павловом, који је крајем 1599. или првих дана 1600 изненада умро у насеобини; богослужбене ствари од сребра припадале су њему лично.²³ Године 1618. Ново Брдо имало је 40 католичких, 60 православних и сто турских и јеврејских домова. Године 1630. у Новом Брду и у селима која су се налазила на који километар од насеља налазило се 200 верника које је опслуживао један духовник. У оближњој Летници паства од 800 душа имала је такође свог пароха. Још 1640. у новобрдској цркви чували су се свилена застава коју је храму даривао угарски војвода Јако Силађи и неки калеж у вредности од 150 шкуда. Године 1651. у Новом Брду, коме су у црквеном погледу припадала још четири села, столовао

13 HAD, Proc. not. III, 156 od 12. XII 1461.

14 Исто, 98 od 18. II 1461.

15 HAD, Div. not. XLVI, 40' od 26. III 1462.

16 HAD, Div. not. XLVII, 3'; Div. canc. LXXI, 67'.

17 HAD, Test. not. XVIII, 87'—8 od 20. IV 1464.

18 HAD, Deb. not. XXXVII, 76' i 77'.

19 HAD, Div. not. LVIII, 60 od 16. VI 1474.

20 HAD, Div. not. LXII, 7' od 6. V 1476.

21 HAD, Div. canc. LXXXVII, 76'.

22 V. Simić, *Istorijski razvoj*, 236.

23 HAD, Div. not. CXXIX, 163 (долазио у Приштину, у кућу Андрије Мојшића).

је генерални викар Јулије.²⁴ У тестаменту Стјепана Барловог, који је умро 1677, забележен је дон Петар од Новог Брда.²⁵ У Новом Брду дуго је био свештеник Иван Лилић. Био је обичај да кад брдски надбискуп, као примас Србије дође у Србију, резидира у Новом Брду. То би радио и призренски бискуп Петар Катић (1654).²⁶

Већ је речено да је визитатор Александар Комуловић (1584) забележио да је у Јањеву постојала жупа од хиљаду и више верника, о којима се старао један капелан и да су побожни Јањевци желели да у њиховој средини живи надбискуп Србије.²⁷ На путу из Призрена у Јањево (1618) постојала је велика опасност од хајдучких пресретања. У самом Јањеву било је 120 католичких, 190 православних и 190 муслиманских кућа. Католичка црква св. Николе није била велика, али беше саграђена од камена и била је добро снабдевена богослужбеним инвентаром. Године 1610. барски надбискуп кризмао је 164 верника.²⁸ Године 1634. у месту је било 600 душа са парохом кога су сами издржавали.²⁹ Свештеници су обично добијали помоћ и из Ватикана, преко Дубровника. Надбискуп Бјанки (1642) затекао је у Јањеву 85 католичких, 180 православних и 120 муслиманских домова.³⁰ Девет година касније у Јањеву је парох био фра Бетрадије од реформисаних франјеваца.³¹ Године 1677. месни поп био је Вице Матијевић.³² Цркву св. Николе у Јањеву и Богородичну цркву у Приштини опслуживао је 1700 као парох и апостолски мисионар дон Ђерђ Богдани; обе цркве су Турци за време аустро-турског рата опустошили и упропастили.³³ Приштина, иако некад седиште бискупа, већ 1584. није имала ни капелана.³⁴

Католици у Пећи појављују се у извештајима надлежних бискупа тек 1706, мада је појединих кућа вероватно било и раније. Жупа је обухватала град, али и села удаљена и три дана хода, са укупно 2.000 верника. Службу су обављала три апостолска мисионара реформаторског реда, али цркве није било у Пећи, него у селу Ђели (Јели?).³⁵

24 М. Јачов, н. д., 51, 64. — Године 1647. Јулије Франов сматран је ново-брдским парохом (HAD, Div. for. LXXIII, 189—91.

25 HAD, Div. for. LVIII, 279'—80.

26 E. Fernendžin, n. d., 258 i 247.

27 E. Fernendžin, n. d., 339.

28 М. Јачов, н. д., 37; Starine JAZU XX, 120—22.

29 М. Јачов, н. д., 51.

30 Ј. Радонић, Римска курија, 108.

31 М. Јачов, н. д., 64.

32 HAD, Div. not. LVIII, 279'—80.

33 М. Јачов, н. д., 185.

35 М. Јачов, н. д., 185.

34 E. Fernendžin, n. d., 339.

У Призрену је 1618. било само 50 католичких и 50 православно-славних породица према 8.600 муслиманских, са две православне и једном католичком црквом. Та богородичина црква била је од муслимана три пута паљена и у два маха у кратком времену опљачкана. Број католика је ипак порастао тако да је 1634. у месту било 50 породица, док је на приградском терену било 4.000 католика, распоређених у пет парохија, о којима су водили бригу два свештеника. Кад су (1639) неки мисионари реформисаног реда били послати у призренску бискупију, ухватили су их Турци и испитивали их о муслиманској вери; они су изјавили да су према Јеванђељу и Мухамед и његови следбеници одређени за пакао; за те тврдње били су осуђени на спаљивање, али су хришћани спречили извршење пресуде, па су их митом избавили из турских уза. Призрен и три села имали су (1651) за пароха једног странца.³⁶ Тада је призренски бискуп био дон Франо Сојмировић који је именован пуномоћника у Дубровнику да му утера новац који му је припадао.³⁷ Три године касније, како је речено, бискуп је био Петар Катић.

З А К Љ У Ч А К

Кад се дубровачко ангажовање у рударству и увозно-извозној трговини Косова и Метохије под османлијском влашћу упореди са ситуацијом пре 1455. лако је запазити да је од доласка Турака настала не само стагнација него и фаза гашења поменуте активности. Ипак, тај процес није текао постепено и сразмерно, него је гашење настало тек после неколико деценија, да би се касније опет активност повећала до извесног степена. Феудализам Османлија био је другог типа и он је претпостављао јаку експанзивну државу, којој је била подређена свеколика и привредна делатност, и то у првом реду рударство. Дубровачка трговина на Косову и после 1455. најпре је била наслоњена на рударство, јер је много важније било одвозити метал него довозити тканине и другу мануфактурну робу. Одмах се, међутим, показало да је извоз племенитих метала могућ само у виду кријумчарења. Кад је цена сребру опала због укључивања у привредне токове јевтиног сребра из латинске Америке, добијеног амалгамисањем (1522, 1533), престао је дубровачки извоз сребра са Косова и из осталих балканских земаља. Зарада на сребру била је и пре 20-их година XVI века мања него пре 1455. Дубровчани су зато прешли на извоз олова и глеђне отопине (оловног оксида), али и код олова су могућности биле готово исцрпљене турским забранама око 1520. Сама рударска организација остала је углавном иста као за време домаћих феудалних држава. Ипак, знатно је пове-

³⁶ Исто, 36, 51, 64.

³⁷ HAD, Proc. сапс. XLVII, 154—4' од 18. VII 1651.

ћана интервенција и ингеренција државе, и то нарочито у рудокопњи а мање у металургији. Домаћи кнезови (који су могли бити и Дубровчани) и даље су постојали, али су сви важнији предмети ипак били у надлежности кадија (нарочито вучитрнског) и склава. Од рудника је најпре за Дубровчане изгубљено Ново Брдо, док је Трепча чак доживела малу обнову, рада у другој и трећој деценији XVI века, а Јањево се најдуже одржало али са домаћим католичким елементом као супериорним. Од 1530. до 1570. владала је највећа стагнација дубровачког пословања на Косову. Обнова рада настала је на основу извоза сточарских производа, и то на Косову и Метохији изнад свега извозом fine и грубе вуне. Први подстицаји за извоз вуне преко Љеша и Новог Пазара настали су још концем XV века, а потом су нови агенси на дошли 60-их година XVI и првих деценија XVII столећа. Тада је те сировине на Косову била и за трговце са стране. Извозом сточарских производа село је знатно више и непосредније ушло у робно-новчану привреду него извозом пшенице и овса, јер је тај извоз био под пуном контролом државе.

Постојање „конзулата“ (тј. суђења по насеобинама) и рад извесног броја патриција из Дубровника (у Новом Брду нарочито Бунића) сведочили би да није одмах све било изгубљено, како је то у своје време мислио К. Јиричек. Племство је било везано за рад рудника; има га још око 1470, кад је слобода извоза у неку руку још постојала. Од 1520. присуство властеле по косовским насеобинама било је само симболично. Дубровачки трговци из редова градског пука или сељачког света Дубровачке Републике били су обично увозници-извозници а не ситни препродавци мануфактурне робе, мада је и таквих било, нарочито кад је кренула ствар са вуном. Њихов релативно мањи број допуњаван је многобројним дјетићима и ислуженим момцима који су преузели функцију агената и добављача. Извозник се у свом деловању морао знатно ослонити и на услуге домаћих људи, који су обављали улогу накупаца вуне и повереника у послу. То су били нарочито домаћи католици, мада их је било и из редова православних, муслимана па и правих Турака, насељених по рудничким местима. Функцију добављача вуне имале су у XVII веку и целе дубровачке насеобине у односу на суседне веће колоније, нарочито у Новом Пазару, Прокупљу и Београду. У сваком случају, број Дубровчанана на Косову био је много већи док је рудокопња била рентабилна и док се могло извозити. Касније су два-три увозника-извозника могли држати сами неку касабу, какав је случај заиста и био са Пећи, Призреном, Вучитрном, Митровицом а можда и са Јањевом. Доста су долазили дубровачки трговци са стране, најпре као путујући а после са пословном базом у косовским местима, и то нарочито из Новог Пазара а потом и из Крушевца, Прокупља, Скопља и Београда. Код извоза вуне и косовске насео-

бине су се подредиле области југоисточне Србије и североисточне Македоније (Лесковац, врањски крај, Куманово, скопска околина).

Занатлије се јављају мање него трговци, и то нарочито они који су били везани за рад рудника (златари, искивачи злата, конопари, ливци топова), али и подстригивачи који су финализирали тканине које су произвођене на Косову. Од обртника који су подмиривали опште потребе уочљивији су кројачи и бербери, који су радили за потребе рудара као ранарници. Занатлија који би припремали сточарске производе за извоз (кожара, ћурчија, перача и пребирача вуне) није било из редова Дубровчана. Ту они, као странци, нису смели сметати домаћем сиромашном живљу. Ипак, ни Јевреји, којих је нешто било у Новом Брду а вероватно и у Приштини и Призрену нису конкурисали Дубровчанима у извозу вуне, што су, иначе, радили у Скопљу и Софији. Пословна снага Дубровчана на Косову добијена је ослањањем на домаћи свет, чак и муслимански, који је у XVII веку образовао своју чаршију, пре него што се појавила права оријентална, турско-арбанашка.

Подаци о броју Дубровчана су само индикативни и означавају тенденције повећања или опадања. Ти подаци би били следећи:

	Трепча	Ново Брдо	Јањезо	Приштина	Пеш	Призрен	Мигровица	Вучитрн
1455—59:	4	26	16	7				
60-те XV в.		79	5	1				
70-те XV в.	7	43	1	5				
80-те XV в.	5	19		5				
90-те XV в.	4	3						
I деценија XVI в.	16	2		1				
II „	40	8		1		1		
20-те XVI в.	25	7						
30-те XVI в.		6		4				
40-те XVI в.		3						
50-те XVI в.		1		3				
60-те XVI в.	3	1		5	3			
70-те XVI в.	1			4	2	2		
80-те XVI в.	3			9	3			
90-те XVI в.	9	1		7	2	1		
I деценија XVII в.	4	1		5	1			
II „	3			4	3			
20-те XVII в.	12			5			1	1
30-те XVII в.				2				
40-те XVII в.	3							1
50-те XVII в.				16		1		2
60-те XVII в.				11		1		1

LES COMMERÇANTS DE DUBROVNIK DANS LES MINES ET DANS
LE COMMERCE EXPORTÉ — IMPORTÉ DE KOSOVO 1455—1700

Quand on compare l'activité de Dubrovnik dans les mines et au commerce exporté-importé de Kosovo et de Metohija sous domination d'Osman avec la situation avant 1455, on peut voir facilement que après le départ des Turcs cette activité n'était seulement en stagnation mais presque en baisse. Cependant ce processus n'allait pas successivement et proportionnellement, mais ce déperissement est apparu après quelque dizaine d'années, ainsi que cette activité plus tard a crû au certain degré. Le féodalisme des Osman avait une autre forme et il a supposé un état expensif a qui était soumis l'économie totale, surtout les mines. Le commerce de Dubrovnik a Kosovo après 1455, d'abord était appuis aux mines parce qu'on était plus important exporter le métal qu'importer les tissus et les autres marchandises de manufacture. Il était évident tout de suite que l'exportation des métaux précieux fût possible seulement comme la contrebande. Quand le prix d'argent est réduit à cause l'inclusion aux courses de l'économie de l'argent bon marché et amalgamé de L'Amérique Latine (1522—1533), l'exportation de l'argent de Kosovo et des autres pays balkaniques a cessé. Le profit de l'argent avant 20. ans de XVème siècle était moindre qu'avant 1455. Les commerçants de Dubrovnik ont commencé d'exporter du plomb et l'oxide de plomb mais les possibilités d'exporter du plomb étaient presque épuisées avec des défences turques à 1520. environ. L'organisation même des mines est restéela même comme dans les Etats féodales domestiques. Mais l'intervention et l'intégration de l'Etat a crû dans le domaine de l'exploitation des mines, moins dans la métallurgie. Les princes du pays (peut-être de Dubrovnik) existaient encore mais les objets les plus importants étaient du ressort des cadis (surtout de Vučitrn) et des organisations qui protégeaient les droits des pauvres. Pour les commerçants de Dubrovnik tout d'abord est perdu la mine Novo Brdo, tandis que Trepča a renouvelé son travail dans la deuxième et troisième période du XVIème siècle ainsi que Janjevo est resté le plus longtemps à l'aide de l'élément catolique et domestique comme supérieur. De 1530. à 1570 régnait la plus grande stagnation des commerçants de Dubrovnik à Kosovo. Le renouvellement du travail est établi sur la base de l'exportation des produits de l'élevage à Kosovo et à Metohija surtout en exportant la laine fine et crue. Les premières excitations pour l'exportation de la laine de Lješ et de Novi Pazar existaient déjà à la fin du XVème et puis les nouveaux agents survenus dans la période de 60. ans du XVIème siècle et au commencement du XVIIème siècle. Dans cette époque-là cette matière première était abondante pour tous les commerçants des autres régions, ni exportant les produits d'élevage, le village est entré plus directement dans l'économie par d'importation du blé ou de l'avoine parce que cette exportation était sous pleine contrôle de l'Etat.

L'existence des «consulats» (c'est-à — dire les procès dans les agglomérations) et l'exercice d'un certain nombre de patriciens de Dubrovnik (à Novo Brdo, surtout Bunići) ont témoigné que tout n'était pas perdu comme à son temps disait K. Jiriček. La noblesse était liée au travail des mines; Il y en avait déjà 1470 environ quand une certaine liberté d'exportation existait. De 1520. la présence des nobles dans les agglomérations de Kosovo était symbolique. Les commerçants de Dubrovnik de l'ordre des plebes ou du monde villagoise de la République de Dubrovnik étaient ordinairement les exportants — importants, pas les petits revendeurs de la marchandise manufacturable, mais il y avait tels surtout quand l'affaire des exportations de la laine progressaient. Leur nombre relativement réduit était complétait par les manouvriers et les valets qui avaient le rôle des agents et des fournisseurs. L'exportateur était aide d'un part des services des hommes du pays, qui avaient le rôle des revendeurs de la laine et des créanciers dans ces affaires. C'étaient surtout les catholiques du région bien qu'il y eût et de l'ordre orthodoxe, tant que des musulmans et Turcs, qui habités les agglomérations des mines. La fonction

des fournisseurs de la laine au XVIIème siècle avaient les agglomérations de Dubrovnik par rapport des plus grandes colonies voisines surtout à Novi Pazar, Prokuplje et Belgrade. En tout cas le nombre des commerçants de Dubrovnik à Kosovo était plus grand tandis que la carrière était rentable et tandis qu'on pouvait exporter. Plus tard les deux ou trois importateurs — exportateurs de la laine étaient plus développées que les régions de la Serbie peut-être Janjevo. Dans les villes de Kosovo venaient les commerçants de Dubrovnik, tout d'abord comme commerçants ambulants, puis avec les bases dans les villes de Kosovo surtout de Novi Pazar et puis de Kruševac, de Prokuplje, de Skoplje et de Belgrade. Les agglomérations de Kosovo comme les exportateurs de la laine étaient plus développées que les régions de la Serbie du Sud, la Macédoine Nord — Est (Leskovac la région de Vranje, Kumanoovo, les alentours de Skoplje).

Les artisans étaient plus rares, surtout ceux qui étaient liés avec les mines (les orfèvres, les mouleurs de l'or, les cordiers, les fondeurs des canons) et ceux qui finalisaient les tissus produits à Kosovo. Parmi les artisans qui exerçaient les artisanats quotidiens les plus remarquables étaient les tailleurs et barbiers qui travaillaient pour les mineurs comme les guérisseurs de plaies. Les artisans qui préparaient les produits de l'élevage pour l'exportation, peaussiers, fourreurs, laveurs et peigniers de la laine n'étaient pas de Dubrovnik. Ceux, comme étrangers n'osaient pas gêner la population pauvre de la région. Pourtant ni les Juifs qui demeuraient Novo Brdo et peut-être Priština et Vučitrn ne faisaient pas la concurrence aux commerçants de Dubrovnik dans le domaine de l'exportation de la laine ce qu'ils faisaient quand-même à Skoplje et à Sophie. La force des affaires des commerçants de Dubrovnik à Kosovo est obtenue en s'appuyant à la population de la région, même les musulmans qui avaient déjà fondé, au XVIIème siècle la rue commerciale, avant que les Albanais et les Turcs aient fait la sienne, orientale.

Bogumil Hrabak

П Р И Л О З И

РАСТКО ВАСИЋ — ОЛГИЦА ПАЛАМАРЕВИЋ

АРХЕОЛОШКЕ БЕЛЕШКЕ ИЗ ОКОЛИНЕ ВРАЊА

У јесен 1981. потписани су заједно са професором Бернадом Хенселом и др Аликс Хохштетер из Института за пра и протисторију у Килу обишли више археолошких локалитета у околини Врања. Од ових налазишта нека су делом већ истраживана и добро позната у литератури, као што су Кршевица¹, Сланиште у Моштаници², Градина у Прибоју³, Каџипуп у Ораовици⁴ или Каљаја у Буштрању⁵, док су други у литератури само поменути, као што је случај са „Доњим Јасеном” у атару села Карадника или градином са црквом св. Јована у селу Српска кућа.⁶ Откривена су и два до сада непозната локалитета у атару села Сурдула.

Запажања и прикупљени комади керамике потврдили су у највећој мери раније изнете закључке о овим налазиштима, пре свега о Кршевици, Градини у Прибоју и Каџипупу у Ораовици. Овде додајемо да се фрагменти керамике са локалитета „Доњи

1. М. Јовановић, *Врањски Гласник* II, 1966, 314; И. Микулчић-М. Јовановић, *Хеленистички oppidum из Кршевице код Врања*, *Врањски Гласник* IV, 1966, 355—375.
2. М. Јовановић, *Врањски Гласник* I, 1965, 220; исти, *Врањски Гласник* II, 1966, 250—251; исти, *Археолошки преглед* 11, 1969, 72—74.
3. М. Јовановић, *Врањски Гласник* I, 1965, 218; М. Вукмановић-П. Поповић, *Археолошки преглед* 20, 1978, 162—163; исти, *Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području vranjsko-preševske kotline, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XX, Sarajevo 1982*, 189—192.
4. М. Јовановић, *Врањски гласник* III, 1967, 315; М. Вукмановић-П. Поповић, *Археолошки преглед* 19, 1977, 45—46; *Археолошки преглед* 20, 1978, 159—162; исти, *Godišnjak Centra za Balk. Isp. XX, Sarajevo 1982*, 196—203.
5. М. Јовановић, *Врањски Гласник* IV, 1968, 497; М. Вукмановић-П. Поповић, *Археолошки преглед* 19, 1977, 44—45; исти, *Godišnjak Centra za balk. isp. XX, Sarajevo 1982*, 192—196.
6. М. Јовановић, *Врањски Гласник* II, 1966, 313—314.

Јасен” или „Камењарке”, који се налази на граници атара села Карадник и Српска кућа, на основу грубе фактуре, мркоцрвене боје и хоризонталних пластичних трака на ободу и врату судова (сл. 1) могу протумачити као каснохалштатски или ранолатенски⁷ и да указују на постојање мањег насеља из тог периода на поменутом месту. Усамљени фрагмент сличне керамике са градине у селу Српска кућа индицирао би насељеност овог последњег локалитета у споменуто време.

У обиласку атара села Сурдул, које се налази неких двадесетак километара југоисточно од Брања, учествовао је Ђорђе Николић, пензионер из Брања, уз чију су помоћ идентификована два нова локалитета. Иза брда Мотина, на месту званом Мишина кућа, близу куће Драгутина Станковића, нађено је неколико фрагмената керамике са широким тракастим дршкама које индицирају постојање мање насеобине на овом месту, вероватно из бронзаног доба. Значајнији локалитети се налазе у долини Сурдулске реке, неких шест километара источно од села Требешиња, на месту званом Селиште, недалеко од своског гробља. Овде, уз десну обалу Сурдулске реке, види се висок земљани профил, дебео око 10 м, на коме се уочава седам различитих слојева. Археолошки покретни материјал садрже, како се могло утврдити чишћењем профила, само слојеви 2 и 5. Док се у слоју 2, не нарочито моћном, налазе само ретки фрагменти трбушастих судова са хоризонталним канелурама око врата, рађени на витлу, сиво-мрке боје, који би указивали на поодмакли средњи век, слој 5, дебео преко пола метра, пружио је доста керамике рађене руком и то комаде трбушастих судова мрке и црне боје без орнаментике, разгнутих обода, са широким тракастим дршкама правоуглог пресека, који би индицирали постојање једног значајнијег насеља развијеног металног доба на овом месту.⁸ Двадесетак метара северно од овог профила обала није тако висока и овде је на површини откривено више керамичких фрагмената од којих неки показују паралеле са материјалом из слоја 5, док би други, као профилисани врат мањег пехара, могли бити млађи (сл. 2). Ови последњи би се могли можда повезати са слојем 3 у поменутом профилу, који, истина, није дао покретни материјал, али би се на основу трагова паљевине у њему могло са извесним резервама претпоставити да је реч о културном слоју. Мања археолошка ископавања на овом налазишту била би свакако од велике користи за боље упознавање праисторије врањске области.

7. Уп. И. Микучић - М. Јовановић, *op. cit.*, Т. V, 276, 323, 326—330; VII, 495.

8. О овом локалитету биће објављен краћи прилог у *Archaeologia Jugoslavica XX*.

Користимо се приликом да на овом месту кажемо неколико речи и о два необјављена налаза из музеја у Врању, чијим ће се публиковањем на извештајан начин обогатити још увек скромна знања о старијем гвозденом добу овога краја.

Први се састоји од два бронзана предмета, откривена у Врању на локалитету „Одинка”.⁹ То су неукрашена наруквица са пребаченим крајевима пречника 7,5 цм., инв. бр. 994, (сл. 3,1) и двопетљаста лучна фибула са оштећеном ногом, дужине 7,2 цм. инв. 995, (сл. 3,2). Наруквица има ромбоидан пресек, али се на крајевима сужава и добија шестоугаони пресек, по чему се разликује донекле од других наруквица са пребаченим или укрштеним крајевима: два идентична комада потичу из гроба А у Чаушици, у грчкој Македонији, чији се материјал налази у Единбургу, и који Килијан ставља у своју фазу Па за Македонију, односно у прву половину и средину VII века пре н. е.¹⁰ Важно је, иначе, истаћи да су нарукнице са пребаченим крајевима ромбоидног пресека, којима наш примерак шире припада, биле раширене у Македоније и Грчкој, али не и северније¹¹ те би на основу тога и наруквицу из Врања требало везати за јужни простор.

Двопетљаста лучна фибула има оштећену ногу и не може се са сигурношћу тврдити коме типу припада. На овом простору у VII и VI веку пре н. е. јавља се читав низ варијаната двопетљастих фибула са глатким, тордираним или луком украшеним са више кугластих задебљања, чије су ноге такође различито обликоване: могу бити троугле, мање конкавно изрезане, више конкавно изрезане (тзв. нога у облику беотског штита) или чак имају форму мање или више правилног круга.¹² На основу лако истакнутог вертикалног ребра на средини остатка ноге наше фибуле могло би се можда претпоставити да је наш комад имао неки сложенији облик ноге, али је вероватније због једноставног глатког лука да је овде реч о широј троугаоној нози већих размера.¹³

На основу напред реченог, оба предмета из Одинке, наруквица и фибула, може се тврдити да потичу негде из средине VII

9. Предмети откупљени од Драгана Манасијевића из Врања.

10. K. Kilian, *Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Aqäis und Adria, Praehistorische Zeitschrift* 50, 1975, 76, Tf. 35, 19—20.

11. *Ibid.*, 109, Tf. 86, 3.

12. За двопетљасте лучне фибуле, уп. S. Gabrovec, *Dvozankaste ločne fibule, Godišnjak Centra za Balk. isp. VIII, Sarajevo 1970*, 5—65. Посебно је занимљива двопетљаста фибула са кружном ногом, чији је донедавно био познат само један примерак из Орлове Чуке код Штипа (*ibid.*, Т. 18, 3) али је последњих година откривено неколико — у Милцима код Ђевђеље (*Археолошки преглед* 22, 1980, Т. XXV) и у Влаштици код Ђиљана (усм. саопштење К. Љуција).

13. Уп. S. Gabrovec, *op. cit.*, Т. 19—21 и *Арх. преглед* 22, Т. XXV.

века пре н. е., највероватније из истог гробног налаза или једне мање некрополе на овом месту, која је отпрлике захватила ово време.

Други налаз је бронзана игла, дужине 10,1 цм., инв. бр. 999, (сл. 3,3), откривена случајно у селу Стари Глог, неких петнаестак километара југоисточно од Врањске Бање.¹⁴ Глава игле се састоји од шупље ливене кугле у средини и два дискоидна додатка изнад и испод ње. Игла је на кугли и испод доњег диска украшена урезима у облику хоризонталних линија и јелових граница. Њен облик, колико је нама познато, нема директних аналогича, мада постоји већи број бронзаних украсних игала које садрже неке сличне елементе. Тако се наша игла може поредити до извесне мере са иглама са тзв. главом у облику вазе из раног халштата (халштат В2 — В3 по средњоевропској хронологији) у источним Алпима, јужној Баварској и Италији¹⁵, од којих би можда најближе биле игле из Потшаха у Аустрији датоване у халштат В2, мада оне немају доњи диск на глави и кугла није пробушена.¹⁶ У потрази за паралелама на северу занимљиво је истаћи као аналогичу за урезе на доњем делу игле урезане украсе, готово идентичне, на наруквицама из Жаркова код Београда, датованим шире у халштат А—В¹⁷, али које би због мање масивности и упрошћености орнаментике вероватније припадале крају овог дугачког периода. Урезана орнаментика прелазног периода бронзаног у гвоздено доба задржава се иначе на бронзаном накиту дубоко у старијем гвозденом добу.¹⁸

С друге стране, сличне и географски блиске нашој игли су две игле из Фортуне код Штипа¹⁹ које имају дискоидне додатке изнад и испод наглашене главе, која иначе није тако велика и лоптаста као на игли из Старог Глога, није пробушена и урези су вертикални а не хоризонтални. На основу паралеле у Македонији и на Криту, Килијан везује игле из Фортуне за југ и датује их у свој период I В2 за Македонију,²⁰ што ће рећи у халштат В2/почетак В3 у средњој Европи. Композиција главе на игли из Старог Глога, уопште узевши, ближа је иглама из Фортуне него средњоевропским примерцима, те се стога у њеном

14. Игла је откупљена од Божидара Митића из Старог Глога.

15. H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, RGF 22, Berlin 1959, Abb. 48, 15 и 57, 14 (Болоња), Abb. 50,2 (Челдемелк), Abb. 61, 18. 19 (Келхајм).

16. *Ibid.*, T. 140 С 1—2.

17. Д. Гарашанин, *Каталог метала*, Народни музеј у Београду, 1954, 23, T. LVI, 7. 8.

18. Уп. нпр. лук фибуле из Бразде код Скопја (K. Kilian, *op. cit.*, T. 58, 2).

19. *Праисториски култури во Македонија*, *Каталог изложбе*, Штип 1971, 56, No. 217; *Праисторија во Македонија*, *каталог изложбе*, Скопје 1976, 56, No. 519—520.

20. K. Kilian, *op. cit.*, 82, T. 43, 1—2.

стварању мора рачунати и са упливима из Македоније.²¹ На ову везу могле би указивати и стилске сличности између наше игле и фибуле са кугластим и дискоидним додацима на луку, од којих неке имају пробушену средњу куглу, које датирају у VIII и почетак VII века и јављају се у Македонији и Србији под утицајима са југа и југоистока.²² У овом контексту можда није сувишно поменути усамљени налаз бронзаног привеска у облику шупље ливене птице из Горње Љубате²³, села која се налазе неких петнаестак километара источно од Старог Глога. Реч је о једном одређеном типу привеска у облику птице, насталом у северној Македонији под грчким утицајима.²⁴ Иако се овај налаз датира нешто касније, у VII век пре н. е., он се уклапа у културна струјања са југа у овом периоду и потврђује постојање културне повезаности јужне Србије и северне Македоније у старијем гвозденом добу.

На основу свега изнетог, може се рећи да игла из Старог Глога представља занимљив и оригиналан производ локалног занатства у коме, чини нам се, преовлађују јужни утицаји, мада је несумњива и пристност традиције панонских и средњоевропских радионица прелазног периода бронзаног у гвоздено доба. Склони смо да иглу прелиминарно датирамо у VIII век пре н. е. иако у погледу времена њеног постанка као и дефинитивног опредељења њеног порекла треба задржати потребне резерве у очекивању нових налаза из ове области који ће јасније и прецизније одговорити на постављена питања.

-
21. За грчку геометријску иглу вероватно из околине Титовог Велеса, Р. Васић, *Бронзе из Титовог Велеса у музеју Бенаки, Жива Антика XXIV*, 1974, 214—216, Т. I, 1.
  22. Уп. К. Kilian, *Fibeln in Thessalien*, *PBF XIV*, 2, 1975, 39, Nos. 289, 296-298, и даље. Такође, S. Gabrovec, *op. cit.*, 27—28, *karte VIII i IX*.
  23. В. Миков, *Известија Арх. Инст. Софија*, 21, 1957, 295, сл. 2; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу Ср Србије*, Београд 1973, 488—489.
  24. К. Kilian, *Praehist. Zeitschrift* 50, 114, Tf. 95, 4.

ARCHAEOLOGICAL NOTES FROM THE REGION OF VRANJE

In Autumn 1981 the two authors of this paper, together with Professor Bernhard Hänsel and Dr Alix Hochstetter from the Institute of Prehistory in Kiel, visited several archaeological sites in the vicinity of Vranje. Some of them — Kale in Krševica, Gradina by Priboj, Kacipup in Oraovica, Kalaja by Buštranje — are already well known and even excavated to a certain extent, while others, for example Donji Jasen in Karadnik or St. John's church in Srpska kuća, are known to us only from survey reports. The pottery sherds collected on these two sites belong to an advanced period of the Iron Age and point to the existence of small settlements from this period.

In the region of the village Surdul, ca. 15 km southeast of Vranje, two prehistoric sites, unknown up to now, were discovered. At »Mišina kuća« — Motina only a few pottery sherds were found, but the other — »Selište« — on the right bank of the river Surdul is certainly more significant. The bank profile is about 10 m high and consists of seven different layers of which layers 2 and 5 contained pottery fragments. The relatively scarce fragments in layer 2 were from vessels done on a wheel and belong to an advanced Medieval period; layer 5 contained many pottery fragments with accentuated bellies, everted rims, wide handles of rectangular cross-section, no trace of ornamentation and all hand-made, which indicate probably an Early Bronze Age settlement. Some 20 m to the north the river bank is not so high and one finds sherds on the surface. Of those some are similar to the material from layer 5, while some belong to a later prehistoric period. They may be contemporary with layer 3 which did not provide any archaeological finds but traces of burning may indicate a cultural stratum.

x x x

Some bronze objects from the Vranje Museum are published in the second part of the paper.

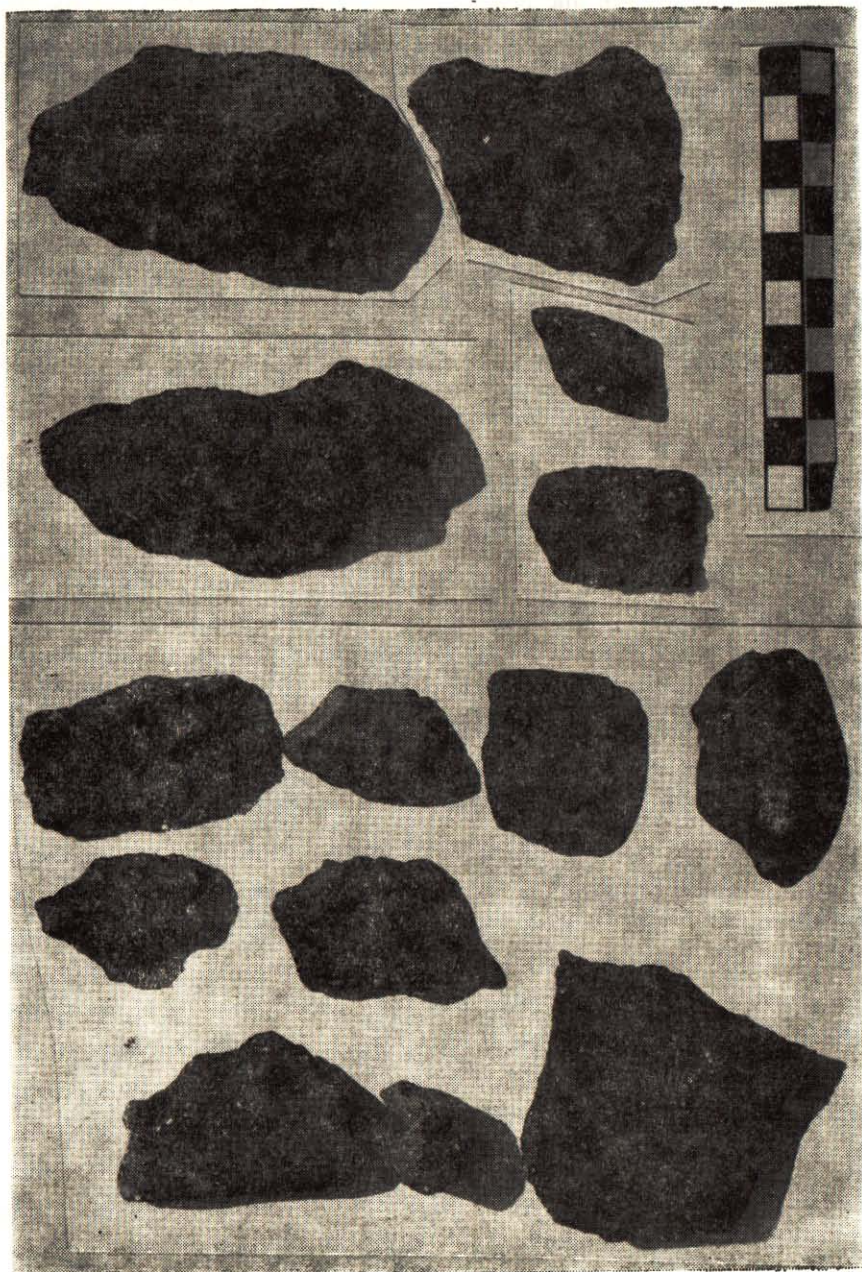
A bracelet with crossed terminals (diameter 7,5 cm. inv. no. 994) and an arched double-looped fibula with damaged catshplate (length 7,2 cm, inv. no. 995) were found in Vranje, at the site Odžinka. The bracelet is rhomboid in cross-section, which changes towards the terminals into a hexagonal. Very similar examples were found in grave A, in Chauchitsa, Greek Macedonia (material now in Edinburg) and rhomboid cross-section in general points towards Macedonia and Greece as the place of origin of this bracelet type. Kilian dated grave A from Chauchitsa to the middle of the 7th century B.C. so that we can date our bracelet also within this century. The catsh-plate of the fibula was most probably triangular but it is difficult to say with certainty as it is damaged. Other possibilities can not be excluded, having in mind the many variants of double-looped fibulae in Serbia and in Macedonia. The fibulae may also belong to the 7th century so that there is reason to suppose that both objects came from the same find — very probably a grave.

A fragmented pin (the point is missing) with a round hollow head and two discs, one above and the other underneath the head (preserved length 10,1 cm, inv. no. 999) is an isolated find from the village Stari Glog, some 15 km southeast of Vranjska Banja. There are no direct analogies for this shape. The incised ornamentation of the head and other details point to a connection with the North and with pins whose heads are in the form of a vase (Vasenkopfnadel), but the general composition is closer to the South, to Macedonia and Greece. In fact, two pins with accentuated round heads having discs above and below were found in a grave in Fortunat, in the vicinity of Štip. There are many differences in details — the heads are smaller than in our example and are not hollow, ornamentation is incised in a different way, but still, having in mind the geographic proximity of the two finds, a connection is probable. The Fortuna find is dated by Ki-

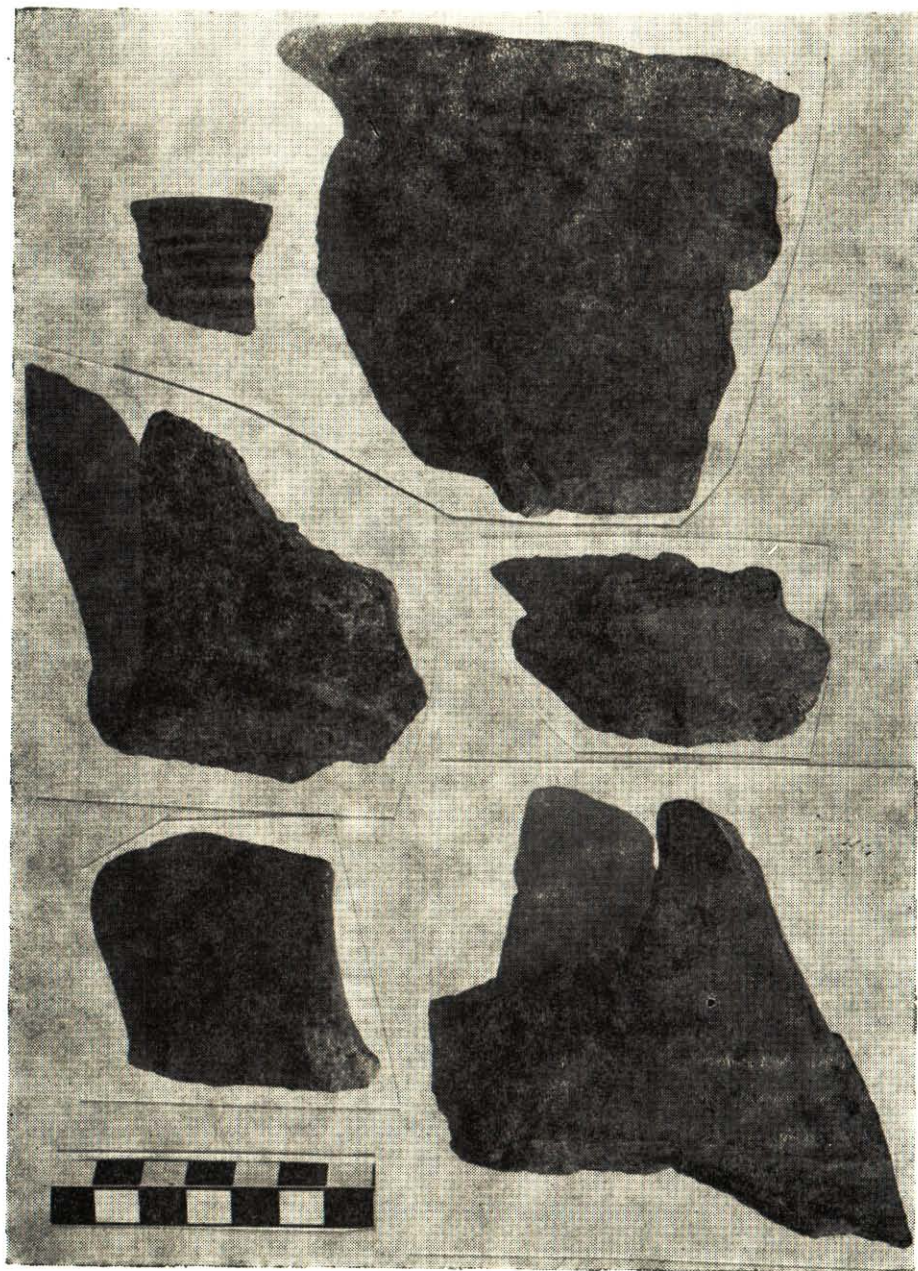
lian to the end of the 9th and the beginning of the 8th century, but we are inclined to place the pin from Stari Glog somewhat later, on account of the stylistic parallels with the so-called globular arched fibulae which spread to Macedonia and Serbia from the Southeast only from the end of the 8th century onwards.

Rastko Vasić — Olgica Palamarević

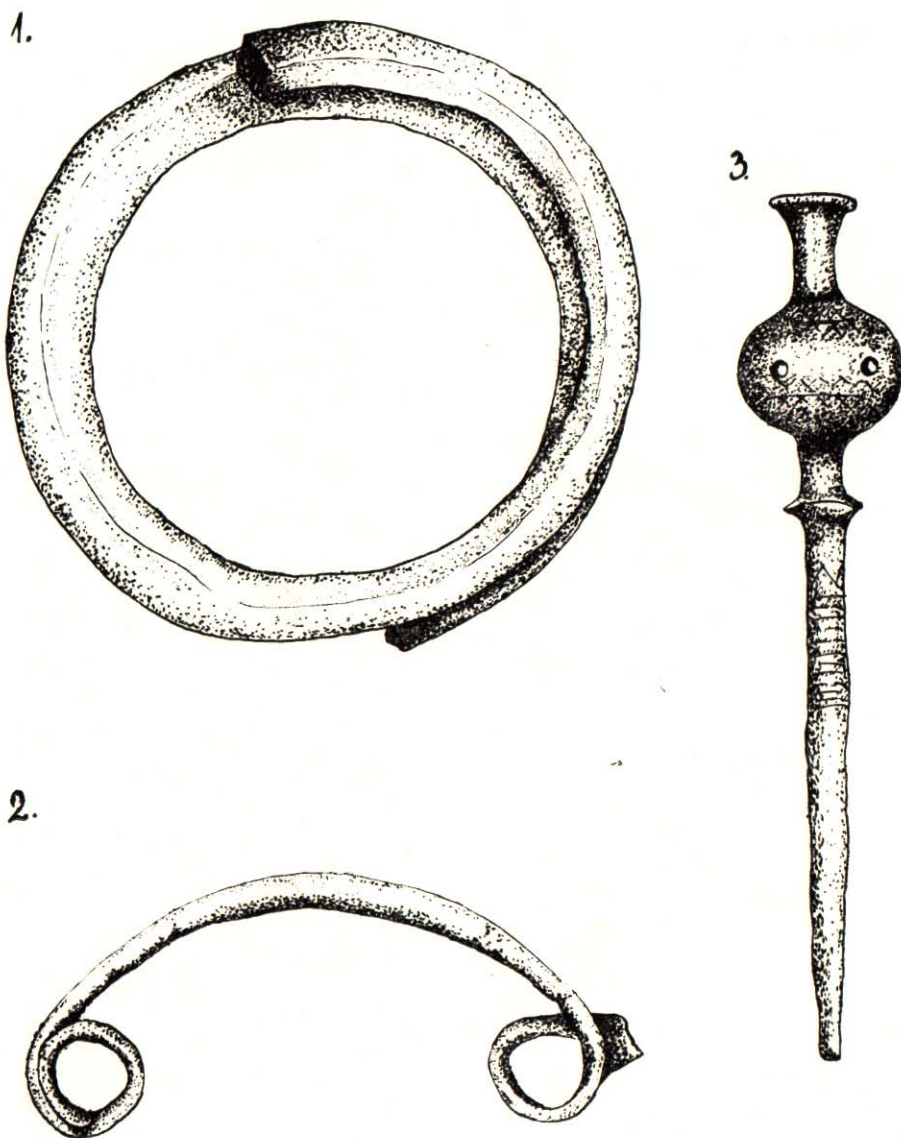

Сл. 1. Керамика из Карадника, локалитет „Доњи Јасец“.

Сл. 2. Керамика из Сурдула, локалитет Селиште. Површински налази.

Сл. 3. 1 — 2: Врање, Оџинка. 3: Стари Глог.

Мр МИЛИЦА БОДРОЖИЋ

ЗБОРОВИ И ДРУГИ СКУПОВИ РАДНИКА ЛЕСКОВАЧКОГ И ВРЋНСКОГ КРАЈА И РАД НА ЊИХОВОМ ПОЛИТИЧКОМ И КУЛТУРНОМ УЗДИЗАЊУ ОД 1903—1914.

Радници Лесковца и Врања одржали су многе скупове на којима су расправљали о многим питањима, а рађено је и на њиховом политичком и културном уздицању. „Радничке новине” у броју 30 од 9. VII 1903. су позвале на збор који је заказан у Лесковцу за 13. јули, у недељу. Радници Лесковца су живели под веома неповољним условима па су тражили „да им се призна право на човечан живот”.¹ У позиву се констатује да су се радници уверили да им нема помоћи без борбе „и да им је једино радничка организација у стању дати снагу за отпор — за задобијање повољних услова за живот”.² Лесковачком збору је присуствовало преко хиљаду радника. На њему су о беди лесковачких радника и потреби њиховог удруживања, синдикалним организацијама и о радничким кооперацијама поред Владимира Савића, го-

---

1. Познато је да су радници Лесковца још 1902. организовали прославу Првог маја, „свесни свог положаја и интереса а солидарни с организованим српским радницима”. Они су од добровољних прилога припремили ручак. Учесници прославе су носили траке на грудима, а музика је свирала „Марсељезу”. За време ручка дигнута је здравица у здравље радника целог света. У другој здравици К. Стефановић је рекао: „Другови! Сада смо се скупили у малом броју а догодине прославићемо свој празник труда у много већем броју и с развијеном радничком заставом показаћемо нашим непријатељима да се почела будити свест код радника”. После ручка почело је весеље и игранка. Л. Стојановић је говорио о важности радничких друштава и о тадашњем тешком стању радника. Он је прочитао неколико бројева „Радничких новина” пред радницима, подвукао њихову велику важност и позвао их да се претплате на своје једине новине, што су многи и учинили. Живан Стојковић, Хранислав Ракић и Зоран Панајотовић, „Грађа за историју радничког покрета Лесковца и Врања 1895—1915”, књига прва, 1982, стр. 24, док. 13.

2. Исто, док. 20. стр. 27.

ворили: Триша Кацлеровић, Драгиша Лапчевић и Александар Цидић из Ниша. Тада су била усвојена Правила лесковачког Удружења, изабрана управа и одређени делегати.³

У Правилима лесковачког Радничког друштва усвојеним на збору у Лесковцу 13. VII 1903, каже се: чл. 2. „Друштву је циљ да ради на умном, моралном, политичком и материјалном напретку и благостању својих чланова”. Подвлачило се да ће се тај циљ остварити дискусијом о појединим питањима из радничког и, уопште, друштвеног живота, питањима из свих области знања, расправљањем о питањима из области радничке политике, оснивањем читаонице и књижнице, организовањем вечерњих и недељних курсева ради стручног обучавања чланова у цртању, кројењу и др., у циљу пружања општег образовања члановима из читања, писања, рачунања, природних наука, затим из свих друштвених наука: из економије, историје, трговине, страних језика, музике и свега онога што помаже да се радници умно унапреде и душевно обогате — приређивањем јавних предавања, забава и друштвених весела.⁴ Ова правила била су примљена на напред поменутом збору радника 13. VII 1903. године.⁵ Исте циљеве као и лесковачко поставило је себи и власотиначко Радничко друштво.⁶

На јавном збору, који је одржан у Лесковцу 31. VIII 1903. на позив Месног одбора Социјалдемократске странке донета је резолуција о поступку неколико официра нишког Гарнизона па се каже да се сматра за „опасно и штетно како по унутрашње народне слободе”, тако и за „националне интересе, утицање војних старешина на одлуке владе у ма ком облику”. Збор се такође залажио „за установе народне војске, у којој ће сваки војник и официр бити васпитан у духу демократије и слободе”. Збор је позвао владу да „стане на пут таквим појавама”, казни виновнике и „праве покретаче законским мерама, поступајући после благог наспрам неискусних младића који су били жртве свог ранијег васпитања”.⁷

3. Исто, док. 29, стр. 34 и 33, стр. 38—39. Лесковачком радничком збору упутили су поздраве радници из Власотинца, 5 поздрава из Ниша, затим поздрав радника из Ужица, Чачка, Врањске Бање, два из Крушевца, Пожаревца, три поздрава из Београда, два из Крагујевца и Јагодине. У поздраву из Јагодине се каже: „Другови, организујте се у социјалдемократска удружења. Само организовани доћи ћемо до својих права. Напред у борбу против заједничких непријатеља. Само заједничком и солидарном борбом постићи ћемо свој циљ”. Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., док. 27, стр. 32—33.

4. Исто, док. 35, стр. 42—45 и Споменаца педесетогодишњице радничког покрета Лесковца и околине 1903—1953, Избор материјала и редакција Сергија Димитријевића, Лесковац 1953, 221—223.

5. Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 33, 38—39.

6. Вид. Споменаца педесетогодишњице радничког покрета, 224—226.

7. Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 40, 45—46.

Месно веће ССДС је преко „Радничких новина” у броју 19 од 9. III 1904. упутило позив на збор радника социјалдемократа који је требало да се одржи 14. III 1904, са следећим дневним редом: избор часништва збора, говор Милана Маринковића, инжењера-геометра из Ниша о тадашњој ситуацији у Србији и скупштинском раду, о поскупљењу животних намирница, о надницама и животним намирницама, о мерама против поскупљења животних намирница и предлози појединих чланова. Радници су позвани да у што већем броју посете збор.⁸ У Лесковцу је августа 1904. одржан збор у затвореном локалу. Приликом његовог одржавања у локал је дошао срески начелник М. Борђевић, који је присутнима наредио: „Разиђите се сви, ја растурам збор, ја вам заповедам!” Присутне је то врло изненадило јер су добро знали да по члану 12 Закона о зборовима и удружењима немају полицијске власти никаква посла на зборовима у затвореном локалу”.⁹ Милан Маринковић, представник радничке класе Ниша је прочитао начелнику члан Закона о зборовима у затвореном простору па је он морао да напусти просторију.¹⁰

У циљу пружања помоћи и отклањања недостатака у раду Пододбора у унутрашњости (Лесковац — К. Стевановић и Врање У. Пешић) Раднички савез је поставио 1905. своје ревизоре, којима је одредио њихове дужности. Трбало је да се старају: „1. да се редовно држе седнице Управног и Нодзорног одбора; 2. да редовно држе петнаестодневне конференције свих синдикалних управа; 3. да држе конференције свих радника; 4. да држе редовно предавања синдикална; 5. да држе зборове ради расправљања актуелних питања”.¹¹

Прослава Првог маја 1906. у Лесковцу обележена је обуставом рада. У демонстрацији је учествовало 380 радника. Поворка је прошла кроз град, заустављајући се на више места, на ко-

8. Исто, 55, стр. 59: Познато је да су кројачки радници у Лесковцу 13: VII 1904. одржали збор за формирање месне групе удружења за град Лесковац. Тада се уписало 16 нових чланова, што је са раније уписаним износило 22 члана. После уписа извршен је избор месне управе. Исто, 59, 61.

9. Исто, 62, стр. 63. Детаљним прегледањем Закона о зборовима и удружењима видели смо да се чл. 12 не односи на овај проблем већ је несумњиво реч о члану 6 овог закона у коме се каже: „За држање јавног збора у затвореном простору није потребна пријава власти (чл. 24 Устава). Под затвореним простором разуме се зграда са свих страна затворена, одакле председништво или сазивачи збора могу сваког да укључе”. (Вид. Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих 1903., књига 58, Београд, 1905, стр. 722. Упор. Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1891. до краја исте године, књига 47, Београд, 1892, 396. Овај последњи закон је враћен у живот Уставом од 5. VI 1903.

10. Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 62—64. У чланку се наводи да је при испраћају Маринковића на железничку станицу дошло до инцидента у коме је један поднаредник ставио Марковићу наж под грло. Последњем је било ономогућено да отпутује железницом, па је морао да се за Ниш врати колима. Исто.

11. Исто, 77, 79. Вид. и Миодраг Митровић, *Раднички покрет у Врању*

јима је говорило више говорника. После подне је организована игранка и весеље. Прослава је имала велики агитациони значај, како за социјалдемократске организације, тако и за изборе посланика.¹²

У Лесковцу је у недељу 28. IV 1906. одржан велики збор, који је сазвала социјалдемократска организација, коме је присуствовало преко 2.000 лица. На њему је говорио посланички кандидат Драгиша Лапчевић. Он је осудио домаћинско задуживање Србије, указао на негативност посредних пореза, на потребу градње железница, развијања нових привредних грана, осудио насиље полиције, опасност од стајаће војске и др. Као изненађење се наводи да је за време говора Лапчевића на збор дошла група сељака с црвеном заставом. Сељаци су поздравили збор социјалистичким усклицима. Сматра се да су села у околним врањском, пиротском и мишком „у знатној мери „заражена“ социјализмом”, како је истицала буржоазија.¹³

„Радничке новине” у броју 69 од 8. VI 1906. донеле су опширан чланак о белом терору у Лесковцу, за који се највише окривљује срески начелник Михаило Бабаилкић. Он је двојици пуноправних грађана који су му донели пријаву рекао: „Збор не одобравам и не дам да сутра говорите на пијаци”. Подносиоци пријаве су тражили да им капетан да реверс да је пријаву примио, али је овај одговорио: „Реверс не дам, а збор не одобравам”. У чланку се с правом тврди да по члану 7 Закона о зборовима и удружењима власт мора издати реверс чим је пријаву примила, иначе ће одговорно лице бити кажњено новчано до 100 динара или затвором од 10 до 30 дана.¹⁴ Почело се застрашивањем. Преко добошара је било објављено да из Врања долази 15 жандарма. Такође је било затражено да се из Ниша у Лесковац пошаље један батаљон војске. Агенти су протурили вест да је збор забрањен, да Живко Топаловић неће доћи и да ће бити кажњен свако ко на збор дође. Сматрало се да ће се на тај начин онемогућити рад социјалдемократа. Међутим, очекивања полиције нису се остварила. Топаловић је дошао, а збору је присуствовало неколико хиљада грађана, два пута више него претходном. За-

првих деценија XX века, Врањски гласник, к-1, Врање, 1965, 70—71.

12. Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 148, стр. 122.

13. Исто, док. 156, стр. 125—126.

14. Члан 7 Закона о зборовима дословно гласи: „За држање збора под ведрим небом, или на месту, које је изложено приступу публике, морају сазивачи извести месну државну полицијску власт за један дан раније. У овај дан не рачуна се дан збора. Рецепис о пријему пријаве, власт је дужна оног часа потврдити, кад је пријаву примила. На повратни рецепис пошти предаћа пријава, пуноважна је. У пријави се мора означити место и време држања збора. Пријаву мора потписати бар један од сазивача, са назначењем места становања и занимања свога. Сазивач може бити онај, који ужива грађанска права”. У члану 9 се предвиђају наведене казне за непридржавање чланова 7, 8. и 9. новчано од 100 до 300 динара или затвором од 10 до 30 дана. Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, књига 47, 398 и Исто, књига 58, стр. 723.

кључује се да је збор једна од манифестација, „на којима се могао одржати апсолутни ред међу хиљадама људи, што је оставило силан утисак”.¹⁵

Још 29. V 1906. месна организација ССДС је, по налогу Главне партијске управе, преко плаката сазвала велики раднички збор на пијаци, а после збора је требало да се манифестује кроз град и да се тражи опште право гласа. Начелству округа врањског пријава је блговремено поднесена. Али је секретар начелства из непознатих разлога одбио да од пријављивача збора прими пријаву. Упутио их је да пријаву пошаљу поштом. Пошто су они пријаву предали на пошти под одређеним бројем, по наредби начелства општинске власти, 8. VI 1906, позвале пријављиваче и саопштиле им да се забрањује одржавање збора.¹⁶ Сазивачи збора, пошто су добро познавали Устав и Закон о зборовима, нису се обазирали на претње власти, већ су одлучили да збор одрже и поред свих махинација режима да се то осујети. Збор је одржан а присуствовало је преко хиљаду грађана, који су одушевљено клицали социјалистичкој револуцији. Дописник из Врања је истицао да се посађено дрво међу сиромашним врањанским грађанима нагло развија и да партијска месна организација, стабло месног покрета са својим огранцима и синдикалним организацијама, обећава да ће се бринути за све потиштене у Врању, „који ће пружити руку осталом пролетеријату у Србији и са њим енергично захтевати: опште право гласа”.¹⁷

* * *

Од значаја је да је 25. I 1907. одржан збор произвођача дувана у Лесковцу, који је донео резолуцију. У њој се, поред осталог, каже да су произвођачи дувана добили 180 динара мање но што би зарадили да су радили у најам, просечно по 120 динара. Даље се у резолуцији констатује да у Лесковцу има 420 произвођача, па пошто је просечно свако оштећен са 180 динара значи да „штета за лесковачку сиротињу износи 75.600 динара најмање, јер нико није обрађивао мање од 20 ари, а већина је имала више од 20 ари”. На крају се закључује: „Цео збор једнодушно протестује и осуђује овакав поступак државе, јер сматра да су произвођачи опљачкани”.¹⁸

Фузионаши су 16. III 1908. сазвали збор свих произвођача дувана у Лесковцу с циљем да се пред њима оправдају за пљачку коју је извршила држава над произвођачима дувана. Али за секретара је био изабран човек који је збору објаснио праву намеру сазивача, „напомињући да њима ни мало није до тога да

15. Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 161, 130—134.

16. Исто, 176, стр. 145.

17. Исто, 145—146.

18. Исто, док. 228, стр. 174—175.

произвођаче дувана жале већ само да се препоруче за изборе". Говорници су изложили бедно стање произвођача дувана и доказали да фузионаши никако не могу да буду пријатељи радника, већ да радикалске интересе штити само ССДС. Збор је осудио владу, комисију за откуп и фузионаше, који су морали да се уклоне са скупа.¹⁹

Значајно је напоменути да је у Врању у циљу развијања социјалистичке свести радника и идејног јачања организације Месна партијска орунизација основала читаоницу, у којој су се могле читати социјалистичке књиге и новине.²⁰

У последњој недељи априла 1908. Месна партијска организација одржала је велики збор, коме је присуствовало преко 1.500 учесника. Димитрије Туцовић је говорио о политичкој ситуацији у Србији и о социјалној демократији. Присутни су његов језгровит и убедљив говор пажљиво саслушали и бурно поздравили. На збору је била истакнута кандидација ССДС за изборе. Кандидат је био Таса Миљковић, адвокат из Лесковца.²¹

„Радничке новине” у броју 96 од 14. VIII 1908. најавиле су да ће партијска организација у Лесковцу 31. VIII 1908. организовати предавање, на коме ће говорити Драгиша Лапчевић, о револуцији у Турској. Приход са предавања био је намењен партијској организацији. Партијска организација у Лесковцу је, према истом напису, отворила школу предавања.

Управа ССДС и ГРС је обавестила све партијске и синдикалне организације у унутрашњости да ће током септембра кренути у агитацију изасланици ГПУ и ГРС. Њихов је задатак да „одрже конференције појединих струка радника или више њих укупно за тумачење социјалдемократског програма, да одрже конференције појединих струка радника или више њих укупно за објашњење синдикалне борбе, да прегледају унутрашње стање партијских и синдикалних организација и да их упуте на даљи рад”.²²

Орган ССДС „Радничке новине” у броју 11 од 24. I 1909. су јавиле да ће месна организација ССДС у Лесковцу организовати забаву 1. II 1909. а да је приход с ње намењен за подизање радничког дома у Лесковцу и социјалистичке штампарије у Београду. Радници су позвани да у што већем броју присуствују.²³

19. Исто, 290, 227—228.

20. М. Митровић, н.д., 74.

21. Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 298, стр. 234.

22. Исто, 327, стр. 256. У обавештењу се каже да ће Д. Лавчевић обићи, поред осталог, Крушевац, Трстеник и Алексинац. „Радничке новине” бр. 116 од 26. IX 1908. су јавиле да је изасланик ГРУ и ГРС Д. Лапчевић одржао збор у Власотинцу на коме је говорио о програму ССДС. Исто, док. 330, стр. 258.

23. Исто, 340, 265.

Произвођачи дувана су 15. II 1909. одржали збор у Лесковцу, на коме је констатовано: „1) да држава преко Управе Монопола упропашћује произвођаче откупом њихових производа по врло ниској цени; 2. да управа Монопола забрањује савестан рад једне савесне комисије и заводи диктатуру смењивањем независних чланова комисије а постављањем зависних уцењивача у комисији”. Пошто је принос због елементарних непогода био мали, држава и монопол нису водили рачуна о произвођачима дувана, већ су их упропашћавали ниском откупном ценом. Збор је тражио од Народне скупштине и владе да повећају откупне цене дувана, да се донети закони савесно примењују, да буду задовољени праведни захтеви произвођача, да се не смењују они чланови који савесно обављају своју дужност и др.²⁴

Партијска организација у Врању је 13. III 1909. одржала збор, на коме је Д. Лапчевић говорио о произвођачима дувана и конопље, а Коста Новаковић о буџету. Збору је присуствовало око 250 лица.²⁵ На збору произвођача дувана у Врању, одржаном крајем марта 1909, говорило се о њиховом тешком положају. Знало се да држава, која је дуван од њих откупљивала по 0,50 до 1,50 или највише 2,50 динара, док је те и прошлих година просечна цена била 0,65 дин. по килограму. Продавала га је на страном тржишту непрерађен по 20 и више динара па је по сваком килограму зарађивала 18,19 и више динара. Пошто је збор одржан у петак, дакле у радни дан, то је изазвало негодовање богаташа. Капетан Врања Нешић је после збора рекао једном угледном раднику да жали што није скупио двадесетак људи „па да све то разјуре”. Истакао је да он неће трпети да социјалдемократи више буне народ, називао их лажовима итд., и најзад припретио, да ако се само усудимо да још који пут бунимо народ, тј. одржимо збор, „да ће он знати шта да ради с нама”.²⁶

„Радничке новине” у броју 48 од 25. IV 1909. су писале да је у Лесковцу, иако је дан био кишовит и постојала наредба фабриканта штофа да ће „бити одузета израда шињела свима оним радницима који на прослави узму учешћа”, што су чинили и неки мајстори, 150 њих је узело учешћа „у демонстрацији и показали да непоколебиво стоје под заставом социјалне демократије”, „нису изостали иза осталог свесног пролетеријата у Србији и на страни”.²⁷

24. Исто, док. 347, стр. 268—269.

25. Исто, 353, стр. 275. „Радничке новине” у броју 37 од 26. III 1909. су писале да је Д. Лапчевић током марта одржао више зборових који су били одлично посећени као у Врању, Лесковцу, Нишу, Алексинцу и Чачку. Исто 354, 275.

26. Исто, 355, 276—277.

27. Исто, 359, 279.

У недељу, почетком јула 1909. на 6 зборова у Београду и на многобројним зборовима у унутрашњости, међу њима и у Нишу, Лесковцу, Пироту и Прокупљу отпочели доношењем резолуције у којој се каже да „народни социјал-демократски збор констатује да је фузионашко-самосталски споразум о подели власти” потврда да је социјална демократија била у праву кад је истичала „да је жустра међусобна борба досадашњих противника а садашњих савезника заиста била најјаловија, најштетнија и најодвратнија борба око власти”. Истиче се да збор очекује да ће то груписање буржоазије и политика самосталаца добити правилан одговор од радничке класе и осталих радних маса: 1. да ће борбу за опште право гласа, коју је социјална демократија отпочела, једнодушно прихватити и натерати самосталско-фузионашки савез на попуштање; 2. да ће се убудуће још масовније окупљати око заставе социјалне демократије, која данас и формално остаје сама на бранику интереса народне масе; 3. да ће ширењем социјалистичких новина и књига, путем зборова и личних саопштења обавештавати широке слојеве потлачених народа о правима, интересима његовим, упознавајући га са програмом и крајњим циљем социјалне демократије”. Пролетеријат је био свестан да: „У свим будућим борбама радничка ће класа имати против себе неподељену, међусобно грдно завађену и већ измирену и уортачену буржоазију”. Стога је требало „да насупрот једнодушне буржоазије истакнемо удруженост пролетеријата и свих оних који желе да Србија не буде рђија једне пљачкашке компаније акционара, лифераната, концесионара: ловаца на дивиденде и министарске фотеле”.²⁸

У Врању, у коме је био знатан број радника „Радничке новине” се шире у малом броју. Чак ни „другови из партијске организације нису предузели мере за распрострањање „Радничких новина”, које су највеће и најснажније оружје у нашој агитацији, организовању и борби”. Али и оно мало „Радничких новина” што је растурено позитивно је утицало па је 20. VII 1909. одржана шира конференција свих радника, на којој су „о потреби радничког организовања и о распрострањању „Радничких новина” говорили Душан Трипковић из Београда, Чеда Обрадовић из Крагујевца и Драгутин Пејић из Пирота. Ускоро су, већ 28. и 29. јула, одржане конференције свих истакнутих радника и одлучено да приступе организовању”.²⁹

28. Исто, 377, 313—314. Познато је да је збору у Нишу присуствовало преко 450 лица, у Лесковцу преко 300 радника и грађана, у Пироту 200 лица. За збор у Прокупљу се каже да се пролетаријат такође одазвао и да је био „добро посећен”. Исто. „Радничке новине” су такође објавиле да ће у недељу 25. X 1909. социјалистичка организација у Лесковцу одржати забаву са игранком у корист фонда за подизање радничког дома и партијске касе по цени 1 динар од самца, а од особе у породици 0,60 динара. Исто, 389, 319.

29. Зна се да је у Врању било 50 металских радника чије је стање би-

На збору произвођача дувана, одржаном у Лесковцу 3. I 1910, уз присуство око 300 људи, извршена је оцена рада комисије за откуп дувана па је констатовано да држава преко управе Монопола откупљује дуван по веома ниској цени, тако да један произвођач не заради више од 30—35 пара дневно. Због тако ниских откупних цена дувана, чија је производња једино занимање већег дела сиромашног становништва лесковачког краја, оно је изложено смрти од глади. Држава тако штити интересе страних капиталиста, који су у управи Монопола, а не води рачуна о својим грађанима. Скреће се пажња да ће држава, кад њени интереси буду то захтевали, позвати произвођаче дувана да се боре за одбрану земље, а како ће то они учинити кад их у миру та иста држава пљачка.³⁰ Стога збор подвлачи да се гнуша таквог рада комисије за откуп дувана, која врло ниском ценом уништава произвођаче. Он је такође најоштрије осудио такву пљачкашку политику владајућих кругова и њихов став према произвођачима као грађанима те земље. Збор је захтевао од Народне скупштине као највише институције у земљи да се заложи код надлежног министра „да се наши привредни захтеви у погледу боље цене дувана задовоље”. Учесници збора су тражили од министра финансија и монополске управе да комисији наложе да се дуван цени имајући у виду колико се радног времена утроши при производњи 10.000 струкова дувана, водећи при томе рачуна да има и елементарних непогода. Збор је даље најодлучније изјавио да ће се, ако се не задовоље захтеви произвођача дувана, сматрати да се у Србији не води рачуна о својим грађанима, па ни они „неће водити рачуна о својој отаџбини, јер ће сматрати да је немају”. Учесници збора су ставили у дужност Председништву да резолуцију, донету на том збору, достави Народној скупштини, Министру финансија и Монополској управи.³¹

Социјалдемократи из Врања су се жалили уредништву „Радничких новина” да су 14. II 1910. њихова два друга, који су лепили плакат за збор одржан тог дана, напали општински служитељи и претили им. И пре претходног збора, такође одржаног тог месеца, општински полицајци и пандури су долазили у њихов стан и позивали произвођаче дувана у општину ради бирања повереника. Истиче се да су се владајући кругови у Врању надали да ће

ло врло тешко јер им је радно време износило 12—16 часова, а надница 0,60 до 1,60 дин., а беспослица траје 5 месеци. Зато је требало да увек читају „Радничке новине”. Слично требало је да раде исто и дрводељци, обућари, кројачи и остали радници, јер им је положај такође био тежак. Исто, 381, 312.

30. Исто, 403, 326.

31. Исто, 326—327. Збор је такође ставио у дужност Председништву да усвојену Резолуцију одштапа у „Радничким новинама”, као једином јавном гласилу које штити интересе радног народа. Као председник збора потписан је Ђ. Каратаровић, а за секретара Тодор Поповић. „Радничке новине”, бр. 7, 10. I 1910.

их радници помагати и ставили им у изглед једног одборника. Пошто су то ови непрестано одбијали, одлучили су да им праве сметње и смицалице. На седници Управе донето је решење „да се уложи најенергичнији протест преко новина и да она скида сваку одговорност са себе” за оно што ће предузети ако им се режимлије супроставе при одржавању првог збора, који је планиран за 28. II 1910, за исти крај Врања.³²

Збору и демонстрацији за опште право гласа из Лесковца је упућено 6 разних поздрава. У оном који је потписало 17 лица каже се да без борбе нема слободе, а без револуције и демонстрације нема опшег и непосредног права гласа. Требало је из дана у дан се они спремају за оштрију револуционарну борбу под црвеном заставом социјалне демократије. Клицали су револуционарима социјалистима целога света и општем праву гласа.³³ И врањски социјалдемократи су поздравили акцију за опште право гласа, као и социјалистичка организација из Власотинца.³⁴

Првомајска прослава 1910, која је пала у недељу, била је најмасовнија, највећа и најзначајнија прослава која је до тада у Лесковцу одржана. У манифестацији је учествовало 500 лица. У Лесковцу је такође одржано 6 јавних зборова, на којима је говорено о значају Међународног празника рада за радничку класу и социјалистичку партију, „тумачен је програм странке, објашњавана потреба организовања радника у синдикалне и партијске организације и што живља агитација за пуно организовање пролетеријата”.³⁵

Лесковачки радници су одржали збор, коме је присуствовало преко 300 учесника. На њему се расправљало о пројекту Закона о радњама нарочито о одељку који говор о осигурању радника. За њега је речено да не одговара стварној потреби. Учесници збора су се солидарисали са резолуцијом београдског збора. Најенергичније се протествовало против покушаја да се тај пројект крњи и захтева да се поднесе Закон о радњама и осигурању радника.³⁶ И у Врању је одржан збор радника. На њему се окупило 150 људи који су протествовали против осигурања радника на предвиђени начин и изречена солидарност са београдским дру-

32. Исто, 413, 335—336.

33. Исто, 422, 342—343.

34. Исто. „Радничке новине” у бр. 35 од 23. III 1910. су писале да је по повратку из Софије Драгиша Лапчевић одржао низ зборова и конференција у Нишу и Лесковцу. Исто, док., 423, стр. 343.

35. Исто, 430, 347. Упор. Споменница педесетогодишњице радничког покрета Лесковца, 94. Из Врања је био упућен поздрав мајској демонстрацији који су објавиле „Радничке новине”, бр. 48, 22. IV 1910. Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н. д., 431, стр. 347.

36. Исто, 436, 354. У вези са стањем у Лесковцу каже се да је раднички покрет у том граду „релативно јак”, што „показују многољудни зборови који се тамо одржавају”. Исто, 461, 365. Синдикално Веће из Лесковца је купило Раднички дом за 1.800 дин. Исто, 469, 370.

говима. Такође се захтева енергична акција од Партијске управе у Скупштини против оваквог осигурања радника какво је предвиђано предложеним Законом о радњама.³⁷

Социјалдемократска организација у Лесковцу је развила веома живу агитацију за избор народног посланика. У том циљу 17. XI 1910. одржан је у Лесковцу јавни збор који је био „сјајно посећен”. На њему је Триша Кацлеровић говорио о значају Народне скупштине, о раду тадашње владе и њене већине, као и о политици коју воде све буржоаске партије на штету сиромашних радничких маса. Он је позвао социјалдемократе, као и остале многобројне сиромашне лесковачке грађане, да агитују само за социјалдемократску партију.³⁸

Лесковачка организација ССДЛ је 12. XII 1910. одржала збор, на коме се говорило о општем праву гласа и пројекту закона о штампи. Збору је присуствовало око 30 лица. После збора присутни су кренули кроз град у манифестацију, па су успут одржали још три јавна збора. На збору је донета резолуција у којој се, поред осталог, каже да без општег, једнаког, тајног права гласа са пропорционалним изборним системом за оба пола радничка класа у целој Србији је изолована и нема „права решавања доношења закона у земљи”. Буржоазија која је имала сва права у друштву, а „новим пројектом закона о штампи иде на то да се право штампане речи, која је израз народне воље, израз критике противу свију неправда, онемогући и зацари реакција у земљи”. Стога је збор одлучио да снажно подржи меморандум који ће београдски прелетеријат тога дана поднети Народној скупштини „против пљачкања” радничког права и „узурпирања слободне штампане речи”. Истиче се: „Лесковачко радништво захтева од Народне скупштине да изборно право, како активно, тако и пасивно, пружи свима грађанима оба пола, који су навршили 20 година старости без икаквог ценза”, као и да оно тражи „најодлучније да се закон о штампи нипошто не чини још реакционарним, већ да се поправи у томе да слободна реч буде дозвољена да крајње границе”. Подвлачило се да ће се лесковачко радништво на позив ССДП и ГРС најенергичније заложити за укида-

37. Исто, 436, 354.

38. Исто, 478, 376. Сматрало се да у Лесковцу постоје повољне прилике да се дају што потпунија обавештења гласачима, да се придобију нови гласачи и присталице за Социјалистичку партију. Томе је придонило нагло пропадање и осиромашење, несигурност и тежак живот многобројних лесковачких грађана и радника. Они су увидели да су се сви дотадашњи лесковачки посланици једино бринули о свом богатству и режимској политици која је упропаћивала масе лесковачког становништва. Указује се: „Дужност је наших другова да развију у овој прилици најпунију акцију како би наша партија из ове борбе изашла ојачана морално и бројно”. Исто.

ње сваког ценза, „за увођење општег једнаког тајног права гласа са пропорционалним изборним системом, за увођење слободне штампане речи и исказивања мисли”.³⁹

За прославу Првог маја 1911. године каже се да је изведена обустановом рада, демонстрацијом кроз варош и држањем 8 зборована. У прослави је учествовало 457 лица. Окупиле су их следеће организације: партијска са 120, терзијска — 36, металска — 45, дрводељска 48, млинарска — 20, кројачка — 15, текстилска — 134 и обућарска 35. Истиче се да је тако велико учешће радника у обустави рада и демонстрацији оставило „силан утисак на раднике и запрепастило буржоазију”. Демонстрација је била завршена тек увече „бриљантним говором”. При расанку радници су се заветовали да ће се још више заложити да оснаже своју партију и своје синдикалне организације, како би мајска демонстрација идуће године била „још сјајнија и да нам све акције буду још јаче”.⁴⁰

Постоје подаци да је између VIII и IX партијског конгреса, према извештају Главне партијске управе, на IX конгресу странке лесковачка партијска организација одржала 43 збора са 5.800, 5 предавања са 800, 36 конференција са 1.600 посетилаца.

У Врању на 4 збора била је 1.300 посетилаца, а на 8 конференција било је присутно 350 посетилаца а на 300 забава 1.600 посетилаца.

Констатовано је да је број посетилаца у Лесковцу био за 1.153 већи него у Београду, где их је било само 4.647. У Лесковцу су такође биле одржане 4 конференције више него у Београду, а и број посетилаца на конференцијама је био већи за 5.297 него у Београду, где их је било свега 1.283. И број посетилаца у Лесковцу је био највећи у Србији.⁴¹

Партијска организација је 24. IV 1911. на главној пијаци одржала један од најпознатијих радничких зборована у предратном Лесковцу. За председника збора је изабран Владимир Дискић, обућар и касније социјалистички одборник у лесковачкој општини, а главни говорник је био Лука Павићевић, лакирерски радник из Београда. Павићевић је говорио о извозу наших сировина и констатовао да се владе труде „да добију што повољније услове за извоз хране и стоке, без обзира да ли се извоз врши у корист или на штету народне привреде и народне исхране”. Он износи драгоцене податке на тему: „Привредно исцрпљење Србије и економско пропадање народа” па, поред осталог, наводи цифарне податке о ценама и радничким надницама. Павићевић каже да капиталистичка класа извози храну ван земље, а народ у Србији гладује. Павићевић наводи статистичке податке о опадању производ-

39. Исто, 485, 382—383.

40. Исто, 517, 401.

41. Исто, 539, 435. Упор. *Историјски архив КПЈ, том III, стр. 174 и Споменца педесетогодишњице радничког покрета Лесковца, 121.*

ње стоке и све мање потрошње меса у Србији. Он каже да се народ у Србији храни сувом пројом уз паприку и со. Пошто су оптерећени великим порезима, радни људи највећи део производа продају. Сами остају без хране па се у знатној мери јавља туберкулоза. Павићевић је такође говорио о домаћинској политици свију буржоаских партија и тадашње владе. Позвао је том приликом све раднике да не дозволе да буду обмањивани од непријатеља, да не гласају за њих, већ да сви приђу својој „социјалистичкој партији, партији која је и код нас и у целој свету доказала да је једино она-социјална демократија, истински представник и заступник интереса радничке класе”. Требало је да читањем здраве социјалистичке штампе увиде „где је зло и како се против њега може борити и до ослобођења целокупног човечанства доћи”. Збору је присуствовало око 1.500 слушалаца, који су стајали скоро два сата на киши „која је лила као из кабла”. „Иако су сви окисли до голе коже нико збор није напустио”.⁴²

Два дана касније, 26. IV 1911. партијска организација у Лесковцу је одржала нови социјалистички збор, на коме је говорено о споровођењу Закона о радњама и нападу стајаће војске на мајске демонстранте у Крагујевцу. На збору је прво Лука Павићевић објаснио радницима користи од Закона о радњама и позвао их да до његовог ступања на снагу што упорније раде на проширењу и класном јачању својих организација да се на тај начин припреми за све борбе до којих ће доћи при увођењу Закона о радњама између рада и капитала. Он подвлачи да су 5 година водили енергичну борбу на свим фронтима да се тај Закон донесе, па ће морати да се боре за његово спровођење.⁴³ Затим је говорио Јово Дискић, који је истакао да је раднике у Крагујевцу напала војска, а не они војску, како је то желела да прикаже сва буржоаска штампа. Дискић је уложио оштар протест против министра војног рока који је отпуштањем 162 организована радника из Крагујевачке фабрике изложио 162 радничке породице гладовању и беди. Он је позвао сво лесковачко радништво и остале поштене људе Лесковаца да крагујевачким радницима пружи своју пуну моралну, а у случају потребе и материјалну помоћ.⁴⁴ На Збору је донета резолуција у којој се каже: „Лесковачко радништво као и свесно грађанство, сакупљено на позив месне организације Српске Социјалдемократске партије и Синдикалног већа, на своме многољудном збору одржаном 25. априла у Лесковцу, после свестраног обавештавања о сукобу војске са радницима у Крагујевцу, на дан Првог маја (18. априла) ове године, констатује: 1. „да су радници у своме сукобу невини, јер су они нападнути од једног несмотреног и разузданог официра; 2. да је министар војни отпуштањем 162 за овај сукоб невина, организо-

42. Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 529, 413—415.

43. Исто, 530, 415—416.

44. Исто, 416—417.

вана радника из фабрике, оставио 162 радничке породице без хлеба и изложио их ужасним последицама беспослице и глади; 3. да је овај поступак атак државне власти на народ, и као такав неморалан и вандалски и 4. да је писање буржоаских листова, на име: *Правде, Штампе, Вечерњих новости, Трибуне, Новог времена, Наоружаног народа*, а под вођством најнеморалнијег *Малог журнала*, очевидно провоцирање нових сукоба и ординарно клеветашање социјалне демократије. И зато збор одлучује: 1. осуђује понашање артиљеријског официра Карацића према крагујевачким демонстрантима; 2. одлучно протестује против провоцирања поменутих листова и жигосе их као акт непријатеља радничке класе; 3. најодлучније протестује против драконске казне, којом је министар војни казнио невине 162 радничке породице на гладну смрт; 4. протестује против реакционарне политике радикалске владе и скупштине, која на штету народних слобода народних интереса фаворизира милитаризам и 5. изјављује пуну солидарност са корацима социјалне демократије, Главног радничког савеза и Радничке коморе које су за заштиту интереса и живота отпуштених радника предузеле, и пуну готовост да крагујевачке очеличене борце морално у овој борби помогне.⁴⁵

Поводом непримењивања и гажења Закона о радњама на позив партијске организације и Синдикалног већа у Лесковцу је одржан збор, а после њега манифестација радника.⁴⁶ Збору је присуствовало око 400 радника. После реферата К. Стефановић и М. Станојевића збор је усвојио резолуцију у којој се најоштрије осуђује владино гажење Закона о радњама. Збор је трајао два сата, од 9 до 11 сати пре подне. После завршетка збора његови учесници су кренули према Фабрици штофа и кудеље. Прва фабрика није радила, а друга је прекинула рад, а учесници манифестације су узвикивали: „Доле са празничним радом, Живео Закон о радњама” итд. Када се колона манифестаната удаљила од фабрике у њој су радници наставили рад. Колона манифестаната је прошла споредним улицама и главном чаршијом, а око 12 сати је завршена. Манифестација је оставила снажан утисак на целокупно грађанство, јер је било очито да су манифестанти били узбуђени гажењем Закона о радњама и с огорчењем манифестовали своје незадовољство. У манифестациј је учествовало око 500 лица, јер су им се успут придружили нови радници који на збор нису успели на време да дођу.⁴⁷

45. Исто, 416—417.

46. И поред настојања да установимо тачан датум одржавања збора, нисмо успели. Вест о њему су објавиле „Радничке новине” број 199 од 7. IX 1911. Међутим, несумњиво је да ту није реч о збору који је најављен у „Радничким новинама” број 190 од 27. VIII 1911. јер се ту у најави збора каже да ће на њему говорити Димитрије Туцовић. Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 566, 449.

47. Исто.

На Ђурђев дан (6. маја) 1911. на пијаци је одржан социјалистички збор. Захваљујући томе што је био празник и пијачним и другим животним намирницама, а мајстори своје дућане” дан „збор је заиста био величанствен и за буржоазију поражавајући. Поред радника, „сељаци су остављали своје вреће са брашом и прилазили збору да чују говорника. Иако је општинска власт послала своје људе да растура збор, па чак и наредила једном циркусији да проведе поред збора двогрбу камилу и дува у трубу, он није растурен. И поред свих препрека „збору је присуствовало преко 1.000 слушалаца”, а после њега цео град је говорио о „нашем збору и социјалној демократији”⁴⁸ Дописник „Радничких новина” у Врању јавља да синдикалне организације у том граду стоје „које како” а „партијска врло рђаво”. Он је на једној конференцији говорио о важности „организовања у социјалистичку организацију и читања социјалистичке штампе”.⁴⁹

* * *

*

Окружна социјалистичка конференција за округ врањски одражана је у Лесковцу 13. II 1912. Њен задатак је био — истицање кандидатске листе за скупштинске изборе за округ врањски. На седници од 15. II 1912. Главна партијска управа је усвојила кандидатску листу, коју су јој предложили другови из врањског округа, на којој је било 11 посланичких кандидата.⁵⁰ Увиђајући важност тог изборног момента, социјалисти лесковца су одржали неколико конференција, на којима се говорило о важности предстојећих посланичких избора, начину агитације и самом кандидовању. Једна таква конференција је одржана у Лесковцу 12. II 1912, која је била одлично посећена. На њој је Коста Стевановић, столарски радник, говорио о начину агитације. Он је јасно изложио зашто је радничка класа посебно заинтересована да се заложу у изборној борби више но до тада. Стевановић је посебно подвукао да буржоазија настоји да у Закону о радњама погорша и укине одредбе којима се предвиђа заштита радничке класе. Он је изложио страх радничке класе од доношења новог Закона о штампи и новог војног закона, осудио дотадашњу политику буржоаских партија и позвао све присутне да се заложу у изборној борби како би из ње изашли као победници. Стевановић је истакао да у Лесковцу пролетеријат и сиромашан свет представља већину па је и природно да има радничког, социјалдемократског посланика.⁵¹ Он је јасно изнео начин појединачне личне агитације коју је

48. Исто, 532, 420—421.

49. Исто, 532, 420. Вид. и Миодраг Митровић, н.д., 91. Треба навести да Митровић тврди да су врањски радници упутили више поздрава београдским демонстрантима, „изражавајући на тај начин своју солидарност и приврженост њиховим акцијама за општу ствар свих радника”. Исто, 88.

50 Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 613, 479—480.

51. Исто, 614, 481.

дужан био да спроводи сваки социјалдемократ као и „начин организоване агитације преко нарочитих одбора”. После њега гледиште месне партијске управе о томе ко треба да буде социјалистички кандидат мора да буде лице које ће социјалистичку акцију што успештније развијати и спроводити. Требало је да социјалдемократи гласају за Партију а не за личност.⁵²

Збору који је организовала месна социјалистичка организација у Лесковцу, одржаном у недељу 26. II 1912, присуствовало преко 1.000 учесника.⁵³ Конференцију која је одржана 2. III 1912, у петак увече, у Лесковцу, поред чланова Партије и синдиката посетили су и други организовани радници и многи људи разних узраста. У свом говору Драгиша Лапчевић је рекао да се капитализам незадрживо развија и да се, упоредо с тим, све шире масе пролетаризују. По Лапчевићу, радничка се класа могла спасити и ослободити „само путем организације и класне борбе под заставом социјалне демократије”.⁵⁴

У изборној компани одржани су многи зборови по градовима и селима. „Са свих страна, па и из најудаљенијих крајева, сељаци свакога дана долазе у стан наших организација у Лесковцу, Власотинцу и Врању, позивајући наше другове да у њиховим крајевима одржавају зборове. Али се све то не може постићи услед краткоће времена. За сада су наши тамошњи другови ангажовани да бар у појединим главнијим центрима одржае зборове”.⁵⁵ Познато је да су једнога дана, у недељу 11. III 1912. одржани следећи зборови: у Богојевцу, уз присуство око 150 сељака, краћи састанак са 20—30 људи при повратку из Богојевца у селу Навалим, збор у Манојловцу, уз присуство око стотину сељака, у Мрштану (присутно око 250—300 људи), у Бошњацима (присутно око 150 до 200 сељака), у Вучју (око 300 сељака), у Стројковцу, у В. Трњану (око 80 сељака), Брестовцу (око 150 сељака) и Печењевцу (око 200—300 сељака).⁵⁶

„Радничке новине” у броју 62 од 14. III 1912. објавиле су да ће се агитациони зборови у врањском округу одржати следећим редом: 17. марта пре подне у Лесковцу, за срез лесковачки, 23. мартачки, 18. марта пре подне у Лесковцу, за срез лесковачки, 23. марта пре подне у Сурдулици, за срез масурички, 26. марта у Црној Трави (срез масурички) за општину црнотравску, 27. марта у Власотинцу за општину власотиначку и 30. марта у Лебану за срез јабланички. Предвиђено је да на тим зборовима говоре

52. Исто.

53. Исто, 618, стр. 484. Овај збор био је најављен у „Радничким новинама” бр. 44 од 22. II 1912. Вид. Исто, 615, 482.

54. Исто, 620, 484—486. О зборовима у Лесковцу видети и Исто, 615, 482 и док. 618, стр. 484.

55. Исто, 624, 487.

56. Исто, стр. 487—489.

социјалистички кандидати у врањском округу. Скретала се пажња свим социјалдемократима да „развијају најпунију агитацију те да ови зборови буду што многобројније посећени”.⁵⁷

Велики срески збор у Лесковцу, како је планирано, одржан је 18. III 1912. Присуствовало је око 3.000 слушалаца, иако су општинске власти на разне начине покушали да спрече долазак житеља на збор. Тако је председник општине турековачке претио да ће казнити свакога оног ко буде збору присуствовао. Он је чак растеривао окупљене људе који су са црвеном заставом кренули на збор. Доста председника општина, у циљу спречавања одласка људи на збор, издали су наредбе да сви војни обвезници 18. марта дођу у општинску судницу и поднесу војне књижице. Због тога збор није могао да се отвори пре подне, већ у пола два по подне. На збору је, поред осталих, говорио и Лука Павићевић. Он је у свом двосатном говору описао политичко стање у земљи, рад претходног скупштинског сазива и шта има нова скупштина да ради.⁵⁸

Празник рада у Лесковцу 1. V — 18. IV 1912. прослављен уз пуну обуставу рада занатских радика. Међутим, фабрички радници су и тада остали на радним местима. На прослави је учествовало 560 радника и око 100 деце. Учесници манифестације су пре и после подне прошли дуж неколико важних улица. Том приликом су одржана 4 јавна збора.⁵⁹

Табеларни приказ броја продатих примерака социјалистичке штампе и литаратуре у Лесковцу

Година	„Радничке новине”	Часопис „Борба”	Остали социј. листови	продато књига	Продато радничких календара
1911.	170	9	100	80	200
1912.	170	8	100	60	200
1913.	80	9	50	25	100 ⁶⁰

57. Исто, 625, стр. 490. Немамо података да ли су планирани зборови одржани, сем за збор у Лесковцу.

58. Исто, 633, 496—497. Према писању дописника „Радничких новина” у броју 70 од 25. III 1912. год. „После збора један већи део присутних другова сељака кренуо се кроз варош да манифестује на видан начин своје одушевљење. Напред је ишло 7 црвених застава а за њима маса сељака који су нашим омиљеним узвицима: „Живели социјали!” „Доле са глобацијама!” итд. давали знака своме одушевљењу”. Исто, 633, 496—497.

59. Исто, 642, 503. Упор. Споменица педесетогодишњице радничког покрета Лесковца, 123.

С Димитријевић закључује да се из табеле види да је Лесковац, по броју продатих примерака социјалистичких листова током све три године долазио иза Крагујевца, Шапца, а у појединим годинама и иза Ваљева, Зајечара, Ужица, Чачка, па чак и Горњег Милановца. До тога је дошло због великог броја неписмених како међу партијским члановима, тако и осталим најамним радницима. Из табеле се јасно види да су се теоријски часопис „Борба” и социјалистичке књиге слабо продавале у Лесковцу, док је Раднички календар био знатно траженији. Редовно и обилно растурање социјалистичке штампе и радничких календара, по Димитријевићу, везано је за личност Драгог Цветковића, једног од најагилнијих продаваца радничке штампе у Србији, који је, продајући социјалистичку штампу и литературу, обилазио цео град.⁶¹

Месна партијска организација у Лесковцу је 10. XII 1913. увече одржала збор у једној кафани. Присутствовало је 500 — 600 лица, а претпоставља се да би их било и до 1.000 да је било више места. У вези са овим збором дописник „Радничких новина” у броју 271 од 18. XII 1913. констатује: „Лесковац је и овом приликом показао своју заинтересованост за социјалистичку партију, посећујући многољудно наш збор и надати се да ће лесковачки грађани прићи нашој партији и постати њени борци. Нарочито лесковачки грађани треба своје право да покажу при наступајућим општинским изборима и да гласају за партију социјалне демократије ојачају исту а у исто време, самим тим, изврше један силан протест противу буржоаских партија и владајућег режима”.⁶²

Одржавање збора у Лесковцу 8. I 1914. сматра се крупним догађајем. Збор је одржан у највећем локалу, који, ипак, није могао да прими све заинтересоване. На збору је говорио изасланик ГРУ Живко Топаловић. Он је изложио непошtedној критици радикалски режим, затим читаву буржоаску опозицију коју је оценио као „тајни орган власти”. Топаловић сматра да радикалски режим може бити срушен једино енергичним радом опозиције социјалне демократије. Требало је да добије могућност да у „одлучујућу вољу претвори сав свој јавни утицај на масе”. Присталице социјалне демократије требало је да изиђу на

60. Споменица педесетогодишњице радничког покрета Лесковца, 150. Исто. Постоје подаци да је у Лесковцу пре рата било 200 чланова, а децембра 1913 — 120. Продавало се пре рата „Радничких новина” 160 — тад 280, „Борбе” — 15, децембра 1913 — 20, „Учитељске борбе”, пре и после рата 10, Радничких календара пре рата 200, а децембра 1913. год. — 400. Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н. д., 547.

61. Споменица педесетогодишњице радничког покрета Лесковца, 150.

62. Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н. д., 706, 546. „Радничке новине” у броју 272 од 19. XII 1913. су најавиле да ће се по решењу Главне партијске управе одржати велики агитациони зборови у неколико места у унутрашњости. За 7. I 1914. предвиђено је да Живко Топаловић говори у Нишу, а сутрадан 8. јануара у Лесковцу. Исто, 708, 546—547.

биралиште. Извором снаге социјалне демократије и јединим средством да народне масе, избори који положај сматра се опште право гласа. Социјална демократија је с том паролом изашла на изборе. После Топаловићевог реферата који је био прекидан више пута бурним одобравањем, секретар партијске организације је позвао присутне да се свесрдно заложу у агитацији на општинским изборима „и учине да Лесковац, чија је већина социјалистичка, добије и социјалистичку управу”.⁶³

Масовна првомајска обустава рада у фабрикама (према неким подацима учествовало је 1.000 лица, од којих 150 жена)⁶⁴ и врло масовно учешће индустријских радника у поворци и њихова борбеност заплашила је власнике индустријских предузећа. Показало се да синдикална организација фабричких радника јача, да су радници одлучили да се не мире са суровим условима експлоатације. Али су се индустријалци договорили да поведу борбу против радничке организације, да отпусте са посла све учеснике манифестације, да их глађу приморају на покорност, и приме на посао само оне који се покају. Намеравали да се тако отарасе најсвеснијих организованих радника, да сломају организацију и онемогуће даље учлањивање индустријских радника у синдикални савез и за дуже време спрече сваки организовани отпор радништва. Радницима кад су сутрадан после прославе празника рада дошли на посао саопштено им је да су отпуштени. Фабриканти су рекли радницима: „Ви сте се јуче шетали данас ћемо ми”. Дописник „Радничких новина” у броју 94 од 23. IV 1914. констатује: „Лесковачки фабриканти су добили организоване раднике и осетили у предузећу дух организације. То они не трпе. Затим је дошла мајска прослава, у којој су учествовале све фабрике. Раднице су се отимале да носе црвену заставу на челу мајскога похода и њихово смело држање целог тога дана, које је изненађивало и другове у Лесковцу, израз је очајања стања у коме се налазе и свитања свести о потреби, о

63. Исто, 713, 551—552. Интересантно је да су „Радничке новине” у броју 2 од 2. I 1914. објавиле да партијска организација у Лесковцу приређује у просторијама хотела „Круна” велику забаву са игранком 5. I 1914. Радници Лесковца су позвани да изврше пуну агитацију за ту забаву. Исто, 715, 554. Три месеца касније „Радничке новине” у броју 81 од 6. IV 1914. најавиле су да је партијска организација планирала да на други дан Ускрса одржи забаву у кафани Круна. Цена улазнице за самце је била 1 динар а за породичне 0,60 дин. Чланови партијске организације у Лесковцу су позвани да забаву посете у што већем броју. Исто, 739, 566. Нешто касније „Радничке новине” у броју 87 од 14. IV 1914. под насловом: „Пример за углед” веома су се похвално изразиле о ревизору Драгољубу Цветковићу, који је ускршњи њихов број продао у 800 примерака, а такође растурио и 200 примерака крагујевачког „Радника”. Поред тога, он је из социјалистичке књижаре набављао веће количине књига и растурио их у великом броју. Исто, 744, 567.

64. Исто, 757, 576.

По појединим предузећима број избачених радника је износио:

	Број избачених радника	од тога организ.
1. Штофара Илић, Теокаревић и Петровић	500	200
2. Платнара С. Илића	200	60
3. Фабрика кудеље Илић и комп.	60	4
4. Фабрика гајтана Дунџеровић	50	10
5. Фабрика столицарска Илић	30	22
6. Фабрика металска Кукар	10	—
	850	296 ⁶⁶

неопходности борбе”.⁶⁵ Било је отпуштено 850 индустријских радника, од којих је 296 било у организацији.

Међутим, планови лесковачких индустријалаца су претрпели неуспех, јер радници нису молили да их послодавци поново приме на посао, већ су прихватили борбу и ступили у штрајк. Одлука о томе штрајку који је био један од највећих радничких окршаја предратне Србије донета је на великом збору отпуштених радника, одржаном 21. IV 1914. На њему су говорили: Димитрије Туцовић, Таса Миљковић и Милош Тимотић. На збору су учествовале старице од 50, 60 и више година, које су после неколико десетина година рада доживеле да буду избачене са посла и нејака деца од 10, 12 и 14 година, на чијем лицу су се видели трагови тешког физичког рада, као и зрели људи и младићи. „Реферати другова референата су наилазили на пуно разумевање и одобравање и уливали су и пријатељу и непријатељу уверење: да је настало буђење радништва и да га са пута организоване борбе и социјализма не може нико више одвратити.”⁶⁷

Збор је једногласно усвојио резолуцију коју је предложио Таса Миљковић, у којој се каже: „Кад смо се и ми, најмање заштићени радници почели да будимо и тражимо признање организације за побољшање нашег тешког економског стања и услова и кад смо то буђење открили учешћем на прослави 1. маја, наши фабриканти пружили су нам борбу. Не признају нас на рад са жељом да нас глађу приморају да се на рад вратимо понижени и као противници свете радничке борбе, чија је заштитница социјална демократија”. Избачени радници и раднице су

65. Исто, 750, 571.

66. Исто. Само у Грделици учесници првомајске прославе нису били избачени. До тога је дошло вероватно стога што су се тадашњи власници бојали да пауперизовани сељаци који су радили у фабрики не нађу зараде на другом месту. Исто. Вид. и Споменаца педесетогодишњице радничког покрета Лесковца, 160.

67. Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 751, 571.

изјавили да су у прослави 1. маја учествовали добровољно, јер је то празник рада пролетаријата целог света.⁶⁸ Они су донели резолуцију у којој јавно осуђују фабриканте „као нехумане” који им „забрањују економске и политичке организације” и стављају их ван закона, иако радницима „Устав и Закон о радњама ова права дају”. У исто време они су изјављивали да борбу примају и да ће је водити са пуно солидарности тражећи само да се поштује Закон о радњама. Веровали су да је организација фабричких радника и радница њихова моћна морална и материјална заштитница и зато пристају да се и даље боре кроз организацију. Апеловали су на државне власти да интервенишу у корист 800 отпуштених радника и радница, а од министра правде су тражили да те „концесиониране милионере утера у границе закона. Од јавног мњења су захтевали „правилан суд и да се не заведе за богатством фабриканата, које је само њихово, већ да се опомене, да су фабриканти седели код својих кућа и текли милионе, док смо ми радници у ратовима гинули и те милионаре и њихове милионе бранили”.⁶⁹

Поводом тих догађаја у Лесковцу је 23. V 1914. у Народном дому одржан велики протестни збор. После говора референата збор је констатовао: да је одбрамбени и радницима наметнути штрајк од стране фабриканата у трајању од 35 дана вођен „легално и у границама свих обзира”. Истиче се да су штрајк иницирали фабриканти „у почетку ради застрашивања и гоњења радника и њихове организације, а да је после првог достојанственог отпора избачених радника, радника и деце компанија фабриканата изменила своју непријатељску тактику”. Фабриканти су после првог неуспеха затражили помоћ полиције, чији су се органи од почетка штрајка служили „многобројним ситнијим ексесима и нападима противу штрајкача”. У време кад је штрајк ушао у одлучујућу фазу (последњих 15 дана) „полици-

68. Исто, док. 758, 576—577 и Споменица, 161.

69. Исто. Током маја 1914. одржан је у Лесковцу збор радника на коме је говорила другарица Ђурић и Павле Стојковић, Исто, 770. стр. 592. „Радничке новине” у броју 120 од 23. V 1914. су упутиле позив на велики протестни збор који ће се одржати те вечери у 6 сати, на коме је требало одлучно устати против увођења арнаутских штрајкбрехера у фабрике. Исто, 781, 600—601. У Лесковцу је 18. V 1914. у недељу, одржана окружна конференција социјалдемократа за округ врањски. На њој су били заступљени срезови: лесковачки, власотиначки, јабланички, масурички и пчињски, а преко делегата из партијских организација општине: турековачка, бојничка, губеревачка, мачкатишка, оранска, консанчићска, лебанска, доњо-коњувска, власотиначка, црноотравска, винерочка и градови Врање и Лесковац. Био је 31 сеоски и 12 градских делегата. На конференцији Павићевић је изнео политичку ситуацију у земљи и истакао потребу пуне делатности ССДП, не само у граду већ и селима. Таса Миљковић је тада говорио о економском стању радног народа у округу, које је до крајности било тешко. Он је такође причао о парламенту и његовом класном обележју. На крају је одлучено да се после расписивања нових избора сазове нова конференција за састављање кандидатске листе. Исто, 784, 604—605.

ја се безочно ставила у службу фабриканата". Она је у Лесковцу толерисала „доведене наоружане комите, који провоцирају штрајкаче оружјем". Представници полиције, а пре свега средски и окружни начелници су се у потпуности ставили у службу фабриканата. Они су извршили обману штрајкача на тај начин што су привидно водили преговоре с њима и у присуству фабрикантских делегата и у споразуму с њима формулисали коначни уговор о повратку радника у фабрику, а с друге стране су помоћу полиције „организовали и у фабрику увели транспорт штрајкбрехера". Збор је у томе видео подлу намеру окружног начелника да раднике доведу у ситуацију како би полиција интервенисала оружјем.⁷⁰ Полиција је последњих дана атакирала и на „мирне штрајкачке страже, не штедећи ни слабе жене, ни нејаку децу". Констатовано је да се последњих дана спремају нови транспорти штрајкбрехера, којима је средиште у Врању. Чинили су их сељаци које су обмањивали добрим надницама у фабрикама. Штрајкбрехери су врбовани и међу Арнаутима. Осуђена је улога и Министарства унутрашњих послова, које је било на страни полиције и њено деловање није сузбило „у границе коректности и закона", а Министарство народне привреде је оптужено да је „невршењем своје дужности главни кривац за све ове догађаје и за целу кризу". Збор је истакао следеће захтеве: да Министарство унутрашњих дела уклони и уразуми органе лесковачке полиције као и комите, да Министарство народне привреде хитно и најсавесније испита у фабрикама положај доведених Арнаута који су незадовољни својим стањем „јер су преварени и домамљени, а да ништа нису знали о штрајку" који је био у току и да исто Министарство принуди и примора силом закона лесковачке фабриканте „на поштовање једног позитивног закона". Збор је такође ставио на знање одговорним факторима да ће се, ако се њихов протест не прими, „за елементарно право организовања и борбе лесковачких радника заложити као за општи пролетерски интерес свим средствима којима располаже", а лесковачки борци су позвани „да храбро истрају на позицијама класне борбе", којој они пружају пуну и свесрдну своју солидарност.⁷¹

На великом броју одржаних зборова и конференција прављало се пре свега, о потреби борбе радничке класе за политичке слободе, борбе за политичку власт и остварење политичких права, што је основни предуслов за дефинитивно ослобођење рада и остварење њене историјске мисије — изградње социјалистичког друштва. Радничка класа је увидела да у условима

70. Исто, 787, 606—607. Споменица, 170.

71. Исто, стр. 607—608 и Споменица, 170—171. „Радничке новине" у броју 156 од 5. VII 1914. објавиле су да је током јула предвиђено више зборова у округу врањском, али нам није познато да ли су одржани. Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 823, 664—665.

капитализма, без одређених политичких права, није могуће водити ни борбу за побољшање економског положаја. Карл Маркс у „Општем статуту Међународног радничког удружења” је истицао да је: „Организовање пролетеријата у политичку партију потребно ради тога да би се обезбедила победа социјалне револуције и њен крајњи циљ — уништење класе”.

Као основни захтеви за политичке слободе сматрају се захтеви за опште, једнако, непосредно и тајно право гласа, слобода збора и договора, слобода штампе, право на културу. Познато је да је радничка класа истакла захтев за три осмице: 888 (8 сати рада, 8 одмора и 8 часова културно-политичког уздизања). Последњи захтев је истакнут јер само образовани радник може свесно да се избори за своја права. То су били и основни захтеви радника на приказаним зборовима и конференцијама.

*
*
*

Из свега изнетог је јасно да су зборови, конференције, скупштине и други скупови грађана били бројни у разматраном периоду у врањском и лесковачком крају. На њима се расправљало о свим горућим питањима радника како економским тако и политичким. Од посебног су значаја они који су одржани у вези с тешким положајем произвођача дувана, које је држава ниским откупним ценама плачкала. Значајни су и они који су пружили подршку руководством Партије и Синдиката у циљу подршке Закона о радњама и измене одељка о осигурању радника, које је требало да буде потпуније, а када је Закон усвојен у циљу његовог правилног спровођења. На скуповима радника говорило се и о потреби увођења општег права гласа и пројекту закона о штампи. У време скупштинских и општинских збора у Врање и Лесковац су долазили и представници партијских и синдикалних организација, на којима су говорили о значају избора за социјалдемократе, за све раднике, и за осталу сиротињу овог краја. Није редак случај да су на зборовима говорили Д. Туцовић, Лука Павићевић, Драгиша Лапчевић и други. Колико су бројни састанци у Лесковцу може се видети по томе што је између VIII и IX партијског конгреса одржано 43 збора са 5.800 посетилаца и 36 конференција са 6.580 посетилаца, што је знатно више но у самом Београду. До тога је дошло искључиво због тога што је организација ССДП била јака, а положај радника врло тежак. Свесни снаге пролетеријата лесковачки фабриканти су покушали да раднике одвоје од њихове организације па су изабацили са посла преко 800 радника због њиховог учешћа у мајској манифестацији при прослави Међународног празника рада 1914. У томе нису имали усећа, јер су се радници још чвршће веали за организацију. И власти су на разне начине ометале одржавање радничких збора, мада су и по важећим законима о зборовима и удружењима на њих имали право. Каракте-

ристочно је да је писменост радника у овом крају била ниска, али су писмени били активни у читању радничке штампе и литературе, а посебно „Радничких новина” и „Радничког календара. Одржаване су честе забаве на којима је, поред игранки даван и културно-уметнички програм.

Сергије Димитријевић у цитираном делу сматра да су поражавајући подаци о броју неписмених партијаца и да нигде у Србији њихов апсолутни и релативни износ није био тако велики као у Лесковцу. Током 1913. број неписмених партијаца у Лесковцу био је већи него у читавој Србији. Он подвлачи да је велика штета што не постоје подаци о Нишу и Врању, за које претпоставља да су прилике биле сличне. На основу тих података се може видети да је културни ниво лесковачких најамних радника био веома низак. Међутим, исти аутор такође тврди, иако је неписменост лесковачких партијаца била велика, они су остали верни странци „кроз читав тај трогодишњи период”. Он констатује: „Пораст лесковачког чланства настајао је готово искључиво придобијањем нових писмених чланова, чиме се и мењао релативни удео неписмених у оквиру месне партијске организације”.⁷²

РАБОЧИЕ СОБРАНИЯ В ЛЕСКОВАЦКОМ И ВРАНЬСКОМ КРАЯХ И ИХ РАБОТА НАД КУЛТУРНО-ПОЛИТИЧЕСКИМ ПОДЪЕМОМ
С 1903 — 1914 ГОД.

РЕЗЮМЕ

Эта работа написана на основе опубликованного материала и литературы, в которой идёт речь о рассматриваемой проблеме. В лесковском и враньском краях в рассматриваемом периоде проводились многие собрания на которых обсуждались разнообразные вопросы и стремилось к их политическому и культурному подъёму. В работе хронологически следим за рабочими собраниями и первомайскими празднествами. Многочисленные собрания проводились в связи с тяжёлым положением производителей табака. Государство грабило их низкими выкупленными ценами. Особое значение имели те собрания на которых оказывалась поддержка руководства Партии и Профсоюза в связи с Законом о магазинах и изменении отдела о полном страховании рабочих. После принятия Закона на собраниях шла речь о его проведении. На собраниях шла речь и о необходимости введения общего, одинакового, тайного и непосредственного права голоса и о проекте Закона о печати. Часто на собраниях выступали с речью Д. Туцовић, Д. Лапчевич и др. В течение скупщинских и общинных выборов подчёркивалось значение выборов социалдемократов для всех рабочих и другую бедноту. На собраниях было больше посетителей, чем в самом Белграде. Значительно и то, что лесковские фабриканты попытались отделить рабочих от их организации и сняли с работы свыше восьмисот рабочих из-за участия в майской манифестации при праздновании международного праздника труда в 1914. году. Социалдемократы заступались за осуществление лозунга „три восьмёрки”: 8 часов работы, 8 часов отдыха и 8 часов культурно-политического подъёма.

Милица Бодрожич

⁷² Споменница педесетогодишњице радничког покрета Лесковца, 149.

МИОДРАГ МИТРОВИЋ

КПЈ НА ОПШТИНСКИМ ИЗБОРИМА У ВРАЊУ 1920. ГОДИНЕ

Активност месне организације ССДС на ширењу социјалистичке мисли и покретање радничке класе у борбу против експлоататора — ситних фабриканата, трговаца и зеленаша у Врању прекинуо је балкански а потом први светски рат. Но, светски догађаји, а на првом месту социјалистичка револуција у Русији, а потом у Мађарској, знатно су убрзали процес буђења радничке класе и заталасали широке сиромашне масе града и села у борби за прогресивне друштвено-економске односе.

У томе леже узроци брзог обнављања месне организације ССДС у Врању, марта 1919. године¹ након окончања првог светског рата. Одјек октобарске револуције, који је у капиталистичкој Србији захватио не само раднике и сиромашне сељаке, већ и војску, утицао је на обнављање организације ССДС у Врању, која је само за неколико месеци бројала 94 члана.² Искусне социјалдемократе из предратног периода, одмах су се после обнављања организације латили посла обнављања синдикалних организација и вођења борбе радника против капиталиста за економско побољшање услова живота, који су били далеко тежи но у предратном периоду.

У послератном периоду цене прехранбених артикала у Врању порасле су од 5 до 39 пута у односу на предратни период, док су истовремено наднице радника порасле за само 2 до 4 пута, те тако изазвале велики пад вредности реалне наднице. Ако се томе дода и појава знатног броја шпекуланата и шићарција, разумљиво је зашто је жито у Врању било три пута скупље но у Београду.³

1. Др Јосиф Трајковић, *Одјаци октобарске револуције у јужној Србији, Вањски гласник III*, стр. 292, Врање 1967. год.

2. М. Митровић, *Раднички покрет у Врању првих деценија XX век^а*, *Вањски гласник I* стр. 103, Врање 1965. год.

3. *Ibid* стр. 101; *Радничке новине* бр. 192. од 1919. год.

У таквим условима живота радника примарни задатак који се поставио пред месну организацију био је организовање радника у синдикалне организације а потом економска борба са послодавцима. До средине 1919. године обновљење синдикалне организације (кожарских, металских, шивачких, дрводељских и монополских радника) обухватају 278 радника, међу којима су најбројнији радници Државног монопола дувана.⁴ Стога је разумљиво што ће радници Монопола већ августа месеца 1919. године ступити у штрајк са осталим радницима државних монопола Србије и са прекидима водити једанаестомесечну борбу, до јула 1920. године, када ће управа Монопола, непосредно пред већ расписаним општинским изборима прихватити повећање надница радника.⁵

За радницима Монопола у штрајк су ступили железнички радници. Средином априла 1920. године они се укључују у генерални штрајк железничких радника Југославије, када је услед учешћа у штрајку 50.000 радника, био потпуно парализан саобраћај у земљи. Тек драстичним мерама милитаризације железнице буржоаска власт је успела да угуши штрајк.⁶

Јуна 1920. године, у периоду предизборне кампање, кожарско-прерађивачки радници Врања воде тарифни покрет за побољшање услова живота. И поред тога што су резултати покрета, који је окончан средином августа, односно непосредно пред изборе, непознати, може се претпоставити да је покрет успешно завршен.⁷

У овом периоду Месна партијска организација, осим синдикалне борбе преко штрајкова и тарифних покрета, води и значајну политичку борбу са буржоаском влашћу. Поред политичке борбе на општинским и посланичким изборима, која заузима најзначајније место у послератном периоду борбе СРПЈ (к), касније КПЈ, свакако је борба југословенског пролетаријата против одлуке владе Краљевине СХС да се у Мађарску ради угушења револуције пошаље војска. У тој борби месна партијска организација Врања, спроводећи директиве централних партијских органа, организовала је протесни збор „који је превазишао, како својим бројем учесника, тако и револуционарним расположењем, све досадашње зборове.” Врањски пролетаријат, прихватајући резолуцију, којом се осуђује слање југословенских војника за угушивање револуције у Мађарској, не само да је изразио своју солидарност са мађарским револуционарима него је и конкретно дао

4. М. Митровић, *Раднички покрет у Врању у периоду од 1919—1929*. Врањски гласник V, стр. 68, Врање 1969. год.

5. Ibid стр. 69—71; Радмила Ракић, *Раднички покрет Ниша до објављивања Закона о заштити државе*, Ниш, 1960. стр. 82—84.

6. Група аутора, *Преглед историје СКЈ, ИРП*, Бгд. 1963. стр. 55.

7. Радничке новине 181 и 184./1920. год.

свој допринос спречавању монархистичке владе Краљевине СХС да југословенски пролетаријат употребе за борбу против мађарских пролетера.⁸

Најзначајније место политичке борбе југословенског пролетаријата против буржоазије за нове друштвено-економске односе 1920. године свакако заузимају општински избори, када је са великим одушевљењем наступао у изборну борбу за преузимање власти.

Након објављивања „руководних начела у општинским изборима”, од 4. јануара, врањска Месна партијска организација започела је припреме за учешће у предстојећим изборима. У том периоду, почетком године, налазимо податке да је партијска организација интервенисала представком код општинске радикалске управе због намерних грешака при изради бирачких спискова, којима се наноси штета комунистичкој организацији. Наиме, радикалски буржоаски апарат, желећи да по сваку цену сачува власт, а уочавајући нараслу опасност од револуционарно расположених маса да би себи осигурао победу на изборима, многе комунисте као и присталице комунистичких идеја, није уносио у спискове или их уносио са нетачним подацима.⁹ На притисак партијског Већа радикалска општина је дала обећање да ће извршити исправке у списковима. Међутим, све је остало на обећањима, тако да је једном броју комунистичких гласача ускраћено право гласа, и поред прокламованих општих и демократских избора.

Није познато када је састављена и истакнута комунистичка кандидатска листа, али је то свакако учињено у законском року, након расписивања општинских избора за Србију и Македонију, маја 1920. године. Врањски комунисти при састављању и истицању кандидатске листе држали су се руководних начела Комунистичке партије Југославије и саставили су листу искључиво од чланова Партије, најистакнутијих у дотадашњој револуционарној борби радничке класе. Тако се на челу листе као носилац нашао истакнути борац за радничка права Петар Милосављевић, запажени комуниста Димитрије Димитријевић, делегат на Вуковарском конгресу, затим Јован Стаменковић — Говедарче, Трифун Стаменковић столарски радник, највероватније Савка Младеновић — Комитка, монополска радница, истакнути члан Партије и борац синдикалног покрета, и други.

Нема изворних података о томе да ли је формиран изборни фонд, нити пак има података о предизборној активности комуниста. Према казивањима кандидата у оквиру предизборне агитације, одржана су два предизборна збора у хотелу Европа, на којима су говорили Петар Милосављевић, носилац листе, Димитрије Димитријевић и Савка Младеновић — Комитка, као и незна-

8. Радничке новине, бр. 176./1919. год.

9. Радничке новине бр. 5 и 202./1920. год.

тан број јавних зборова суботом на пијаци, где су активисти Партије међу сељацима растурали пропагандни материјал. Зборове на пијаци је ометала буржоаска полиција.¹⁰ Одржавање зборова на пијаци свакако је имало позитивне резултате, што се међу сељацима ширила комунистичка идеологија, али то ипак указује да је изборни фонд Партије био недовољан, те су комунисти тешко откупљивали сале за одржавање зборова.

Нема података о чему су говорили кандидати на предизборним зборовима, али се може претпоставити да су говорили о проблемима о којима су писале „Радничке новине”, односно о злоупотребима буржоаских партија, о последицама рата, против слања југословенског пролетаријата у редове интервенционистичких трупа против младе болшевичке републике, и истицали класни капиталистички карактер општине, коју буржоаски власлодршци користе против радничке класе.

За овакве тврдње налазимо податке у изборном плакату комунистичке партијске организације Врања, штампаном непосредно пред изборе, који ради упоређења доносимо у целини:

„ГРАЂАНИ БИРАЧИ ПРИЈАТЕЉИ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ!

У капиталистичком друштву постоји држава капиталиста богаташа. Она је класна владавина господара над робовима. Сва она створења која раде и радом својим одржавају мучан живот — немају ништа заједничког са државом.

Држава је класно зло, производ одвратне борбе интереса.

Класа која влада изнуђава од народа у међувремену његово поверење попут општинских, среских, окружних и скупштинских избора. Народно поверење, додељено владајућој класи, класи богаташа, никада није служило интересима сиротиње и средње класе.

Док је радник, ситносопственик животом плаћао луду политику владајуће разбојничке банде у рату, дотле је сабрат владајућих господара, богаташ „бранио” земљу од непријатеља тиме што је у рат испослао два вола или једног коња, или водио одбранбени рат у дубокој позадини за канцеларијским столом разних војничких установа.

Народни су непријатељи сви они који преко народних леђа не радећи и не стварајући ништа, богато и угодно живе.

Народни су непријатељи сви они који воде политику земље у интересу владајуће класе — на штету народа.

НАРОДНИ СУ НЕПРИЈАТЕЉИ БУРЖОАСКЕ ПАРТИЈЕ!

Непријатељи добра, напретка и живости нашег лепог Врања јесу радикали и „демократе”.

У времену владе кундака, батине и хапсе, у времену владе либералне, становништво нашег града доживело је да му он-

10. Казивање Димитрија Димитријевића, Трифуна Стаменковића, и Атанасија Атанасијевића.

дашње општинске мрцине отимају посуђе, покривку и последњи залагај путем јавне продаје зарад општинског приреза. Радништво је доживело (нај)понижавајућу слику ужаса, патњи и глади.

У времену пустахиске владе обесних радника, Врање је доживело ужасне срамоте. Општинска управа, састављена од радикала и демократа, прочула се надалеко својом разбојничком пљачком и отимачином у општини и месном одбору.

Ко зна за пљачке попова, кројача и беспосличара у месном одбору тај неће дати свој глас за апашке дружине демократа и радикала.

Људи који су пљунули на поштење и част могу ли имати поверење грађана у општини, верни чувари добра и напретка наше вароши могу ли они штитити и увећавати интерес већине наше лепе вароши.

ГРАЂАНИ БИРАЧИ!

Не дајте свој глас лоповима и пљачкашима. Не дајте ваш глас радикалима и „демократима” који су у времену окупације правили милионе на рачун гладних и паћеничких живота вас самих и ваших породица.

Не уздајте се у оне који вас у времена бугарске тираније попеше на вешала, који вам са’ранише последњи ваш имутак.

ГРАЂАНИ БИРАЧИ!

Рат је са’ранио вашу децу. Рат је озаконен капиталистичким интересима. Ви сте изгласали ратове, дајући ваше поверење људима, којима њихов лични и класни интерес диктује потребу рата, дајући ваш глас радикалима и пљачкашкој дружини „демократима”.

Гласајући за ма коју буржоаску партију Ви кочите коло напретка, ви унаказујете вашу будућност. Ви гласате да нове крволочне ратове, ви убијате вашу децу, наш подмладак! НЕ УБИЈАЈТЕ ВИШЕ САМИ СЕБЕ!

РАДНИ НАРОДЕ!

Данас твоја осуда треба и мора пасти над демократском и радикалском шљахтом. Радикали и демократи јесу једно исто. Они грде једне друге данас у Врању, а заборављају да пола радикалских и пола демократских министара данас чине владу Југославије, пљачкајући у ортачини ову земљу црнила и гроба.

Они су једни и исти; они су заједнички искасапили у овим ратовима милион и по српских синова, осакатили двестотине седамдесет хиљада радних руку, ослепили пет хиљада људских створова, учинили педесет хиљада јектичавих, бацили на улици пола милиона ратне сирочади, оставили осам стотина четрдесет хиљада породица без хранилаца, четиристодвадесет хиљада жена без мужева, они су озаконили у земљи блуд.

Данас они воде вашу децу и ваше очеве на албанске кланице — договорно са злочиначком Мађарском и боерском Румунијом, у савезу са капиталистичком Чехословачком, радикали и демократе спремају да радни народ увуку у злочиначки рат против комунистичке црвене, радничке и сељачке Совјетске Русије, а за рачун капиталистичких и зеленашких надрићефова, класних интереса.

Хоће ли бити српског сина који ће дићи нож на брата радника и сељака Совјетске Русије?

Комунистички је одговор: — Не, милион пута не!

Н А Р О Д Е,

Гласајући за демократе или радикале, Ти вршиш самоубиство и злочин над собом!

Гласајући за пљачкаше и хајдуке ти уводиш себе у расуло, беду и пустош!

Гласајући за народне убице демократе и радикале, ти себи дајеш инвалидске штаци и своју псећу порцију од 15 и 30 динара месечно!

Гласајући за твоје крволоке, ти себе гураш на вежбу, у мобилизацију, у нове ратове!

Они су пролили твоју радничку крв, а за њихове банкарске и разбојничке интересе!

**НЕ ЛУТАЈ, НЕ УБИЈАЈ СЕБЕ СВОЈОМ РОЂЕНОМ РУКОМ!
НЕ ГЛАСАЈ ЗА ДЕМОКРАТЕ И РАДИКАЛЕ!**

ГЛАСАЈ ЗА ОНЕ КОЈИ НЕЋЕ ДА ЧУЈУ ЗА РАТОВЕ, КОЈИ СУ ПРОТИВ ВЕЖБЕ, МОБИЛИЗАЦИЈЕ, ВОЈСКЕ ХАЈДУЧИЈА И ПЉАЧКЕ!

ГЛАСАЈ ЗА КОМУНИСТИЧКУ РАДНИЧКУ ПАРТИЈУ!

ГЛАСАЈ ЗА РАД И НАПРЕДАК, ЧОВЕЧНОСТ И БРАТСТВО НАРОДА;

ГЛАСАЈ ЗА СВОЈЕ ДОБРО И СВОЈ ЧОВЕЧНИ ЖИВОТ!

— ДОЛЕ С РАТОМ —

ЖИВЕЛО БРАТСТВО НАРОДА!

ЖИВЕЛА КОМУНИСТИЧКА ОПШТИНА!¹¹

На општинским изборима у Врању су наступиле и две буржоаске партије: радикалска, која је у народу била после осамнаестогодишње владе, доста омрзнута, те је сад тражила спас у коалицији са либералима, самосталцима, напредњацима и републиканцима, и демократска која је за свог председничког кандидата као носиоца листе истакла трговца Уроша Марковића.

Насупрот комунистима за које нема никаквих података да су у предизборној кампањи ангажовали истакнуте партијске раднике виших партијских форума, који би на зборовима свакако више и ближе говорили о општој политичкој линији, као и о максималном изборном програму Партије, дотле су демократи би-

11. Изборни плакат Комунистичког партијског већа у Врању.

ли активнији те су са стране ангажовали више агитатора. Тако су у Врању у изборној кампањи демократа наступали: министар народног здравља Рафајловић, Вељковић и Несторовић.¹²

Одмах после расписивања избора, на првом збору демократске странке 21. маја, у Врању је говорио Рафајловић који је у свом говору, на основу сасвим реалне процене да демократима на предстојећим изборима прети највећа опасност од комуниста, основну пажњу посветио опасности за буржоаски систем од „большевизма”. У веома оштром наступу против комуниста Рафајловић је истакао да комунисти желе „крв и месо”. Тиме је практично хтео да застраши и одбије народ од комунистичке идеологије и комунистичке листе. Као и представници других буржоаских партија, и Рафајловић се послужио демагогијом, разним махинацијама и куповином гласова за своју странку за време свог боравка у Врању. У том смислу, користећи свој положај министра народног здравља обилато је давао карте за бесплатно бањско лечење свима који обећају свој глас демократској кутији.¹³

Не само у предизборним зборовима него и у изборном плакату демократи су се окомили на комунисте, као најјаче њихове противнике, с намером застрашивања народа од комунистичке идеологије и одвраћања од гласања за комунистичку листу. Стога у плакату истичу: „Комунистима је општина последња брига а прва и једина је њихова партија. Ти људи чине све за себе. Они траже да у данашњем просвећеном добу, у 20. веку заведу уземљи диктатуру пролетаријата. Хоће да упропасте демократске слободе грађана, једнакост и равноправност и да заведу владу једне класе, њену диктатуру. Такав програм њихов не налази пријем код вас и ми се надамо да га ни код једног свесног грађанина неће наћи. Тај покрет њихов као штетан и убитачан осуђен је на пропаст. Бежите од тих људи. Они вас воде у пропаст и попор.”¹⁴

Демократи су, сасвим нормално, напали и радикале, само се тај напад своди на критиковање њихове владавине. У том смислу и кажу: „У нашој општини до сада су били фузионаши. Ви их добро познајете. Знате да они тамо нису ни дошли по поверењу грађанства, већ по једном ординираним фалсификату бирачких записника на последњем избору... Не треба да заборавите још и то да вам они, поред свога нерада, остављају општину и презадужену са око 200.000 динара. Тај дуг нико не зна кад је направљен зато је утрошен. Тај дуг морате ви платити и знајте да је радом радикала у општини свака кућа у Врању задужена са

12. Радничке новине бр. 127. и 163/1920. год.; Казивање Димитрија Димитријевића.

13. Ibid.

14. Изборни плакат Месног одбора демократске странке у Врању.

око 250 динара...¹⁵ Као што се види демократи не позивају врањске бираче да беже од радикала, не истичу да их они воде у понор, иако су радикали већ чинили.

Избори су одржани 22. августа. У раним јутарњим часовима у општинској згради постављене су партијске кутије са чуварима. Комунистичку кутију чувао је Влада Крстић, грнчарски радник.¹⁶

Од самог отварања изборног места све партије су настојале да се што већи број гласача, њихових присталица, одазове изборима. У томе су, изгледа, најорганизованији били демократи, који су још у изборном плакату заказали састанак за полазак на гласање код хотела „Европе“ у 7 сати¹⁷ и то спровели а у току дана позивали и опомињали неодлучне грађане те их доводили на изборна места уз обавезну агитацију за демократску странку.

И комунисти су били активни. Одзив чланова Партије и симпатизера био је значајан, тако да их је у току избора уверио у њихову победу. Стога је била припремљена црвена боја ради фарбања зграде и истицања комунистичке општине. Чак је у то био убеђен и комунистички кандидат за председника општине, носилац листе, који је у једном тренутку задовољства, пред затварање биралишта, довикнуо двадесеторици окупљених симпатизера Комунистичке партије: „Другови ако хоћете идите да гласате ако не морате, победа је наша.”¹⁸ То самозадовољство показало се касније неоправданим. Ваљало је водити широку борбу за гласове до последњег тренутка, како су то чинили добро увежбани представници буржоаских партија.

Иако ондашња влада Краљевине СХС није званично објавила изборне резултате, ипак, захваљујући „Радничким новинама”, које су настојале да максимално прате изборе, сазнајемо резултате општинских избора у Врању.

На основу телеграфске доставе изборних резултата, централном партијском већу, које су објавиле Радничке новине, комунисти су добили 385 гласова, највише после демократа са 517, а испред радикала (фузионаша) који су добили 265 гласова.¹⁹ Према томе комунисти су добили једну трећину гласова и седам одборничких места.²⁰ Да радикали нису из бирачких спискова избацили гласаче наклоњене комунистичкој кутији, резултати гласања би свакако били повољнији. Међу комунистичким кандидатима са кандидатске листе били су изабрани: Петар Милосављевић, Димитрије Димитријевић, Јован Стаменковић — Говедарче, Трифун Стаменковић и други.²¹

15. Ibid.

16. Казивање Атанасија Атанасијевића.

17. Изборни плакат демократске странке.

18. Казивање Атанасија Атанасијевића.

19. Радничке новине 202./1920. год.

20. Казивање Димитрија Димитријевића и Атанасијевића.

21. Ibid.

Активност комунистичких одборника у буржоаској „демократској” општини била је веома кратка. Наиме, на првој седници нове скупштине комунисти — одборници су одбили да положи заклетву краљу и у знак протеста напустили скупштину. Касније је њихову активност онемогућио буржоаски апарат, тако да се тиме практично исцрпљује њихова скупштинска активност и окончава одборнички мандат.²²

Ако би се вршила анализа општинских избора и тражили узроци недовољног успеха врањских комуниста, уочавају се извесни недостаци унутар Партије, односно у раду Месног партијског већа. Из сазнања до којих долазимо намеће се мишљење да је Месна партијска организација слабо водила предизборну кампању у самом граду а њена помоћ сеоским организацијама, понајпре ћуковачкој, која је такође са својом листом изашла на изборе, била је скоро безначајна. У ондашњој радничкој штампи немамо података о одржаним предизборним зборовима. О њима сазнајемо преко сећања кандидата са листе, што упућује на закључак да централним партијским органима и Радничким новинама, које су максимално пратиле предизборне зборове, нису слати извештаји. Иако нема података о темама са којима су комунисти наступали на предизборним зборовима, ипак се може претпоставити да су то биле опште теме, док је комунални програм који непосредно интересује гласаче разног економског положаја, најблаже речено, стављен у други план. На такав закључак упућују и плакати политичких странака. Док у плакату Месног комунистичког партијског већа имамо само уопштене осуде буржоаског система и буржоаске општине, као ћелије за експлоатацију радничке класе и сиромашног становништва, уопштено позивање на рушење тог система, нема конкретног изборног програма о уређењу те општине после победе на изборима а такође ни речи о комуналним проблемима и њиховом решавању, иако је у главном партијском изборном програму комуналној политици посвећена значајна пажња.

Веома је интересантно да се такав програм налази у изборном плакату демократске странке, која је нашла за потребно не само да нападне дотадашње властодршце у Врању, радикале, за лош изглед града него и да понуди следећи програм уређења града: „подизање нашег места из мртвила и чамотиње, у којима га радикали остављају. На првом месту уређење вароши, подизањем калдрме, водовода и осветљења, поправка њеног руинираног финансијског стања, брига за оправку путева који варош везују са нашом околином, завођење добре администрације и судства и све уопште што праве потребе нашег места захтевају.”²³

22. Ibid.

23. Изборни плакат демократске странке у Врању.

Узроци оваквог претпостављеног стања налазе се свакако у измени Месног партијског већа КПЈ у Врању, 25. јуна 1920. године на годишњој скупштини, значи у току саме предизборне кампање и непосредно пред саме изборе. У састав новоизабраног Партијског већа налазимо на челу Партије људе који заиста нису били најпознатији и најистакнутији борци за победу партијске линије у борби пролетаријата против буржоазије.²⁴

Уосталом, то је увидела и сама партијска организација Врања, која је већ у октобру, на ванредној скупштини, променила управу пре истека мандата.²⁵ У новоизабраној управи били су доследнији и познатији борци за оживотворење комунистичке идеологије, те је то убрзо и показало резултате у посланичким изборима, када је у врањском округу, гласовима лесковачког и врањског пролетаријата, за посланика изабран Филип Филиповић.²⁶

На крају, поврх свега изнетог у разматрању општинских изборних резултата у Врању не треба никад губити из вида борбу малобројног пролетаријата у врањској буржоаској Бастиљи са јако организованом администрацијом, судством и полицијом, од општинске до окружне, која је представљала чврсту препреку радничкој класи у борби за преузимање власти.

24. Радничке новине 196 и 262./1920. год.

25. Радничке новине бр. 262./1920.

26. Радничке новине бр. 285/1920.

CPJ AT THE TOWNSHIP ELECTIONS IN VRANJE IN 1920.
Summary

At the beginning of 1919, after the War ended, under the strong influence of the October Revolution, in Vranje was restored the organization SSSS, in which the left trend would win and the party would get the name SPY at the Inaugural and Vukovar Congress. The restoration of trade unions and the economic fright of the working class started. Immediately after the party organization had been restored. In August already, a strike of monopoly workers was organized and it lasted for almost a year with several interruptions, all the workers of Vranje took part in the general strike of railroad workers, and the tannery workers started a tariff movement against their employers.

In such conditions the Local Party Organization of CPY in Vranje was getting ready for township elections. The Party Council posted its list of candidates in May. The first candidate on the list was Petar Milosavljević, a cabinetmaker, and there were also other eminent communists: Dimitrije Dimitrijević, the participant at Vukovar Congress, Jovan Stamenković, a shoemaker, Trifun Stamenković, a cabinetmaker, Savka Mladenović, a monopoly worker and others.

It could not be said that the Local Party Council of CPY developed strong pre-election propaganda. For the time being it is known that two meetings were organized in »Evropa« cafe, and several others at the market place, but all of them were dispersed by the radical township authorities.

Two middle-class parties, the Democratic and the Radical Party fused with the other minor middle-class parties also took part in the township elections.

The strongest pre-election activities were carried out by the Democratic Party, which attacked communists the most in its propaganda as the real rivals in the electoral campaign. It stated that communists led people into disaster, and frightened people that communists sought for flesh and blood.

It carried the elections by winning 517 votes, while communists gained 385 votes and 6 committee member seats. The radicals-fusionists, who formed the previous up to the new elections were in power and left an unregulated and heavily in debt township, met with the hardest failure by gaining only 265 votes.

Miodrag Mitrović

Др ЖАРКО ЈОВАНОВИЋ

РАДНИЧКА УМЕТНИЧКА ГРУПА „АБРАШЕВИЋ“ У ВРАЊУ

КУЛТУРНО-УМЕТНИЧКА АКТИВНОСТ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ ВРАЊА ДО ОСНИВАЊА РАДНИЧКЕ УМЕТНИЧКЕ ГРУПЕ „АБРАШЕВИЋ“

Радничка уметничка група „Абрашевић“ у Врању основана је као секција Уједињене радничке уметничке групе „Абрашевић“ у Београду веома касно — половином јуна 1939. године, и поред тога што су до тада постојале бројне групе „Абрашевић“, у многим местима у земљи, како у периоду до избијања првог светског рата, тако и у међуратном периоду. Међутим, то не значи да у овом граду до тада није постојала никаква културно-уметничка активност. Напротив, она се развијала упоредо са спортском активношћу радничке класе овога града, од завршетка првог светског рата, под утицајем Комунистичке партије Југославије, у прво време преко дилетантске групе „Луначарски“, у оквиру развоја револуционарног радничког покрета.¹

Културно-уметничка група „Луначарски“ у Врању основана је у време обнављања Месне социјалдемократске партије организације, марта 1919. године, која је знатно допринела убрзаном формирању синдикалних подбора по струковним делатностима. Радничкој класи Врања, у време отклањања тешких последица првог светског рата, обнављања и консолидовања свога покрета под утицајем снажног вала идеја октобарске револуције, у време када је морала да води тешку борбу кроз штрајкове, тарифе и друге акције за побољшање свога тешког економског положаја (повећање надница, скраћење радног времена, побољшање животних, радних и станбених услова), била је неопходно потребна и

1. Група је добила име према Анатолију Васиљевићу Луначарском (1875—1933) истакнутом совјетском државнику, књижевнику и филозофу, који је после победе октобарске револуције у Русији постао први комесар за просвету и културу у совјетској влади. Мала енциклопедија Просвета. књ. 1, Београд 1968, стр. 965.

духовна храна. Њу је једино могла обезбедити кроз развијање и неговање културно-уметничке активности. Позоришни комади и песме револуционарне и борбене садржине били су значајна покретачка снага у свакодневним борбама радничке класе за економска и политичка права.

Дилетантску радничку уметничку групу „Луначарски“ основала је Комунистичка партија Југославије 1919. године од организованих радника, претежно из Монополског стоваришта дувана, који су испољавали жељу и смисао да се баве културно-уметничком активношћу. У новооснованој секцији од самог почетка својом активношћу посебно су се истицали: Благоје Стефановић и Атанас Атанасијевић, учитељи у селу Дубници и адвокат Душан Нешић. Они су давали изразити револуционарни тон културно-уметничкој активности Групе, што је изазвало реакцију код режимских власти, које су често забрањивале одржавање приредби. Тако је, приликом одржавања једне приредбе, новембра 1920. године у хотелу „Европа“, упао са жандармима секретар Стојан Ђосовић и забранио извођење пригодног програма на чијем се репертоару налазио и позоришни комад из радничког живота „Рудари“.²

И поред таквог односа полицијских власти према културно-уметничкој активности радника, Група „Луначарски“ је успела да само током 1919. године одржи шест до седам приредби, претежно у сали хотела „Европа“. Неколико успешних приредби одржала је и током 1920. године. На њиховом репертоару налазили су се позоришни комади револуционарне садржине, међу којима и већ поменути комад „Рудари“, од песама „Интернационала“ којом је редовно почињала приредба, затим песме пролетерског песника Косте Абрашевића и друге револуционарне песме. Неке од ових песама биле су у програму који је Група извела на прослави Првог маја 1920. године. На овој прослави је учествовало око 700 врањанских радника.³

Развоју револуционарног радничког покрета у Врању велики ударац су задали „Обзнана“, децембра 1920. године и Закон о заштити државе 1921. године. Хапшење и прогони комуниста имали су тешке последице по партијску организацију која је пре „Обзнане“ имала преко 100 чланова. Многи комунисти су се у таквој политичкој ситуацији пасивизирали, а појединци, бежећи испред полицијског терора, склонили су се у друга места. Све је то допринело да је рад комуниста који су остали у Врању, за извесно време замро. Њихова већа активност почела се осећати тек од 1925. године кроз Независне синдикате према партијским директивима за економско побољшање положаја радника. Године

2. Миодраг Митровић, *Раднички покрет у Врању у периоду 1919—1920*, „Врањски гласник“, књ. V, Врање 1969, стр. 73—74.

3. Исто.

1925. припреmana је прослава Првог маја у Градском парку, на коју је дошао већи број радника са исписаним паролама — „Живео Први мај”. Полиција је убрзо разјурила манифестанте и сутрадан је поједине истакнуте раднике-организаторе позвала на саслушање.⁴

И поред тога што су комунисти Врања деловали у веома тешким условима, настојали су да кроз разне форме што више продру међу радништво и да тамо политички раде. Једна од опробаних форми била је и културно-уметничка и спортска активност. Спровodeћи закључке II партијске конференције о формирању културних и спортских друштава, од маја 1923. године, године 1925. на предлог Симе Погачаревића, столарског радника и истакнутог комунисте, група напредних радника у којој су били: Драгољуб Стојановић, Реља Стошић, Урош Ђорђевић и други радници, формирала је Раднички спортски клуб „Млади радник”, који је наредне, 1926. године променио име у „Раднички клуб”. Успео је да окупи око себе 20 младих радника, међу којима је посебно био активан Сима Погачаревић. Крајем 1927. године, под притиском полиције управа Клуба је, како би избегла надзор и тортуру полиције одлучила да промени име у „Грађански”. Клуб је наставио рад са истим члановима и са истом политичком активношћу међу радницима. У овим клубовима нису постојале посебне културно-уметничке групе, па су гости, после фудбалских утакмица у Врању давали и културно-уметнички програм из оквира делатности својих дилетантских група. Поред тога у Врању су гостовале и поједине радничке културно-уметничке групе, као нпр. 3. марта 1928. године Радничка уметничка група „Абрашевић” из Куманова. Том приликом приредбу је отворио кројачки радник Стојан Богдановић, секретар Пододбора кројачких радника, поздравним говором у коме је истакао огроман значај пролетерских културно-уметничких друштава за организовану политичку и економску борбу радничке класе. Потом је оркестар „Абрашевића” одсвирао „Интернационалу”, а дилетантска (глумачка) секција успешно извела позоришни комад „Рудари”. Врањански радници су са великим одушевљењем прихватили и бурним аплаузом наградили извођаче програма.⁵

Веома је интересантно напоменути да у изворима тога времена, као и у сећањима савременика, нема помена о гостовању групе „Абрашевић” из суседног Прокупља у Врању. Такође нема помена до 1929. године да је београдски социјалистички „Абрашевић”, под руководством свог секретара Милорада Белића, који је гостовао у Нишу и Скопљу, био и у Врању.

4. Исто, стр. 88—89.

5. Исто, стр. 90; „Организовани радник, бр. 23, 18. III 1928; Историјски музеј Куманова, Изјава Гиге Цветковског, Аксентија Стојановског, Кире Младеновског и Цветка Миленковског.

Гостовање кумановског „Абрашевића” изазвало је повећање интересовања међу радништвом Врања за културно-уметничку активност. Стога је у оквиру постојећег Радничког спортског клуба „Грађански” формирана „дилетантска” група под именом „Хазена”, са задатком да културно-уметнички делује међу радницима. Иницијатор њеног оснивања вероватно је била Партијска организација у Врању, која је у овом периоду, у условима строге илегалности, вршила функцију окупљања радника и међу њима ширила комунистичке идеје. У раду новоформиране „дилетантске” групе били су веома активни: Драгољуб Стојановић, Благоје Стојановић Тумане, Драги Ружић, Душан Стојковић, Панта Јовановић, Олга Петковић, Деса Беловић, Стана Бокчанка, Јелена Ружић и други радници и раднице. Група је дала више приредби у граду, на којима су, поред старих, изведени и позоришни комади: „Аналфабета”, „Ловачко наседање”, „Вода са планине” и друга позоришна дела.⁶

Поред спортске и културно-уметничке активности ова друштва су служила као база Партији преко којих је могла легално деловати у условима строге илегалности на развијање политичке активности међу радницима, на њихово окупљање у струковне синдикалне организације и на ширење међу њима комунистичке идеологије. Ова форма рада Партије постала је посебно значајна после завођења шестојануарске диктатуре, када је забраном рада Независних синдиката и њеном потискивању од стране режима у још већу илегалност, изгубила базу свога широког деловања међу радништвом. Преко гостовања Радничког спортског клуба „Грађански” у периоду од 1929. године Партија је на сасвим легалан начин, под окриљем спортских сусрета радника суседних градова, радила на њиховом ширем међусобном упознавању посебно радника Врања, Куманова и Лесковца. Приликом тих гостовања „дилетантска” група „Грађанског” приређивала је успеле приредбе са актуелним програмом пропагандног карактера, које су редовно биле изванредно посећене и топло примане од стране радника. Међу члановима те групе у овом периоду посебно су се истицали: Драгољуб Стојановић, Драги Ружић, Лела Ружић, Олга Петковић, Стојан Стошић Маџан и студент Драгутин Николић.⁷

На жалост, нешто више података остало је забележено само о гостовању Радничког спортског клуба „Грађански” у Куманову 1935. године. Том приликом, поред фудбалске утакмице између два радничка спортска клуба, „дилетантска” група „Грађанског” од 12 чланова приредила је за домаћине успео културно-уметнички програм од рецитација и позоришног комада „Дрвени

6. Миодраг Митровић, *вд.* стр. 90.

7. Миодраг Митровић, *Раднички покрет у Врању од 1929 до 1941*, „Врањски гласник”. књ. VII, Врање 1971, стр. 159—160.

црв". У овом комаду су наступили: Драгољуб Стојановић, Драги Ружић, Лела Ружић, Олга Петковић и др. Као рецитатори наступили су Стојан Стошић Маџан, берберски радник и студент Драгутин Николић. Рецитација Драгутина Николића „Тутун-берачите" од македонског песника Косте Рацина, на македонском језику, изазвала је буру одушевљења међу присутном публиком.⁸

Одушевљени домаћини задржали су другове из Врања, као госте, још један дан. Том приликом су организовали заједнички излет у кумановску бању Кисела вода. Пошто је ово гостовање имало политички карактер, што су одмах училе и месне полицијске власти, па су одмах интервенисале и прекинуле даље гостовање радника из Врања.⁹

Дилетантска група „Грађанског" давала је своје приредбе и за радништво Врања, које су претежно биле добро посећене. Кроз њен програм Партија је настојала, колико је то дозвољавала веома строга полицијска цензура, да прогура што револуционарније и борбеније позоришне комаде и рецитације, које су имале велику улогу у буђењу радничке свести и развијању осећања класне нетрпељивости према експлоатацији буржоазије и ненародног режима.

Раднички спортски клуб „Грађански" са својом дилетантском секцијом деловао је до краја 1940. године, када је престао да ради после забране рада УРСС-овог синдиката и свих његових организација.

ОСНИВАЊЕ И АКТИВНОСТ РАДНИЧКЕ УМЕТНИЧКЕ ГРУПЕ „АБРАШЕВИЋ"

Већ смо напред поменули да је Радничка уметничка група „Абрашевић" у Врању основана половином јуна 1939. године као секција Уједињене радничке уметничке групе „Абрашевић" у Београду,¹⁰ међу последњима у земљи. До тада су у око 50 места у земљи биле активне групе „Абрашевић", међу којима ћемо поменути само неке: у Београду, Ваљеву, Шапцу, Чачку, Крагујевцу, Нишу, Скопљу, Мостару, Смедереву, Лазаревцу, Краљеву, Титовој Митровици, Зајечару, Крушевцу, Смедеревској Паланци, Лесковцу, Ужицу, Светозареву, Прилепу, Титовграду, Аранђеловцу, Вршцу, Равној Реци, Сремској Митровици, Пожаревцу, Обреновцу, Панчеву, Сомбору, Бачкој Тополи и

8. Исто.

9. Исто, стр. 160.

10. ИРПС, МГ ОК Врање, бр. 1, Сећање Благоја Манасијевића о развоју партијске организације у Врању и врањском округу од 1923 до 1941; „Радничке новине" бр. 27, 7. VII 1939.

другим местима. Само у близини Врања биле су активне групе „Абрашевић” у Лесковцу, Куманову, Титовој Митровици и Прокупљу.

Радничка уметничка група „Абрашевић” у Врању основана је у предвечерје другог светског рата, у оквиру тада легалног УРСС-овог синдиката, када је радничка класа Србије, а и целе земље, под руководством Комунистичке партије Југославије и Јосипа Броза Тита водила тешку битку против профашистичке политике владајућег ненародног режима Цветковић — Мачек. Широм земље радништво се, под руководством Партије, кроз штрајкове и демонстрације борило против фашизације земље, за мир и слободу, боље услове рада и живота.

Раднички покрет Врања у овом периоду под утицајем Партије све је више добијао у ширини и снази. Мада није постојала партијска организација, Партијско повереништво, под руководством Симе Погачаревића, интензивно је радило у духу нове политике ЦК КПЈ на стварању синдикалних организација, актива СКОЈ-а, преузимању Грађанске касине са читаоницом, руковођењу Спортским друштвом „Грађански”, на формирању читалачке омладинске групе итд. Све то указивало је на чињеницу да је успешно стварана широка база за активност КПЈ. Према казивању Моме Марковића Партијско повереништво је 1939. године извршило успешно све припреме за оснивање партијске организације. У повереништву су тада били: Стојан Мишић (Стојковић), опанчар, Рада Мишић, Јелена Димитријевић Шангајка, Драгутин Николић и Димитрије Стојковић Дерпа. Међу њима највећи број комуниста је био из Дуванске станице. Били су обухваћени и кројачки и кожарски радници. После успешно извршених припрема, почетком 1940. године одржана је Прва месна конференција комуниста Врања на којој је формиран Месни комитет. За чланове су изабрани Сима Погачаревић, Стојан Тројановић, професор, Душан Маровић и Стојадин Младеновић. Месни комитет Комунистичке партије Врања одмах је развио интензивну активност на организационом учвршћењу партијске организације, руковођењу акцијама врањских радника, ширењу утицаја Партије итд.¹¹

Почев од 1939. године у Врању је био активан већи број комуниста, којих је према једној евиденцији било 48 регистрованих. Од ових чланова Партије касније су формиране партијске ћелије, међу којима и једна у Дуванској станици. Овој ћелији су припадали: Драгутин Николић, Стојан Тројановић, Стојан Мишић, опанчар, Рада Мишић, Јелена Димитријевић Шангајка и Димитрије Стојковић Дерпа.¹²

11. Миодраг Митровић, *Раднички покрет Врања*... стр. 133—134.

12. Народни музеј Врања, Фонд Списак комуниста бр. 10; Миодраг Митровић, *нд. стр. 135, 137, 138.*

Посебна пажња посећивана је оснивању скојевских акти-ва међу средњошколском и радничком омладином. Организовање радничке омладине, започето још 1934. године све се више ширило, тако да је већ 1935. године формирана и прва група од напредних омладинаца — занатских ученика. У другој половини 1936. године формирана је посебна скојевска организација у Дуванској станици. Међутим, до бржег развоја скојевске организације међу радничком омладином долази крајем 1937. и почетком 1938. године, када су за њен рад у Партијском поверенству града били задужени Стојан Младеновић и Милорад Антић, који су настојали да кроз разне форме рада у скојевски актив привуку што већи број омладинаца. Једна од форми рада био је и Раднички спортски клуб „Грађански“ и друге институције.¹³

У време оснивања Радничке уметничке групе „Абрашевић,, у Врању су постојале и бројне синдикалне организације у оквиру УРСС-а, које су се почеле обнављати још од првих година шестојануарске диктатуре. Поменимо за ову прилику подружнице: кројачких, берберских, обућарских, монополских, столарских и опанчарских радника. Посебно је била активна синдикална подружница у Дуванској станици, коју је формирао Сима Погачаревић са задатком да раднике те организације укључи у напредни раднички покрет. Пошто је ова синдикална подружница, на чијем је челу стајао Стојан Тројановић, етикетирана као антидржавна и комунистичка, представници Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ) и поред отпора комуниста и напредних радника успели су, 1938. године, да формирају своју синдикалну подружницу коју су сачињавали: Стојан Борђевић, Ратко Живојиновић и Станиша Васиљевић. Између ове две подружнице у Дуванској станици често је долазило до сукоба. Међутим, то није спречавало чланове Партије у Дуванској станици да се упорно боре за побољшање услова рада радника, износећи на јавну осуду све негативности којима су радници злостављани и експлоатисани, са захтевима да се то прекине.¹⁴

Поред рада на побољшању услова живота и рада радника у Дуванској станици, Партија је водила рачуна и о културно-уметничком уздизању радника и њиховом просвећивању. Пошто се 1939. године раднички покрет у Врању све интензивније развијао и међу радништвом растао све јачи утицај Партије, посебно међу радницима у Дуванској станици, група младих напредних и организованих дуванских радника, међу којима су били и чланови Партије: Стојан Тројановић, Стојан Мишић, Рада Мишић, Јелена Димитријевић Шангајка и Димитрије Стојковић, дала је идеју Партијском повереништву у Врању, којим је руководио Сима Погачаревић, за формирање једне самосталне

13. Миодраг Митровић, нд. стр. 147—148.

14. Исто, стр. 157.

радничке културно-уметничке групе, којој је по угледу на тада постојеће бројне радничке уметничке групе „Абрашевић”, дато исто име. Схватајући значај радничких културно-уметничких група као легалних форми рада илегалне КПЈ међу радништвом, Партијско повереништво Врања је преко свога члана и председника синдикалне подружнице УРСС-а Дуванске станице Стојана Тројановића, одмах предузело конкретне мере за оснивање ове групе. По налогу Партијског повереништва Стојан Тројановић се одмах обратио Управи Уједињене радничке уметничке групе „Абрашевић” у Београду са молбом да им се доставе правила у циљу оснивања секције УРУГ „Абрашевић” у Врању. Централна УРУГ-а „Абрашевић” у Београду са посебним задовољством је прихватила ову молбу, па је поред слања својих правила ургирала код локалних власти, преко свог секретара Милорада Белића, једног од лидера УРСС-овог синдиката, да се дозволи њено оснивање. Локалне полицијске власти нису правиле никакве сметње. Одобриле су оснивање групе „Абрашевић”. Одмах је заказана оснивачка скупштина. Одржана је 18. јуна 1939. године у присуству већег броја радника, на којој је Благоје Љумовић одржао прикладан говор о значају оснивања радничких културно-уметничких друштава и о њиховим задацима. Том приликом су усвојена правила Групе и изабрана је управа у саставу: Олга Петковић, Стојан Стефановић и Мирко Митић. У Надзорни одбор изабрани су: Стојан Мишић, Драгутин Николић и Десанка Додић. У Уметнички одбор изабрани су: Миленковић (име непознато), Мирко Митић, Димитрије Стојковић, Света Стошић, Стана Михајловић и Реља Стошић.¹⁵

Оснивање секције УРУГ „Абрашевић” у Врању радници су прихватили са великим одушевљењем, а посебно радничка омладина која је била жељна забаве. То је истовремено била и изванредна прилика да кроз њу изрази своје глумачке, певачке и рецитаторске квалитете. На жалост, немамо тачних података колико је радника и грађана Врања ступило у групу „Абрашевић”. Али према сећању савременика у њу су се масовно уклањивали млади радници, средњошколска и студентска омладина Врања. Једно време бројала је „неколико стотина чланова”. Међу њима, поред чланова управе, помињу се још: Стојан Тројановић, Рада Мишић, Јелена Димитријевић Шангајка, Василије Љумовић, Олга Трајковић, Олга Петковић, Драган Ружић, Трифун Стошић, Будимир Илић Шоп, Ђорђе Димитријевић Нумерка, Станиша, Душан Стаменковић Браче, Стојан Јањић,

15. Оснивање секције „Абрашевић” у Врању, „Радничке новине” бр. 27. 7. VII 1939; Миодраг Митровић, *нд. стр. 161*; Александар Трајковић и Добривоје Јовановић, *Дубоке бразде, Врањски округ у НОБ-у 1941—1945. Београд 1977, стр. 15.*

Стојадин Стошић Мацан, Јордан Петковић Фиља, Ратко Стојиљковић Крвар, Стојан Богдановић Комита, Стојадин Пешић Готован, Ратко Младеновић Тарзан, Воја Здравковић Опанчар, Бошко Ђошић Ђоша, Драгољуб Стојановић Јоска и Љубомир Анђелковић Боме.¹⁶

У оквиру секције УРУГ „Абрашевић” одмах су формиране: дилетантска (глумачка), певачка и рецитаторска секција. Певачку (хорску) секцију водио је и припремао искусни хоровођа, чије име нажалост није остало забележено. Под његовим руководством веома солидно су припремане и извођене хорске песме које су остављале дубок и снажан утисак на слушаоце. Дилетантску (глумачку) секцију једно време је успешно водио Јован Ђорђевић Ђаче, који је за свој рад у радничком културно-уметничком друштву користио чланску карту радника Јована Ђорђевића Моше.¹⁷

Све секције „Абрашевића” одмах су приступиле припреми програма за предстојеће концерте и приредбе, састављене по правилу од радничких песама, рецитација и мањих позоришних комада. Састављањем програма руководила је Партија преко својих чланова у групи „Абрашевић”. Она је настојала да у њих унесе, и поред оштре полицијске цензуре, што више песама и комада са револуционарном садржином. Да би се обезбедило њихово одобрење од стране полицијских власти, често су коришћени утицајни људи у граду да се пред полицијским властима појаве као пријављивачи забава и програма групе „Абрашевић”. Уколико је било потребно прибегавало се и разним лукавствима и ситним подвалама, тако што се рецимо, пријављивао један, а изводио други програм. Наиме, програм је достављан откуцан у 2—3 примерка. Срески начелник би прочитао обавезно први, а остале само потписивао. Тиме се користила управа „Абрашевића” па је на потпис и одобрење достављала два различита програма који су заједно потписивани. Први премерак је био пригодан и није изазивао никакву сумњу, док су остали имали револуционарну садржину. А извођени су управо они. Када би полиција интервенисала показивао би се уредно потписан и одобрен програм од стране среског начелника.¹⁸

Било је и других начина да се припремљени програми са револуционарном садржином изведу, као нпр. чашћавањем и забављањем присутног полицијског писара. Чак се ишло и на то да се, и поред интервенције полиције, изведе што већи део припремљеног програма, и по цену да се оде у затвор. Циљ је био

16. ИРПС, МГ ОК Врање, Сећање Благоја Манасијевића..., Податке дали Јован Ђорђевић Ђаче, Стојан Трајковић и Стојадин Стошић. Архива аутора.

17. Исто.

18. Исто.

да се програм у целости изведе и преко њега упути порука радништву да истраје у борби, да се клонулима поврати вера и самопоуздање и да се неорганизовано вежу за своје струковне организације.

И поред бројних тешкоћа које су долазиле од стране полицијских органа власти, због финансијских средстава, а посебно у припремању програма због нестручности појединих чланова, који су били задужени за уметничко вођење, програми Групе „Абрашевић” захваљујући великим напорима читаве Групе, успешно су припремани а публика их изванредно примала. У периоду од само годину и по дана Група „Абрашевић” у Врању је припремила и извела три успеле приредбе. Поред тога, гостовала је у Куманову и Лесковцу. Према сећању савременика у Врању је 1940. године гостовала Група „Абрашевић” из Лесковца са једним изванредним програмом. После приредбе био је организован заједнички излет на Голич изнад Врања, на којем су учествовали чланови „Абрашевића” обе групе. Тамо је одржана и заједничка конференција.¹⁹ О чему је било говора на тој конференцији чланова „Абрашевића”, на жалост, незна се. О томе није сачуван ниједан податак. Али, може се претпоставити да су том приликом измењена лична искуства из домена културно-уметничког рада групе „Абрашевић”, разговарало се о међусобној помоћи у погледу позоришних комада и хорских песама и рецитација за програме, затим о даљој улози група на окупљању радника. Свакако су том приликом размењена мишљења и постигнути договори о координираном раду и између партијског чланства оба града.

Својим радом и приредбама група „Абрашевић” у Врању је вршила прогресивну мисију међу радницима и осталим грађанима овога града, а гостовањима је доприносила међусобном упознавању са радницима других места и развијању класне свести и солидарности радничке класе у ширим размерама. Таквим својим радом група „Абрашевић” је, у постојећим друштвеним и политичким условима, постала истински центар окупљања напредних људи, посебно радничке и друге омладине са циљем да их одвоји од кафанских столова, пијанчења, коцке и других друштвених порока тога времена. Истовремено је служила као база Партији, што је било од огромног значаја, када је полиција вршила прогоне и хапшења комуниста, да у време одржавања проба појединих секција, комунисти одрже своје састанке неометани од стране полиције и на њима да се договоре и одреде задаци за акцију и др.

19. Хранислав Ракић, *културно-уметничко друштво у Лесковцу од оснивања до забране његовог рада*. „60 година рада КУД „Абрашевић” Лесковац 1966, стр. 37, 39, 40.: Миодраг Митровић, *нд. стр. 161.*

Захваљујући томе, Партија је у Врању успела да продре међу радништво и грађанство, да се повеже са њима и врши пропаганду и припрему за борбу против предстојеће фашистичке опасности. То је био метод рада Партије широм земље, што је владајући режим све више уочавао, па је најзад, када је увидео да се не може угушити комунистичка активност у масама, забранио, крајем децембра 1940. године, рад УРСС-овог синдиката у целој земљи, у свим радничким организацијама, па и у групама „Абрашевић”. Заједно са њиховом активношћу престала је и активност секције УРУГ „Абрашевић” у Врању.

Међутим, активност чланова „Абрашевић” на политичком плану не престаје, посебно чланова Партије којих је у Групи било доста. Као плод таквог рада јесте чињеница да се велики број чланова „Абрашевића” у Врању активно укључио и учествовао, под руководством Партије, у припремама за устанак. Многи међу њима приступили су народноослободилачкој борби и активно учествовали у борби против окупатора и домаћих издајника, било у борбеним јединицама, било на позадинском раду у самом граду или ван њега. Према сећањима савременика, у народноослободилачкој борби учествовали су: Сима Погачаревић, Стојан Тројановић, Драги Ружић, Трифун Стошић Жежа, Будимир Илић, Димитрије Ђорђевић Нумерка, Јован Ђорђевић Баче, Станиша Митић, Душан Стаменковић Браче, Стојадин Јањић, Стојадин Стошић Мацан, Јордан Петковић Фиља, Ратко Стојиљковић Кравар, Стојан Богдановић Комита, Стојадин Пешић Готован, Ратко Младеновић Тарзан, Воја Здравковић Опанчар, Бошко Ђошић, Драгољуб Стојановић Јоска, Љубомир Анђелковић Боме и др.²⁰

Током народноослободилачке борбе многи чланови врањанског „Абрашевића” изгубили су животе у борби против окупатора и домаћих издајника, часно и поштено извршавајући свој дуг према домовини. Један од њих, Сима Погачаревић, дугогодишњи комуниста и организатор револуционарног радничког покрета у Врању, проглашен је за народног хероја Југославије. Ове чињенице, као и запажена културно-уметничка активност УРУГ „Абрашевића” упућују на закључак да је Група, и поред тога што је временски кратко деловала, потпуно оправдала своје постојање и под руководством Партије одиграла значајну улогу у годинама пред други светски рат на окупљању и културном, политичком и идеолошком уздизању радника овога града и у припремама за предстојећу историјску мисију, у којој је дала пуни допринос.

20. Податке аутору дали Стојан Тројановић и Стојадин Стошић. Архива аутора.

**LE GROUPE ARTISTIQUE DES OUVRIERS »ABRAŠEVIĆ«
A VRANJE
R É S U M É**

Le groupe des ouvriers »Abrašević« à Vranje est fondé comme une section du groupe artistique uni des ouvriers »Abrašević« à Belgrade à la moitié de juin 1939, ben qu'on en ait encore partout dans le pays dans la période jusqu'au éclatement de la guerre, tant que dans la période entre deux guerres. De 1919, ici travaillait un grupe culturel — artistique »Lunačarski« qui était fondé par le Parti communiste Yougoslavie avec des ouvriers organisés pour élargir parmi les autres ouvriers l'activité culturelle et artistique et l'idéologie communiste. Après la défense du travail de ce groupe, à décembre 1920, l'activité culturelle et artistique se renouvelle dans cette ville en 1925, avec formation d'un club sportif d'ouvrier »Le jeune ouvrier« qui de 1926, porte le titre »Radnički« et à la fin de 1927. »Gradanski« où on forme quelques seestions artistiques aussi.

A la moitié de 1939, on a stumulé l'action pour la formation d'un groupe artistique d'ouvrier »Abrašević«. Le commissariat du Parti de Vranje envisageant l'importance des groupes artistiques d'ouvriers comme des formes légales du travail du Parti Communiste ilégale de la Yougoslavie entre les ouvriers, à l'aide de son membre et président du Conseil uni des Syndicats d'ouvriers de l'usine du tabac, Stojan Trojanović, a entrepris tout de suite des mesures concrètes pour la formation du groupe. Le 18. juin 1939: a eu lieu l'Assemble de formation, ou a resolu de former le groupe tristique d'ouvrier »Abrašević« comme la section de »Groupe artistique d'ouvrer uni Abrašević« à Belgrade qui a été au cadre du Conseil uni des Syndicats d'ouvrier, puis on a adopté des règles on a élu la première gouvernement ou il y avait des membres du Parti.

D'après les souvenirs des conteporains les ouvriers, les lycéens, les étudiants, les maîtresses de la maisons, tous y ont pris part. D'après certaines appréciations il, y avait plusieurs cetaines de membres. Au cadre de cette section on a formé les sections des acteurs, des chansonniers, des récitateurs qui ont commencé à travailler tout de suite. Leur répertoire englobait les pièces du théâtre progressiste ainsi que les poèmes révolutionnaires des ouvriers. Ce groupe doniait ses représentations et ses concerts dans la ville, mais aussi faisait des promenades aux environs. A cause de cette activité progressiste parmi les ouvriers et les autres citoyens de Vranje le groupe »Abrašević« a été défendu, à la fin de décembre 1940, ainsi que Conseil uni des Syndicats d'ouvrier. Cependant l'activité des membres d' »Abrašević« de Vranje ne cesse pas sur le plan politique, surtout parmi les membres du Parti qui prenait part au groupe dans un grand nombre. Une grande partie des membres sous la direction du Parti a pris part dans les préparatifs pour le combat contre réril fasiste qui va suivre. Beaucoup parmi eux ont pris prat dans la lutte de la Libérations contre l'occupant et les traîtres ou dans l'arrière. D'après les souvenirs des contaporains dans la guerre de libération participaient plus de 20 membres d' »Abrašević« parmi lesquels quelqu'uns ont péri dans la guerre. Le comuniste et revolutionnaire Sima Pogačarević est proclamé pour le heros national.

Dr Žarko Jovanović

Др ЖАРКО ЈОВАНОВИЋ

РАДНИЧКА УМЕТНИЧКА ГРУПА „АБРАШЕВИЋ“ У ПРОКУПЉУ

1. НАСТАНАК И РАЗВОЈ РАДНИЧКОГ И СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ПОКРЕТА У ПРОКУПЉУ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА.

Упоредо са оснивањем радничких уметничких група, међу којима и група „Абрашевић“, и развојем културно-уметничких активности радничке класе у Србији у првој деценији XX века, овај облик радничке делатности почео је и у Прокупљу. Њен настанак и развој пада нешто касније него у осталим местима у Србији због тога што се Прокупље, иако један од најстаријих градова на југу Србије, налазило далеко од главних путева и дуго је остало неразвијена српска паланка. Споро се економски, политички и културно развијало, и поред тога што је било средиште ширег подручја у сливу реке Топлице, које је вековима било поприште сукоба завојевача са разних страна. Од краја прошлог и почетком овог века у њему се нешто бржим темпом развијало занатство¹

Крајем XIX века у Прокупљу се почео издвајати слој имућних трговаца, који су 1897. године основали Топличку трговачку задругу, по угледу на сличне новчане заводе у тадашњој Србији. У школству је ишло теже. Неколико покушаја да се у Прокупљу оснује гимназија остало је без резултата. Али је почетком 80-их година основана Подружница Београдског женског друштва. У исто време отворена је Женска занатска школа у којој се учило кројење, шивење и други женски радови. Неколико година касније, тј. 1898. године основана је и Грађанска школа.²

У овом периоду у Прокупљу су се почеле оснивати и разне друштвене организације, претежно националног и патриотског карактера. Тако је 1894. године основано и Певачко друштво „Југ-Богдан“. Неколико година касније, а 1897. године занатски рад-

1. Слободан Несторовић, *Под Хисаром*, Београд, 1972, с. 44.

2. Исто, стр. 64.

ници у овом граду формирали су своје певачко друштво истог назива. Само пет година касније почела је рад и Стрељачка дружина „Југ-Богдан”, 1902. ловачко удружење са 160 чланова, а 1907. године и организација „Српски соколи”.³

У тадашњим условима најбрже се развијало занатство. Најзаступљенији су били опанчарски, обућарски, терзијски, берберски, ковачки, сарачки, ужарски, лимарски, лончарски занат итд. На изучавање ових заната претежно су долазила деца из сиромашних земљорадничких породица, 3—4 године бесплатно радећи као шегрти у веома нехигијенским условима, без одређеног радног времена, „од сунца до сунца”. У сличном положају су били и трговачки помоћници и занатлијске калфе, па и сами занатлијски радници. Поједини отреситији занатлијски радници, у потрази за бољом зарадом, одлазили из Прокупља у друга места „у фрефт”, претежно у веће градове. У бројнијим и класно развијенијим радничким срединама долазили су у додир са организованим радничким покретом и социјалистичким идејама. Враћајући се у свој родни град, или долазећи повремено, доносили су собом нова, прогресивна сазнања, социјалистичке идеје и ширили их међу радништвом. Међу активистима у ширењу социјалистичких идеја и подстицању занатлијских радника у Прокупљу на организовање у своје струковне синдикалне организације и организовану борбу за социјална и економска права били су: Александар Станимировић, седлар, касније трговац, Илија Ђорђевић, зидар, Антоније Милутиновић, кројач, Андрија Ђошић, седлар, Тихомир Ђорђевић, казанџија, Јездимир Цветковић, колар, Љубомир Петкић, обућар, Драгутин Ђолић, Милован Миљковић, поштански службеник, Драгиша Здравковић, студент идр.⁴

За организовани раднички покрет у Прокупљу, почетком XX века, велики значај имало је формирање Месне организације Српске социјалдемократске странке, 1. октобра 1906. године. Организација је имала 21. члана, међу којима и једну другарицу. Међу члановима је било и седам синдикалних организованих радника. У то време партијска организација је у Прокупљу растурила око 30 примерака „Радничких новина”, органа Српске социјалдемократске странке. Број чланова Месне партијске организације непрестано се повећавао, углавном обухватајући све већи број синдикално организованих радника.⁵

У време оснивања Месне организације Српске социјалдемократске странке у Прокупљу се оснивају и месни синдикални подбори појединих струка. Прво је, 20. маја 1906. године, основан Подбор Савеза металских радника, јуна исте године Подбор

3. Исто, стр. 65, 69.

4. Исто, стр. 71.

5. АС, Фонд СДП, док. 65, Записник Главне партијске управе ССДП, стр. 554; Слободан Несторовић, н.д. стр. 72.

кожарско-прерађивачких радника, а нешто касније уследило је оснивање и Пододбора Савеза опанчарских радника, септембра 1911. године. Октобра 1910. године основано је Повереништво Савеза кројачких радника. Извршено је оснивање и пододбора још неколико занатских струка. Значајно је истаћи да је децембра 1910. године у Прокупљу основано и прво Месно синдикално веће.⁶

Значајно је истаћи да је радничка класа Прокупља, прве деценије XX века, била искључиво занатска, малобројна и слаба за организовану класну борбу. Она тада није имала образованих ни социјалистички изграђени људи. Међу занатским радницима у то време био је најистакнутији Антоније Милутиновић, кројач, који је, као представник радничке класе Прокупља био изабран 1809. године за члана Радничке коморе Србије. Почетком јануара 1912. године Антоније Милутиновић изабран је за председника Месне организације Српске социјалдемократске партије, на годишњој скупштини. Поред њега у управи су изабрани: за секретара Илија А. Ђорђевић, грађевински радник, за благајника Драгутин Ђолић, пољопривредни радник. У контролни одбор изабрани су: Милутин Аранђеловић, лимарски радик и Милорад Ристић, опанчарски радник.⁷

Малобројност радничке класе у Прокупљу, у периоду до првог светског рата, условљавала је спорији развој социјалистичког и синдикалног покрета. Али, и поред тога, Месна партијска организација и организовани радници овога града са интересовањем су пратили збивања у политичком и друштвеном животу тадашње Србије и учествовали су у свим акцијама које је организовала Српска социјалдемократска партија. Посебно се то учешће огледало у акцијама око доношења Закона о радњама до 1910. године, у предизборним активностима, у вођењу штрајкашке борбе за остварење социјалних права, за побољшање материјалног положаја радника. У периоду 1907—1908. године у Прокупљу су избили први штрајкови кожарских и металских радника, а 1913. године од 22 опанчарска радника и 6 обућарских радњи штрајковало је 20, захтевајући краће радно време, повећање надница и признавање синдикалне организације. Значајно је напоменути да су прокупачки радници и социјалисти учествовали у демонстрацијама 1908. године против аустроуграске анексије Босне и Херцеговине. Поред тога, радници Прокупља су, под руководством Месне партијске организације, организовали прославе Првог маја, које су претежно извођене на излетиштима у Липару, на Хисару, Боровњаку и другим местима у околини града. Првомајске прославе су организовине 1908. године, уз учешће 25 радника; 1910. године,

6. „Радничке новине“ 59, 16. V, 73, 17. VI 1906; 146, 7. XII 1910; Синдикални покрет у Србији 1903—1919, Том. I, књ. 3, Београд 1962, стр. 101; Слободан Несторовић, н. д. стр. 74—75.

7. „Радничке новине“ 3, 4. I 1912; Слободан Несторовић, н. д. стр. 76.

уз учешће 60 радника, а у првомајској прослави 1912. године учествовало је око 300 манифестаната. Прославе Првог маја су са успехом изведене и 1913. и 1914. године.⁸

Мада је прва прослава Првог маја у Прокупљу организована тек 1908. године, радници овога града су још од раније упућивали редакцији „Радничких новина” првомајске поздраве. Тако је група радника из Прокупља: (Венић, Јовановић, Алин Ђошовић, Миљковић; Илић, Стевановић) упутила 1906. године следећи првомајски телеграм: „Другови, дигните заставу увис против тираније, да живи раднички интерес! Да живи социјализам!”⁹

Како се социјалистички и раднички покрет у Прокупљу све више развијао, међу социјалистичким и синдикално организованим радницима све се више осећала потреба и за културно-уметничким животом, за забавом. У то време, тј. 1911. године, заузимањем просветних радника у овом граду је основана певачка група Топличка певачка дружина „Југовићи”, под руководством диригента хора Радована Пекића, наставника певања у Гимназији. Чланови хора били су претежно занатлијски радници, код којих је постојало велико интересовање за уметничко испољавање. У прокупачкој Гимназији организоване су и прве позоришне представе у којима су, као глумци, наступали наставници и ученици. Позоришне представе су извођене у салама хотела „Рапоња” и „Европа”. Прва позоришна представа била је премијера комада „Бидо” Јанка Веселиновића.¹⁰

ОСНИВАЊЕ РАДНИЧКЕ ГРУПЕ „АБРАШЕВИЋ” У ПРОКУПЉУ

У Прокупљу међу тамошњим радништвом осећала се све већа потреба за оснивањем једног чисто радничког културно-уметничког друштва. У то време у многим местима у Србији, нпр. у Београду, Ваљеву, Шапцу, Нишу, Лесковцу, Неготину, Чачку, Лозници, Пироту и Јагодини, биле су основане радничке уметничке групе „Абрашевић”, које су својим интензивним радом развијале веома живу културно-уметничку активност међу радништвом, и поред тога што су неке пролазиле кроз краће кризе, због притиска полицијских власти. Под утицајем рада тих друштава и међу прокупачким радницима родила се идеја да оснују слично радничко културно-уметничко друштво и у своме граду. Друштво „Абрашевић” основано је као знак сећања на рано преминулог пролетерског песника Косте Абрашевића.

8. „Радничке новине”, 97, 27. IV 1912; Слободан Несторовић, н.д. стр. 76, 78.

9. „Радничке новине”, 50, 25. IV 1906.

10. Слободан Несторовић, н.д. стр. 83.

Нажалост, у архивским изворима и радничкој штампи тога времена нема података који би указивали на тачан датум оснивања. Један од његових чланова и активиста радничког покрета Нестор Костић истиче да је, као обућарски шегрт 1910. године, сазнао да је у Прокупљу, поред синдикалне организације Савеза обућарских радника и Месне партијске организације Српске социјалдемократске партије, постојало и Радничко певачко друштво „Абрашевић”. На могућност постојања групе „Абрашевић” и пре 1910. године у овом граду упућује и податак да је 1907. године из Лесковца дошао у Прокупље Душан Шпанић, поштански службеник, који је до тада био хоровођа лесковачког „Абрашевића”.¹¹ Зато се може претпоставити да се Душан Шпанић, по доласку у Прокупље, ангажовао око оснивања Радничке уметничке групе „Абрашевић”.

Душан Шпанић био је искусни хоровођа и велики заљубљеник радничке уметности. Осетивши велико расположење међу прокупачким радницима за културну и забавну активност, није пропустио прилику да међу њима, пошто су имали своје струковне синдикалне организације и Месну организацију Српске социјалдемократске партије, формира групу „Абрашевић”. Група је одмах постала стециште претежно старијих радника свих струка који су имали смисла и талента за песму и глуму. То је била и могућност да се радници одвоје од кафанских столова, пијанчења, коцке и других друштвених порока тога времена.

Због недостатка било каквих података нисмо у могућности да прикажемо активност групе „Абрашевић” у периоду до првог светског рата, састав њене управе, бројност чланства, које су песме и позоришна дела били на репертоару, где су одржавани концерти, каква је била посета итд. Једино се у литератури могу наћи подаци да је учествовала у прославама Првог маја, Међународног празника радничке класе целог света, чија је прва прослава у овом граду забележена 1908. године. Али се не зна да ли је у њој учествовала и ова радничка уметничка група. Међутим, „Радничке новине” од краја априла 1912. године донеле су вест да је на прослави Првог маја у Прокупљу учествовало око 300 радника и да је пред друштвеним станом Певачка дружина „Абрашевић” отпевала неколико „наших песама”, тј. револуционарних радничких песама.¹²

11. Зарије Поповић, *Постанак и рад Лесковачког културно-уметничког друштва „Абрашевић” у предратном периоду*, Лесковачки зборник, бр. 3, Лесковац, 1963, стр. 65; Усмено казивање Нестора Костића, пензионера у Прокупљу, аутору, 28. јуна 1977. године (магнетоскопски снимак — лична архива аутора).

12. „Радничке новине” 97, 27. IV 1912; Слободан Несторовић, н.д., стр. 76.

Те године Први мај је свечано прослављен у целој Србији уз обуставу рада и истицање радничких захтева, уз песму и весеље. Одржавани су и раднички зборови, на којима су партијски и синдикални руководиоци говорили о значају Првог маја, као празника радника целог света, о значају јединствене и организоване борбе радничке класе против капиталистичке експлоатације. Манифестанти су већи део дана провели ван града, уз песму и весеље. Интересантно је напоменути да у изворима тога времена вема података о учешћу група „Абрашевић” у првомајским прославама у оним местима где су тада постојале, изузев Прокупља и Ваљева. О учешћу прокупачког „Абрашевића” у првомајској прослави „Радничке новине” су донеле опширан чланак у коме се даје сликовит опис прославе и учешћа „Абрашевића” у њој. Због лепоте описа ове прославе преносимо чланак у целисти:

„Овогодишњи празник рада прослависмо на најсвечанији начин. Још изјутра рано сви организовани и неорганизовани радници били су сакупљени пред својим станом „Локушница”, одакле је, под заставом, 110 демонстраната кренуло поред општине — Краља Милана улицом, поред начелства, и у 10 часова стигло на одређено место у „Боровик”. Ту је ондржан збор, на коме је друг Драгутин Ђолић говорио о значају Првог маја по радничку класу. До пола пет сати је била игранка и весеље, а затим је демонстрација са 140 учесника кренула поред начелства доњом улицом до „Черкеске мале”, отуда је кроз главну улицу у пола шест сати стигла на зборно место на пијаци. Ту је друг Драгутин Ђолић говорио о општем праву гласа, а Илија Ђорђевић против милитаризма, а за народну одбрану. На збору је било око 300 посетилаца, међу којима је било и чиновника, и трговаца, и занатлија.

На збору сви слушаоци пажљиво саслушали референте, изузимајући г. Петковића, бившег народног посланика националистичког, који Прокупље сматра за своју Вандеју. Затим се демонстрацији придружило без мало све што је било на пијаци, те се тако до стана код „Локушнице” громогласно кроз главну улицу проламали наши мајски узвици. Пред друштвеним станом певачка група „Абрашевић” отпевала је неколико наших песама.

Демонстрација је изведена са потпуном обуставом рада, тако да су све радионице остале скоро пуне, јер радника и ученика није било у њима.

Интересантно је било ово. У једну обућарску радионицу улази један жандарм и тражи да му се закрпи чизма и, наставши шегрта вели му: „Где ти је мајстор?” Шегрт чистећи своје ципеле, каже: „На прослави”. „Каквој прослави?” „Тако на прослави!” одговори шегрт. „Па можеш ли ти да ми закрпиш ову чизму?” „Не могу” одговори шегрт. „Зашто?” „Зато што и ја хоћу да идем

са друговима'. Жандарм излази вртећи главом."¹³ Сличан је опис првомајске прославе и у Ваљеву у којој је учествовала тамошња група „Абрашевић”.

О активности групе „Абрашевић” у Прокупљу, у време, балканских ратова, нема података. Али, по његовом завршетку, августа 1913. године у овом граду убрзо је оживео раднички покрет. У кафани „Македонија”, где је раније било седиште радничког покрета, одржана је прва конференција занатлијских радника, којој је присуствовао и секретар Радничке коморе Србије, Филип Филиповић. На конференцији су обновљени пододбори и изабране управе металских, кожарско-прерађивачких, кројачких, млинарско-пекарских, дрводељских и берберских радника. Убрзо је обновљен и рад Уметничке групе „Абрашевић”. Изабрана је управа, на чијем су челу били обућар Нестор Костић — Нега и лимар Милан Аранђеловић.¹⁴

Група „Абрашевић” је наставила рад под отежаним условима, јер се многи њени чланови нису вратили из протеклих ратова. Група је радила непуну годину дана, јер је крајем јула 1914. године избио крвави први светски рат, нападом Аустро-Угарске на Србију. Многи Прокупчани су мобилисани и отишли су на фронт. Од носилаца напредног радничког покрета у граду су остали чланови управе „Абрашевића” Нестор Костић и Милан Аранђеловић, а са њима и Божидар Стевановић — Цакић, кројачки радник, руководиоцац Месне партијске организације и још неколико млађих радника, које није обухватила војна обавеза.¹⁵ Те снаге нису биле довољне да наставе рад, посебно у групи „Абрашевић”, чија је свака активност ускоро престала.

ОБНАВЉАЊЕ И АКТИВНОСТ ГРУПЕ „АБРАШЕВИЋ” У ПЕРИОДУ 1919—1921.

По завршетку првог светског рата, истовремено са обнављањем привредног, политичког и друштвеног живота у Прокупљу, почео се обнављати и раднички покрет. Непосредно после Конгреса уједињења, априла 1919. године, на коме је формирана Социјалистичка радничка партија Југославије (к), напредни радници овог града одржали су „договорни збор”, на коме је одлучено да се обнови рад струковних синдикалних организација и да се обнови рад Културно-уметничког друштва „Абрашевић”. Организатори збора били су занатлијски радници Илија Ђорђевић, Александар Станимировић, Нестор Костић, Божидар Стефановић — Цакић, Андрија Ђошић, Антоније Милутиновић, Јездимир Цветковић, Милутин Анастасијевић, Милан Аранђеловић, Драгутин Арсић, Спаса Ђорђевић, Влајко Стефановић, Ђура Божић и др.

13. „Радничке новине”, 97. 27. IV 1912.

14. Слободан Несторовић, н.д. стр. 86—87.

15. Исто, стр. 87.

После збора, његови учесници су, у достојанственој поврци, прошли главном улицом града, кличући уједињењу југословенске радничке класе и новоствореној Социјалистичкој радничкој партији Југославије (к). Истовремено су демонстрирали против нове општинске управе у којој су били изабрани и они који су током рата сарађивали са бугарским окупатором. Демонстранти су узвикивали паролe: „Доле окупаторски сарадници!”, „Напоље општински пацови!” и слично.¹⁶

Након овог збора убрзо је уследило оснивање струковних пододбора кројачких, обућарских, дрводељских, млинарских и других занатских радника. Нешто касније, октобра 1919. године, основана је и Међна партијска организација Социјалистичке радничке партије Југославије (к). У то време обновљена је и Радничка уметничка група „Абрашевић”. За председника је изабран Милан Аранђеловић, лимар, а за секретара Нистор Костић, обућар, који су и пре првог светског рата били у њеној управи. У документима и радничкој штампи тога времена нема података о потпуном саставу прве послератне управе „Абрашевића”, али се савременици сећају да су у њој били веома активни Милутин Анастасијевић, фотограф, Властимир Станимировић, трговац, Љубица Милојковић, Десанка Јовичић, Драгутин Арсић, Војислав Лулић, Милица Арсић, Дивна Предавац, Милутин Гостиљац, Јован Тодоровић, Драгче Миладиновић и други занатски радници. Савременици се, такође, сећају да се у њу одмах уписало преко 50 радника и радница и да су основане дилетантска драмска и хорска секција. У оквиру „Абрашевића” формирана је и радничко-ђачка драмска секција, за чијег је председника изабран Јагода Јулијус, лекар.¹⁷

Обнављање групе „Абрашевић” у Прокупљу изазвало је велико одушевљење међу радништвом. У прилог томе говори и податак да је само хорска секција убрзо нарасла на 50 чланова, а драмска на 15. Са помажућим члановима било је укупно 75 чланова. Међу њима било је и 7—8 другарица и то у драмској секцији.¹⁸ Ступање жена у једну радничку културно-уметничку групу, у то време, била је реткост, јер су малограђанске средине на такве гледале просто као на проститутке и пропалице. Али, напредне жене Прокупља томе нису придавале никакву пажњу и настојале су да својим радом што више допринесу развоју културно-уметничке активности радничке класе свога града.

Просторије групе „Абрашевић” биле су у Џивџановој кафани, где су суботом, недељом и другим празницима одржаване игранке, матинеа, па и мање приредбе. Поред радника и радница, долазили су и остали грађани Прокупља. Редовно су биле добро посећене. Пошто су просторије у Џивџановој кафани били мале

16. Исто, стр. 107—108.

17. Исто, стр. 109; Усмено казивање Нестора Костића аутору...

18. Усмено казивање Нестора Костића аутору...

за веће приредбе, група „Абрашевић” давала их је у великој сали хотела „Европа”, затим у сали хотела „Југ-Богдан” и у другим кафанама. И ове просторије су често биле мале да приме све оне који су хтели да их виде.¹⁹

Програмска оријентација „Абрашевића” била је напредна и револуционарна. Циљ је био да се преко позоришних комада и хорских песама упути критика владајућем систему, капиталистичкој експлоатацији, да се буди и развија класна свест радника, да ступају у своје струковне синдикалне организације и воде организовану борбу за своја економска и политичка права. Имајући ово у виду, разумљиво је што су на репертоару групе „Абрашевић” били позоришни комади као што су, на пример, „Јазавац пред судом” Петра Кочића, „Сумњиво лице” и „Власт” Бранислава Нушића и др. Од хорских песама најчешће су биле револуционарне радничке песме, међу којима „Интернационала” од Дежајтеа, „Раднички марш” од Е. Манолова, „Радничка химна” од Ридта „Поздрав мају” Г. Пилца, затим песме Косте Абрашевића: „Свет је наша отаџбина” „Црвена”, „Пијаница” и др.²⁰

Све приредбе и програми морали су се обавезно пријављивати среском начелнику, а њиховом извођињу обавезно је био присутан представник полиције. Било је случајева када се одобрење није могло добити. Један од савременика, Нестор Костић, сећа се да је било забрањено извођење комада „Сумњиво лице”, уз образложење да се индиректно вређа власт. Али, то није могло спречити чланове прокупачког „Абрашевића” да и даље раде.²¹

Према казивању савременика, група „Абрашевић” је своје приредбе давала само у Прокупљу. Није гостовала у другим местима. Зна се, међутим, да је у овај град долазио нишки „Абрашевић”, и да је давао веома успеле приредбе.²²

Поред културно-уметничке активности и рада на политичком образовању и васпитању радника, група „Абрашевић” је и у овом периоду помагала политичке и друге акције радничког покрета у Прокупљу, па и шире. Посебно је била значајна њена помоћ штрајкашкој борби радника. Револуционарним програмима својих приредби подизала је борбени морал штрајкача да истрају у својој оправданој борби. Такође, од својих скромних средстава пружала је и новчану помоћ, и поред тога што је и сама у томе оскудивала, јер се издржавала од прихода са приредби. учествовала је и у прославама Првог маја са пригодним програмима од револуционарних радничких песама, којима је давала свечани тон тим манифестацијама.²³

19. Исто.

20. Исто.

21. Исто.

22. Исто.

23. Исто.

Због тога што никаквих података нема, не може се шире говорити о њеним другим активностима, посебно о њеном учешћу као групе, или пак појединих њених чланова, у предизборним активностима за општинске и парламентарне изборе 1920. године. Али се посве сигурно може рећи — да је група „Абрашевић” у овом периоду одиграла веома значајну улогу, не само у организовању културно-забавног живота, већ и у просвећивању радничких маса, њиховом политичком васпитавању. Кроз своје програме је, међу радништвом ширила комунистичку идеологију, пропагирала је идеју да је радничкој класи једини спас кроз вођење организоване револуционарне борбе под руководством Комунистичке партије Југославије. Због своје такве улоге, после забране Комунистичке партије Југославије и радничких синдиката („Обзнаном”), крајем децембра 1920. године и Закона о заштити државе и поретка, од јуна 1921. године, забрањен је рад и групе „Абрашевић”, чиме је практично престала и њена даља било каква активност у Прокупљу.²⁴

ОСНИВАЊЕ И АКТИВНОСТ НЕЗАВИСНОГ „АБРАШЕВИЋА” У ПРОКУПЉУ

„Обзнана” и Закон о заштити државе и друштвеног поретка задали су снажан ударац револуционарном радничком покрету у Прокупљу, тако да се читав низ година није могао опоравити. Месна организација КПЈ била је потпуно разбијена и њени чланови су се морали повући у дубоку илегалност. Домаћа буржоазија, уз помоћ полицијских органа власти диктирала је облике друштвене и политичке активности у овом граду. Она је чак имала и свој фудбалски клуб „Југ-Богдан”, у којем су углавном играли прокупачки ђаци, као и певачку дружину истог имена под покровитељством цркве у коју је настојала да увуче и изванредан број млађих талентованих радника.²⁵

И поред тога што су се чланови Партије налазили у илегалности, они су, уз помоћ напредних радника Прокупља, настојали да изнађу такве форме рада које полицијске власти не би забрањивале. Стога су се ангажовали да формирају раднички фудбалски клуб, кроз који су могли легално да делују и развију активност на обнављању напредног радничког покрета у овом граду. Значајно је истаћи да су око осивања овог клуба били посебно ангажовани бивши чланови управе „Абрашевића” — лимар Милан Аранђеловић и трговац Властимир Станимировић. Фудбалски клуб „Раднички” формиран је 1922. године и у њему је могла да игра само занатско-радничка омладина. Према сећањима савременика, у Фудбалски клуб „Раднички” ступили су и многи чланови забрањеног „Абрашевића”. За председника Клуба изабран је Милан Аранђеловић, а за секретара Властимир Станимировић.

24. Исто.

25. Слободан Несторовић, н.д. стр. 118.

У Клубу су били веома активни и најпознатији играчи: Душко Црквењак, Милоје Николић, Александар Аранђеловић, Витомир Прокић, Боле Миленковић, Мирче Миленковић, Миле Декић, Миодраг Денић, Дале Стаменковић, Миливоје звани Пиљкаш, Миле Аранђеловић и др.²⁶

И поред тога што је у Прокупљу било око 300 занатских радника и 72 ученика, обнављање њихових синдикалних подружница ишло је споро. Прву синдикалну подружницу успели су да обнове, односно формирају, у оквиру Независних синдиката, кожарско-прерађивачких радника на конференцији, 25. фебруара 1926. године, која је одржана у кафани „Гвоздени пук”, на иницијативу Синдикалног већа из Ниша. У њу је ступило 35 чланова Већ марта 1927. године у Прокупљу је постојало Месно синдикално веће, које се доста ангажовало на организовању радника у струковне организације.²⁷

Синдикално организовање радника није било по вољи послодаваца, који су, у жељи да одвоје младе раднике од њихових организација вршили разне притиске, покушавајући да их окупе око Певачке дружине „Југ-Богдан”. Пошто у то време у Прокупљу није постојало радничко културно-уметничко друштво, један број млађих радника је, жељан забаве и разоноде, ступио у то певачко друштво. Неки се у њему нису дуго задржали.²⁸

Да би се супроставили нападима прокупачких послодаваца хифтарија, Месно синдикално веће је, на иницијативу Партије, одлучило да се у Прокупљу формира чисто радничка културно-уметничка група. Задатак да формирају уметничку групу поверен је бившим члановима управе „Абрашвић”, синдикалним и партијским активистима. Они су почетком марта 1927. године сазвали конференцију свих радника Прокупља на којој је, према писању тадашњег „Организованог радника”, „основана” радничка културно-уметничка група под старим именом „Абрашевић”. Њен званични назив био је: „Абрашевић” — уметничка група синдикално организованих радника-ца”. Ова група је основана у оквиру Независних синдиката и била је негова културно-уметничка организација. На истој конференцији је изабрана и прва управа Групе у саставу: председник Петар Петровић, секретар Војислав

26. Исто, стр. 118; Нестор Костић, један од савременика истиче да је група „Абрашевић” у Прокупљу обновљена 1923. године са хорском и дилетантском (драмском) секцијом, са око 30 чланова. У периоду до 1929. године група „Абрашевић” је давала своје приредбе у кафани „Југ-Богдан”. Поред њих давала је игранке и матинеа суботом, недељом и другим празницима. Неке приредбе биле су забрањиване. Казивање Нестора Костића аутору... Нажалост, у документима и литератури из тога времена нисмо могли наћи било какву потврду оваквих тврдњи. Али их дајемо да се не би заборавиле.

27. „Организовани радник”, 18, 7. III 1926, Положај радника у Прокупљу и „Организовани радник” 75, 6. X 1927, Извештај МРСВ у Прокупљу.

28. „Организовани радник”, 20, 17. III 1927.

Костић, благајник Нестор Костић, чланови: Добривоје Станковић, Витомир Станојевић, Драгутин Арсић и Драгутин Станковић, У Надзорни одбор изабрани су: Светозар Јанчић, Лазар Тасић и Драгутин Цакић. По избору управе усвојена су и Правила групе, која су, у ствари, била копија Правила групе београдског независног „Абрашевића”. Извршен је и упис чланова. Преко „Организованог радника” упућен је позив свим радницима у Прокупљу, посебно онима који су се још налазили у послодавачкој певачкој групи „Југ-Богдан”, да је напусте и приступе својој радничкој уметничкој групи „Абрашевић”, „која је основана и која има за циљ да у средини радника гаји пролетерску песму и уметност, помажући пролетеријат да се на тај начин што је могуће боље оспособе за класну борбу”.²⁹ У истом позиву се даље истиче: „Радницима није место у буржоаским и поповским друштвима, јер их буржоазија тамо вуче да би их заглупила, и тако глупе лакше могла неограничене експлоатикати. То су могли да увиде досада другови који се тамо налазе па их позивамо да приђу својим класним друговима који су то раније увидели и са њима азједнички повели борбу против капитализма. У тој борби не смемо презати ни од нужних жртава, јер ће нас буржоазија иначе све више угњетавати”.³⁰

Новоизабрана управа „Абрашевића” упутила је 15. марта исте године молбу Уметничком одељењу Министарства просвете да потврди Правила и одобри рад Групе. Уметничко одељење Министарства просвете затражило је, 18. марта, од средског поглавара Косовске области у Прокупљу ближе податке о „морално-политичким особинама оснивача уметничке групе „Абрашевић” у Прокупљу”. Средски поглавар је, актом од 4. априла, обавестио надлежно одељење да су оснивачи „обични занатлијски радници и према своме интелектуалном, моралном и васпитном образовању, нису способни да оснивају уметничку групу, нити су способни за извођење задатака предвиђених у приложеним правилима, те са тих разлога због њихове политичке екстремности, јер су припадали бившој комунистичкој организацији, мишљења сам, да им правила не треба одобрити. Има много изгледа, да су бивши припадници Комунистичке партије, од бив. вођа, нарочито упућени, да у свима местима стварају овакве организације и да под видом истих одржавају чешће састанке у циљу обавештавања и пропагирања комунистичких идеја”.³¹

Добивши овакво мишљење од средског поглавара у Прокупљу о оснивању групе „Абрашевић”, Уметничко одељење Министарства просвете је одбило да потврди Правила. Разлог одбијања био је тај што су међу оснивачима били комунисти, па је тра-

29. „Организовани радник”, 20. 17. III 1927.

30. Исто.

31. АЈ, Фонд Министарства просвете, фас. 2, Збирка синдикални покрет.

жено да се они избаце из управе. Стога је уследила конференција групе „Абрашвић”, децембра 1927. године, на којој је извршена измена управе Групе. Изабрана је нова у саставу: председник Милан Аранђеловић, секретар Драгутин Марјановић, Љубомир Младеновић, Драгутин Арсић, обућар, А. Илић. У Финансијску контролу изабрани су: В. Мишић, Драгутин Марјановић и Г. Петровић.³² Из нове управе изостављени су раније изабрани председник Петар Петровић и секретар Војислав Костић, чланови: Добривоје Станковић, Витомир Станојевић, Драгутин Станковић и чланови Надзорног одбора Светозар Јанчић и Лазар Тасић. Тек после избора нове управе Уметничко одељење Министарства просвете одобрило је Правила групе „Абрашевић”, 16. јануара 1928. године.³³

На жалост, о раду групе „Абрашевић” у Прокупљу у овом кратком периоду нема много података. Савременици се сећају да је Група у своме оквиру имала хорску и драмску (дилетантску) секцију и оркестар, у коју су ступали радници разних струка, опанчари, обућари и др. Радило се у веома тешким условима, после дугог и напорног радног дана. Пробе су трајале до дубоко у ноћ.³⁴ Свесни прокупачки радници, пресрећни што имају своје културо-уметничко друштво, нису жалили труда да раде у њему и да дају свој допринос развоју пролетерске уметности. Група је престала да ради завођењем шестојануарске диктатуре која је забранила било какву активност напредног радничког покрета у земљи, па и у Прокупљу.

О обнављању и активности групе независног „Абрашевића” у Прокупљу после завођења шестојануарске диктатуре у изворима тога времена нема података. Савременици се сећају да суна иницијативу чланова Партије прокупачки радници током 1929. године покушали да обнове рад „Абрашевић”, под називом певачког друштва „Југовићи”. У њега су ступили готово сви чланови забрањеног независног „Абрашевића”. Певачко друштво „Југовићи” бројало је око 30 чланова. Имало је само певачку (хорску) секцију. За првог директента био је изабран неки Големовић, који је дошао из Ниша. После њега је дошао Супрунов из Београда, а затим Жика Николић, учитељ. Међу члановима су били најактивнији Нестор Костић, Драгутин Доне Ђорђевић, Алеска Савић, Светислав Ђорђевић, типографски радник, касније учесник шпанског грађанског рата и др.³⁵

Певачко друштво „Југовићи” давало је своје приредбе у кафани „Југ-Богдан”, а веће концерте у сали хотела „Европа”. На

32. Исто; „Организовани радник”, 9, 29. I 1928.

33. АЈ. Фонд Министарства просвете, фас. 2...

34. Казивање Нестора Костића аутору...

35. Исто.

36. Исто; Казивање Драгутина Дона Ђорђевића и Алексе Савића аутору 28. јуна 1977. године (магнетофонски снимак — лична архива аутора).

програму су биле напредне радничке песме, а ређе револуционарне, као што су били „Интернационала” или „Радничка химна”. Такве песме полицијске власти су избаћивале са репертоара. Стога су често на програму били Мокрањчеви руковети. Према сећању савременика, приредбе и концерти друштва „Југовићи” били су изванредно посвећени, како од стране радника, тако и од стране грађана. Са великим интересовањем очекивала се свака приредба или концерт. Сваког месеца давале су обавизно подвеприредбе. Полиција је вршила строги надзор над репертоаром. Било је случајева да су поједине песме и забрањиване.³⁷

Пвачко друштво „Југовићи” давало је своје приредбе не само у прокупљу него и у другим местима. Гостовало је у Нишу, Лесковцу, Врању, Куманову и Скопљу. Године 1936. било је планирано његово гостовање у Грчкој, али је морало бити одложено, пошто су у то време тамо избиле велике демонстрације.³⁸

Значајно је напоменути да је 13. септембра 1939. године у Прокупљу гостовала Радничка група „Абрашевић” из Лесковца. Она је том приликом дала једну веома успелу приредбу за прокупачке раднике, са циљем да се покрене иницијатива — да се и у Прокупљу обнови радничка уметничка група „Абрашевић”. Међутим, до обнављања није дошло, тако да је и даље деловала Певачка дружина „Југовићи”, која је забрањена крајем децембра 1940. године, са забраном рада УРС-ових синдиката и свих других радничких организација у земљи.³⁹

Певачко друштво „Југовићи” у периоду од 1929. до краја 1940. одиграло је веома значајну улогу на окупљању радника на културно-уметничком плану. Истовремено је било значајна форма легалног деловања илегалне Комунистичке партије Југославије међу радништвом овог града. Најбоља потврда томе биле су масовне посете њених приредби и концерата. А преко својих гостовања доприносила је повезивању и зближавању радника Прокупља са радницима оних места у која је одлазила. Преко њених чланова Партија је прикупљала помоћ шпанској револуцији, коју је водио шпански народ против Франковог фашизма. Њени чланови Светислав Ђорђевић, типографски радник, Ратко Павловић-Ђићко и Никола Ђорђевић, по задатку Партије, учествовали су као борци на страни револуције у Шпанији. Према сећању савременика, многи њени чланови одазвали су се позиву Партије и 1941. године ступили у народноослободилачку борбу против фашистичких окупатора и домаћих издајника. Многи су током четворогодишње крваве и напорне борбе уградили своје животе у темеље наше слободне и самоуправне Југославије.⁴⁰ За изузетну храброст у борби против окупатора и домаћих издајника,

37. Исто.

38. Исто.

39. Исто; „Радничке новине”, 37, 15. IX 1939.

40. Казивање Драгутина Дона Ђорђевића и Алексе Савића аутору...

Ратко Павловић-Ћићко, који је погинуо априла 1943. године, као командант Другог јужноморавског НОП одреда, проглашен је за народног хероја.⁴¹ Тако је бивши члан „Абрашевића“, дугогодишњи члан Певачког друштва „Југовићи“ и истакнути партијски функционер постао легенда свога краја. Захваљујући њему, као и осталим члановима КПЈ, Певачка дружина „Југовићи“ у Прокупљу, поред културно-забавни активности, одиграла је веома значајну улогу на образовању, политичком и класном васпитању радничке класе читав низ година пред други светски рат, која је дала драгоцен допринос победи народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције у Југославији.

LE GROUPE D'ART ET DE CULTURE DES OUVRIERS
»ABRAŠEVIĆ« A PROKUPLJE
R E S U M E

Avec developpement du mouvement socialiste et ouvrier à Prokuplje à la fin du XIX siècle, et surtout au commencement du XX e siècle parmi les ouvriers on a senti un besoin plus grand de former une association d'art et de culture proprement d'ouvrier. Bien que jusqu'au ce temps-la' agissait un groupe d'art et de culture civil du caractère patriotique et national: L'Association des chanteurs — Jug Bogdan — de 1894. et L'Association d'art et de culture d'artisans, avec le même nom de 1897, avec la formation des syndicats d'ouvrier, et avec la formation de l'organisation locale du Parti (SSDS) en 1906 an, les ouvriers de Prokuplje ont décidé de former L'Association d'art et de culture sous le titre »Abrašević« dédié au poète prolétaire, mort jeune Kosta Abrašević, Les Associations d'arte et de culture des ouvrier comme celle — ci agissaient en ce temps — la avec succès dans beaucoup villes en Sebie.

On n'a pas beaucoup de donnes justes de la formation de cette association d'art et d'ouvrier »Abrašević« à Prokuplje dans des sources de ce temps — là. Seulement »Les journaux d'ouvrier« en décrivant à la fin d'avril 1912. la fête du Premier mai à Prokuplje ont publié que le groupe des chanteurs »Abrašević« avait chanté quelques chansons devant un logis social à la presence de 300 ouvriers environ. L'un de ses contemporains Nestor Kostić, se souvient qu'avant 1910. dans cette ville existait le groupe »Abrašević« qui agissait jusqu'à la première guerre mondiale.

Après la fin de la première guerre mondiale avec la relèvement de l'organisation du Parti locale (SSDP) et des sous-comités des ouvriers d'artisans en 1919. on a renouvelé »Le groupe d'art et de culture d'ouvrier-Abrašević à Prokuplje, avec la section des chanteurs (le shoer) et la section des dilettantes qui comptaient 75 membres ensemble. Le groupe »Abrašević« donnait ses representations dans la salle d'hôtel »Evropa« tandis que les petits spectacles étaient présentés dans les salles du logis social dans le café de »Dživdžan«.

Au programme du groupe »Abrašević« étaient les pièces de théâtre: »Blaireau devant juge«, »La personne douteuse«, »Le pouvoir« et autres, ainsi que les nombreuses chansons revolutionnaires d'ouvrier. Le groupe »Abrašević« faisait parti à la fête du Premier mai, ainsi qu'aux autres manifestations d'ouvrier. A cause de son activité revolutionnaire il était défendu avec »Obznana« à la fin de decembre 1920.

A cause de terreur de police très grand, le groupe »Abrašević« à Prokuplje pouvait être renouveler même en mars 1927. au cadre des »Syndicats

41. Лексикон народноослободилачког рата и револуције у Југославији 1941—1945, књ. II, Београд 1980, стр. 837.

indépendants« avec les sections du drame et du chœur et d'orchestre. Les conditions du travail étaient très difficiles jusqu'à la dictature du 6. janvier en 1929. an. Cette année il était défendu. D'après les souvenirs des contemporains, sur l'initiative du Parti, les ouvriers progressistes de Prokuplje au cours du 1929. an, ont renouvelé le travail d' »Abrašević« sous le nom de L'Association des chanteurs »Jugovići« qui agissait avec un succès variable jusqu'à la fin du 1940. an, quand était défendu avec la défense du travail de Syndicats des URSS et de toutes autres organisations d'ouvrier dans le pays.

Dr Žarko Jovanović

НОР И СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕВОЛУЦИЈА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 1943. ГОДИНЕ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

Народноослободилачки покрет на југу Србије је почетком 1942. године изгубио велики број партијских и војних кадрова, а дошло је и до привременог губитка слободне територије, што је сужавало услове за развој НОР-а на овој територији. Међутим, партијска организација умела је да искористи и те најминималније услове и да оживи и развије НОП који ће у другој половини 1942. године, задати доста удараца окупатору и домаћим издајницима.

Почетком 1943. године НОП се консолидовао; међутим, партизанске снаге на југу Србије биле су расцепкане, па је било неопходно предузети мере на њиховом обједињавању.

У то време је Централни комитет КПЈ, ради проширења народноослободилачке борбе у Србији, послао директивно писмо ПК КПЈ за Србију у коме, поред осталог, подвлачи да се треба више ангажовати у учвршћивању и омасовљавању партијске организације и да се још снажније поведе борба против окупатора, а нарочито политичка борба и активност на раскринкавању четника Драже Михајловића. Врховни штаб НОВ и ПОЈ и ЦК КПЈ су, преко свог делегата Светозара Вукмановића Темпа, пружили непосредну помоћ ПК КПЈ за Србију и Главном штабу НОВ и ПОЈ Србије у решавању политичких, организационих и војних проблема и питања даљег развоја народноослободилачког рата и оружаних снага. Да би до краја спровео директиве ЦК КПЈ, Покрајински комитет за Србију је 7. јануара 1943. године послао у Лесковац Видоја Смилевског са задатком да припреми терен за долазак Светозара Вукмановића Темпа у лесковачки ратни округ, у коме су били створени услови за шири развој народноослободилачког покрета.¹

1. Никола Анић, Секула Јоксимовић, Мирко Гутић — Народнослободилачка војска Југославије, Београд 1982., стр. 253 и Хранислав Ракић — Кому-

Видоје Смилевски се задржао у Лесковцу нешто више од двадесетак дана очекујући Темпа, а то време је искористио за састанке и разговоре са појединим члановима КПЈ.

Почетком фебруара 1943. године Светозар Вукмановић Темпо је са Светиславом Савићевићем дошао у Лесковац у кућу Данила Наранџића где их је чекао Видоје Смилевски. Светислав Савићевић се одмах вратио, а Темпо и Смилевски су те ноћи дуго разговарали о ситуацији на фронтима и о другим питањима.

У Лесковцу се Темпо задржао неколико дана, и то време је искористио за детаљније упознавање војно-политичких прилика на југу Србије, а нарочито са стањем у оружаним партизанским јединицама на простору око Јужне Мораве, као и са стањем и радом партијских организација на територији ОК КПЈ Лесковац и ОК КПЈ Ниш. Трећег фебруара 1943. године Темпо напушта Лесковац и у друштву Видоја Смилевског и још неколико партијских радника из Лесковца одлази на Кукавицу. У селу Калуђерцу се тада сусрео са партијским и војним руководиоцима из Пусте Реке, Поречја, Јабланице и Расине.

На планини Кукавици, у Калуђерцу, одржано је троднев-но војно и партијско саветовање. Користећи се искуством партизанских снага из осталих наших крајева, Темпо је сугерирао да се формира крупнија јединица, и да се за читаву територију на левој обали Јужне Мораве, од Великог и Малог Јастрепца на северу до планине Кукавице на југу, формира јачи партизански НОП одред. На основу тих сагледавања, од Кукавичког, Јабланичко-пасјачког и Јастребачког НОП одреда, 7. фебруара 1943. године формиран је Први јужноморавски НОП одред са три батаљона: први „Коста Стаменковић”, други „Станимир Вељковић Зеле” и трећи батаљон „Никодије Стојановић Татко”.

Командант одреда био је Димитрије Писковић Трнавац, заменик команданта Милош Манојловић, политички комесар Радован Ковачевић Максим, заменик политичког комесара Радош Јовановић Селја, а начелник Штаба Ратко Павловић Ђићко.

Командант Првог батаљона био је Стојан Љубић, заменик команданта Миливоје Перовић, политички комесар Светозар Крстић Замфир, а заменик политичког комесара Милорад Костадиновић Неша. Командант другог батаљона био је Воја Ристић, политички комесар Владимир Букилић Поп Мићо, заменик команданта Максим Ђуровић, а заменик комесара Риста Антуновић. Командант Трећег батаљона био је Станимир Јовановић Јова, политички комесар Ђира Михајловић Грујица и заменик политичког комесара Светозар Чиклован Тоза.

За време саветовања у Калуђерцу, реорганизован је и ОК КПЈ Лесковац, формирани су СК КПЈ за Јабланицу и СК КПЈ за Лесковац, а ОК КПЈ је деловао у округу Лесковац — Топлица, с обзиром на то да су војне снаге биле уједињене у Први јужноморавски НОП одред.

После тродневног саветовања Темпо је одржао збор на коме је говорио о политичкој ситуацији у земљи и о перспективама народноослободилачке борбе у земљи. Тада је и саопштио да је члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ.

Непосредно по формирању Првог јужноморавског НОП одреда, преко градске везе стигло је обавештење да је непријатељ сазнао за реорганизацију партизанских снага на Кукавици и да заједно са преко 1.200 Недићевих и Љотићевих војника, којима су се придружили и четници Драже Михајловића, припрема напад из више праваца. Исте вечери Штаб је одлучио да напусти Калуђерце и заузме положај на Бунатовцу, после Врешке највећем врху Кукавице. Са овог терена послате су патроле у правцу одакле се очекивао непријатељ.

Сутрадан, 9. фебруара из правца села Горине одјекнули су митраљески рафали и пушчани плотуни. Патроле са Максимом Ђуровићем на челу приметиле је колону непријатељских војника који су се из Горине пели уз планину, па су отворили ватру на њих. Развила се жестока борба.

Руководство Штаба је у међувремену решавало шта да се предузме. Било је предлога да се борба прихвати, а било је мишљења и да се сукоб избегне како би се људство новоформираног НОП одреда сачувало а Одред организационо ојачао. Темпо је, на тражење партизана ипак дао сагласност да се борба прихвати, а борцима нагласио да је то прилика у којој треба да покажу своје јунаштво и оправданост формирања јачег НОП одреда. После ове сагласности Штаб Одред дао је потребна упутства.

Непријатељ је ишао у више праваца. Једна непријатељска колона ишла је од Вучја правцем Црни Врх — Бунатовац, друга од Горине ка Новковом Риду, трећа од Букове Главе ка Калуђерцу, четврта од Црцавца у правцу Коприве, пета од села Јалинца и шеста од Тумбе правцем Студена — Бунатовац.

Патроли Максима Ђуровића која је отворила ватру послато је појачање. После једночасовне борбе и јуриша који су партизани извршили, непријатељ је разбијен и нагнан у бекство. Оставио је за собом десет убијених и више рањених војника. Недићевци су приликом бекства налетели на камени вис изнад села Горине; више њих је скочило са висине од 12 метара и погинуло. Мање партизанске снаге наставиле су гоњење непријатеља, а преостали борци послати су у помоћ борцима који су држали правац Вучје — Збежиште — Црни Врх. Изгледало је да је непријатељ овим правцем упутио главнину својих снага.

Командант батаљона Стојан Љубић успео је да са својом групом одбије непријатељев напад на положај који је држао. Међутим, непријатељ је почео да напада и из позадине, па је Љубић морао да одвоји један број бораца ради заустављања и овог напада. Нешто касније непријатељ је ове партизанске снаге поново напао и то из правца Бунатовац — Коприва, тако да је Љубић са борцима морао да се бори на два правца, имајући од наоружања само три пушкомитраљеза.

Сектор под командом Благоја Костића — Марка Црног имао је задатак да сачека непријатељску колону од 300 војника која је надирала из Вучја. Непријатељ је навалио свом снагом и партизански борци су морали да се повуку; у међувремену стигло им је појачање са Ратком Павловићем Ђићком, који преузима команду и са борцима врши противнапад. Настала је борба прса у прса, што је омогућило разбијање непријатеља који се није снашао, па се дао у бекство.

У јуришу је заплешен један митраљез којим су партизани одмах почели да туку положаје непријатеља. За неколико часова борбе, непријатељ је на свим правцима био разбијен.

После подне борба се стишала, да би нешто касније непријатељ свом жестином навалио правцем Калуђерце — Црцавац — Лалинце и Тумба. Борба је трајала више часова и тек у сумрак храбри борци Првог јужноморавског НОП одреда су многобројним јуришима успели да потпуно разбију и протерају непријатеља са овог терена.

У овој борби је погинуло четрдесетак Недићеваца, Љотићеваца и четника и више њих заробљено, а заплешено је пет холандских митраљеза, двадесет пушака и пет хиљада метака. Први јужноморавски НОП одред имао је само два рањена борца.²

О боравку на југу Србије Темпо је послао извештај ПК КПЈ за Србију из кога се може закључити да су војне снаге овог подручја добро оспособљене за борбу против непријатеља, јер је стекао утисак да су то борци равни борцима из пролетерских бригада и да се могу мерити са борцима наших најпрослављенијих бригада.³

Ова победа над квинслишким снагама одјекнула је у свим крајевима јужне Србије. Народ се уверио да је пропаганда немачких и бугарских фашиста, као и домаћих издајника о уништењу партизана депласирана. Борба на Бунатовцу је показала да су партизанске снаге у јужној Србији у стању да прихвате и борбу већих размера.

2. Стојан Николић, Јосиф Стефановић, Хранислав Ракић — Први јужноморавски НОП одред, Наше стварање, бр. 3—4, Лесковац, 1962., стр. 148—150.

3. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, Том I, књ. 5, Београд 1954., стр. 57—58.

После борбе на Бунатовцу, Први јужноморавски НОП одред кренуо је у правцу Игришта са намером да се пребаци на територију Јабланице. У међувремену, код Игришта долази до тешке борбе у којој је непријатељ изгубио осам војника, а погинуо је и комесар градске полиције из Лесковца. Ту је запленио осам пушака и нешто војне опреме. Одатле, под врло тешким условима, Први јужноморавски НОП одред се пробија до Гајтана и Свињишта, где долази до његовог омасовљења.

Са Првим јужноморавским НОП одредом у Јабланицу је отишао и Темпо; он већ 18. фебруара 1943. године преко Кукавице и Црне Траве одлази у Равну Гору.

Боравак Светозара Вукмановића Темпа на десној страни Јужне Мораве на путу за Македонију, иако краткотрајан, био је веома користан за даљи развој народноослободилачког покрета и револуције у овом делу Србије. Темпо је реорганизовао партизанске снаге на анектираној територији, формирао Други јужноморавски НОП одред и извршио реорганизацију партизанског руководства.

На подручју Ниша настављена је консолидација Озренског НОП одреда који је обновљен у фебруару 1943. године, а Расински НОП одред успешно је дејствовао око Крушевца и Сталаћа. При томе је коришћено богато искуство Светозара Вукмановића Темпа у руковођењу НОБ-ом. На војним и партијским саветовањима у јужној Србији Темпо је истакао потребу да се партизанска дејства пренесу у правцу Косова, Врања, Скопске Црне Горе, Козјака и ка Пироту и Босилеграду. То је било неопходно како би се овим продорима створиле нове слободне партизанске територије и омогућила чвршћа сарадња са македонским револуционарним снагама и створили услове за формирање бугарског партизанског покрета на овој територији.

Окупатор је очекивао да ће партизански НОП одреди из јужне Србије пренети своја дејства на планину Козјак и ради тога врши концентрацију полицијских снага у Трговишту и Широкој Планини.

На десној страни Јужне Мораве 4. марта 1943. године формиран је Други јужноморавски НОП одред. Штаб одреда сачињавали су: командант Ратко Павловић Ђићко, комесар Владимир Вујовић, заменик команданта Синадин Миленовић, заменик комесара Душан Сава Пуђа. Пре тога уместо Окружног партијског повереништва створен је ОК КПЈ Врање.⁴

Новоформирани Други јужноморавски НОП одред имао је задатак да врши сталне ударе на железничкој комуникацији Ниш — Скопље с обзиром на њен значај за непријатеља. Ради

4. Хранислав Ракић — Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1943. години, Лесковачки зборник XV, Лесковац 1975., стр. 38 (у даљем тексту Сарадња српских и македонских револуционарних снага, стр.).

остварења овог задатка, Лужничка чета 7. марта напада Рудник угља „Јерма“ у Ракити код Звонца. Ова акција била је добро припремљена и бугарска полиција која га је обезбеђивала је изненађена. У борби су убијена два полицајца, заплењено је нешто оружја и веће количине експлозива. Захваљујући већ раније успостављеним везама са члановима Партије у Бугарској, Лужничкој чети је у овој акцији пришао омладинац Денчо Знепољски из околине Трна.

Са експлозивом заплењеним у „Јерми“ прва Брањска чета Другог јужноморавског НОП одреда је 17. марта ликвидирала посаду и минирала мост код Прибоја. У истом месецу ова чета напада посаду централе у Јелашници код Сурдулице и онеспособљава је.

Због ових акција, Бугари су запалили махалу Козарницу на планини Варденик у срезу масуричком и убили 40 лица. Бугарски фашисти су били немилосрдни у уништавању српског становништва на анектираној територији.⁵

Прикупивши снаге на Радану, Први јужноморавски НОП одред после чишћења терена напада на рудник Леце, који су чували Немци и Недићеви војници и у коме је вршена експлоатација у корист немачке војне силе. Изненадним нападом Одред је 12/13. марта 1943. године разоружао посаду и порушио рудничка постројења и електричну централу.

Удружене бугарске, немачке и недићевске снаге кренуле су у напад ка Гајтану, а већ сутрадан напад је извршила „ловна рота“, специјална јединица бугарске дивизије састављена од одабраних, изразито фашистички настројених војника, који су били добро наоружани аутоматским оружјем, минобацачима и другим оружјем. Војници „ловне роте“ су специјално обучавани за борбу против партизана, а по свом наоружању и организацији чета је одговарала снази једног батаљона. Чим су стигли на терен Гајтана, војници „ловне роте“ почели су да пале куће и злостављају становнике.

Штаб Одред је направио план и извршио распоред јединица. Из Првог батаљона послата је једна патрола у правцу Слишана, а из Другог у правцу Добре Воде. Непријатељ се опрезно приближавао. Извиднице су пропустиле бугарску patrolу, чекајући главнину. На десном крилу отпочела је борба. Командант Првог батаљона издаје наређење за напад и тада су партизани запуцали по целој ширини фронта не плашећи се војне надмоћности непријатеља. Први јуриш је, међутим, био безуспешан. На појединим местима били су помешани бугарски фашисти и партизани. Окуражен неуспелим јуришем партизана, непријатељ је појачао притисак. За сваки педаљ земље водила се

5. Исто, стр. 38

тешка и неравноправна борба. Са десног крила, на које је нападала главнина бугарских снага, стиже извештај да се борци храбро држе и да одолевају страховитим налетима непријатеља.

У одсутном тренутку, када је борба достигла кулминацију, зачули су се пуцњи иза леђа непријатеља. Стари искусни ратник Максим Ђуровић, пошто је Одред заузео положаје, окупио је наоружане Гајтанчане који су били у збегу, организовао их и у погодном моменту напао бугарске фашисте с леђа, успевши да уништи неколико ватрених тачака непријатеља. То је у бугарским редовима изазвало пометњу и дезорганизованост. Борци Првог јужноморавског НОП одреда то увиђају и врше све снажнији притисак, а онда јуриш са свих страна. Стрелачки stroj Бугара је сломљен. Бугарски фашисти почињу да отступају, а затим и да беже, остављајући велики број мртвих и рањених, оружје и муницију. Разбијеним бугарским фашистима партизани не дају да предахну и гоне их у стопу. Из овог обруча успевају да се спасу само појединци или по која група од два-три војника. Борба је трајала све до мрака и до последњих заселака Гајтана према Лецу. Тачан број погинулих бугарских фашиста није могао да се утврди, али се рачуна да је „ловна рота”, од Јововића ливада до Газдара, куда се повлачила, на бојишту оставила стотину мртвих војника. Међу погинулима било је више официра и новинар из Софије Румен Јанкијев, дописник софијског листа „Зорја”, послат у Србију да шаље извештаје о успесима „ловне роте”. У овој борби бугарски фашисти су имали и материјалне губитке. За собом су оставили два минобацача, шест митраљеза, осамдесет пушака и већу количину муниције. Први јужноморавски НОП одред је изгубио свог политичког комесара Радована Ковачевића Максима и три борца — Радомира Тодоровића, Јована Радовановића и Николу Личанина, док их је шест било рањено.⁶

Српска државна стража која је била у Ображди, требало је са Немцима да изврши напад на Први јужноморавски НОП одред истовремено када и „ловна рота”. Непријатељ се, међутим, није усудио да нападне партизанае.

Пораз „ловне роте” је убрзао покрет бугарских фашистичких снага из Прокупља, Лебана, Бојника, Лесковца, Житног Потока ка Радану и Петровој гори. Фашисти су у овом походу палили села, убијали људе и вршили силовања. У овој бугарској офанзиви нарочито су страдала села Слишане, Оране, Статовац, Добра Вода и Магаш.

6. Бошко Крстић — *Јабланица и Пуста Река у НОБ-и*, Бојник 1978., стр. 211—212 (у даљем тексту Јабланица и Пуста Река).

Батаљони Првог јужноморавског НОП одреда су се неколико дана после борбе на Јововића ливадама удаљили са ове територије. Један батаљон је извршио покрет ка Кукавици, а други ка Јастрепцу.

Користећи одсутност Првог јужноморавског НОП одреда са терена Пусте Реке и Јабланице, непријатељ повремено и са већим снагама упада у села, хвата и убија припаднике НОП-а, а већи број интернира у логоре широм Европе. Немоћни у свом бесу, бугарски фашисти су поново почели да се свете голоружком народу.

У току априла 1943. године на десној страни Јужне Мораве Брањска чета Другог јужноморавског НОП одреда води борбу на Црном Врху са бугарском фашистичком полицијом у којој су убијена три, а рањена четири полицајца. Лужничка пак чета одржава више политичких зборова у Студени, Рељану, Радосињу и још неким селима према Бабушници. За то време имала је неколико мањих сукоба са непријатељем, а један од њих и са бугарским војницима стационираним у Добровицу. Десетого априла у селу Раков Дол и на Тумби чета је водила борбу са јаким полицијским снагама. Како је непријатељ вршио даљу концентрацију својих снага, Штаб чете је донео одлуку да чета у циљу избегавања заокружавања и блокаде, пређе демаркациону линију и пребаци се преко Суве планине на Бабичку гору. За време тог пребацивања ликвидирана су два Недићева жандарма.

Власотиначка чета кретала се по терену Црне Траве и према Власотинцу и за то време одржавала зборове и конференције. У међувремену чета прихвата Јелисија Поповског Марка Шпанца који је у пролазу за Македонију.

Ова чета 17. априла води борбу са 130 бугарских полицајаца у Црвеном Брегу. У тој борби је погинуло око двадесет бугарских полицајаца.

Искуство чета, стечено за време самосталних дејстава од формирања Другог јужноморавског НОП одреда, показало је да су обезбеђени услови за стварање веће слободне територије на овом терену, по коме су се и до тада кретали партизани. Ради тога је крајем априла донета одлука да се изврши други напад на Црну Траву и да се уништи бугарска јединица у овом селу.

Ноћу 25/26. априла Други јужноморавски НОП одред је са своје четири чете извршио напад на ово непријатељско упориште. Бугарске фашистичке снаге су биле добро наоружане и утврђене. Борба је почела после пола ноћи и трајала до четири сата изјутра, када се Одред повукао пошто није располагао тешким наоружањем. У овој борби непријатељ је имао 13 мртвих и девет рањених, а Одред три рањена борца, од којих су два касније подлегла ранама. Заплењено је осам пушака, једна машинка, девет бомби, пет револвера и 600 метака.

Рано ујутру 26. априла у помоћ нападнутом гарнизону у Црној Трави са свих страна кренуле су јаке бугарске снаге јачине 1.500 војника. Дошло је до сукоба, али је надирање непријатеља успорено. Одред се повукао према Црквеној Плани и ту запосео шанчеве из времена српско-бугарског рата. С обзиром на повољан положај, Одред је у почетку одолевао налетима непријатеља, коме су у помоћ притекле нове снаге, а дејствовала је и његова авијација. Одред је био принуђен да напусти шанчеве и да се повуче у оближњу шуму; цео дан је маневрисао водећи борбу са бугарским јединицама које су нападале са свих страна.

Иако је у борби на Црквеној Плани учествовао велики број непријатељских војника, полицијски гарнизон је истог дана напустио Црну Траву и у њу се више није вратио до краја рата.⁷

Тако је створена слободна територија на којој су касније бугарски фашисти успевали да продру само повремено и са великим снагама. За непријатеља је губитак Црне Траве представљао посебан проблем због тога што су партизани угрожавали Грделичку клисуру.

Бугарски фашистички окупатор покушава да одржи свој утицај на ову територију, па крајем априла врши краткотрајне упаде у Црну Траву. Продирући јаким снагама на партизанску слободну територију врши терор над народом и брзо се повлачи. Због неуспеха у борбама с Другим јужноморавским НОП одредом, бугарска полиција уз помоћ бугарске војске стреља у Броду 13 родољуба, пали куће, хвата активисте, мучи их и после мрцварења убија.

У току маја чете НОП одреда крстаре слободном територијом и потпомажу учвршћење масовних организација на терену. Слободна територија је обухватала Црну Траву, Рупље, Брод, Дарковце, Млациште, Баинце, Преслап, Калну, Јабуковик, Горње Гарџе, Добро Поље, Раков Дол, Радосињ, Лопушњу, Ново Село, Црвену Јабуку, Козило, Јаворје, Бистрицу, Равну Гору и друга места. На овом терену непријатељ није имао више полицијских снага нити ма какав управни апарат, а протерани су и сви бугарски учитељи и попови.

Пошто је створена оваква слободна територија и учвршћена позадина, Други јужноморавски НОП одред је могао да крене ка Козјаку. На путу за Козјак за њим су биле стално у потери бугарске јединице, са којима је долазило до честих пушкарања код Ржане, Горњег Романовца, на Стрешару, Старом Селу, Новом Селу и на реци Пчињи. Изнад села Малетине, пошто је стигао на Козјак, Одред је примио борбу са 200 бу-

7. Сарадња српских и македонских револуционарних снага, стр. 39.

гарских полицајаца, који су му избили у сусрет из правца Куманова. У овој борби непријатељ је потпуно разбијен, тако да је у паничном бекству напустио бојиште.

Уз свакодневне борбе, али и одушевљени пријемом народа, борци су створили нову слободну територију око Светог Илије и Козјака. Она је обухватала сва планинска села од Стрешера до Козјака, источно од Јужне Мораве до Босилеграда. У јединице Другог јужноморавског НОП одреда ступао је све већи број бораца.

У летњем периоду 1943. године Други јужноморавски НОП одред несмањеном жестином напада непријатељске објекте и упоришта на територији од Пирота до Пчиње, на дужини од око 170 километара.

У првој половини јуна Други јужноморавски НОП одред извршио је напад на општине Свети Илија, Трговиште, Радовница, Корбевац и Берма. Том приликом заплена је већа количина оружја и муниције.

Делови Другог јужноморавског НОП одреда у јуну 1943. године су дејствовали и у околини Врања. Том приликом је успостављена веза са партијском организацијом Куманова. До средине јуна Одред је водио свакодневне борбе и бугарски фашистички апарат је био немоћан да заустави његов продор на југ. Уништен је велики број бугарских упоришта на Пчињи и Козјаку и створена слободна територија од Светог Илије до Чупиног Брда, Германа, Козјака и Буштрања, а проширена су дејства Одред и у правцу Скопске Црне Горе, Косова и Куманова.

Из Одред је 16. јуна 1943. године издвојена једна десетина која је са петорицом бугарских партизана напала полицијску станицу у селу Главновцу на територији Бугарске. Намера је била да се бугарском окупатору стави до знања, да су се и на тлу Бугарске појавили партизани. Напад на полицију у Главновцу потпуно је успео. Ухваћено је 18 полицајаца и спаљена мандра (државна млекара). У овој акцији погинула су два полицајца. Напад је потом извршен и на мандре у Стрезимировцу и Присјану и на непријатељску посаду у Стрелцу.

Група бораца са Кристијаном Тодоровским, после избијања на Козјак 26. јуна, извршила је напад на кметско намесништво у селу Сув Орев у близини пута Куманово — Крива Паланка. Око 16. јула прикључила се Другом јужноморавском НОП одреду, узимајући учешће у многим борбама које је водио.⁸

Дејство Другог јужноморавског НОП одреда на територији Карадака (Скопска Црна Гора) и Козјака има велики значај за формирање партизанских одреда и појачани развој НОР-а на овој територији.

8. Исто, стр. 40.

* *

Стварање слободне територије на десној страни Јужне Мораве озбиљно је забринуло непријатеља. Због тога врши масовну интернацију свих мушкараца од 16 до 60. године и транспортује их у удаљене крајеве у унутрашњости Бугарске.

Због наглог јачања НОР-а на терену ОК КПЈ Врање у време великих битака на Неретви и Сутјесци, а немоћна да заустави масовно учешће људи, бугарска фашистичка војска спроводи терор великих размера. Услед тешке ситуације и зверских поступака окупатора, ОК КПЈ Врање издао је и упутио летак методе бугарских завојевача и њихов терор над српским народом, упоређујући га са терором у 1917. години.

Бугарски фашисти у овој години, поред појединачних злочина, вршили су и масовна стрељања људи у многим селима. После муњевитог напада партизана на Момин Камен, бугарски фашисти предузимају разне мере, покушавајући да угуше ослободилачку борбу народа на анектираном делу.

Почетком фебруара 1943. године, у једном дану, убили су преко 130 људи из четрдесет села, разбацаних по врлетима и падинама Грделичке клисуре и врањског поморавља с леве и десне стране Јужне Мораве, на простору од Моштанице на домаку Врања, па до Граова код Грделице. Бугарски фашисти су 7. фебруара 1943. године убијали људе искључиво по тзв. списковима. Стрељања су извођена на високом степену организованости, јер су на припреми овог великог злочина, по директивној наредби бугарске фашистичке владе Богдана Филова, радили највиши окупациони полицијски и војни органи и функционери Скопске области у Скопљу.

Бугарска војска, полиција и контрачетници прешевске контра-чете су од 19. до 23. марта 1943. године извели рацију у селима ханског и сурдуличког краја у којој су убили од 160 до 200 људи. Бугарски полицајци Сава Чакалов, Стеван Станков, Луцкан Луцканов и Миле „Копиљак” су у раним јутарњим часовима упали у махалу Козарница у Масурици 19. марта 1943. године и само у једној кући, у кући Драгутина Ристића затворили петнаест душа, а потом кућу запалили. Тај дивљачки масакр над мирним становништвом преживело је само троје.⁹

У селима Ораовици, Клиновцу, Корбевцу, Кукавици, Моштаници, Струганици код Врања, Стублу, Црној Трави, Гару, Дејићима, Поповом Риду и другим местима широм анектиране територије, такође само у једном дану, бугарски фашисти су убили 70 људи.

9. Миодраг Митровић — *Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције врањског краја*, Врање, 1981., стр. 150—152.

Из мноштва злочина окупатора и домаћих издајника, извршених у првој половини 1943. године на левој страни Јужне Мораве, навешћемо само оне најдрастичније које су извршили у селима Пусте Реке.

Терор над народом вршили су подједнако и квислинзи и четници Драже Михајловића. У сарадњи са окупатором 9. и 16. јануара 1943. године Српска државна стража и четници Драже Михајловића ухватили су у Власотинцу и Орашју седамдесет и два лица од којих су 14 стрељали, а једног интернирали за Немачку.

Половином маја 1943. године из Реткоцера, преко Радана, у села Пусте Реке упала је „летећа бригада“ Драже Михајловића са поручником Манићем. Ова четничка група, састављена од четрдесет кољача, са петокракама на шубарама прошла је поред Слишана, Бачевине и упутила се ка Мијајлици. Циљ њиховог упада био је да на превару похватају и убију активисте НОР-а и чланове НОО.

Партијски теренски радници код су сазнали да су упали четници који се представљају за партизане, послали су Милића Цветковића са писменом поруком Обрену Радоњићу у Камници да обавести активисте о појави четника. Међутим, четници су срели писмоношу, питали га где иде и шта носи. Повели су га са собом до Каменице до Обрена, а затим са обојицом продужили ка Турјану.

У Бојнику су, такође на превару ухватили седморо чланова НОО-а и све похватане повели ка млину на крају села, на путу ка Сувом Пољу. Тек онда су ухапшени схватили да су преварени, али је већ било касно. Док су их четници везивали, Драги Стојковић је искористио несмотреност свог пратиоца и побегао. У селу је срео преостале чланове Актива и испричао им шта се десило.

Сутрадан су породице похватаних активиста пошле да траже своје. Код Сувог Поља су наишли на неке лешеве, а на остале у Карској шуми где су их четници убили после зверског мучења.

Зверства су вршили и припадници СДС, Љотићевци, доброволци и други непријатељи. Међутим, народ нису могли да одвоје од народноослободилачког покрета, и ово подручје постаће највеће жариште борбе у Србији у 1943. години.¹⁰

*
* * *

Благодарећи настојањима и мерама које су предузете на почетку 1943. године партијске организације лесковачког округа су могле обезбедити континуитет у свом раду, решавају питања зна-

10. Јабланица и пуста река, стр. 227—229.

чајна за развој борбе и изграђивати своје чланове. Губљења партијских чланова, па и целих организација и руководстава, било је и даље, али је Партија увек била ту на терену, обнављала се и наставља своју активност. То је нарочито дошло до изражаја после формирања партијских (среских руководстава) 1943. године када су партијске организације формиране и разгранате у многим местима на овом терену.

У Лесковцу и другим градовима на југу Србије, као и центрима где нису престајале борбе, окупатор је концентрисао веома јаке полицијске снаге, изградио рафиниран апарат за сузбијање партијског рада. Наиме, у самом Лесковцу постојале су четири разне полиције, чак су и агенти Специјалне полиције у њему боравили више месеци.

После састанка, одржаног у пролеће, коме су присуствовали чланови СК КПЈ Лесковац и активисти из Лесковца, почео је интензиван рад на формирању народне власти. Појачан је рад са женама, а све већа пажња поклањана је образовању партијских актива итд.¹¹

ОК КПЈ Лесковац је 15. марта са Штабом Првог јужноморавског НОП одреда издао летак, обраћајући се радницима, сељацима и грађанима Топлице, Јабланице, Лесковца и околине. Преко летка је народ обавештен о победама Црвене Армије и о немачким губицима у стаљинградској бици. Посебно су наглашени поступци окупатора и пљачка коју врши над нашим народом. Позван је народ Јабланице, Топлице, Лесковца и околине да пође путем који су трасирали припадници партизанских одреда, како би се тиме задао последњи ударац уздрманом непријатељу.

Током 1943. године СК КПЈ Лесковац успоставио је и формирао читав низ партијских организација по селима. Организована је партијска организација у Мирошевцу, створене партијске организације у Горини и Тодоровцу и формиране партијски активи за територију Горње и Доње Јајине и Паликуће. Исто тако, на подручју Пусте Реке формирано је више нових партијских организација. Реорганизацијом постојеће међумесне организације и партијских актива формирана је нова партијска организација за Косанчић, Белановце и Стублу, друга за Лапотинце, Придворицу, Бинђушу, затим организација за Бојник, Драговац, Каменицу, партијска организација за села Горње и Доње Коњувце, Црквицу, Славник итд.

СК КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу, формирао је и своју „технику“ у којој су радиле Лидија Леви Мира и Јелена Спасић Лала.

11. Хранислав Ракић — *Рад КПЈ на југу Србије у 1943. години*, Лесковачки зборник XIV, Лесковац 1974., стр. 31.

Партијски рад у Нишу настављен је почетком 1943. године у фабрикама и средњим школама у веома скромним размерама. То значи да је Месни комитет КПЈ и даље одржавао везе са предузећима и школама у граду, као и са партизанским одредима. Но, и овако скроман рад у револуционарном покрету у Нишу прекинут је крајем фебруара после полицијске провале.

Покушаји МК КПЈ у Нишу да успостави везу са бугарском окупационом војском у Нишу откривени су и 29. фебруара 1943. године ухапшен је Зоран Обрадовић, секретар МК КПЈ Ниша, који је држао све везе, па и оне најважније. Хапшење Зорана Обрадовића изазвало је велику узнемиреност због тога што се веома лоше држао у полицији. Признао је све, па је чак преобучен у недићевску униформу и бугарским фашистичким војницима откривао људе по кућама и улицама које су они хапсили.

У тој ситуацији ПК КПЈ за Србију је радио веома обзриво и забрањујући сваку везу са Нишом. Откривена је читава мрежа, тако да су почела масовна хапшења, не само у Нишу, већ и у Лесковцу и другим местима.

После партијске провале и ликвидације МК КПЈ Ниш у граду није било никаквих партијских форума. Партијски рад је замро, и поред тога што је било самоиницијативних акција које су и раније предузимане. ПК КПЈ за Србију је улагао велике напоре да се стање нормализује, и упозорио Недељка Караичића да обрати посебну пажњу на рад у Нишу и Зајечару, односно да ради на сређивању стања на територији ОК КПЈ Ниш. Недељко Караичић Милисав, кооптирани члан ПК КПЈ за Србију, због погибије Мирка Ракића и изненадне борбе на Јастрепцу то није могла да оствари. Крајем марта 1943. године Караичић са Десимиром Јововићем и Новицом Пауновићем успоставља везу са партизанском групом Конрада Жилника и партизанском групом Елисија Поповског, са којима одлази у Тимочку Крајину на састанак руководства ОК Ниш и ОК Зајечар. У складу са препоруком Покрајинског комитета, на састанку је одлучено да се позове једна чета са Јастрепца да помогне јачање и обнову Озренског, Сврљишког и Тимочког НОП одреда.

Средином маја 1943. године, после многобројних проблема и тешкоћа, дефинитивно је формиран ОК КПЈ за Ниш, чији је секретар био Десимир Јовановић Чича. Под веома тешким условима ОК КПЈ Ниш успео је да успостави и активира неке везе по селима.

У пролеће 1943. године група политичких радника из Ниша кретала се и по белопаланачком и пиротском крају и постала значајна снага за развој НОП-а.

Иако је нови ОК КПЈ за Ниш деловао ван Ниша, настојао је да успостави везу са градом и оснује НОП у њему. Јуна 1943. године донета је одлука да се образује ОК СКОЈ-а за Ниш, а у

свим контактима које је ОК КПЈ за Ниш у јулу и августу одржавао са илегалним радницима углавном је разматрана могућност поновног формирања МК СКОЈ-а.

Повезивање партијских кадрова је консолидовано. Успостављене су сталне партијске везе са Одредом, а ОК КПЈ је средином јула 1943. године одржао партијско саветовање на Каменичком Вису. Саветовању су присуствовали партијски радници са терена и одреди из пиротског и нишког округа. Тада су изабрана и нека поверенства која су била под непосредним руководством ОК КПЈ Ниш.¹²

Рад СКОЈ-а у Лесковцу у том периоду био је интензиван. Постојала су и школска руководства СКОЈ-а у Гимназији и Средњој текстилној школи.

Први илегални НОО, у рангу Градског НОО, формиран је 24. маја 1943. године. Везе са слободном територијом и партијским руководством НОО је одржавао преко села Миланова и, упркос тешким условима илегалног рада, успешно обављао своју делатност.

Да би се застрашио окупатор и домаћи издајници, на захтев партијске организације из Лесковца Штаб Првог јужноморавског НОП одреда одлучио је да се ликвидира Милан Круљ, шеф агената Предстојништва полиције. Акција је изведена 20. маја 1943. године и поводом тога је МК КПЈ Лесковац издао летак у коме је објавио мотиве и позвао народ на даљу борбу против непријатеља.

Партијска и војна руководства су била чврсто повезана. КПЈ је имала одлучујућу и руководећу улогу у постављању и размештају кадрова. Окружни комитети су имали огроман утицај на масе, а одржавана је веза како са вишим, тако и са нижим партијским руководством.

После многобројних борби које су вођене и лево и десно од Јужне Мораве, и зверстава које је извршио над народом, окупатор и домаћи издајници су покушали да се учврсте, али у томе нису имали успех. Мада је и даље довлачио полицију и многобројне квислиншке и окупаторске формације на овај терен, да је становништво хапшено, стрељано и интернирано и да је ширена пропаганда да су тобоже Црвена армија и партизански одреди уништени, окупатор се осећао све мање безбедним, а све више у блокади.

У мају 1943. године формирана су два среска комитета на терену Топлице. СК Јабланице почео је да се стабилизује и идејно-политички изграђује чланове партијских ћелија. ОК КПЈ Лесковац има сталне везе са свим комитетима и покушава да стабилизује њихов рад. Партијска саветовања су одржана у свим

12. Д. Живковић и др. — *Ниш у вихору ослободилачког рата (1941.—1945.)*, Нови Сад 1968., стр. 388—400.

среским комитетима, сем у СК Топлице због потере у Морави. У ово време нарочита пажња посвећивана је формирању партијских актива, а неке партијске јединице објективно су почеле да прерастају у општинска партијска руководства.

Мрежа партијске организације у првој половини 1943. године се разгранала па се јавила и потреба за формирањем руководства у општинама и рејонима, јер среска партијска руководства нису могла непосредно да држе многобројне партијске ћелије. Због тога је формиран општински комитет Гајтан-Леце, а стварају се и рејонски комитети у Пустој Реци и Поречју. Задатак ових рејонских комитета био је првенствено у томе да стварају нове партијске организације у селима у којима је за то било услова.

Међутим, запажајући да се НОР шири све више, контра-револуционарне снаге се групишу око руководиоца и „команданата” Драже Михајловића. Они развијају широку усмену и писану агитацију, одржавајући зборове и конференције на које силом довлаче сељаке. Почело је превирање у некадашњим четничким масама Горње Јабланице. Из заплених докумената види се да четници прецењују или потцењују снаге партизана, истичући да су партизани лукави, да имају доста аутоматског оружја и да су добри стрелци, а посебно да имају своје бројне јатаке.

Ради борбе против ових снага, Штаб Првог јужноморавског НОП одреда тражи да се формира бригада која би омогућила прелазак у офанзиву и доследно спровела наређење Врховног команданта о нападу на веће гарнизоне.

Бригада би омогућила организовање убирање летине, а политички би активирала нове масе родољуба, учврстила увереност у нашу неисцрпну снагу и убрзала процес диференцирања у масама почетнички оријентисаним. Бригада би такође у садејству са Другим јужноморавским НОП одредом и НОП одредима Космета, Озрена, Сврљига и даље у Србији ојачала снагу народно-ослободилачке борбе. Осим тога, она би контролисала терен до Краљева на северу и Врања на југоистоку, Ибра на западу и Мораве на истоку.

У наређењу Главног штаба НОВ и ПОЈ Србије од 29. јуна 1943. године Штабу Првог јужноморавског НОП одреда каже се: „У вези са вашом одлуком да се на терену вашег одреда формира НОП бригада наређујемо вам следеће: од три батаљона: Кукавичког, Јабланичког и Јастребачког издвојићете 60—70% људства (руководилаца и бораца) и формирати два ударна батаљона и то I батаљон бораца Кукавичког и дела Јабланичког бат., а II ударни батаљон од бораца Јастребачког и дела Јабл. бат. За ударне батаљоне одабраћете добре борце и дисциплиноване и сна-

бдети их са довољно аутоматског оружја. Штабове батаљона поставићете од најбољих војних политичких руководиљаца Штаба одреда”¹³.

Наредба Главног штаба Србије одмах је извршена. Формирани су ударни батаљони, чиме су створени услови за формирање Прве јужноморавске НО бригаде.

У 1943. години осећала се велика потреба за политичко-идеолошким и образовним уздизањем чланова КПЈ, јер се партија омасовљавала. Те нове младе чланове требало је уздизати и упознавати са теоријом марксизма-лењинизма, као и са нашом револуционарном праксом. Због тога су на југу Србије одржавани десетодневни и седмодневни партијски курсеви. Поред тога, партијски материјал је обавезно једном недељно прорађиван у партијској ћелији.

ОК КПЈ Лесковац је направио план одржавања партијских курсева за политичко и теоретско уздизање чланова КПЈ. За пројекат на овим курсевима предложене су теме: 1) Народноослободилачка борба наших народа и улога КПЈ; 2) Истинска демократска власт НОО; 3) О фашизму; 4) Материјализам; 5) Национално питање; 6) 1, 3, 4, 5. и 6. глава историје СКП(б). ПК КПЈ за Србију је од 15. маја 1943. године одобрио план одржавања курсева и сугерирао да сви срески руководиоци прођу кроз њих. Упозорено је такође да се курсеви не држе на једном месту за цео округ већ по срезovima, за чланове КПЈ из одреда да се курсеви држе по батаљонима, а посебно да се води рачуна о конспирацији приликом стварања група.

Почетком јуна 1943. године одржан је кратак семинар са члановима среских комитета Партије и СКОЈ-а и секретарима основних партијских организација у Пустој Реци и Поречју. На семинару је обрађено више тема из партијске изградње и текуће партијске политике.

Први курс при СК КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу почео је 6. јуна 1943. године, а похађало га је 12 чланова из три партијске организације и три члана СК-а Јабланице, 22 члана СК СКОЈ-а и секретар ОК СКОЈ-а. Курс је држан ноћу да не би трпео партијски рад. Полазници курса су осећали велику радост због првог и озбиљног учења марксизма-лењинизма. И поред тога што је половина курсиста радила дању сеоске послове, а курсеви одржавани ноћу при чкиљавој светлости, они су дали веома добре резултате у савлађивању програма.

13. Зборник докумената и под., књига 5, стр. 208.

ОК КПЈ Ниш је септембра 1943. године организовао седмодневни семинар у Липовцу, који је похађало 14 чланова КП. Курсом су руководили Душан Тасковић и Конрад Жилник, чланови ОК КПЈ Ниш.¹⁴

На свим курсевима у Црној Трави, Пустој Реци, Поречју и другим местима учило се углавном по истом програму, уз велико интересовање слушаца.

*

*   *

На основу изнетог можемо закључити да је народноослободилачки покрет јужне Србије водио значајне борбе против окупатора и домаћих издајника у време великих битака на Неретви и Сутјесци.

Борбе које су водиле снаге Првог и Другог јужноморавског НОП одреда у Момином Камену, Бунатовцу, Гајтану, напад на Рудник Леце, Јерму код Звонца и на Црну Траву као и многе друге везивале су велики број окупаторских војника и снага домаћих издајника на овој територији и тиме дали свој пуни допринос смањењу ангажовања непријатељских снага на Неретви и Сутјесци.

Територија јужне Србије постала је у 1943. години најзначајније и највеће жариште народноослободилачке борбе у Србији, на коме се формирају виши органи народне власти, команде места, народноослободилачке бригаде и друштвено-политичке организације.

И поред тога што је окупатор са домаћим издајницима вршио масовни терор у јужној Србији за све време рата, а посебно у време великих битака на Неретви и Сутјесци, народ овога краја масовно је приступао НОП-у, јер је то била гаранција за његово брже национално и социјално ослобођење.

LA GUERRE NATIONALE DE LIBÉRATION ET LA RÉVOLUTION
SOCIALESTE À LA PREMIÈRE MOITIÉ DE 1943 ANS DANS
LA SERBIE DE SUD

R E S U M E

Avec une série des données l'auteur montre que le mouvement de la libération au Sud de la Serbie au temps des grandes batailles sur la Neretva et sur la Sutjeska était en accroissement constant et qu'on menait toujours des batailles contre l'occupant et les traîtres. En ce temps-là les combattants dans la Serbie du Sud se réorganisent et forment deux grands régiments des partisans qui luttèrent du Jastrebac Jusqu'à la Kukavica à la rive droite de la Južna Morava et sur le territoire de Crna Trava, de la Babička Gora, jusqu'au Kozjak à la rive droite de la Južna Morava. On a formé deux comités départementaux qui luttèrent sur le territoire opératif, puis les cellules du Parti, actif de L'Union de la Jeunesse Communiste de Yougoslavie, comités populaires de libération et les autres organes de

14. Хранислав Ракић — Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају 1941—1945. године, Лесковац 1982., стр. 121—122.

la révolution. Les forces des partisans luttèrent avec succès contre l'occupant bulgare et les traîtres sur Bunatovac, Gajtan, Crveni Breg, Crna Trava et sur les autres lieux. L'occupant, incapable de réprimer le mouvement, fait un terreur des grandes dimensions, surtout l'occupant bulgare sur le territoire annexe.

Bien que l'occupant ait employé tout un appareil pour la répression du mouvement de la libération au Sud de la Serbie il n'a pas réussi à rompre cette continuité; même à côté de beaucoup de victimes le mouvement de la libération grandit dans la deuxième moitié aussi, on forme des brigades, les organes supérieurs du pouvoir populaire et la Serbie du Sud devient le centre de la guerre de libération dans la Serbie. Avec cette activité la lutte de la libération de la Serbie du sud provoquait un grand engagement des armées ennemies et ainsi empêchaient une partie de ces soldats ennemis de prendre part dans la bataille sur la Neretva et sur la Sutjeska contre les forces de L'Armée populaire de la Libération de la Yougoslavie et contre Le Mouvement de la libération de la Yougoslavie.

H. Rakić

Мр СРВОЉУВ Ђ. СТАМЕНКОВИЋ

ЦЕНТРАЛНА НАСЕЉА И ФУНДАМЕНТАЛНЕ ПРОСТОРНО-ДЕМОГРАФСКЕ ОСОБЕНОСТИ ЊИХОВОГ КОМПЛЕКСНОГ ФУНКЦИОНАЛНОГ ПОДРУЧЈА У ВРАЊСКОМ КРАЈУ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Територија која је обухваћена анализом у овом раду представља јединствену просторно-функционалну целину у којој град Врање има жарисно значење, јер је иницијатор и носиоц функционалних веза и односа, па отуда и назив Врањски крај. Уз то, према политичко-територијалној подели из 1961. године „Врањски крај” је у ствари срез Врање који представља демографски рејон I ступња у чијем су саставу следеће општине: Босилеград, Бујановац, Владичин Хан, Власе, Власина—Округлица, Врање, Врањска Бања, Прешево, Сурдулица и Трговиште¹).

Радом је обухваћена проблематика географског размештаја и неких аспеката развоја насеља и популације у комплексном функционалном подручју (ужа околина града, друго функционално подручје или основно функционално подручје) централних насеља, а то је у ствари територија на којој се осећају све функције општинског центра, што је у нашим условима територија општина²), као и савремени друштвено-економски процеси (индустријализација, урбанизација и деаграризација) који су међусобно тесно повезани и који утичу, како на просторну трансформацију насеља, тако и на кретање и социјално-економске промене становништва. Из ових основних теза произилази избор насеља са централним функцијама и правци перспективног развоја мреже насеља на овом подручју.

- 1) Д. Брезник: Демографска ситуација и развитак у врањском крају, Врањски гласник, књ. V, Врање, 1969, стр. 238.
- 2) Ј. Илић: Карактеристике функционалних односа између града и околине са посебним освртом на СР Србију, Становништво, бр. 3—4, Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Београд, 1970, стр. 178—179.

I. СТАНОВНИШТВО И НАСЕЉА ВРАЊСКОГ КРАЈА

1. Општи осврт на становништво и насеља

Врањски крај обухвата простор крајњег јужног дела југо-источне Србије и има веома специфичан географски положај, јер се налази између државне југословенско-бугарске границе, на истоку, републичке србијанско-македонске границе, на југу, САП Косова, на западу, и Лесковачког краја, на северу, тако да се непосредно граничи са три посебне политичко-територијалне целине и једном изразитом функционалном целином (Лесковачки крај).

У садашњој регионализацији простора СР Србије ван покрајина Врањски крај се налази у саставу Јужноморавске међуопштинске регионалне заједнице (6.291 км²) захватајући 3.520 км² њене територије или 56%, јер према Врању као функционалном жаришту гравитира становништво седам општина: Босилеград, Бујановац, Владичин Хан, Врање, Прешево, Сурдулица и Трговиште. Специфичан географски положај, затим функционални капацитет централних насеља овог краја и њихова гравитациона усмереност, као и функционални значај суседних макрорегионалних центара (Лесковац, Ниш, Куманово, Скопље и Приштина) према којима је становништво овог подручја усмерено у погледу коришћења њихових регионалних функција од посебног су значаја за планирање и уређење простора не само Врањског краја, него и суседних контактних подручја.

Таб. 1. — Кретање укупног броја становника по општинама
1948, 1971. и 1981. године³

Општина	Број становника			% учешћа у укупном станов. јужноморав. региона 1981.
	1948.	1971.	1981.	
Босилеград	18.816	17.306	14.167	2,83
Бујановац	34.472	43.522	46.326	9,25
В. Хан	24.946	25.231	25.499	5,09
Врање	59.504	72.209	82.218	16,42
Прешево	23.379	30.056	33.963	6,78
Сурдулица	32.747	29.494	27.064	5,41
Трговиште	15.368	12.556	8.874	1,77
Врањски крај	209.232	230.374	238.111	47,55

3) Попис становништва и станова 1971. Становништво и домаћинства у 1948, 1953, 1961. и 1971. и станови у 1971. Резултати по насељима и општинама, књ. VII, Савезни завод за статистику, Београд, 1975, стр. 290, 291, 294, 296, 321, 328 и 330; и Попис становништва, домаћинства станова 1981. године, Први резултати по општинама и насељима, Билтен 194, Републички завод за статистику, Београд, 1981, стр. 11.

И поред тога што ово подручје заузима 6,3% територије и на њему живи 4,2% укупне популације СР Србије ван покрајина оно бележи веома спор демографски пораст, јер је од 1948. до 1981. године становништво Врањског краја повећано за 12,1%, док је у истом временском периоду територија Републике без покрајина имала популациони пораст за 26,7%. Посебно треба поменути незнатно повећање популације овог краја између два последња пописа (табела 1). У директној међузависности од демографског пораста или смањења појединих делова Врањског краја је и општа густина насељености (табела 2).

Таб. 2 — Промене у општој густини насељености од 1971 — 1981. године по општинама

Општина	Површина у км ²	Густина насељености	
		1971.	1981.
Прешево	264	114	129
Бујановац	461	94	100
Врање	859	85	96
Владичин Хан	366	69	70
Сурдулица	629	47	43
Босилеград	571	30	25
Трговиште	370	34	24
Врањски крај	3.520	65	68

Релевантно је поменути хетерогеност у демографском развоју појединих делова Врањског краја, као и значајне промене у преразмештају популације по насељима, што је директно условљено степеном друштвено-економског развоја комуне и величином и функционалним капацитетом насеља. На овој територији сада има укупно 362 насеља или 8,5% од укупног броја насеља уже Србије, што је у односу на 1971. годину мање за три насеља. Смањење укупног броја насеља јавља се у општини Врање (од 110 на 106 насеља) због територијалног померања и просторног спајања истоименог града са суседним селима (Балиновац, Бунушевац, Доње Врање и Собина), тако да она губе статус самосталних насеља и сурдуличкој општини где насеље Троскач добија статус самосталног сеоског насеља⁴). Од укупног броја насеља према правном критеријуму из 1981. године статус градског имају само шест (Босилеград, Бујановац, Владичин Хан, Врање, Врањска Бања и Сурдулица).

Присутне су и разлике у просторном размештају насеља. Тако, само општина Врање има преко 100 насеља, док се број насеља осталих комуна креће од 35 до 59. Узимајући у обзир

4) Види Службени гласник СР Србије, бр. 25, Београд, 23. 06. 1979. године, стр. 1193—1195.

просторну величину општине и број насеља произилази да комуне са најмањим бројем насеља имају највећу просечну територијалну величину насеља, а истовремено и средњу удаљеност између насеља, изузимајући општину Прешево која међу поменутиим комунама има најмању површину (табела 3).

Таб. 3 — Основни индикатори просторног размештаја насеља по општинама 1981. године⁵

Општина	Број насеља	Средња удаљеност између насеља у км	Средња величина насеља у км ²
Врање	106	2,8	8,1
Бујановац	59	2,8	7,8
Владичин Хан	51	2,7	7,2
Сурдулица	39	4,0	16,1
Босилеград	37	3,9	15,3
Трговиште	35	3,3	10,6
Прешево	35	2,7	7,5
Врањски крај	362	3,1	9,7

Ако посматрамо однос насеобинских категорија популације према постојећој статистичко-правној типологији насеља произилази да је на руралну популацију у 1981. години отпадало 158.875 становника или 66,7%, што очигледно указује на присутност и актуелност проблема сеоских насеља и руралног становништва. Од укупно седам комуна у склопу Врањског краја само општина Врање има веће учешће урбаног становништва у укупној популацији (59,5%), тако да су у овој комуни присутни проблеми који произилазе из динамичне урбанизације.

2. Савремене административне — територијалне промене

Једна од најважнијих компоненти која одређује функционални капацитет насеља, посебно општинских центара, као и интензитет просторно-функционалне повезаности између насеља и зону разграничења у којој се осећају гравитациони утицаји већег броја суседних централних насеља комуна представља административно-управна или политичко-територијална подела. Свака промена у административно-територијалној подели утиче у већој или мањој мери на развојну динамику насеља.

Према административној подели из 1951. године Врањски крај улазио је у састав Нишке области, а територија краја била је подељена на шест срезова: Босилеградски (Босилеград)⁶, Буја-

5) Општине у СР Србији 1981, Статистички подаци, Републички завод за статистику, Београд, 1982, стр. 12.

6) У загради написан је назив седишта среза.

новачки (Бујановац), Јужноморавски (Владичин Хан), Масурички (Сурдулица), Пчињски (Трговиште) и Врањски (Врање). На овом простору статус градског насеља има само Врање, Врањска Бања је насеље бањског типа, док статус варошица имају: Босилеград, Бујановац, Вадичин Хан, Сурдулица и Прешево⁷. Остала насеља су сеоског типа.

Током трећег пописа становништва у социјалистичкој самоуправној Југославији Врањски крај представља територију среза Врање који је подељен на десет општина, чија имена потичу од назива општинских седишта: Босилеград, Бујановац, Владичин Хан, Власе, Власина-Округлица, Врање, Врањска Бања, Прешево, Сурдулица и Трговиште. У саставу свих општина било је 360 насеља, с тим што је највећи број насеља био у општини Врање (67) и Бујановац (59), а најмањи у комунама Власина-Округлица (13) и Врањска Бања (21). Међутим, већ по попису становништва из 1971. године настају значајне административно-управне промене у територијалној подели. Тако, општине Власе и Врањска Бања улазе у састав општине Врање, а Власина-Округлица, у састав сурдуличке општине, што утиче на смањење укупног броја општина и динамику развоја насеља која губе статус општинског центра, као и на насеља која су се налазила у њиховом комплексном функционалном подручју. У вези са овим веома су илустративни примери, који указују у којој мери административно-управна функција насеља утиче на њихову развојну динамику, свих насеља која су у интервалу између 1961. и 1971. године изгубила статус седишта општине (табела 4).

Таб. 4 — Кретање укупног броја становника Врањске Бање, Власе и Власине-Округлице од 1948. до 1981. године

Насеље	Б р о ј с т а н о в н и к а			Индекс
	1948.	1971.	1981.	
Врањска Бања	2.108	4.088	4.998	237,1
Власина-Округлица	1.686	1.180	661	39,2
Власе	663	584	499	75,3

Уочљиво је да Врањска Бања и поред тога што губи статус општинског седишта има пораст демографске величине, што је последица концентрације објеката примарних (Земљорадничка задруга, „4. јули, Цвећарски комбинат „Расадници“, Комбинат за производњу и продају цвећа, уређење зеленила, пројектовање и декорацију „Цвеће“ и Живинарска фарма) и секундарних делатности (Рудници и копови неметала „Неметали“, Индустрија

7) Именик насељеним местима у ФНРЈ, Стање 1. јануара 1951. године, Савезни завод за статистику, Београд, 1951, стр. 1—600.

грађевинског материјала „Јужна Морава” и текстилна индустрија „ТИВ”). Локација поменутих објеката у Врањској Бањи дво-струко је позитивно утицала на просторно-функционални разви-так централног дела Врањског краја. Прво, утицала је на усме-равање конвергентног гравитационог дејства према Врањској Ба-њи и повећање њене улоге као апсорбционог центра (центар за-пошљавања), и друго, то је релевантан фактор који у знатној мери доприноси функционалном растерећењу града Врања.

Насеља Власе и Власина-Округлица која су лоцирана у се-верозападном и североистичном планинском подручју Врањског краја, иако по својој географској позицији у односу на њихову непосредну околину и удаљеност других већих насеља (Врање, Владичин Хан, Сурдулица и Босилеград) могу да имају жаришну улогу насеља нижег реда величине, због неадекватне политике просторног развоја бележе стагнацију у друштвено-економском погледу, што је директно видљиво из смањења њихове попула-ционе величине.

3. Индустијализација

Индустијализација појединих подручја је основна метода развоја у нашој послератној економској политици. Концентра-ција и развитак индустрије у појединим насељима битно је ути-цао на њихову ендегену просторно-функционалну трансфор-мацију, као и на социјално-економске и физиономске промене њихове околине, с тим што је интензитет промена најочигливији у првом просторно-функционалном подручју. Уз то, присутна је и регионална хетерогеност развоја и размештаја индустрије, што је посебна карактеристика Врањског краја.

У послератном развоју Врањског краја присутне су зна-чајне позитивне тенденције и динамичне промене у свим дела-тностима, а посебно у развоју индустрије. Укупан број запосле-них радника од 1971. до 1980. године повећао се за 14.185 радни-ка или просечно годишње за 1.576 радника (табела 5), тако да

Таб. 5 — Кретање броја запослених радника у друштвеном и индивидуалном сектору својине по општинама од 1971. до 1980. године.⁸

Општина	Г о д и н а		
	1971.	1973.	1980.
Босилеград	778	958	1.389
Бујановац	2.636	2.468	3.503
Владичин Хан	3.187	3.411	5.169
Врање	11.821	13.368	20.357
Прешево	1.498	1.503	2.026
Сурдулица	2.821	3.129	4.597
Трговиште	487	576	855
Врањски крај	23.228	25.413	37.413

паралелно с тим расте учешће у укупном броју запослених СР Србије ван покрајина од 2,27% 1971. на 2,52% у 1980. години. У професионалној структури запосленог становништва овог краја доминантно место имају индустријски радници чије учешће у укупном запосленом радном контингенту 1973. износи 43%, а 1980. године 47% (табела 6). Осим тога, из изнетих података уочљива

Таб. 6 — Преглед броја запослених радника у индустрији и рударству по општинама 1973. 1980. године.⁹

Општина	Г о д и н а			
	1973.	% од ук. броја запослених	1980.	% од ук. броја запослених
Врање	6.753	50,5	11.072	54,4
Владичин Хан	1.662	48,7	2.762	53,4
Трговиште	—	—	369	43,2
Прешево	387	25,7	817	40,3
Сурдулица	1.155	36,9	1.659	36,1
Бујановац	904	36,6	1.192	34,0
Босилеград	10	1,0	78	5,6
Врањски крај	10.871	42,8	17.943	47,3

је и хетерогеност размештаја индустрије, као и то да је степен индустријализације најинтензивнији у општини Врање и Владичин Хан. Свакако, овде треба поменути да су носиоци индустријског развоја по комунама истоимена општинска седишта, што говори да је на овој територији заступљен моноцентрични развој индустрије. Овакав размештај индустрије у садашњим условима друштвено-економског развоја је неадекватан савременим друштвеним потребама и опредељењима, јер фаворизује развој једног града у оквиру једне просторно-функционалне целине, док остала насеља у његовом гравитационом подручју по правилу бележе стагнацију у развоју, а истовремено настаје усмеравање феномена урбанизације (пораст градске популације) на једном релативно малом простору и интензивирање процеса деаграризације на широј територији. Ово очигледно указује на потребу промене у концепцији просторног развоја индустрије у Врањском крају.

4. Урбанизација

Степен урбанизације појединих комуна Врањског краја одређен је бројем становника који станују у градовима. У градским

8) Општине у СР Србији 1974, Статистички подаци, Републички завод за статистику, Београд, 1975, стр. 37; и Општине у СР Србији 1981, стр. 62.

9) Исто, стр. 77 и 66.

насељима овог краја 1981. године живело је 33,3% укупног становништва (табела 7).

Таб. 7 — Кретање броја и процената становника у градским насељима 1948. и 1981. године¹⁰

Градско насеље	1948.		1981.	
	Број	Процент	Број	Процент
Врање	9.816	47,4	43.884	55,4
Бујановац	3.177	15,3	11.723	14,7
Сурдулица	3.119	15,1	10.300	13,0
Владичин Хан	1.262	6,1	6.301	8,0
Врањска Бања	2.108	10,1	4.998	6,3
Босилеград	1.233	6,0	2.030	2,6
Врањски крај	20.715	100	79.236	100

Феномен урбанизације је најизраженији у општинама са највећим бројем становника (Врање и Бујановац). Међутим, ниво урбанизације најбоље може да се сагледа преко развојних фаза. Д. Стефановић издваја четири фазе урбанизације: примарну, секундарну, терцијарну и кварталну. Истовремено, он даје оријентационе параметре развојних фаза урбанизације по којима се ниво урбанизације одређује на основу учешћа урбаног становништва у укупној популацији датог региона¹¹. Полазећи од параметара које је дао Д. Стефановић за сваку фазу урбанизације, као и од тога да свака комуна представља просторно-функционалну целину (регион), произилази да су општине Босилеград (14,3% градског становништва), Владичин Хан (24,7%), као и општине Трговиште и Прешево на чијим територијама нема градских насеља у примарној фази урбанизације, јер имају мање од 25% урбаног становништва. Општине Бујановац (25,3%) и Сурдулица (38,1%) су у секундарној фази урбанизације, док је општина Врање, у којој постоје два урбана центра, са 59,5% градског становништва у терцијарној фази урбанизације.

Паралелно са урбаном концентрацијом популације јавља се и рурализација градских средина која је условљена имиграцијом сеоског становништва, које иако мења средину живљења и прихвата урбани начин живота и даље задржава неке карактеристике руралног начина живота, тако да сва градска насеља на овом подручју, посебно њихови периферијски делови, представ-

10) Попис становништва и станова 1971, Становништво и домаћинство у 1948, 1953, 1961. и 1971, и станови 1971, стр. 289—330; и Попис становништва домаћинства и станова 1981, стр. 31—113.

11) Д. Стефановић: Урбанизација, Прилог истраживању међузависног развоја становништва, делатности и животне средине људи у савременом свету, Центар за анализу и пројектовање просторних система ИСПУ, Београд, 1973, стр. 6.

љају мешавину урбаних и руралних елемената. Исто тако, евидентна је и трансмисија урбаних елемената по руралној околини која се огледа у методама аграрне производње, сеоској архитектури, фолклору или, најшире речено, у промени начина живота сеоског становништва.

5. Деаграризација

Индустријатизација, урбанизација и деаграризација су синхронизовани међусобно повезани савремени и комплексни друштвено-економски процеси који су релеватна економско-географска и урбано-географска карактеристика развоја Врањског краја, чија просторна дисперзија доприноси трансформацији свих типова насеља.

Колико је деаграризација изражена на овом подручју најбоље се види из података приказаних у следећој табели:

Таб. 8 — Кретање учешћа аграрног становништва у укупној популацији по општинама 1961, 1971. и 1981. године¹²

Општина	% учешћа пољ. станов. у укупној популацији		
	1961.	1971.	1981.
Босилеград	81,7	76,0	52,0
Трговиште	85,1	82,0	51,1
Бујановац	75,2	67,4	46,2
Прешево	75,6	70,6	43,6
Владичин Хан	57,2	50,9	33,8
Врање	61,6	47,4	26,5
Сурдулица	46,3	39,0	21,0
Врањски крај	66,3	57,4	35,3

Опадање учешћа пољопривредног становништва у укупном становништву у посматраном периоду јавља се код свих општина, као и у Врањском крају као целини, с тим што је смањење највеће у општини Врање (35,1%) која се налази у највишој фази урбанизације у односу на остале комуне у саставу краја. Упоредно са овим социјално-економским променама јавља се и смањење пољопривредних површина у Врањском крају од 206.700 хектара 1974. на 198.936 у 1981. години.¹³ Последице ових промена огледају се у смањењу руралног становништва, тако да се може говорити о постепеном, али у дужем временском периоду присутном, демографском пражњењу руралног залеђа, нарочито планинских делова, централних насеља. Са овим се мења кориш-

12) Општине у СР Србији 1974, стр. 45; и Општине у СР Србији 1981, стр. 88—89.

13) Исто. стр. 126 и 113.

ћење природних ресурса и простора у целини. Из овог произилази сасвим логично питање: који су узроци деградације или зашто опада функционални значај и демографска величина сеоских насеља?

Анализирајући процес деградације становништва у Југославији Д. Пуљиз наглашава да су основни фактори који утичу на деградацију наших индивидуалних пољопривредних произвођача уситњеност и расцепканост земљишног поседа, низак доходак, неповољни социјални статус и доминација урбаних вредности.¹⁴ Утицај ових фактора на трансфер становништва из пољопривреде у неаграрне делатности присутан је и у овом подручју, јер је просечна величина земљишног поседа индивидуалног газдинства око 3 хектара (СР Србија вањ покрајина 4 хектара)¹⁵ која, уз то, показује тенденцију континуелног смањења због промене демографске структуре домаћинства у погледу броја чланова, тако да на овако малом земљишном поседу, који се састоји из већег броја парцела, не може да се остварује висок доходак. Међутим, у фундаменталне факторе који утичу непосредно на деградацију становништва, а који В. Пуљиз не помиње, убраја се и модернизација пољопривредне производње, у првом реду механизација, јер се применом ове агротехничке мере јавља вишак радне снаге у пољопривреди приватног сектора или на селу који настоји да економску егзистенцију оствари заснивањем радног односа у неаграрним делатностима друштвеног сектора по градовима.

6. Избор централних насеља

Прве идеје о централитету градова и њиховим гравитационим подручјима јављају се између два светска рата.¹⁶ Од тада до данас у научној литератури појавио се читав низ модела за утврђивање централитета насеља који користе разноврсне индикаторе, али углавном урбано-географске и социо-економске.

Избор централних насеља у Врањском крају извршили смо полазећи од административно-управне поделе територије, јер је ова подела, како је већ речено, једна од најважнијих компоненти која одређује величину и облик гравитационог подручја или другачије речено просторни домет појединих спољних функција централног насеља. Према томе, произилази да су општинска седишта (Босилеград, Бујановац, Владичин Хан, Врање, Прешево,

14. В. Пуљиз: *Процес деградације становништва у Југославији, Географски аспект друштвено-господарског развоја СФРЈ и свијета у послератном раздобљу*, Школска књига, Загреб, 1976, стр. 37.

15) Нацрт друштвеног плана Јужноморавске међуопштинске регионалне заједнице за период 1981—1985. година, Лесковац, 1981, стр. 21.

16) М. Вреск: *Основне урбане географије*, Школска књига, Загреб, 1977, стр. 102.

Сурдулица и Трговиште) у Врањском крају централна насеља првог реда функционалне величине у оквиру основног просторно-функционалног подручја. Овде посебно треба нагласити да наведена насеља, осим административно-управне функције, имају и друге спољне функције, као што су индустријска, пољопривредна, трговинско-пијачна, саобраћајна, културно-просветна итд, што им омогућава да са насељима у својој општинској утицајној сфери успоставе хетерогене и бројне привредно-услугне односе и везе. Интензитет и бројност односа и веза условљен је многим факторима, међу којима су најзначајнији: природно-географски, популациона величина, обим и структура дневних миграција становништва, спољне функције, правац и категорија саобраћајница и честина аутобуских поласка.¹⁷

Хијерархија централних насеља је друго релеватно питање у анализи значења насеља у простору. Редослед значења централних насеља одредили смо на основу учешћа њихове популације у укупној популацији Врањског краја, јер су концентрација и пораст становништва најбитнији индикатори централитета насеља који су условљени степеном и интензитетом њиховог свеукупног друштвено-економског развитака (табела 9).

Таб. 9 — Централна насеља у Врањском крају

Централно насеље	Надморска висина	% учешћа становника насеља у укупној популацији Краја 1981. године
Врање	461	18,4
Бујановац	400	4,9
Прешево	410	4,9
Сурдулица	500	4,3
Владичин Хан	395	2,6
Босилеград	830	0,9
Трговиште	600	0,6

Из презентираних података произилази да Врање има примарну улогу у мрежи насеља Врањског краја. Интересантно је да Бујановац и Прешево имају процентуално једнако учешће у укупној популацији, али с обзиром да је Бујановац општинско седиште са већом просторном и демографском величином комуне и његов значај у мрежи централних насеља већи је у односу на Прешево. На другој страни, уочљиво је да су најзначајнија насеља овог краја лоцирана поред или у близини најзначајнијих југословенских копнених комуникација које пресецају територију овог подручја меридијанским правцем (магистрала „Брат-

17) С. Ђ. Стаменковић: *Просторно-демографске и функционалне карактеристике мреже насеља у општини Врање*, Зборник радова Педагошке академије „И. Андрић“, св. 1, Врање, 1982, стр. 62.

ство-јединство" и железничка пруга Ниш — Скопље). Исто тако, карактеристично је да Босилеград и Трговиште имају најмањи значај у мрежи водећих насеља. То су насеља не само са најмањом популационом величином, него и са најслабијом концентрацијом објеката секундарних и терцијалих делатности која су, уз то, смештена у планинском делу Врањског краја.

II. ПРОСТОРНИ РАЗМЕШТАЈ НАСЕЉА ПО ОПШТИНАМА

Природно-географски елементи, заједно, са антропогеним чиниоцима у знатној мери одређују размештај насеља. Највећа концентрација популације и насеља је у равничарском и брдском делу Врањског краја, с тим што је највећи број насеља на контакту равничарског и брдског подручја, као и на додиру брдског и планинског дела, јер ове локације пружају обиље разноврсних услова за живот и активност људи. На другој страни, величина и облик општинске територије, као и географски положај централног насеља у односу на остала општинска насеља су значајни фактори који умногоме утичу на просторни размештај и развитак насеља по комунама и њихову функционалну повезаност. Тако, у општини Сурдулица рурална насеља су распоређена на удаљености од 25 до 30 км, и то углавном источно од седишта комуне, док су у општинама Прешево и Владичин Хан, које имају најмању површину, насеља смештена на удаљености до 15 км, али углавном концентрично око централних насеља због географске позиције општинских седишта и облика општинских територија.

Полазећи од ових разлика, приступили смо анализи просторног размештаја насеља према изотелама повученим на сваких 5 км растојања од централних насеља по комунама.

1. Размештај насеља у општини Врање

Општина Врање са 106 насеља и највећим интензитетом друштвено-економског развоја представља најзначајније комплексно функционално подручје истоименог града у Врањском крају, што овом урбаном центру обезбеђује примарну улогу у функционалној организацији простора крајњег јужног дела југоисточне Србије.

Град је смештен с обе стране Врањске реке, западне притоке Јужне Мораве, у северозападном делу Врањске котлине на оном простору где се котлински обод спаја са котлинским побрђем, тако да се највећи број насеља Општине налази јужно и источно од града, што је условљено природним условима и обликом општинске територије.

Ако посматрамо општинска насеља према изотелама на сваких 5 км од Врања, као и друге функционалне везе и односе на општинској територији, могу се издвојити пет просторних кру-

гова или кружних прстенова у комплексном функционалном подручју Врања са специфичном геоморфолошком, насеобинском и популационом структуром (табела 10).

Таб. 10 — Зонални размештај насеља општине Врање према удаљености од Врања у 1981. години

Удаљеност у км од Врања	Број села	Број становника	Број села преко 300 становника	Број села испод 300 становника
До 5	12	4.152	5	7
Од 5 до 10	31	12.121	15	16
Од 10 до 15	24	6.303	8	16
Од 15 до 20	23	7.075	7	16
Од 20 до 25	14	3.685	1	13
Укупно	104	33.336	36	68

У првом и другом кружном прстену града, растојање до 10 км, узимајући у обзир и град, концентрисано је 45 насеља, од којих су два урбана, или 42,5% општинских насеља у којима живи 65.155 становника или 79,2% општинске популације.¹⁸ Ови подаци очигледно указују на потребу предузимања одређених мера како би се обезбедило што складнији развој свих насеља и свих делова комуне.

2. Размештај насеља у општини Бујановац

Општина Бујановац смештена је у југозападном делу Врањског краја, а истоимено седиште налази се на оном месту где се спајају комуникације које воде долином Јужне Мораве са саобраћајницом која иде преко Кончуљске клисуре према Биначком крају и Косовској котлини.

Величина и облик општинске територије условљавају издвајање четири кружних прстенова око централног насеља комуне (табела 11).

Таб. 11. — Зонални размештај руралних насеља општине Бујановац према удаљености од истоименог града у 1981. години

Удаљеност у км од града	Број села	Број становника	Бр. села преко 300 стан.	Бр. села испод 300 стан.
До 5	13	12.959	11	2
Од 5 до 10	16	9.892	8	8
Од 10 до 15	19	7.716	8	11
Од 15 до 20	10	4.036	7	3
Укупно	58	34.603	34	24

18) Види С. Ђ. Стаменковић: Популациони развитак и урбанизација Врања, Врањски гласник, књ. XIV—XV, Врање, стр. 359—360.

Први просторни круг обухвата насеља на удаљености до 5 км од Бујановца. У радијусу овог круга смештена су 13 села или 22,4% руралних насеља комуне у којима живи 37,5% сеоске популације општине. Узмемо ли у обзир број становника Бујановца произилази да овде егзистира 24.682 становника или 53,2% општинског становништва.

Други кружни прстен (растојање од 5 до 10 км) насељава 9.892 становника или 21,4% општинског становништва који живе у 16 насеља од којих осам по демографској величини припадају групи малих, јер имају испод 300 житеља.

Деветнаест насеља на удаљености од 10 до 15 км од Бујановца са 7.716 житеља или 16,7% популације комуне концентрисано је у трећем просторном кругу.

У четвртном просторном кругу, на удаљености од 15 до 20 км, леже 10 села или 16,9% од свих насеља комуне. У њима живи 8,7% становништва општине.

Уочљиво је да се са порастом удаљености од Бујановца смањује број насеља, њихова демографска величина и концентрација становништва.

3. Размештај насеља у општини Прешево

Ова комуна захвата 7,5% површине Врањског краја. Највећи број насеља у њој лоциран је на благим планинским падинама и у подножју скопске Црне Горе и Рујена. Истоимено седиште општине налази се у њеном централном делу, док су остала насеља смештена у три кружна прстена (табела 12).

Таб. 12. — Зонални распоред села у општини Прешево према удаљености од истоименог насеља у 1981. години

Удаљеност у км од Прешева	Број села	Број становника	Бр. села преко 300 стан.	Бр. села испод 300 стан.
До 5	8	7.781	4	4
Од 5 до 10	22	13.596	11	11
Од 10 до 15	4	929	1	3
Укупно	34	22.306	16	18

Разметај насеља по просторним круговима очигледно говори о основним карактеристикама мреже насеља у овој комуни и о свеукупном развоју појединих насеља, јер се њихова просечна демографска величина постепено смањује са повећањем удаљености од Прешева. Тако, просечна величина насеља у првом кружном прстену износи 972 становника, другом 618 и трећем 232 становника.

4. Размештај насеља у општини Сурдулица

Сурдуличка општина налази се у североисточном делу Врањског краја, захватајући 17,9% његове површине, тако да је по величини територије на другом месту међу комунама овог краја. Истоимени град смештен је у подножју планине Чемерника (1638 м) на обалама реке Врле, источне притоке Јужне Мораве. Положај града у оквиру општине утицао је на то да се највећа и најзначајнија насеља ове комуне налазе источно од Сурдулице и то на растојању до 30 км (табела 13).

Таб. 13 — Зонални размештај насеља у општини Сурдулица према удаљености од града у 1981. години

Удаљеност у км од Сурдулице	Број села	Број становника	Бр. села преко 300 стан.	Бр. села испод 300 стан.
До 5	13	6.929	8	5
Од 5 до 10	10	4.274	6	4
Од 10 до 15	4	1.924	3	1
Од 15 до 20	2	862	2	—
Од 20 до 25	8	2.865	2	6
Од 25 до 30	1	180	—	1
Укупно	38	17.034	21	17

Просторни размештај насеља у односу на седиште комуне, као и код других општина овог краја, показује исте карактеристике, с тим што је у овој комуни посебно уочљиво да су посебне географске целине у оквиру Врањског краја — Власина и Крајиште, које једним делом припадају судруличкој општини због постојеће административно-територијалне поделе остале без насеобинских жаришта вишег реда величине која би била средишта друштвено-економског развитка овог дела Врањског краја.

5. Размештај насеља у општини Владичин Хан

Насеља ове општине распоређена су око општинског седишта у три кружна прстена са израженом карактеристиком смањења броја становника и популационе величине насеља са порастом удаљености (табела 14).

Таб. 14 — Зонални распоред села у општини Владичин Хан према удаљености од истоименог града у 1981. години

Удаљеност у км од В. Хана	Број села	Број житеља	Бр. села преко 300 стан.	Бр. села испод 300 стан.
До 5	14	7.411	9	5
Од 5 до 10	22	7.371	7	15
Од 10 до 15	14	4.416	7	7
Укупно	20	19.198	23	27

Интересантно је поменути да на растојању од 5 до 10 км од града у овој општини лежи 36 насеља или 70,6% од укупног броја насеља комуне, док у првом просторном кругу, заједно са Владичин Ханом, има 15 насеља у којима живи 53,8% општинске популације.

6. Размештај насеља у општини Босилеград

Ова комуна заузима источни планински део Врањског краја и обухвата сливове Божичке, Љубатске и Бранковачке реке и део тока Драговиштице. Најзначајнија насеља ове општине смештена су у долинимским проширењима поменутих водотока.

Насеља и њихове основне просторно-демографске одлике у односу на седиште општине приказане су у табели број 15.

Таб. 15 — Зонални распоред руралних насеља у општини Босилеград према удаљености од седишта комуне у 1981. години

Удаљеност у км од града	Број села	Број житеља	Бр. села преко 300 стан.	Бр. села испод 300 стан.
До 5	8	2.583	1	7
Од 5 до 10	8	2.249	3	5
Од 10 до 15	8	3.794	5	3
Од 15 до 20	9	3.184	4	5
Од 20 до 25	3	327	—	3
Укупно	36	12.137	13	23

Овде се на први поглед посебно запажа већа концентрација становништва у оквиру четвртог просторног круга (од 15 до 20 км). Међутим, треба поменути да у овом кружном прстену лежи село Горња Љубата у коме је по последњем попису живело 1.056 становника, што представља 33,2% укупне популације четвртог просторног круга или 8,7% сеоског становништва општине Босилеград.

1. Размештај насеља у општини Трговиште

Општина Трговиште обухвата слив горњег тока реке Пчиње и припада групи изразито неразвијених комуна у оквиру СР Србије, са веома израженом депопулацијом. Истоимено, седиште комуне, заједно са селима Доњи Стајевац и Радовница, има доминантно место у мрежи насеља ове комуне. Међутим, постојећа мрежа насеља и њихов досадашњи развитак показују јасно изражене негативне развојне тенденције, јер од укупно 35 насеља чак 34 насеља бележе смањење укупног броја становника 1981. у односу на 1971. годину. Додамо ли томе да 28 села имају испод 300 становника, као и то да 7 насеља или 20% имају мање од 100 становника ова тврдња постаје очигледнија (табела 16).

Таб. 16 — Зонални размештај насеља према удаљености од седишта комуне у општини Трговиште 1981. године

Удаљеност у км од Трговишта	Број села	Број житеља	Бр. села преко 300 стан.	Бр. села испод 300 стан.
До 5	8	1.701	1	7
Од 5 до 10	14	2.609	1	13
Од 10 до 15	9	2.438	3	6
Од 15 до 20	3	730	1	2
Укупно	34	7.478	6	28

И овде, као и код дргих општина Брањског краја, јако је изражена концентрација популације на удаљености до 10 км од седишта комуне.

8. Основне карактеристике демографског развоја насеља и повезаност са просторним размештајем

Фундаментално обележје демографског развитка насеља, посебно руралних, је нагло смањење њихове популационе величине. Од укупно 362 насеља, колико их сада има у Брањском крају, 1981. у односу на 1971. годину чак 292 насеља или 80,7% од укупног броја показују депопулацију. Интересантно је демографски развитак посматрати у корелацији са просторним размештајем насеља по општинама у односу на централна насеља комуне према удаљености (табела 17).

Таб. 17 — Кретање укупног броја и депопулационих насеља 1981. у односу на 1971. годину по просторним круговима

Насеља	Број насеља по просторним круговима						Укупно
	I	II	III	IV	V	IV	
Укупан број	76	124	82	47	25	1	355
Депопулациона насеља	50	97	75	44	25	1	292

Већ је поменуто да шест урбаних насеља и два општинска седишта (Прешево и Трговиште) која немају статус градског насеља имају динамичан популациони развитак, као и то да је највећа концентрација становништва на растојању до 10 км од општинских седишта. У првом и другом просторном кругу свих централних насеља овог краја има укупно 200 насеља, а узимајући у обзир и централна укупно их је 207, али од тога 147 насеља има смањење укупног броја становника, док у трећем, четвртном, петом и шестом просторном кругу лежи укупно 155 насеља или 42,8% од укупног броја насеља Брањског краја, с тим што 145 насеља или 93,5% од целокупног броја насеља поменутих кружних прстенова показују изразите допопулационе карак-

теристике. Посматрано по општинама, број депопулационих насеља изгледа овако: општина Врање 88 насеља, Бујановац 43, Прешево 23, Сурдулица 30, Владичин Хан 40, Босилеград 34 и Трговиште 34 насеља.

Просторни размештај и испољене тенденције у кретању укупног броја становника појединих насеља указују на правце перспективног развитка насеља и неопходне промене у просторној организацији мреже насеља овог краја.

III НЕКЕ СМЕРНИЦЕ ПРОСТОРНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ НАСЕЉА У ВРАЊСКОМ КРАЈУ

Тенденције у досадашњем друштвено-економском развоју Врањског краја указују на присутност многих проблема у просторно-физичком, демографском и функционалном развоју насеља који би глобално могли да се класификују у две основне групе — урбани и рурални, с тим што су ови проблеми у свакој комуни специфични, јер су условљени многим факторима који произилазе из садашње структуре мреже насеља и степена друштвено-економске развијености комуне као целине.

Урбани и рурални проблеми су нераскидиво повезани са развојем и концентрацијом индустрије, с обзиром да је она водећа привредна делатност Врањског краја, јер у формирању народног дохотка учествује са 47,2%.¹⁹ Монцентрични просторни развој индустрије је основна карактеристика развоја ове важне привредне делатности, па отуда централна насеља у Врањском крају у целини бележе већи или мањи просперитет, али на другој страни, насеља у њиховом гравитационом подручју знатно заостају у развоју, што очигледно говори о нужности промене типа територијалног развоја индустрије.

У првом реду значајне промене у мрежи насеља неопходне су у општини Врање где је у истоименом граду концентрирано 53,4% општинске популације. Динамичан развој овом граду донео је многе социјално-економске и просторне проблеме, међу којима су најважнији незапосленост, недостатак школског простора, квантитативна и квалитативна стамбена криза и бесправна изградња („дивља изградња“), као и његовој околини. јер је дошло до демографског пражњења руралног залеђа града. Све ово налаже предузимање конкретних мера ради функционалног растерећења Врања, на једној страни, док се на другој страни намеће потреба стварања друштвено-економских центара различитог ранга у широј околини града, што би утицало на складнији развој свих делова општине.²⁰ Према томе, неопходно је применити полицентрични тип индустријског развоја.

19) Општине у СР Србији 1981, стр. 86.

20) Види С. Ђ. Стаменковић: *Просторно-демографске и функционалне карактеристике мреже насеља у општини Врање*, стр. 66—70.

Посебан приступ перспективној организацији мреже насеља треба применити у општинама Бујановац, Владичин Хан и Прешево, с тим што би се промена рецентне мреже насеља остварила кроз две фазе. У првој фази треба применити просторно-дисперзитиван тип индустријског развитка, што би утицало на интензивни развој одабраних насеља у непосредној близини насеља са централним функцијама. Оваква концепција развоја у почетној фази је оправдана, јер произилази из чињенице да је сада највећа концентрација популације на удаљености до 10 км од централних насеља. У другој фази био би примењен полицентрични развој насеља.

Приликом просторног планирања и уређења Врањског краја посебну пажњу треба посветити групи комуна које 1981. у односу на 1948. годину показују смањење укупне популације (Босилеград, Трговиште и Сурдулица). Садашње развојне карактеристике ових комуна условљавају примену полицентричног развоја насеља са подједнако наглашеним развитком општинских седишта и других, на основу просторне и функционалне класификације, одабраних насеља, с тим што је у сурдуличкој општини планским мерама неопходно интензивирати развој насеља која су смештена источно од планине Чемерника (око Власинског језера и међудржавне југословенско-бугарске границе) међу којима посебан значај има Власина Округлица, раније општинско седиште истоимене комуне.

Примена поменуте просторне организације мреже насеља у Врањском крају имала би вишеструко позитиван утицај на развој свих типова насеља. Прво, утицала би на растерећење насеља са централним функцијама и ублажавање или елиминисање многих проблема који су сада присутни у њима. Друго, условила би трансформацију типичних руралних насеља у сеоске варошице, што би значило усмеравање феномена урбанизације. Треће, процес деаграризације становништва био би знатно смањен. Постојање већег броја друштвено-економских центара различитог ранга омогућава чвршће и стабилније просторно-функционалне односе и везе са сеоским насељима у њиховој околини, а то истовремено значи и повезивање индивидуалне руралне производње са друштвеним сектором, као и већу социјалну сигурност индивидуалних пољопривредних произвођача. И на крају, четврто, оваква концепција просторне организације мреже насеља допринела би уклањању постојећих диспропорција у нивоу развоја општинских седишта и руралних насеља у њиховом комплексном функционалном подручју, јер би омогућила складан развитак свих делова Врањског краја.

Врањски крај је посебна просторно-функционална целина у оквиру СР Србије са веома значајним геостратегијским положајем. Он има веома сложену мрежу насеља са јасно израженим руралним и урбаним проблемима. По функционалним карактеристикама највећи значај имају седишта комуна. Иначе, у седам општина Врањског краја има 362 насеља у којима по последњем попису живи 238.111 становника. Међутим, садашња мрежа насеља, како у Врањском крају као целини, тако и по општинама не одговара савременим друштвеним потребама и достигнутом нивоу друштвено-економског развитка. У свим општинама неопходно је применити полицентрични развој индустрије, с тим што се посебна пажња мора посветити општинама Босилеград, Трговиште и делу општине Сурдулица (од планине Чемерна до државне границе), јер је то условљено степеном њиховог економског развитка, демографском ситуацијом и геостратегијским значајем.

LES AGGLOMERATIONS CENTRALES ET LES QUALITES
FONDAMENTALES DE L'ESPACE DEMOGRAPHIQUE
DE CETTE REGION COMPLEXE DE VRANJE
R E S U M E

La région de Vranje est une complexité particulière et fonctionnelle de l'espace dans le cadre de la République de la Serbie avec une position géo-stratégique très importante. Il a un réseau de l'agglomération très complexe avec des problèmes rurales et urbaines très claires exprimées. Dans sept communes (Bosilegrad, Bujanovac, Vladičin Han, Vranje, Preševo, Surdulica i Trgovište) il y a 362 agglomérations desquelles 6 urbaines (Vranje, Bujanovac, Surdulica, Vladičin Han, Vranjska Banja i Bosilegrad) où habite 238, 111 habitants (1981.) Mais par ses morques fonctionnelles la plus grande importance parmi les agglomérations ont ces centres des communes. Le réseau actuel des agglomérations dans cette région avec son dispositions spatieux tant que par ses caractéristiques fonctionnelles dans la région de Vranje comme totalité et aussi dans les communes ne correspond pas aux besoins contemporaines sociaux et aussi au niveau socio-économique du développement. Dans toutes les communes il faut appliquer le développement polycentrique de l'industrie, parce qu'elle est l'actirite principale de l'économie qui a une grande influence sur la transformation des agglomérations et ses environs, mais on doit prêter une grande attention aux communes Bosilegrad et Trgovište et a une partie de la commune Surdulica à l'Est de la montagne Čemernik parce que cela est provoqué de leur sous-développement économique, par la situation démographique et par l'importance géo-stratégique.

Srboljub Stamenković

ЧАСЛАВ ЂОРЂЕВИЋ

НЕКИ СТАРИ ОБИЧАЈИ И ВЕРОВАЊА
У ПРЕШЕВСКО-БУЈАНОВАЧКОМ КРАЈУ

Прешевско-бујановачки крај — у свом ужем географском распрострањању — обухвата сва насеља око реке Моравице, с њене леве и десне стране, од Прешева до Бујановца, где се Моравица улива у Биничку Мораву и чини Јужну Мораву. С леве стране Моравице налазе се насеља: Прешево, Норча, Трнава, Ораовица, Жујинце, Букаревац, Црнотинце, Рајинце, Летовица, Грамада, Левосоје и Осларе. Са њене десне стране су: Чукарка, Стрезовце, Славујевац, Големи Дол, Рељан, Буштрање, Братоселце, Биљача, Ново Село, Свињиште, Самољица, Богдановац, Крајмировац, Божињевац и Жужељица.

У последње две деценије долази до наглих и великих миграција становништва, посебно српског, а тиме и до демографских промена, што за последицу има да су нека села остала без српског живља (Норча, Ораовица, Црнотинце).

На „заборав”, поред миграције, утичу и садржаји новог живота — радио, телевизија, све веће отварање села према граду и другим крајевима, затим потрошачки менталитет новог нараштаја који — у трци за зарадом — брзо кида везе са изворном традицијом.

Наравно, да би се детаљно истражило духовно богатство српског становништва овог краја и сакупила комплексна грађа о томе, потребно је више времена и средстава, више упорности и знања. Зато се, сада, ограничавамо само на овоме, што је резултат једногодишњег и повремениг бележења.¹

1. Главни информатори на које сам се ослањао у бележењу ових обичаја и веровања били су ми: Милева Ђорђевић, из Братоселца, рођена 1922. у Спанчевцу; Драгомир Ђорђевић, из Братоселца, рођен 1921. године; Иконија Арсић, из Стрезовца, стара око 85 година; Јорданка Арсић, из Братоселца, рођена 1923. у Богдановцу; Јованка Арсић, из Братоселца, рођена 1924. у Жбевцу. По њима, обичаји о којима говоримо, исти су у свим селима овога краја.

Али, пре него што дамо опис неких обичаја, обреда и веровања, треба истаћи да их — на целом овом простору — карактерише компактност, тј. дословна поновљивост, те да нема особених разлика између, на пример, једног обичаја или веровања у једном селу од тог истог обичаја у другом, трећем. То се може објаснити и чињеницом да су људи, у патријархалној прошлости, били јако упућени једни на друге, те да су постојале чврсте родбинске везе, појачаване новим женидбама и удадбама. Људи из једних села одлазили су у друга села, па су заједнички славили, празновали, радовали се и туговали. Треба истаћи и то да се момак ретко кад женио девојком која није из овог краја. Исто, мало се зна да се девојка удала за момка који живи даље од Прешева или Бујановца. То би било далеко, „преко света“, „у невидину“. О момку или девојци, некада, морало се све знати: о фамилији, о имовном стању, о њиховим карактерним цртама.

Из тих разлога и говорићемо уопштено, не обележавајући посебно села.

I. СВАДБЕНИ ОБИЧАЈИ

Пре веридбе обави се *наводацисање*. Оно се поверава човеку који је познат по томе, или пак неком ко је од поверења, близак, ко зна да прича и хвали. Наводација, по захтеву младожењиних родитеља, одлази у кућу девојке и преноси њихову жељу и намеру да се њихов син ожени том девојком. Том приликом, наводација, бираним речима, истиче како је момак из угледне куће, шта све има. Набрајају се њиве, ливаде, затим колико грла стоке има; разговара се о његовој старости, да ли је служио војску или не. Хвали се његова памет и доброта.

Ако девојчини родитељи немају ништа против те понуде, и свему томе не нађу неку ману, пристану. Наводација, тада, уговори сусрет. У заказани дан, у девојачку кућу, дођу наводација, момак, будућа свекрва и свекар. Стари разговарају, договарају се, а млади, у суседној соби, *гледају*, једно другом саопштавајући своје допадање. Позове се девојка и родитељи је питају да ли жели да се уда за момка и да оде у ту кућу. Ако млада одговори позитивно, а тако и бива, млада даје чарапе и свекрва гледа девојачко рухо: колико има ћилима, јастука, јоргана, фута и остало. Будући пријатељи се, овом приликом, договарају и о осталим појединостима: о миразу девојке, шта носи од намештаја, да ли поред намештаја (брачни кревет, шифоњер и креденац) иду и паре, и колико пара. Уговара се *испит*.

Свекар, свекрва, младожења и наводација враћају се кући. Пуца се из пушке. Пушка оглашава да је веридба успела. Долазе *комшије* и родбина. *Кити се шамија*. На шамију се, поред цвећа, ставља новац. Свекар дарује највише, а свекрва и дукате, ако их има. Остали према властитој жељи. Наводација носи ша-

мију, свилену, девојци. И тај тренутак се обележава пуцањем из пушке. У последње време бацањем динамита, или пак пуцањем из пиштоља. Пуца се три пута.

Испит се може обавити са музиком или без музике. Он се обавља у девојчиној кући. На испит иду: свекар, свекрва, младожења, најблискија родбина и наводација. Присутан је и поп. Испит се обавља пре 12 сати. Свекар носи огледало, кутију помаде, материјал за блузу и то се, на његов захтев, уручује девојци, пре ручка. Све до овог тренутка млада је у својој соби. Када се обави уручивање ових поклона, девојка, од сада „снашка”, љуби руке свима. Свако ко се затекне на испиту дарује је новцем. Она, свечано одевена, служи госте и тиме показује своју умешност и вредноћу. Након ручка настаје велико весеље.

Пре него што ће се то завршити, уговара се дан свадбе, колико ће сватова бити, затим чиме ће свекар, свекрва, стрине и стричеви, ујаци, кум, стари сват (старејко) и остали бити даровани. Тачно се одреде поклони и за девојчине родитеље и најближу родбину.

Свадба не може бити у време трајања Божићног поста, нити у дане од Божића до Богојављења (Водице). Свадбе се не праве ни у време од Прочки до Велигдена (Ускрс).

Пре свадбе, у четвртак, по подне, деца пођу од куће до куће и позивају на игранку (она се одржава и код момка и код девојке, и онда када су из истог села). Игранка почиње после вечере и на њу одлазе момци и девојке, али и стари, да посматрају игру младих, или пак да разговарају у соби која је посебно припремљена за њих. На игранци, прве вечери, обавезно се служи кувани кукуруз (класја). На питање зашто се то чини, нико од испитаника није знао да пружи одговор („Кој знаје...” „Од стари останало” ... „Обичај си је т'кв”). Игранка у младожењиној кући траје две вечери, јер у суботу (увече) почиње свадба, а у девојчиној кући траје три вечери. Игранка је, у ствари опроштај од момачког и девоачког живота.

У суботу увече, у кући младожење, започиње свадба. Долази музика. На улазу у сокак она почиње да свира. Испред капије сачекује је младожења и момак — младожењски, са флашом или кондиром. Музика им честита, пије, са жељом да свадба буде срећна. Музика, са младожењом и младожењским испред, свирајући, улазе у двориште, пометено и чисто, где се већ окупило доста света. Тог тренутка и *свекрва заигра* — игра се свекрвино коло.

Свекрва је насјечаније обучена. На себи има: нове црне ципеле, црвену футу опточену гајтаном, дугачку до земље; за појасом има везену дугачку мараму, белу, а на глави белу шамију, са босиљком и „китком карафиљком”, увезане црвеним концем („на радос”). Цвеће се ставља на десну страну, изнад уха. Са њом, поређане по старешинству, исто обучене, играју свекрвино коло и њене пратиље, јетрве или комшинице. Све-

крва док игра *свекрвино коло*, у десној руци и ослоњена на бок, држи сито, прекривено белим (свечаним) пешкиром. У ситу је погача, а на погачи жито, ситан новац и бонбоне. Свекрва игра коло — три круга. И увек када дође на место почетка — три пута — баца жито, новац и бонбоне, али према страни одакле изгрева сунце. Када заврши са трећим кругом, сито од свекрве узима младић који има живе родитеље и односи га на амбар и кош. (Сито тамо остаје до вечере, док се не заврши игранка. Погача се узима и ставља у торбу која се веша иза врата и ту остаје до завршетка свадбе. За вечером, у понедељак, погача се лочи и од ње сви укућани једу.) Свекрва наставља да игра коло, али са кићеним кондиром у руци, десној. Након трећег круга, са кондиром, играју и њене пратиље.

Након завршеног свекрвиног кола, свекрва узима кондир, окићен босиоком, „китом карафиљком” и црвеним концем, и почиње да служи присутне, с тим што прво послужује неког младића, да се рађају мушка деца, а онда служи и остале који стоје поређани са стране. Сваки од понуђених отпија три гутљаја и зажели младожењи срећу и свекрви снају.

Свекрва, потом, уступа кондир младожењском момку, и он се од њега не одваја све време свадбе.

У време вечере долазе људи из села (сељани) — из сваке куће дође домаћин. Они пију, веселе се и вечерају — то је *дрварско вече*. Пре вечере домаћин објави када се, сутрадан, полази за снашку и како се иде: пешнице, на коњима, у чезама. (У најновије време иде се аутобусом, а за младенце се нађу нека кола која су боља.)

У недељу, изјутра, стиже кум и стари сват (старејко), сваки са својим момцима, чији је број унапред утврђен договором између свекра и кума, односно свекра и старејка. Њих свекар посебно кани: кума у среду увече, када долази са погачом у бисагама и кондиром ракије, а старејка у четвртак, такође са погачом и кондиром.

Старејко, када пође на свадбу, понесе и поклон који је — за разлику од других — био најбољи и највећи. Раније се за велики поклон сматрало ако старејко донесе котао или тепсију, касније — штедњак, усисивач.

Када се појави кум са момцима, а потом и стари сват, у сусрет им, са музиком иза себе, пођу младожења и младожењски. Младожења љуби руку куму и куми и зажели им добродошлицу. То исто чини и у сусрету са старејком и старејковицом (они су сада „побратими”). И кум и старејко, при том сусрету, прекрсте се (трипут), благосиљају младенце и свадбу, три пута отпијајући ракију из кондира. Ту, на путу, момци одиграју једно коло, а онда, праћени музиком и песмом, улазе у двориште. И кума и старејка пред кућом сачекују свекар и свекрва са најближом родбином. Сви улазе у собу и доручкују.

У међувремену, напољу, сватови се окупљају. Девојке ките сватове, а онда на знак старејка (он је главни на свадби) крећу.

У стара времена у сватове се ишло на коњима, чији су самари били прекривени малим шареним ћилимима. Касније, после рата, ишло се у чезама, чија су седишта била прекривена лепим новим ћилимима, са чипкама. На коњима су били нови амови и узде окићене белим марамама. Данас тога више нема.

Испред сватова иду *аберије*, обично двојица. Они су се раније издвојили од сватова, или су пошли пре свих. Аберције — некада и сат раније — долазе у кућу младе и доносе вест (абери) да сватови стижу. Баба, девојчина мајка, даје им кондир (данас је то флаша) и беле мараме (пешкире) којима их кити. Они се враћају и на улазу у село сачекају сватове. Прво поздрављају свекра и свекрву, говорећи им да имају поздраве од пријатеља и пријатељке, да је све спремно за њихов дочек и да могу слободно да дођу. Аберције ракијом служе кума и старог свата који се, такође, крсте и по три пута отпијају. И сваки пут, након отпијања, подигне се кондир. Док се то обавља, сватови стоје. Затим крећу са песмом и игром. Када уђу у село, почну да подврискују, поскакују и врте беле марамике. У средини села зауставе се и обавезно одиграју понеко коло.

Испред великог славолука, на улаз у *двориште* младе, чека их ред младих и лепих девојака. Оне се држе испод руку. Обучене су у белим блузама и накићене. Стоје наред капије и певају:

Зададе се таман облак
спрема двори девојкини.

Неје, неје т'ман облак,
тики су си китени сватови.

Натраг, натраг, китени сватови,
ваша фалба, наша је девојка.

Напред, напред, китени сватови,
наша тавра, ваша је девојка.²

Младожења гађа јабуком најлепшу девојку међу њима. Девојке покушавају да ухвате јабуку јер — која прва је ухвати и загризе — удаће се. За јабуку се боре не само девојке већ и остали.

Пред кућом сватове сачекују пријатељи поређани по старости и сродству. Док поздрављање траје, сватови играју, а мештани посматрају. Када се уђе у двор младе, ако је лепо време, може се пред кућом, мало по страни, видети девојчино рухо поре-

2. Ову песму, као и песму — *Кад девојку изводе*, а исто тако и касније наведену жетварску песму, чуо сам и прибележио од Ничић Зорке, из Братоселца, рођене у Трнци, старе 70 година.

ђано на жици: ћилими, чаршави, прекривачи. Некада су се износили и кревети, сасвим намештени, и остала девојачка „опрема”: ормари, креденци, шифоњери и ковчези (шкриње), да мештани и остали виде шта млада има и носи са собом. И нико не сме руком да дира. То је „само за гледање”.

Када се гости и домаћини поздраве, одлазе у собу. Сватови бивају услужени водом и шећером, а затим и ракијом. Девер улази код „снашке”.³ Он куца, али га не пустају унутра — траже му да „плати” — треба да дарује младу. Он даје новац ономе ко је задужен да чува младу и да нико — сем девера и младожење — не улази код ње док је не изведу. Затим улази, поздравља се са младом, прстенује младу и ставља јој на ноге папуче које је донео. На главу јој ставља белу мараму и погачу, од које ломе („грабе”) девојке и момци који су код младе. Зато се та погача и зове *грабена погача*. Онај ко је откинуо парче од грабене погаче о њега ће се грабити момци или девојке. Корица од те погаче се оставља и дуго носи у џепу или новчанику. Млада деверу даје дугачку белу мараму коју му везује преко рамена.

У исто време одиграва се други церемонијал: у главној соби, пред свима, младожења дарује бабу (ташту). У челу софре је старејко и кум; поред пријатеља седи домаћин. Свекрва уопште не седи са њима. Она, прво, долази код младе да је види и поздравља, а руча у другој соби, у кухињи. Пред пријатељима су погаче, једна преко друге. Одоздо је погача домаћина, одозго пријатеља. Пре него што ће почети да *крше погаче*, пријатељи размењују здравице из својих кондира, трипут наздрављајући за срећне младенце и срећно пријатељство. Том ракијом, директно из кондира, служе се сви гости за столом. Кондир кружи удесно, а отпија се три пута. Пријатељи, тада, скидају капе, прекрсте се, узму погачу и држећи је у рукама окрећу је (удесно) три круга. Чин пропраћују жељом да младенци буду срећни, да пријатељство буде дуговечно, а онда је ломе на једнаке делове, савијајући је навише. Свако пољуби своју полутку погаче, подигне је, додирне са другом и тако три пута. Од те погаче добија комад свако ко је за столом. На домаћинској погачи, која је била одоздо, налази се прстен и со. Погача се стави пред старејка. Он узима прстен у леву руку, а со у десну и пушта је да отиче кроз прстен. То се понови трипут — да се младенци слажу као со и хлеб. Старејко пољуби прстен и стави га на погачу, а затим ставља новац. Погача се, затим, додаје куму који је, обавезно, с десне стране старејка. Кум изводи исти обичај. То чине и остали, све док се круг не затвори и погача поново нађе испред старејка. Старејко зове

3. У овом крају се за девојку, која се удаје, каже *млада*, али и *снашка*, најчешће: „Да видимо снашку”... „Снашка поубава од младожењу”. За свекра и свекрву она остаје *снашка* и после свадбе.

пријатељку (девојачку мајку), скупља новац и ставља га у њену skutачу говорећи: „На мајку што је чувала и очувала ћерку, д'нс нашу снајку”. Она се захваљује и одлази.

Сватови захтевају ручак јер је време да се иде. И ручак почиње.

Док ручак траје код сватова, код младе у соби служи се баница (пита). Присутни се отимају ко ће пре узети од банице. Младожени доносе кајгану — „јајца” вретеном спремана. Док се прже, баба (ташта) вретеном меша јаја: као што се вретено врти тако да се и зет врти око њене ћерке.

Када се ручак заврши, позива се музика да уђе код свекра, који тражи да се млада изведе. Младу изводе брат и девер, или само браћа. На излазу из собе она дарује брата (браћу) ћилимом. Воде је у собу код сватова. Прилази столу и свекра љуби у руку, а он јој даје паре. Љуби руку куму, старом свату и осталима за столом, без обзира на узраст. И сви је дарују новцем, али тако да се не види ко колико даје.

Након тога, млада, у пратњи брата и девера, излази. Њу следе девојке које певају. За девојкама иде музика, за музиком сватови. Када изводе невесту из куће, девојке певају:

Црешња се од корен корњаше,
Ћерка се од мајке двојеше.

Проштавај, мајко, мајчице,
доста сам тебе слушала.

Сада ће слушам свекрву,
најмало деверче, јетрву.

У дворишту, пред кућом, невеста дарује оца, мајку, сестру, најближње, затим игра *снашкино коло*. После ње, коло игра и свекрва. Играјући, она излази из дворишта, што је знак да се полази. На самој капији почиње опраштање.

Од тренутка када изађе из дворишта, млада се више не окреће. Сватови иду у цркву где се обавља *венчање*. Венчање се одвија на начин који је скоро исти и у другим крајевима.

Повратак сватова, такође оглашавају аберције. Сада то могу бити неки други. И они добијају пешкире и китени кондир. Сватове, исто, сачекују испред села. Када улазе у село, сватови постају обеснији: играју, певају, подврискују, пуцају.

Снашка одмах не улази у кућу. Прво прима дар од свекра — овцу или краву, која се по обичају, касније, не продаје. Девојке певају:

Месец дође, Даница гу нема.
Остала је доле у ливаде,
остала је да набере детелину,

да нарани кумовога коња,
кумовога и старејковога...⁴

Затим снашку доведе до прага, али она одмах не улази у кућу. У рукама држи чашу воде и коцку шећера. С друге стране прага стоји младожења. Снашка му пружа шећер, али када он отвори уста — нагнут преко прага — и покуша да загризе, она одмакне шећер — „л'же га", и то три пута. Трећи пут младожења поједе шећер и попије воду. То исто понавља и младожења. А кад снашка загризе у трећем покушају, младожења је шчепа за руку и увлачи преко прага, и тог тренутка излеће из куће. Други га чекају пред вратима и ударају у леђа. Зашто је то тако, нико од информатора није знао да ми објасни.

Следећи обред се врши поред огњишта, у кухињи. Свекрва баца „класја" (клипове кукуруза) поред огњишта, а снашка купи, даје деверу, девер свекрви. Понавља се три пута. Свекрви доносе столицу и она седа поред ватре. Друга жена јој сипа воду испод столице, а остале, старе жене, вичу: „Свекрва се умочала!" И овај обред остао је без објашњења: „Од стари останало".

Други свадбени обичај је везан за долазак аљинара. Аљинари су младићи и девојке — млад свет који, по избору девојчаних родитеља, довозе снашкино рухо („аљине") на волујским колима, а у старија времена на коњима. Данас то стиже у камиону. Кола, једна или двоја, натоварена су и прекривена најбољим чаршавима и ћилимима. Закићен је и јарам. На њему је штап, а на врху штапа јабука, јастук и бео пешкир. То припада ономе чија су кола, или ономе ко води волове. Они пристижу негде око вечере, са песмом. На вест да пристижу и да су већ у селу, испред њих излазе младожења и млада, са музиком. Поздрављају се пред капијом. Аљинари се погну на кола и веселе се.

Пре него што почну да уносе „аљине" у собу младенаца, траже од свекра и свекрве да дају бакшиш, што они и чине. Ствари уносе само они који имају живе родитеље. Аљинаре затим одводе у посебну собу, где вечерају и веселе се. Око поноћи одлазе.

После поноћи, старејко захтева предају поклоне. Поклони су у храни — погаче, ђувечи, гибанице, печене кокошке, торте, татлије (нешто као урмашице), затим ракија, вино. Потом следе и поклони у предметима: тепсије, шерпе, лонци, пегле, сервиси. Поклон доносе они који су кањени (позвани) на свадбу. Поклони се доносе до човека који је речит, духовит, који за сваког дародавца има коментар покуде и похвале. Он узима поклон и саопштава свима чији је то поклон, од чега и каква му је на-

4. Песму, али непотпуну, забележио сам по сећању Јорданке Арсић, чије је име већ једном споменуто.

мена, наравно у интерпретацији која је својствена само њему. А потом даје га старејку. Храна се одмах распоређује по столу, а најбоље задржава за себе и своје момке. Предаја поклона је један од најведријих тренутака на свадби, па зато и привлачи највише пажње. Остале поклоне, онако како пристижу, старејко предаје младој. Кум може сачекати предају поклона, али и не мора. Ако је остао, он, одмах после предаје поклона, одлази. Старејко и његови момци остају до јутра.

У понедељак, ујутру, стареко се са момцима припрема за полазак. Момци буде музику, пале ватру у дворишту, кувају („греју“) ракију у великом котлу. Хватају кокошке и траже од домаћица да их пеку. Хватају старејка и везују га за стожер.⁵ Ако нема стожера, онда за било које дрво. Око врата му стављају низ паприка. Позивају младу и дају јој чашу са ракијом да понуди старејка — „жедан је“. Она му љуби руку и нуди га ракијом, а од момака тражи да га пусте. Она моли, љуби руке. Услов је да старејко плати. Он плаћа и снашка га одвезује. Момци хватају и везују девера, младожењу. После везивања за стожер, старејко, са низом паприка око врата и главицама лука у џеповима, иде на бунар или чесму да се умије. Млада га посипа, а момци прљају блатом. Снашка мора бити упорна и не сме се љутити. Она мора да покаже добру нарав и вредноћу. Зато се то и чини.

Старејкови момци имају обичај и да се попну на кућу. Изнесу сламу и пале је на крову. Баци се и покоји цреп.

Након тога, када је већ крај, они играју *шарено коло* (јер сви су пијани и неиспавани) и опраштају се од музике, од младенца, свекра и свекрве. На дугачким и окићеним моткама односе печене кокошке, затим кондире и флаше са ракијом.

Свадбени обичаји се овим не завршавају. У уторак, увече, *киткари* одлазе у девојчину кућу, код пријатеља. У киткаре иду само свекар и неколико њих, најстарији у фамилији. У бисагама носе погачу и „грејану“ ракију у окићеном кондиру. Тамо вечерају и веселе се. Сутрадан, иду у госте и код девојчиних стричева и ближних рођака на селу. Госте се и по два дана. Они се договоре и о томе када ће снашкини родитељи да узврате госте, када ће бити *велики гости*. Они могу бити после седам, десет или четрнаест дана.

У уторак увече, када оду киткари, у кући младожење почиње *бабило*. У току дана, свекрва и њене две прагиље, обучене као на свадби, иду од куће до куће и грејаном, „благом“ ракијом из кондира кане жене да дођу на бабило. На *благу ракију* или

⁵ Стожер се на свадби кити када је у кући последња удаја или женидба. Стожер се кити тако што се на дугачку мотку стави: босиљак, карафиљка, јастук, пенкир, јабука, флаша вина или ракије и велика јабука која се забија на сам врх мотке. Мотка се подигне и причврсти (веже) за стожер. Тако остаје од почетка до краја свадбе.

бабило иду само старије жене и оне које имају да жене синове. Девојкама и мушком свету забрањено је да присуствују. Младожења, пре него што ће све то почети, одлази у комшилук и тамо остаје док се бабило не заврши.

На бабилу се спрема *блага ракија*, једу ђаконије. Једна од жена се преоблачи у младу, а друга у младожењу. Ова друга носи у рукама вратило. Један крај вратила ставља међу ноге и подигнутим вратилом трчи према другим женама, подражавајући сексуални чин. Друга, обучена као млада, носи лутку која дочарава дете. Подражавање сексуалног чина пропраћено је — по стидљивом сведочењу жена које су присуствовале — и низом вулгарних речи, о чему се не прича: „Срамота је”.

Жене, присутне на бабилу, одлазе и у собу младенаца да разгледају постелину, односно да виде снашкину кошуљу, како би се увериле да је снашка била и дошла поштена (невина). Ако је снашка „непоштена”, то свекрва сазна пре подне и на бабило се не позива.⁶

Свадбени обичаји завршавају се тек са гостима. После киткара и бабила, долазе *велики гости*, када младини родитељи и ближњи рођаци долазе у госте, да је поведу на неколико дана.

По њу одлазе свекар, свекрва, младожења, а понекада и по 15 и 20 људи, све зависи како су се договорили.

II. ОБИЧАЈИ ВЕЗАНИ ЗА РОЂЕЊЕ ДЕТЕТА

За гравидну жену се каже да је „у друго стање”, тешка или трудна. Док је жена трудна, а неко једе у њеном присуству, треба обавезно да је понуди да не би побацила. Трудна жена не једе од свињског репа, нити ноге од стоке; не једе ни месо од зеца, ни плодове који су срасли: шљиве, јагоде, било шта. Реп не једе да дете не би било длакаво, ноге да не би боловало од зглобова, месо од зеца да дете не би имало зечју усну, а срасле плодове да се не би облизнила.

Жене су се некада порађале на слами, поред огњишта или неке ватре. Када се породи, са дететом лежи на слами три дана, одвојена од осталих укућана. Детету се пресеца пупчана врпца тако што се прво веже црвеним концем (да га чува од урока), а затим се пресеца српом (да буде добар радник) и на то место се стави восак да брзо зарасте, па се онда окупа. Дете купа бабица. А првих дана, док мајка не добије млеко, дојиће га жена која има млеко, *дојиља*. Она је јако поштована и сматра се за род детету. Она је „прва мајка”, па је зато, касније, и ословљава са „мамо”.

6. Не правити бабило, велика је брука у селу: снашка је „непоштена”. Да би се та непријатност избегла и да млада, у неким случајевима, не би била најурена, свекрва прибегава лукавству, мада болно: крв од певца, закланог, ставља на чаршав или младину кошуљу, како би се прикрила „срамота”. Данас то нестаје

Каже се: „Њено млеко је сисаја”. Између њене деце и детета које је дојила не сме бити женидбе или удаје: „Они су си брат и сестра”.

Баба меси *крвајче* (хлебић који се пече у пепелу) и пружа га дојиљи преко ватре, огњишта. Породиља приноси залогај усти-ма, али га не једе већ оставља у марамицу.

Други дан по рођењу детета, баба или деда, са флашом ракије и празним кондиром који је закићен босиљком и карафиљком, одлази код попа да прочита водицу и да да име које ће важити до крштења. Света водица се доноси у кондиру (касније и у флаши); њоме ће се породиља умити. Када купа дете, она увек поспе светом водицом по њему.

Кондир са светом водицом, гребен за влачење конопља, на коме је главица лука (белог) и катран стављају се поред главе детета. Све то — кажу старе жене — чува дете, тј. од њих беже нечастиве силе.

Када мајка први пут устане, окупа се, слама се покупи и однесе у шталу, баци се под стоку.

Треће вече по рођењу детета долазе *суђенице* да му одлуче о судбини, какав ће му живот бити и колико ће живети. Зато се и каже: „Суђенице му судиле”. Тога дана детету се исплете бела капа, беле чарапе и сашије бела „кошуљка”. Дете се окупа и обуче му се „кошуљка”, чарапе и стави бела капа. И те ноћи лампа гори (лампа се не гаси све док дете не буде крштено) и мајка у будном стању проводи ноћ, очекује долазак суђеница.

Од рођења детета до крштења трају *бабине*. У посету породиљи долазе комишинице, рођаке, а у мањим селима из сваке куће по једна жена. Доноси се крвај (мала погача), флаша ракије, паре, а у новије време — уместо крваја — тигањице (уштипци). Када се уђе код породиле, преко ватре јој се пружи крвај. Она откине један залогај, али — како рекосмо — не једе, већ оставља у марамицу. Од пешкира (платна) којим је крвај био покривен, породилца откида један кончић. Залогај се оставља да породилца не изгуби млеко. Ако се то деси, да узима по један залогај. Залогај од првог крваја и кончиће које је оставила ушива на крају повоја — то штити дете од урокљивих очију. На повоју или капи ушива се, такође, и пробушена пара.

Потом се врше припреме за *крштење*. Крштење следи након седам дана, а може бити и после четрнаест дана или шест недеља. Крштење је обавезан чин јер дете — ако није крштено — безварац је и „душа му смрди”.

Прво, деда са погачом у бисагама и кондиром или флашом ракије одлази код кума да га „кани за крстенку,.. Уговори се дан и час крштења у цркви. На тај дан деда и баба односе унуче у цркву. Кум донесе бело платно и започне крштење. Баба развије пелене, кум га узима и даје попу. Поп чита молитву и три пута спушта дете у ђуп са светом водом. Кум узима платно и држи га у рукама, спреман да прими дете. Поп, пре него што спусти дете

у платно, каже куму: „Куме, дај име”. Кум саопштава име и поп одржи молитву у којој, први пут, спомиње име детета. Кум, затим, даје дете баби која га увија у кумово платно, па онда у пелене. Кум, баба и деда одлазе кући. Баба даје дете породиљи. Породиља је љуби у руку. Кум седа и пије се. Ручак је у међувремену готов, али нико не једе док се љови не врате из цркве. Ако се једе пре тога, верује се да ће дете имати болесне зубе, кад одрасте.

Пре ручка, породиља дарује кума. Њему даје кошуљу, а куми појас. Дарови се дају и деди и баби. После ручка кум одлази, али породиља не испраћа кума, да не би изгубила млеко.

После годину дана прави се *стрижба* у кући. Кум се поновомани и позивају гости. Кад кум стриже дете, девојке певају: „Стрижи, куме, русе косе . . .” Куми и куму опет се дају поклони, а девојкама које су певале беле мараме. Стрижба се обавља тако што кум одсеца косу унакрст, а маказе са косом баца у сито, у коме је разапета бела шамија (марама) и на њој се налази босиљак. Сви присутни бацају паре у сито, са благословом да је дете живо и здраво, да порасте велико. Мајка увија косу и оставља у ковчег (шкрињу) и чува је. А тим новцем ништа се не набавља у кући док се детету не купи нешто.

III. БОЖИЋНИ ПРАЗНИЦИ

Бадње вече и Божић

Божићу претходи пост који траје 6 недеља. Пред Божић деца лове врапце. Уловљени врапци се очерупају, вежу концем за ноге и обесе изнад ватре да се, очишћени, суше.

На дан пред празник жене месе симитлије, колаче од маје.⁷ Колачима се даје облик гуске или бисага (као осмица). Умесе се и два колача. Један већи — за овчара. На њему су фигуре од теста које представљају овце и овчара са псом у средини. Други колач је највећи — за орача, са фигурама које представљају снопове и крстине.

Дан уочи Божића скупе се људи и пођу у планину по *бадњака*. Понесе се и флаша вина. За бадњак се тражи погодно церово или храстово дрво. Онај ко сече бадњак прво полије стабло вином, прекрсти се, па тек онда сече. Бадњак се са гранама довлачи кући. Зато што је тај дан у знаку бадњака назива се *Бадњидан*.

Бадњак се донесе и усправи уз кућу. Исто, у великом џаку или кошу, припреми се и слама и остави пред кућом. Када падне мрак, бадњак се односи на дрвљаник, где се посеку гране и обради

7. Маја се припрема тако што се флаша добро испере и у њу ставља истуцан наут (леблебија), па се дода мало брашна, со и врела вода. Флаша се добро затвори и стави у топло. Ујутру, ако је флаша пуна са пеном, онда је маја готова. Узме се брашно и замеси квасац. Од њега, кад нарасте, меси се погача — симитлија.

његова дужина. Иверје од бадњака сакупља се и односи у живинарник — да кокошке буду увек на окупу и не прелећу у комшилук.

Пре вечере, најстарији у кући, мушкарац, иде по бадњак. Носилац бадњака нема — као у другим крајевима — посебан назив. Он је, једноставно, *домаћин куће*. И док он, домаћин куће, носи бадњак, деца, држећи се за њега, иду за њим, у колони, и док он понавља „квак, квак, квак” они вичу „пив, пиво, пиво”. Домаћин куће десном ногом прелази преко прага и честита укућанима вече, на шта му они исто одговарају. Он трипут кружи око огњишта, а деца — држећи се једно за друго и за њега — иду за њим и понављају „пиво, пиво...”. Затим се дебљи крај бадњака расече по средини и на то место сипа вино и пшеница која се точи низ бадњак. У засек се стави босиљак и карафиљка, па се омота сламом која има класове, и све то веже црвеним концем. Други крај бадњака стави се у ватру. Онда сваки члан домаћинства ставља по једну грану на ватру. Унесе се слама у собу и под њу ставља рукавица напуњена житом. (Ујутру се то жито односи кокошкама. Од конопца се на земљи направи круг и у тај круг се сипа жито из рукавице. Кокошке долазе и једу из круга, да би увек биле на окупу).

Након полагања бадњака, сви перу руке и поседају на столице. Развежу опанке и на команду домаћина бацају опанке, увис. Затим се гледа коме су се поклопили а коме не. Кома опанци остану отворени, биће срећан — имаће берихета: пилиће, стоку. А онај чији опанци нису отворени — неће бити баш добре среће.

Поседа се на сламу. Доноси се и поставља тепсија са зељаником, колач за орач и крвај, печен у пепелу, у коме је пара (новчић). Домаћин, орач, узима колач, сече га, прелива вином у накрст, посипа преко њега жито и тек онда га ломи, уз речи: „Мир Божји... Крстос се роди”. Ломи се и крвај тако да свако од укућана узме приближно подједнак део — *тражи се пара*. Ко нађе, биће срећник. Новац се ставља у новчаник и носи преко целе године.

Сви се крсте и почиње вечера. Први залагај се приноси устима, али се не једе — чува се за лек.

Када се заврши вечера, пије се вино. Домаћин куће, потом, наређује да се донесе воће и почне свима да дели, подједнако: јабуке, кестење, орахе и смокве. Смокве морају обавезно бити на трпези. Деци се говори да им је то „*пратило криво магаре*”. Дуња се за ово вече посебно припрема. Изврти се рупа и у њу стави катран и пече у пепелу. Од ове дуње свако узима помало: она штити од болести.

Док вечера траје, па и после ње, гледа се у бадњак да ли је прегорео. Одлази се наизменично. Ко види да је на средини прегорео, тај је срећан. Након вечере сви обувају нове чарапе, да не иду боси у току године. Пре него што се оде на спавање стави се у огњиште и једно дебело дрво да се ватра не угаси.

Рано изјутра, после умивања, домаћин пече врапце и од њиховог меса даје свима— да буду вредни, да лете као врапци. Бадњак се цепа и од њега праве мали крстови који се везују чуканицом.⁸ Домаћин узме крстић, колач и вино и пође у оближњу њиву, и то пре сунца. Крст се пољуби у средини њиве. Домаћин седне поред крста, прекрсти се, сипа вино преко колача и ломи колач. Вино се просипа на земљу да би пшеница била румена као што је вино. Божићни крстићи стављају се и на амбар, на плевњу и на кућу. Затим се одлази у воћњак, са чуканицом и секирицом у руци. Одлазе обично двоје: отац и дете, или брат и сестра. Једно замахује секиром и виче: „Ђе га (гу) сечем!“ Други: „Немој, ће роди!“ Тако три пута. Чуканица се затим оплете око гране или места где се стабло рачва, а све са жељом да дрво много роди.

Сви који желе у цркву на причешће облаче се у свечану одећу и одлазе. Домаћин узме колач, ракију, месо и понесе. После причешћа окупе се људи (у црквеним просторијама), пију и весело разговарају о свему и свачему.

Домаћица за ручак спрема фелије⁹ од кукурузног или пшеничног брашна, и то испод вршњика (сача). Када се домаћин врати из цркве и дође време ручка, онда сви поседају на сламу, и то на иста места на којима су били на Бадње вече. Пије се само вино, а соба се не чисти (не мете) првог дана Божића. На други дан слама се, рано изјутра, покупи и однесе у шталу, под стоку. Соба се помете и сметлиште спали ван авлије.

Треба истаћи и то да се првог дана Божића нигде не иде, не залази се у туђе куће, нити се даје ватра из куће. Сва три дана, колико траје Божић, људи излазе у село, на место где се стално окупљају. Док они причају, деца *играју орахе*.

У земљу се побије мањи ексер, на њега се стави метални новац и орасима гађа са одређеног растојања. Гађа свако ко жели. Власник новчића сакупља орахе све док новчић не буде срушен.

8. За оне који нису из овог краја: чуканица је раженог порекла а добија се тако што се из снопа ражи, на гувну непосредно пре вршидбе, проберу најдуже и непреломљене стабљике, па се онда са класова, ударањем (чукањем), скине семе. Одабране стабљике, када их има довољно, везују се у посебне снопове који се остављају на таван или греде под портом да стоје до следеће жетве. Чуканица служи за прављење ужади и везивање снопова, али и неке обреде, као што су Божићни. Раније, од чуканице су се плеле и рогоже на којима се спавало, наравно док нису дошли кревети и сламарице, односно душеци.

9. Фелије се праве тако што се кукурзно или пшенично односно ражено брашно размутити и припремити да буде житко, а онда се кутлачом налива у тепсију која је машћу помазана и добро загрјана под вршњиком (сачем). Сипа се на пет—шест места и пусти да се разлије, док не покрије дно. Стави се врео вршњик и чека да запече. Опет се премаже машћу и опет налива нови слој. Тако неколико пута. Између сваког слоја може да се набацти и ситни измрвљени сир.

Онај ко је срушио новчић, постаје сада домаћин игре — купи орахе. Деси се тако да неко, због непрецизности нишанција, накупи и пуно торбу ораха.

Сировари

Седам дана после Божића, у исти дан, на стару српску Нову годину, селом иду сировари. Када падне ноћ, окупе се младићи — понекада и старији људи — са овнујским звонима, дугачким штаповима, а понеки обучен и у овчје коже. Неко се обуче у женско одело, од крпа начине дете. Одреди се и старешина сировара. Он им, пре поласка, да упутства шта ће се радити и како ће се сви они понашати. Када уђу у двориште, могу да вичу, лупају звонима, да певају, али домаћину не смеју ништа ломити, нити красти. А онда крену од куће до куће вичући непрестано: „Сирово! Борово!“ Носе бисаге за брашно и месо, котлић за маст, а балоне за вино и ракију.

Сировари улазе у куће, домаћинима честитају Нову годину. У соби певају и играју — музика иде са њима — све док им домаћин не донесе што треба. У кућу улазе најстарији и они који су се преобукли у младу, у мечку. Улазећи у кућу, они вичу: „Сланинку, мешчинку, гостинку!“ Домаћица им доноси мало сланине, сухог меса, вина и ракије, брашна, масти. Ако се дуже задрже у кући, постају несташни. Почну да завирују по угловима, иза шпорета и испод кревета и да траже гостинке (гошће), пошто је то време када скоро у свакој кући има понека млада гошћа из родбине. Гошће, да не би биле задиркиване, крију се по другим собама и чекају да сировари изађу, па да се тек онда појаве.

Сировари, који остану у дворишту, стално се крећу и међусобно мешају. Из страха да их неко не преброји јер, тада, по старом веровању, неко од њих ће умрети. Зато једни улазе у куће, други остају пред капијом или сакривени под стрејама.

Сировари из два села не смеју да се сусретну јер обавезно долази до туче која се, некада, и трагично заврши. До сусрета не долази ни онда када у селу постоје две „партије“.

Када заврше са обиласцима по кућама — то је обично после поноћи — сировари се окупе код неког од њих, где кувају ракију, где им се пржи месо и сланина, праве им баренице од брашна које су накупили.

Сутрадан, за ручак, у свакој кући, спрема се бареница¹⁰ од кукурузног брашна, са прженом сланином (чварцима). У бареницу

10. Бареница или попареница прави се искључиво од кукурузног брашна, и то тако што се кукурузно брашно замеси као за хлеб, али житкије, па се разлије по тепсији и заравна. Тепсија, већ намазана машћу пре тога, овако припремљена, ставља се испод вршњика или у рерну, добро загрејану. Када је већ добро запечено, вади се и копа дршком од кашике или варјаче, а онда попрска (попари) врелом машћу. У средину се ставе врући чварци (комади пржене сланине) и једе, из тепсије.

се стави новчић и дрвца различите дужине, а свако од њих намењено је за говеда, овце, свиње, кокошке. Дакле, за сваку врсту по једно дрвце. Док се једе, пази се шта ће ко наћи и у чему ће бити срећан.

Треба истаћи и то да се — када се бареница спрема — деци каже: „То је за мечку... На мечку ће носимо”. А када се поставља на трпезу, деци говоре: „Мечка јела и оставила на деца”. Мечка се спомиње само на овај дан.

IV. ВОДИЦЕ

На дан Водица (Богојављење), 19. јануара, пре изласка сунца, иде се на воду. У белом пешкиру носи се босиљак и „китке карафиљке” — *кити се бунар*, извор. Онај ко иде по воду, оставља цвеће, крсти се и умива. Пуни тестије и у грло сваке од њих ставља босиљак и карафиљку. Тестије се не уносе у кућу. Доноси се секира и на њу ставља жар. Укућани излазе и сви се из исте тестије умивају и, окренути према изласку сунца, крсте, а затим прескачу преко жара и секире. Свако ко прескочи узвикне: „Скочи’ као јелен трећак”. У Стрезовцу и неким селима прескаче се редом: преко воде (тестије), затим преко секире, конопца и жара. Кад прескочи воду, каже: „Рипа’ воду, не удави’ се”. Кад прескочи секиру, виче: „Рипа’ секиру, не посеко’ се”. Затим: „Рипа’ конопца, не обеси’ се”. И: „Рипа’ жар, не изгори’ се”. (После умивања и када се прекрсти, свако, по три пута, отпија воду.)

После прескакања преко секире и жара, и умивања, домаћин одлази у цркву да присуствује „бањању” крста. Онај ко бања крст постаје и „кум у цркву”. А постаће ако у лицитирању да више пара за цркву. Пре бањања пере руке. Крст се „бања” у ћупу, ако нема реке. Ако је река у близини, поп три пута баца крст у воду и кум три пута скаче или залази у воду и вади крст.

Кад се кум врати кући, позива људе и чашћава. Са њима долазе и људи из цркве.

Након прескакања преко жара и секире, обичај је да деца једу пихтије, и то прво оне у којима је највише костију. Оглодане кости ређају по кућном прагу и свака кост именује именом девојке или момка у селу. Позива се пас и са стране посматра чију ће кост прво понети. Онај чију кост пас прво загризе, тај ће се оженити или удати.

V. ПРОЧКЕ

Недељу дана пре Прочке месо се не једе. Од четвртка па до недеље, када Прочка пада, људи иду у госте и носе ракију — *вади се прочка*.

Прочка се вади тако што, на свечаном ручку или вечери, гост — сматра се да је млађи — устаје и љуби руку домаћину и каже: „Опрости ми”, на што овај одговора: „Нека ти је просто”. Три пута љуби руку и три пута понавља: „Опрости ми”, а дома-

ћин исто толико пута понавља: „Нека ти је просто”. Прочка се вади и са осталим укућанима. Наравно, то се чини ради очувања добрих родбинских односа јер „вађење прочке”, пристајање на њих, значи опроштај свих учињених грехова и превазилажење свих непријатности до којих је дошло у претходној години.

На „вађење прочке” иде зет код таста и таште (деде и бабе), затим снашка код девера, младенци код старејка.

У суботу увече, уочи Прочке, спрема се свечана вечера: праве се уштипци, кувају се јаја, спрема татлија. Када падне први мрак, сваки домаћин износи по један кош или џак сламе у село. Слама се ставља на мање купове који се ређају у правој линији, удаљени једни од других по неколико корака. Слама се запали и кад ватре почну да горе пуца се из пушака. У исто време у свим селима виде се ватре. Тада сви излазе из својих кућа и прескачу преко ватри. Ако су деца мала, онда мајке, у наручју са њима, прескачу.

На крају, када ватре догоре, мајке саветују деци да се чувају да их неко не „укалеси” (огарави) да не би добили буве у току године.

Пре паљења сламе и прескакања преко ватри сви се купају и облаче чисту одећу. Када се врате кући, обичај је да деца *ламкају*. Ламка се „јајце”. Добро скувано јаје се ољушти и веже ланеним концем, а потом, другим крајем, обеси о тавањачу. Најстарија жена, баба или мајка, покреће јаје које се њише као клатно. Деца са стране зевају и покушавају да устима ухвате јаје, што је просто немогуће (глатка и сферична површина јајета то не дозвољава). Када се то заврши, прекине са игром, онда се на истом концу — на подједнаким раздаљинама — праве чворови (каже се: чукљи), затим се конац пали и гледа докле ће изгорети. Растојање од једног до другог намењује се једном члану породице. Колико чланова породице толико истих растојања међу чворовима. На првом месту се налази најстарији члан, а онда долазе млађи. Ако конац изгори од чвора до чвора, онда ће живот тога бити дуговечан. Угасили се пак пре но што стигне до чвора, живот онога коме је то намењено биће краћи.

Сутрадан је *чист понедељак*. Тога дана има оних који не једу — *ниче* да би нашли пчеле („пости се за пчеле”). Жене тада рибају судове, износе постељину и ствари које су стајале у ковчезима. Све мора бити чисто. У наредни петак, увече, меси се *колач за стоку*. У њега се, при мешењу, ставља (забада) бели лук, кува се кукуруз и жито. А онда се — све то — носи у шталу. Прво се запали тамјан и окади стока. Од свећа прави се крст и лепи на врх десног рога краве или вола. Крст од свеће пали се на сва три краја. Домаћин узима колач и приноси га волу дешњаку да из његових руку он сам одгризе. Домаћин, потом, ломи комаде од колача и даје сваком говечету. Сваком од њих даје

кувано жито и парче кукуруза. Сутрадан су *Тодорице* — празник стоке. Стока се на тај дан не упреже и са њом се ништа не ради. „И стока има душу”, кажу.

VI. ВЕЛИГДЕН

За Велигден или Ускрс пости се од Прочке, пуних седам недеља. На Велики петак боје се јаја. Раније, уместо фарбе, користиле су се љуске од црног лука. Скину се горње љуске од главе и ставе у котлић са јајима. Љуске пусте тамну боју и јаја се обоје.

У суботу се месе колачи прављени са мајом (симитлија). Меси се и колач у који се ставља јаје и са њим пече. Уочи Велигдена, увече, сви се окупају. У недељу се иде у цркву на „причес’”. По повратку из цркве ко како улази у кућу виче: „Христос васкресе!” Ови из куће узвраћају: „Ваистину васкресе!” Руча се, а после ручка стари излазе у село, са сваким се поздрављају, једни другима честитају празник и размењују бојена јаја. Млади играју, певају, крше (туцају) јаја и кладе се чије ће јаје бити јаче.

Празнује се три дана, а облачи оно што је најлепше. За тај дан се и посебно купује, да буде све ново.

VII. БУРЂЕВДАН

Уочи Бурђевдана жене узму торбе, у њих ставе јаје (живо), со, хлеб и флашу и пођу у шуму да беру травке. Беру вртипоп (камилицу), ђурђевак, каћунке, кравје сисе, дрен, кукурек, љубичице, дебелицу,¹¹ гранчице од врбе и тополе, и друго.

Када се наберу травке, иде се на три извора. Са сваког извора се захвата вода. Јаје и хлеб се квасе у изворској води — да стока има млека, да млеко иде као изворска вода. Торба са флашом која се напуни водом и травкама обеси се о клин, на улазу у кућу. Са врбом и тополом ките се капије и све зграде.

Ујутру се устаје рано. Људи се купају водом у коју се стави гранчица од дрена, тополе, дебелице. Купање се обавља пре изласка сунца. Неки одлазе у шуму да се одњихају на дрена, да буду здрави као дрен. Узму се травке из торбе и у тепсији изрежу и помешају са крмом (мекињама). У крму се ставља со и јаје, хлеб и вода са три извора. Све то односи се на траву и ставља на гомилице, а онда пушта стока да једе. Преко стоке се испалује пушка.

Деца, после купања, опасују се дебелицом и ките гранчицама од тополе и врбе, да буду дебели, да расту, да су високи и жилави, здрави.

Спрема се ручак. За ручак се обавезно коље јагње. Кости се односе на мравињак, да се овце множе као мрави.

11. Дебелица је вишегодишња зеластва биљка повијуша (*Bryonia alba*).

VIII. ОБИЧАЈИ ВЕЗАНИ ЗА ПОЉОПРИВРЕДУ

Почетак орања

У пролеће, када орач пође на орање — први пут, обуче белу ланену кошуљу, а раније везивао је и белу мараму (пешкир) око главе, да пшеница буде бела. У белом пешкиру понесе босиљак и карафиљке. Пре него што повуче прву бразду, прекрсти се и изговори: „Боже, помози”. Након треће узоране бразде, баца жито и одмах задрља. У орање, на средњу бразду, ставља пешкир са босиљком и цвећем, али тако да им врх буде окренут ка Сунцу. На питање зашто је тако нисам могао добити никакав одговор.

Домаћица за ручак доноси: погачу, ђувеч са кокошком, вино. Једе се на њиви, на узораном делу. Прво се орач прекрсти, преломи погачу, па се тек онда једе и пије вино.

Почетак жетве

Када се пође на жетву, први пут, српови се крију, да не боли половина (леђа) док се жање. Девојке носе црвени конац на руци. Пре жетве се прекрсти и каже: „Боже, помози”, а онда српом одсеца клас жита и баца далеко испред себе, да жетва напредује.

Док се жање, увече, раније, могла се је чути и ова песма:

Зајди, слунце, живо га не зашло,

до тројица настојника имам.

Први вика: „Брго жњејте!”

Други вика: „Сниско жњејте!”

Трећи вика: „Клас збирајте!”

Зајди, слунце, живо га не зашло!

Крај жетве

Последњег дана жетве, на средини живе, оставља се круг непожњевеног жита. На крају жетве, од њега, прави се *квачка*. Захвата се пест жита, колико више може, па се при врху, испред класова, на два метра веже црвеним концем. Ставља се босиљак, цвеће карафиље и остало. Око тога, од пожњевеног жита, прави се четвртаста ограда. Квочка се покрије белим пешкиром. То стоји док се не заврше остали послови на њиви — док се жито не повеже у снопове и снопови не сакупе у крстине.

Завршетак вршидбе

Крај вршидбе оглашава се тако што се *кити стожер*. Стожер се од земље до врха оплете чуканицом, а онда се по томе ставља босиљак и друго цвеће, као и метле којима је гувно мете-

но у току вршидбе. На стожер се, са стране, поставе дрвене виле и лопате; стожер, се затим покрије великим белим пешкиром, преко кога се из решета просипа жито.

Пешкир, виле и лопате стоје тако до заласка сунца.

IX. ВЕРОВАЊА

Веровање у живу

Жена, која је мађешница, може да набаје живу и да је прати на човека или неку стоку, ако то жели.

Жива се дању не види, али ноћу светли и иде као гусеница. Може бити велика и мала, све зависи како је набајена. Иде тамо куда је праћена. Човек или стока на коју је пратена жива болује, вене и на крају умре а да јој нема лека. Од тога се може ослободити и оздравити само ако се другим бајањем и чинима скину прве мађије.

Нека друга веровања

Ако су уши велике у детета, биће богато.

Прст до палца, ако је дужи од самог палца, човеку ће судити жена.

Дете треба да се чува да му неко други, помоћу огледала, не баца сенку на лице: појавиће му се лиша (лишај). Ако се појави, да се ни би ширила, треба да се запљује сољу и да се иглом то место заокружи.

Деци се не дозвољава да једу у кревету и да мрве јер ће сањати змије.

Ако ђака, кад пође у школу, неко прогледа кроз сито биће слаб са учењем, школа му неће ићи од руке.

Отеклина ће на телу нестати ако се трипут дотакне сапуном којим је мртава купан. Зато се и дешава да нестане сапун након купања мртвог — украду га, и то старе жене које верују у то.

Ако човек види роду да лети — пре Младенаца — летеће (биће вредан) преко целе године. Ако је пак угледа док стоји, онда ће у току године бити болешљив.

Ако у јесен са врха тополе не опадне лишће, зима ће бити велика.

Ако је на Водицама (Богојављење) време оштро (мраз), народ ће бити здрав; ако је пак топло, владаће болести.

Кад се овце истресају, а топло је, биће кишне. Невреме предстоји и ако се говеда обадају.

Кад петао стоји на прагу и степеницама и пева, неко ће доћи у кућу.

И кад сврака крека пред кућом, треба очекивати госта.

Ако пас залаје на Бадње вече, неко ће из куће умрети.

Предстоји смрт неког ближњег и онда када се у сну руши кућа, авлијски зид.

Неко од ближњих ће умрети и ако у сну боли зуб.

Ако пас завија пред кућом и утка (сова) пева на кући, неко ће умрети.

Сугреби (сврабеж) се добијају када дете или човек нагази на место где је пас гребао. Да би се то избегло, треба такво место заобићи, осврнути се и заплувати, три пута. Ако се пак сугреби појаве, да се венчаном футом та места истрљају, или да се оде у кокошарник и — ако је мушкарац — три пута да викне: „Туго, умре за жену”. Ако је женско, трипут да понови: „Туго, умре за мужа”.

Ако човек гледа у пса док мокри, добиће заноктице. Ако се деси да је ипак видео, треба да скупи прсте и да три пута заплује.

Свако треба да се чува од фирке (ваздушни вртлози) јер ће га сломити.

Деца не треба да спавају и пишају под лозницом и стрејом јер ће их болети очи.

Старе жене, да их мртви не би походили у сну, под јастуке стављају главице белог лука.

Неожењен човек не треба да седи на углу стола — неће се оженити. То не треба да чини и онај ко је ожењен — остаће удовац.

Тестије са водом обавезно се покривају канавцем (бео и дугачки платнени пешкир, са извезеним крајевима) — да други људи не зевају (вичу и љуте се) на укућане.

Кост од доње вилице свиње, после једења главе, баца се на таван и чува за лек. Кад детету изађу ране по телу, део те кости се сагори, стуца и поспе по ранама.

Ако деца не посте у среду и петак, изаћи ће им ране по телу.

Ласицу не треба дирати — плунуће у воду и отровати укућане.

Ласту не треба убијати — умреће мајка ономе ко то учини.

Ако се ластва настани у кући, кућа је заштићена од мађија.

На празнике као што су Св. Покопије и Св. Арханђел не треба радити — изгореће жито или слама.

QUELQUES MOEURS ET CROYANCES DANS LA RÉGION DE PRESEVO ET BUJANOVAC R É S U M É

La région de Preševo et Bujanovac renferme les agglomérations au Sud extrême de la Serbie, autour de la rivière la Moravica, de Preševo jusqu'à Bujanovac.

Les moeurs et les croyances des habitants serbes de cette region sauf certaines marques généraux des moeurs et des croyances des peuples serbes, comprennent aussi certaines caractéristiques autochtones, où la place importante tiennent les moeurs de noce, ici décrites en detail. Sauf celles — ci nous avons doiné les autres moeurs liées pour naissances de l'enfant, le Noël, la veille de Noël, l'Épiphanie, mardi gras, Pâques, Đurđevdan, puis les moeurs liées au agriculture, — le commencement du labourage, le commencement de récolte, la fin de récolte et la fin du temps du battage.

Nous avons donné aussi le tableau des croyances parmi lesquelles est la croyance en mercure.

L'auteur n'a pas toujours atteint en détail leur interprétation. Il voulait seulement les remarquer et les garder, laissant aux savants de les expliquer exactement.

Časlav Đorđević

КРОЗ ОСЛОБОЂЕНУ СРБИЈУ 1918.

Текст који следи одломак је из књиге „Кроз ослобођењу Србију 1918”, у којој мајор француске војске, лекар А. Х. Мије, износи сећања на марш свог колонијалног пука, састављеног од Мароканаца, који је 1918. године, после пробоја Солунског фронта, из села Котори близу Флорине у северној Грчкој, заједно са осталим француским и српским трупима, кренуо за непријатељем на север и преко Битоља, Велеса, Скопља, а затим долином Јужне Мораве, Нишаве и Тимока избио на Дунав код Градишта, доносећи после трогодишње окупације напаћеном народу радости дугоочекиване слободе.

Пук у коме је био писац ове књиге представљао је саставни део француске коњице чија је тактичка улога у етапи од Скопља до Дунава била да служи као извиђачка претходница Првој српској армији, која је, под командом војводе Петра Бојовић, имала за циљ ослобођење Ниша и средишних и источних делова Србије.

У одломку се налазе дирљиви тренуци дочека и одушевљеног пријема француских војника, између осталих, и у селима врањског краја, пролазак пука поред Врања и Врањске Бање, са запажањима о народу и његовом животу и са занимљивим податком како су жене у Врању секле каишеве на коњима упрегнутим у аустријске топове, да би на тај начин спречиле њихово коришћење и даље кретање.

Наслов књиге у оригиналу је: *Medecinmajor A. H. MILLET: A TRAVERS LA SERBIE LIBÉRÉE 1918 — souvenirs; Charles — Lavauzelle, Editeurs militaires, Paris, Boulevard Saint — Germain 124; 1923.*

Кривудава пут, дуг 42 километра, који води од Скопља до Куманова, само је од делимичне користи. Посејан је колима, поломљеним камионима, бројним лешевима коња и бугарских војника. Зузимање Скопља било је веома неповољно за Бугаре. На путу има лешева и многих цивила и жена. Пут пролази кроз плодан крај, засејан житом. То је главни државни пут који ве-

зује Скопље и Ниш. После кумановске битке, 23. и 24. октобра 1912. године, њиме су у правцу Скопља побегле турске избеглице и војници турске западне армије под командом Фарика Тевфика.

Најзад, јер сунце је било топло, око 18 сати стижемо до Куманова и заустављамо се на уласку у неко село. Сва села овде пружају се дуж пута и тако су издужена, да изгледају већа. Свака кућа има двориште и башту. Дуго чекамо, у ноћи, јер се више српских дивизија креће према северу. Око 22 сата постављамо логор на једној падини. Пуковника смо могли пронаћи, али то и не покушавамо, јер је требало пробијати се кроз многобројна српска кола из армијске коморе. Вечерамо по мраку. Цираде са наших мазги служе нам као шатори.

Трећи октобар. Полазимо у пет часова ујутру. Ветар, који је целе ноћи снажно дувао, сада се мало смирио. Дан свиће. Марширамо поред српске армије, плодном, лепо обрађеном равницом. Дуже се огранан облак прашице, с којом се мешају капљице кише које нам боје лица мрким сјајем. Сви марширамо скупа. Претходницу чине пешаци, али одмах иза ње су два топа од 105 мм, које веома прилежно вуку четири пара волова. Српска коњица је попуњена берберским коњима, митраљезима, амбулантним колима; нереди, међутим, нема. Топови су ту да би одмах ућуткали непријатељске митраљезе, ако би се појавили. Сви ови људи, са нашим цокулама на ногама, марширају без шума, као да су обувени у мекане опанке — кожну обућу заштиљених врхова, привезану за ноге опртом — коју носе сви српски сељаци.

Српска претходница је застала. Испред ње су аустријске трупе, пристигле из Италије. Добијамо наређење да скренемо десно. Киша пљушти. Хладан ручак завршавамо испод једног високог храста, који се уздиже усред ораница као да жели да привлачи громове. Нема ничег што одушевљава. Наилазимо на прво ратарско село. Немци су се повукли из њега. Сви су становници на капијама: желе да нас виде када пролазимо. Неколико војника, родом из ових крајева, иду испред нас. Неки младићи, са пушкама у рукама, журе за њима, с намером да им помогну да што пре ослободе родно тле. Дочекују нас само старци, жене и деца.

Лепа су та деца, са својим нежно плавим, зелено-плавим или сивкасто-плавим очима — дубоким и сањалачким као што су све словенске очи — са дивним очима живих, топлих и поверљивих погледа, упртих право у лице, са крупним благим и мирним очима које озаре блесак радости. Она имају војничке капе, добивене од браће или очева који су већ минули. Узвици добродошлице одјекују. Усклици деце, која су далеко од својих родитеља и немају поред себе учитеље који би наредбама стварали њихово одушевљење, подсећају ме на долазак генерала Сараја у Трикалу, у старој Грчкој, где се наш пук налазио јула 1917. Генерал је стајао на балкону куће Аверофа, на пространом тргу, и држао говор народу, окупљеном испред куће. Ја сам био у маси

народа, поред једне групе деце са својим учитељем, руководиоцем одбора за дочек. Кад је генерал завршио говор, који деца нису разумела, одјекнули су узвици: „Zito Gallia!” („Живела Француска!”). А када је један тумач почео да преводи говор на грчки, учитељ је узео у руке свој џепни сат и на сваких пет минута, на његов знак, деца су викала „Zito Gallia!”.

Овде, међутим, нема потребе за родитељима, учитељем и сатом да би нас деца поздрављала. А када нешто упитах једно од ове деце плавих очију, оно ми пружи једну дивну јабуку коју је држало у руци. „Француска!” — рече дете, дајући ми јабуку. И — већ смо постали пријатељи.

И жене су изишле да нас виде. То су сељанке, чврсте грађе, од којих неке у малим котарицама на леђима носе своју децу. Неке, које долазе из поља, на десном рамену, као кинески носачи, имају обрамице, на чијим су крајевима обешене корпе пуне хране. Све су забрађене белим или обојеним марамама, платненим или памучним, већином платненим — као наше сељанке из Боса — чија су два краја везана испод браде, а друга два покриву потиљак. Марама покрива косу — подељену раздеоком по средини — која овлаш штрчи на челу. На себи имају хаљетке од овчије коже, са вуном, окренутом унутра, да би се заштитиле од кише. Кожа је местимице украшена лепим шарама живих боја. Неке су без овог хаљетка; обучене су у кошуље од конопљаног платна, чији су умети и ивице рукава и доњег дела, који је дужи од хаљине, украшени црвеним везом. За блузу, са широким нарамницама, држи се сукња, сашивена од вунене тканине. Вунена прегача, са попречним линијама живих боја, спушта се до ивице сукње. Чарапе од грубе вуне, често без стопала, са шарама топлих боја у горњем делу, покривају њихове јаке ноге.

Сав овај женски свет гледа нас радосно и с поштовањем. младице девојке се смеју, откривајући дивне беле зубе. Мајке нас показују својој деци, старице плачу.

И старци плачу. Они имају на себи тесне јелеке од мрке вуне, кратке капуте, расечене позади, кошуље чији опточени крајеви рукава штрче, појасеве од црвене вуне, панталоне, горе широке а око колена уске, покривене у доњем делу чарапама од грубе вуне, украшеним шарама живих боја. Обувени су у опанке У знак поздрава, они подижу своје црне шубаре од овчије коже, са длаком споља; то су капе које личе на фесове. Поједини, у знак жалости, носе браде: неко од њихових је погинуо у рату. Радост због повратка мирном и срећном животу огледа се у очима ових добрих и имућних сељака (Србија је изузетна земља: у њој нема ни сиромаша ни просјака).

Село смо одавно напустили, а још чујемо узвике деце плавих очију: „Живели! Живели!”.

Свој вечерњи оброк обезбеђујемо у току пута, јер нам људи нуде све: кукурузног хлеба, јабука, белог сира, црвеног вина — које ме не одушевљава много — свињског и пилећег печења — свега што се могло наћи у кухињским лонцима у време нашег проласка. То је оно што се зове снабдевање на лицу места.

Видео сам како се справља хлеб. Тај хлеб, без квасца, тежак и тврд, пече се на следећи начин. На каменом огњишту наложи се велика ватра. У њу се стави једна округла земљана чинија, дебљине 2 сантиметра, пречника 60 сантиметара. Пусте се да ватра гори док не остане само жар и пепео. Тада се чинија загрејана скоро до усијања, извуче из ватре, огњиште се очисти, тесто се стави на камен, покрије чинијом, а затим око ње згрне жар и пепео. После пола сата хлеб је печен. Кора му је танка, једва приметна, пријатног је укуса, врло је хранљив, али није много препоручљив за осетљиве стомаке.

Треба да се сместимо у брдима. Касно, око 17 часова, стижемо у *Старац*, мало село сакривено међу дрвећем, где моји људи налазе празне овчарске колибе. Веома је хладно, те се целе ноћи не би могло заспати. На срећу, дрва има довољно, те ће се људи грејати око жара, као што су то чинили српски војници код Тумулуса.

Пошло нам је за руком на нађемо једну собу са фуруном; како је, међутим, под од набивене земље, приморани смо да направимо постеле од сламе и да дежурамо поред ватре, због чега су нам домаћини веома захвални, јер је кућа саграђена од дрвета и блата са сламом, те би могла лако букнути.

Кухињу смо сместили у сеоској кафани. Мала продавница — јер село има једва стотинак становника — украшена је плавим зеленим, црвеним и жутиим пантљикама, ширине прста, које су правиле неке неодређене геометријске шаре. Кафана је искићена вишебојним тракама од хартије. „Добро је!” — кажемо на српском старом домаћину, који нам, задовољан нашим дивљењем, у знак поштовања нуди ракију.

Четвртог октобра, у 5 часова, крећемо. Кад је дан освојио, видимо сандуке муниције и мале бугарске брдске топове, преврнуте и напуштене, али неоштећене. Да ли су се Аустријанци, који су тако храбро вешали српске грађане, зиста толико уплашили од својих, сада победоносних непријатеља?

Око 10 часова почињемо да се спуштамо у долину Мораве, која протиче кроз Стару Србију са југа на север. Она је пуна мањих или већих али подједнако плодних равница. То је природан пут којим су пролазиле све варварске најезде.

Путујемо кроз једну прекрасну, уску долину, пуну топола и јова. У реци, у низу јазова, потопљена конопља. Стојећи у води до колена, жене је перу. Овај део Србије је веома богат конопљом. Она се користи за домаће потребе и ужарство.

У 15 Часова стижемо у *Кршевицу*. Једну извидницу упутили смо у правцу *Врања*, у које Срби треба да уђу ове вечери. Пук има предстраже све до Мораве. Аустријанци беже испред победничких Срба. Главни штаб се смешта у западном делу *Кршевице*, на имању које припада члановима једне породичне заједнице, зване задруга. Задругом управља најстарији члан — дед. Сви чланови породице — синови, зетови, снахе, деца — а њих има много, јер су Срби веома богати породом, раде за опште добро, сваки брачни пар има своју мање или више самосталну кућицу. Усред дворишта, оивиченог овим кућицама, налазе се пластови сена и сламе, стаје за стоку. То је патријархална породица, којом управља старешина, без беле браде, али са неоспорним ауторитетом у читавој породичној заједници.

Старешина задруге нам поклања ћурку, што, с обзиром на скупоћу и оскудицу у храни, представља кнежевски поклон, коме одајемо пуно поштовање.

Српски поручник за везу, придодат генералу, команданту бригаде, добија напад грознице. Неће да једе нити да узима лекове, већ одлази у собу на спавање. За кратко, он добија јадан изглед. Ови људи, тако храбри кад су у питању ране, потпуно су немоћни пред болешћу.

Ја и ветеринар се смештамо у једној пространој соби, дуж чијих су зидова полице са клубадима вунене пређе, вуненим хаљинама и смотуљцима вуненог сукна, пуним „задружних“ бува, које нису биле онако љубазне као њихови домаћини.

Сутрадан ујутру пред нашим очима се појављује плодна моравска равница. Пролазимо поред *Врања*, у које су Срби ушли претходног дана и где су српске жене секле каишеве на коњима упрегнутим у аустријске топове како би спречиле одлазак батерија. Ова мала варош, са лепим улицама, пријатним кафанама, једном дивном болницом, чврсто се припија уз стеновито брдо као печурка уз дебло, а отвара се ка долини Мораве, железничкој прузи и путевима који пролазе лево и десно од реке.

Ескадрон претходнице спроводи заробљене Аустријанце. Пролазимо поред једног прекрасног пута под липама, који води десно, за *Врањску Бању*. Он иде дуж живописног потока, засенченог врбама и тополама. Иза насеља се виде густе храстове шуме, а даље затварајући хоризонт, високе голе планине. То је српски Виши, где у свако доба хиљадама људи осетљивих стомака, оптерећених српским зачинама, долазе да, осим купања, потраже и погодан начин исхране — без зачина и паприке.

Паприка је крупан, зелен зачин, који се употребљава у читавом средоземноморском басену, а особито у Србији. Једе се пржена, као салата, ставља се у све сосове и у сва јела. Без ње се нигде не може. Српски војници из позадине, пре офанзиве, обрађивали су мале комаде земље и на њима садили, углавном, само

две биљке: дуван и паприку. Ово љуто јело пече уста, али су непци Срба исто тако отпорни као непци алжирских војника када једу свој „марга о фелфел”.

Врањска Бања је место за одмор, где је и сам краљ Петар, пошто се децембра 1914. године вратио у Београд као победник, дошао да се након своје победе одмори. Ми је само издалека назиремо. Становници су нам дошли у сусрет. Једна млада девојка, изванредно љупког осмеха, даје нам изврсне јабуке, какве ја никада нисам јео.

Челни ескадрон је заробио једну јаку коњичку патролу, а одред, послат у правцу истока, једну аустријску чету. Киша пада читаво поподне. Ми смо прљави, а Аустријанци су јадни. Марширамо у правцу Врбова. На челни ескадрон отворена је јака пушчана и митраљеска ватра. Непријатељска артиљерија је прилично активна, али њене гранате падају далеко испред села. Рањеника, срећом, нема. Наш пук је заробио две стотине аустријских војника, који више не могу да се боре и који су, заједно са својим официрима, веома срећни што је рат за њих коначно завршен. Они изражавају своју радост на чистом француском језику. Један аустријски официр уверава нашег пуковника да је још једна чета спремна да се преда, под условом да пођемо по њу. Пуковник шаље једног коњичког подофицира и групу војника са Аустријанцем. Нешто касније, наши Мароканци доводе читаву чету, која није пружила ни најмањи отпор. Чета се, међутим, није предала, већ је — заробљена!

Задобили смо укупно 320 заробљеника, од којих 6 официра, и 8 митраљеза, који би нам отежали пролазак, јер, после Врбова, долина Мораве се сужава да би се десетак километара даље претворила у кланац, окружен високим планинама, које се стрмо уздижу изнад пута. Аустријанци су овде имали много брдских топова, а ми само два топа од 37 мм. То су биле елитне трупе, доведене из Италије да би зауставиле наше победоносно напредовање.

Смештамо се у Врбову и вечерамо са честитим српским сељацима који нас примају у својим домовима, пресрећни што су ослобођени Аустријанаца, који су опљачкали по селу све што су могли.

У току ноћи приспео је војвода и поставио свој главни штаб у механи покрај пута. Ту није било долажења и улажења официра главног штаба нити заставе од црвене тканине, украшене белим двоглавим орлом, постављене пред вратима. Нико не би могао да помисли да би ова чатрља у овом тренутку могла да буде главни штаб команданта једне армије.

У зору, афрички стрелци из претходнице заробили су групу Аустријанаца, који су изгледали јадније од оних јучерашњих, јер су читаву ноћ провели на киши. Војвода, процењујући да је друм закрчен, наредио нам је да идемо заобилазно, на исток преко планине, да бисмо затим поново сишли у очишћену долину Мораве. На овај начин ми бисмо и његов бок штитили.

Пењемо се расквашеним путељцима, усред прекрасног и дивљег предела, у чијој лепоти не можемо сада да уживамо.

СТИЖЕМО У *Лескову Бару*. То је низ кућица, расутих по брдима. Воде за коње има врло мало. И ми се морамо задовољити само једним крчагом веома муљевите воде. Сељаци нас примају најбоље што могу, али немају шта да нам понуде, осим класова кукуруза, које печемо. Они изгледају дивље, да човека ухвати страх.

Један од мојих другова испричао ми је како је главни штаб бригаде вечерао у некој кући, сличној нашој. Домаћица, нека снажна сељанка, стојала је у куту одаје, тако да је пламен ватре није осветљавао; виделе су се само њене сјајне очи, и када би иза свога појаса тргла нож којим је секла хлеб гостима, мој друг би осетио како му низ леђа пролазе жмарци.

Вечерамо покрај огњишта једне од ових убогих кућица од блата са сламом, у којој живе двоје старих, који се од нашег присуства, а особито од присуства наших војника, прилично устручавају. Сиромашни су то сељаци, изгубљени у овом крају без путева, опседнутом снегом преко целе зиме. Седимо на ниским клупицама које су стари однекуда донели.

Остављамо своје пријатеље, најбоље на свету, и, после марша од 30 километара по расквашеним планинским путевима, одлазимо на заслужени починак у једну одају која служи као спремнице, пуно кукурузних клипова, разног поврћа и руна миришљаве вуне.

Полазак ујутру је веома мучан. Још се нисмо осушили од јуче. Хладно је и магловито, мрзнемо се, али до вечери морамо сићи у долину Мораве, и то нам даје снаге. Око осам часова појављује се сунце. Налазимо се у мору магле, из које се помаљају шумовити врхови, планинске стазе и бедне кућице, чији се димњаци пуше. Предео је веома леп, али да би се у њему уживало, требало би се пријатно осећати; како то, међутим, није случај са нама, ми немамо могућности да то чинимо. Силазећи песковитим путељцима, ми се привикавамо на предео, али се мучни утисци поново јављају када се после подне спуштамо једном стрмом, излоканом и бескрајно дугом стазом, мада најкраћом од свих које постоје, да бисмо најзад, око 16 часова, сишли у долину Мораве.

Долина Мораве спаја подунавску Србију и нишку равницу са Старом Србијом, чија је престоница некада било Скопље. Она овде има облик дугог и веома уског пролаза, дуж кога се протежу шумовити и вијугави гребени, високи по више стотина метара, који се често веома окомито спуштају, стешњавајући ову плаху, од киша мутну реку, која као алпски поток тече час шљонковитим, час каменитим коритом, без дубине и услова за пловидбу. Међу литицама има места само за реку. Међутим, како је ово једини пролаз са севера на југ, морало се наћи места за пут и железничку пругу.

Пут је разривен, блатњав, пун рупчага и локви. Он прелази потоке преко старих мостова од поцрнелих греда, порушених од Бугара или веома живог саобраћаја приликом повлачења непријатеља. Да би се мост прешао и пут наставио, треба сићи до речног корита. Бугари су, на нашу срећу, за придржавање присилажењу поставили наслоне.

Железничке пруге више нема и неће је за дуго ни бити. Има пуно потока које треба прескочити и јаруга које треба прећи. Са десне стране планине се спушта окомито, а са леве пролази пруга и укршта се са реком. Нема ни једног километра без крупних разарања. Шине су истргнуте, скретнице искривљене, пропусти порушени, мостови бачени у ваздух.

На једном месту пејзаж подсећа на Дофинију; скоро прави Гран-Гулет. Лево се стрмо уздиже планина, а десно пролази узак пут. Један тунел просечен је кроз стену која личи на мамузу. Његов улаз је црн од гаражи, али срећом, није порушен.

Међутим, и поред свега, српске и француске трупе су напредовале и тешкоће на које су наилазиле нису их спречавале. Једино су их киша и блато успоравали.

Најзад, моравски теснац се шири и ми, мокри промрзли, стижемо у *Грделицу*, где људе смештамо по кућама, а коње по стајама, и где се за нас налази и по мало вина, јер иако је непријатељ приликом повлачења све попио, постоје скровишта која се за нас отварају.

Киша пада као из кабла целе ноћи. Међутим, ујутру видимо мало мало плавог неба. Полазимо са сунцем.

Ујутру, 8. октобра, по лепом путу, пролазимо уском долином реке која протиче кроз *Грделицу*. Стране брда образују огроман воћњак, у дну кога су пут и река. Воћњаци су под јабукама и крушкама. Местимице се виде омање ливаде, окружене високим дрвећем. Има много шљивара. Шљива је најраширеније родно дрво у Србији. Засађена је на великим површинама. Од ње се добија српско народно воће, шљива, дугуљастог облика и меса жућкасте боје, која подсећа на кеч из Лорена. Гајење шљива је веома развијена воћарска радиност у целој краљевини. Пре рата производило се на милионе квинтала. Површине под шљиварима износиле су више од 100.000 хектара. Плод шљиве се суши у специјалним сушарама и у облику сувих шљива извози у Енглеску и Америку или се од ње прави мармелада — пекмез — који се по селима кува у огромним казанима на отвореним огњиштима, поред којих се стварају читава брда неупотребљивих коштица. Пекмез се извози највише у Немачку и Аустрију. Од шљива се пече ракија, звана шљивовица, која, са ракијом од комина, комовицом, представља два српска алкохолна пића. Постоје две врсте шљивовице: једна од око 15°, коју Срби пију из боца као вино—хтео сам рећи као млеко— и друга од око 50°, која се извози.

Кад се стигне до краја долине, појављују се виногради и хоризонт се шири. Ускоро, после једне низбрдице, пред нама се указује власотиначка равница, са њивама, ливадама и виноградима. То је једна од плодних равница Србије.

Пук стрелаца је у претходници. Улазимо у *Власотинце* око 11 часова, када је одушевљен дочек генерала већ завршен. Грађани, међутим, и нама дају чарапе и пешкире, као и много изврсног и слатког црног грожђа, да не знамо шта с њиме да чинимо. Приликом нашег проласка, један цигански оркестар у неком особитом музичком ритму свира Марсељезу, од које, и поред најбоље воље, с муком разликујемо само рефрен. Руке се пружају и нуде нам хлеба, сира, ракије. Ја сам, на жалост, пропустио дочек у Власотинцу, за који ми кажу да је био веома срдачан. У будуће, кад се будемо приближавали некој вароши, ја ћу напуштати своје место у крајњој заштитници и прикључивати се главном штабу. Желео бих да осетим прве изразе радости, да видим сјај среће у очима које се влаже од суза, да се радујем заједно са овим народом који се поново рађа, који поново постаје свој, са овим народом који је био несрећнији од белгијског народа, јер иза себе није имао за суседе Француску, са овим народом који нас дочекује као што су на западном фронту дочекане трупе које су ушле у Алзас и Лорену.

*Превео с француског
Новица ЖИВКОВИЋ*

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ РЕВОЛУЦИОНАРНОГ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА
ЛЕСКОВЦА И ВРАЊА 1895—1915., КЊИГА ПРВА, ЛЕСКОВАЦ, 1982, 687.

Зборник грађе садржи чланке, објављене у радничкој штампи 1895—1919., које су зналачки прикупили мр Живан Стојковић, Хранислав Ракић и Зоран Панајотовић, и посвећен је првим лесковачким и врањским социјалистима. У предговору аутори су истакли да се у Лесковцу прва текстилна фабрика за производњу гајтана отвара 1884. Прва фабрика штофа у самос Лесковцу са опремом из Немачке основана је 1896. Почетком XX века, упоредо са развојем текстилне индустрије, јављају се метална, црепарска, хемијска, ужарска и друга предузећа. Захваљујући томе, Лесковац је почетком XX века по величини био трећи раднички центар у Србији. У индустријској и занатској производњи радило је 5.955 радника, тј. 10,55% укупног становништва. Први индустријски радници су водили порекло од сиромашних градских слојева, посебно пропалих занатлија, а у моњој мери од пауперизованих сељака. У то време Врање је било искључиво зантаски центар, без већих радионица или фабрика. Свој капитал богати људи су улагали у трговину па је мали број радника у Врању могао да нађе запослење и радио под врло тешким условима. И Власотинце је било један од радничких центара, тако да је власотиначком срезу од заната живело 3.966 лица, рачунајући и печалбаре.

Аутори истичу да је тежак положај радника у лесковачком и врањском крају утицао на њихово брже класно сазревање, прихватање социјалистичких идеја и стварање класноборбених организација. Прво радничко удружење је, према писању „Социјалдемократа”, основано у Лесковцу 1895. више од занатских, а мање од индустријских радника.

Лесковачки радници су почетком XX века наставили организовано да иступају. Уз масовно учешће радника 1902. организована је првомајска прослава. Лесковачко радничко друштво је основано 29. VI 1903. на Оснивачкој конференцији, којој је присуствовало око 600 радника. За збору коме је присуствоало више од 1.000 радника усвојена су Правила Друштва 30. VI 1903., а у Друштво се уписало 450 радника. Као делегати Лесковачког

радничког друштва на Првом конгресу Радничког савеза Србије и I конгресу ССДС присуствовали су В. Савић и Д. Цекић. На посланичким изборима септембра 1903. социјалдемократски кандидат Владислав Савић је добио 204 гласа, а кандидати свих осталих партија 449 гласова, што потврђује утицај Лесковачког радничког друштва. И на другом конгресу Радничког савеза и ССДС као делегати Лесковачког радничког друштва су присуствовала два делегата. У Врању прве синдикалне организације стварају се 1904. године.

Септембра 1904. у Лесковцу је створена Месна социјалдемократска организација и изабрана управа чији је први председник био Ђорђе Јовановић. Такође је основана библиотека и читаоница, а крајем 1905. и прва социјалистичка школа у Лесковцу. Крајем 1904. у Врању је формирана Месна социјалдемократска организација. У то време њена делатност је била доста слаба, јер се одвијала преко синдикалних организација. Месна партијска организација Врања је јула 1906., по налогу ГПУ ССДС, одржала велик раднички збор посвећен борби за право гласа.

У првој деценији XX века под утицајем социјалдемократских покрета у Лесковцу и Врању снажно се развија синдикални покрет. Стварају се месне синдикалне организације и синдикални пододбори кројачких, дрводељских, кожарско-прерађивачких, млинарских и пекарских, као и радника других занимања. ГРС Србије је у свим већим местима за пружање помоћи синдикалним организацијама поставио ревизоре, као најспособније људе. Синдикални покрет у Лесковцу се током завршетка штрајка кројачких радника. Интересантно је да се у извештају управе Савеза млинарско-пекарских радника за 1906. наводи да је одржано 38 конференција и 5 предавања, док је у оквиру целог савеза у Србији одржано свега 71 конференција и 20 предавања. Тада се стварају нови пододбори и повереништва. Снажење синдикалног покрета у Лесковцу довело је до стварања прве месне међусиндикалне организације — Синдикалног већа на челу са Димитријем Ђокићем. Лесковачки радници су били активни и на културном пољу и стварају културно-уметничка друштва. Месна социјалистичка организација у Лесковцу је током 1906. била једна од најјачих у Србији, што потврђује податак да је на IV конгресу ССДС 1906. имала три делегата. Те године уз учешће 380 радника организована је прва првомајска обустава рада за време прославе. Лесковачки социјалисти су на посланичким изборима 1906. добили 241 глас. Формирање пододбора синдикалних организација у то време наставља се и у Врању. ГРС је и у Врању поставио свог ревизора. Крајем 1906. синдикални покрет запада у кризу те неки пододбори пропадају.

После кризе из 1907. која је последица опште привредне кризе и пореза неких штрајкова до 1910. раднички покрет у Србији оживљава. Обнављају се стари и формирају нови пододбори. У Лесковцу се ствара ново Синдикално веће. Остварује се тесна

повезаност Месне социјалдемократске организације и синдикалног покрета у Лесковцу. Месна социјалдемократска организација у Лесковцу била је врло активна у спровођењу свих акција ССДС. По броју сакупљених гласова за петицију поднету Народној скупштини у борби за опште право гласа крајем 1907. Лесковац је био на другом месту у Србији. По броју продатих примерака *Радничких новина* Лесковац је био на трећем месту у Србији. Организују се и првомајске прославе. На прослави 1908. поред 259 радника учествовало је и 130 сељака. Лесковачки социјалисти су посланичке и општинске изборе користили за појачану агитацију. Криза у развоју лесковачког радничког синдикалног покрета била је у потпуности савладана 1910. Од тада синдикални пододбори јачају, а 1910. лесковачко Синдикално веће је добило дом у исто време кад и Београд. До I светског рата то су у Србији била једина два радничка дома. У Лесковцу је ССДП иступила на општинским изборима од 7 градова у Србији, на којима је ова странка узела учешће. По броју гласова је био на трећем месту. ССДП је добила 6 одборничких места. У првомајској прослави 1910. учествовало је око 500 људи. Као делегати Месне социјалдемократске организације у Лесковцу на VIII конгресу ССДП присуствовала су два делегата. Лесковачки радници и социјалисти су показали велику активност у борби за усвајање Закона о радњама 1910. Да је Лесковац имао велики значај у развоју радничког и социјалистичког покрета Србије потврђује интересовање Димитрија Туцовића за његов раднички покрет, који је посећивао Лесковац и писао о положају радника и пружао му велику помоћ. Лесковачки раднички покрет пред почетак балканских ратова био је у пуном замаху. Оснивају се нови пододбори, придобијају се радници и социјалисти, организују се прославе и штрајкови.

Децембра 1907. у Врању је после кризе обновљена Месна социјалдемократска организација. У име врањских социјалдемократа VI конгресу ССДС је присуствовао једна делегат. Врањски радници су први прослављали 1. мај 1908. Исте године они су учествовали на посланичким изборима. Месна социјалдемократска организација у Врању је марта 1909. изабрала нову управу, која је посветила велику пажњу обнављању синдикалних организација. Д. Туцовић и Драгиша Лапчевић су 1908. и 1909. пружили помоћ радничком покрету Врања приликом свог боравка у овом граду. Као организована политичка снага социјалисти су узели учешће на изборима. Иако њихови кандидати нису изабрани, из године у годину они су добијали све већи број гласова. Раднички покрет у Врању је нарочито ојачао после доношења Закона о радњама 1910. Образовањем Синдикалног већа у Врању створени су повољни услови за развој радничког покрета, јачањем постојећих и оснивањем нових пододбора. Током 1911. и 1912. врањски социјалисти, иако малобројни, организовали су 8 конференција и 4 збора, као и неколико забава, а у првомајској просла-

ви 1911. учествовало је 125 радника. За време посланичких избора 1912. лесковачки и врањски социјалисти су показали значајну активност. Фебруара 1912. у Лесковцу је одржана и окружна социјалистичка конференција са циљем да се истакне кандидатска листа. Иако социјалистички кандидат за врањски округ није био изабран, у поређењу са 1908. остварен је велики напредак јер се број социјалистичких гласова готово удвостручио.

Неометани развој радничког покрета Лесковца и Врања је био привремено прекинут балканским ратовима 1912. и 1913. У Лесковцу се током 1913. обнавља рад пододбора Савеза дрводељских радника и организује се првојмајска прослава. До VII конгреса ГРС било је обновљено укупно 5 пододбора. Чим су се чланови Месне социјалдемократске организације вратили из другог балканског рата она је била обновљена. Месна социјалдемократска организација у Лесковцу је била једна од најјачих у унутрашњости Србије. Упоредо с обновом партиског живота у Лесковцу настављају рад и социјалисти у Власотинцу и Лебану. Лесковачки социјалисти су на општинским изборима 1914. објавили предизборни програм у виду брошуре и остварили велики успех, добивши 479 гласова и 6 одборничких места.

Штрајкачки покрет у Лесковцу је почео 1904. и врло успешно се развијао до I светског рата. У свим штрајковима најважнији захтеви су били економски: повећање надница и смањивање радног времена. Током 1904. штрајк су у Лесковцу организовали столарски радници који се успешно завршава. Следеће године су изабла три штрајка. У једном су послодавци искористили штрајкбрехере у циљу угушења штрајка, а у другом (кројачких радника) штрајком је руководио штрајкачки одбор, чија су упутства радници дисциплиновано извршавали. Штрајк је трајао 46 дана, завршио се успешно по раднике, усвајањем њихове тарифе — дванаест сатно радно време, без одмора, а просечна надница је била 1,50 дин. Радницима је призната организација. Радници су у штрајку показали велику солидарост, изузетну издржљивост, упорност и јединственост. Дрводељски радници Врања су 1905. организовали први штрајк. У Лесковцу су 1906. организована 4 трајка. Током 1907. у Лесковцу су организована два штрајка уз учешће 117 радника, који су трајали 231 дан. У борби против штрајкова послодавци су почели да стварају картелне савезе. И поред помоћи савезне благајне, оба штрајка се завршавају без успеха, што се негативно одразило, на наредне године па се 1908. и 1909. организује само један неуспели штрајк. Током фебруара 1910. организована су два штрајка у Лесковцу. Маја 1910. у Врању су штрајк организовали обућарски радници. У Лесковцу су 1911. штрајковали столарски радници. Током 1912. у Лесковцу су организована 4 штрајка, од којих се два завршавају без успеха, а два су прекинута почетком балканских ратова Социјалисти су 28. II 1914. у лесковачкој текстилној индустрији организовали офанзивни штрајк у коме је учествовало 400 радника. Шт-

рајк је успешно завршен. Повећане су плате радника. Послодавци су пристали да израде правила радионице и да се обавезу да више неће злостављати раднике. Због учешћа у прослави 1. маја у Лесковцу 1914. послодавци су одлучили да отпусте 850 радника. На великом збору у Лесковцу, на коме је, поред осталих, говорио и Д. Туцовић, одлучено је да се ступи у штрајк. Њега је одобрио и ГРС. Он се завршио победом радника. Према томе, од 1904. до 1914. у Лесковцу су организована 24 штрајка. Од њих се 8 заршило успешно, 9 без успеха, а за 5 исход је непознат, док су два прекинута због рата.

У својој борби лесковачки радници су примењивали и бојкот. Бојкот је примењиван и у Врању и то не само против послодаваца, већ и против несолидарних радника. Као један од најуспелијих бојкота 1906. у Србији сматра се онај који је организовао подбор текстилних радника у циљу бојкотовања производа београдске фабрике „Шонда”. За значајну врсту бојкота сматра се и препорука Лесковачког синдикалног већа 1906. радницима Лесковца да не пазаре у оним радњама које не купују *Радничке новине*.

У предговору се такође констатује да Народни музеј у Лесковцу, у посебној библиотеци „Историја радничког покрета”, издаје грађу која ће у више томова обухватити све периоде из историје радничког покрета, социјалистичке револуције и послератног развоја. Подвлачи се да су досадашња истраживања показала да је раднички покрет Лесковца био на трећем месту у Србији и налазио се иза Београда и Крагујевца. Систематским, организованим и значајним објављивањем грађе омогућиће се научницима да стварају целовитија дела о појединим питањима борбе, организовања, рада, масовности и остварених резултата радничког покрета. На штрајковима, демонстрацијама, учешћу у изборној борби и борби за опште право гласа, борби за политичке слободе, ширењу социјалистичких идеја и другим акцијама наставља се масовно учешће радника и сељака у класно револуционарној борби чији је носилац била КПЈ, потврђујући континуитет у револуцији и изградњи социјализма.

У овој књизи су дати чланци из социјалистичких и радничких листова: *Социјалдемократа*, *Радничких новина* и *Будућности*. Чланци су донети хронолошким редом, али без коментара, пошто су аутори Зборника сматрали да се неопходни подаци о појединим догађајима и личностима налазе у књизи: *Споменица 50-годишњице радничког покрета Лесковца и околине 1903—1953*”, у чланку Сергија Димитријевића „Историја радничког покрета Лесковца и околине” и у чланку Миодрага Митровића, *Раднички покрет у Врању првих деценија XX века*, објављеном у „Врањском гласнику”.

У зборнику је дато 830 чланака из наведених листова, који се односе на раднички покрет Лесковца, Врања и других градова. На крају књиге се налази регистар свих имена која се спомињу

у чланцима, што ће олакшати коришћење књиге. У овом богатом и свеобухватном зборнику чланака из радничке штампе налазе се драгоцени подаци о положају радника Лесковца и Врања, стању и активности партијских организација, у синдикалном покрету, штрајковима, учешћу на изборима, борби за политичке слободе и раду на културно-уметничком уздизању. Доносе се чак и биланси ГРС-а за поједине године, резултати борбе за опште право гласа, биланси ССДП за поједине године и др. Овим зборником научни радници су добили могућност да свестрано раде на истраживању разних облика деловања партијских и сидикалних организација, штрајкачке борбе и, уопште, револуционарног радничког покрета Лесковца, Врања, Власотинца и Лебана од 1895. до 1915. године.

Милица Бодрожих

Др ДИМИТРИЈЕ КУЛИЋ: КОМУНИСТИЧКА ОПШТИНА У ЛЕСКОВЦУ
1920—1921., ПРИЛОГ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА ЛЕСКОВЦА,
ТРЕЋЕ, ДОПУЊЕНО ИЗДАЊЕ, ЛЕСКОВАЦ 1982; 136.

У предговору Мирослав Здравковић констатује да је „семе револуционарног радничког покрета Лесковца, засејано пре првог светског рата, да би плодове дало током наше социјалистичке револуције”.

Кулић се у делу најпре осврнуо на КПЈ у борби за власт радничке класе 1920. у условима једног партијског грађанског плуаризма бројних грађанских, буржоаских партија када је локалну и централну власт у својим рукама имала буржоазија. С тим у вези Кулић је изнео дилеме у центру КПЈ око учешћа у општинским изборима 1920. Филип Филиповић као секретар ЦИО СРПЈ је од почетка за учешће странке независно и самостално на изборима, да би изабрани одборници могли да раде на подизању идеолошке и политичке свести народа. Кулић је објаснио зашто је већина Центраног партијског већа уз Филиповића по питању учешћа на општинским изборима. Међутим, одлука о учешћу на изборима 1920. су донеле основне партијске масе. Кулић је навео руководна начела као програм СРПЈ (комуниста) у борби за власт радничке класе. У вези с политичком платформом Партије у општинским изборима констатује се да због непостојања свог комуналнопрограма, пошло се од полтичке платформе Конгреса уједињења СРПЈ (к) и опште политике Треће интернационале. Истиче се да је централни део „Руководних начела у општинским изборима” био посвећен месним (општинским) већима, као комунама радног народа. Париска комуна је утицала на програм месних већа, специфичног облика југословенских комуна у „Руководним начелима”. Даље се прати ток општинских избора. Кулић је приказао изборну геометрију у општинским изборима, подвлачећи да је буржоазија ограничавањем изборног права на мушкарца желела смишљено да очува власт. Посебно су

дати изборни резултати у Србији и Македонији па се каже да су комунистичке општине, у историји југословенског револуционарног покрета, прва афирмација власти радничке класе.

Аутор је сажето описао раднички покрет у Лесковцу почетком XX века и његово учешће у изборима за представничка тела. Даље се приказује Комунистичка партија у предизборној кампањи за општинске изборе у Лесковцу 1920. и, стим у вези, даје се лесковачка партијска организација у време Вуковраског конгреса и партијска школа у Лесковцу 1920. У Лесковцу је половином 1920. радило 12 синдикалних подружница које су обухватале преко 2.000 радника.

У вези с политичким програмом Извршног одбора Централног већа СРПЈ(к) за општинске изборе се констатује да су свим партијским организацијама послата Руководна начела још пре Вуковарског конгреса, чиме је почела предизборна кампања. Основна политичка изборна парола је била: „Сва власт радном народу у вароши и на селу”. Изнет је политички програм Месне партијске организације СРПЈ(к) пред општинске изборе у Лесковцу 1920. У предизборном програму је тражено решење крупних комуналних проблема града — уређење града и улица, ликвидирање незапослености и др. Изборни програм КПЈ у Лесковцу дат је у првомајском прогласу месне синдикалне организације, објављеном уочи 1. маја 1920., а још боље изражен у прогласу лесковачке месне организације КПЈ за општинске изборе, објављеном почетком августа 1920. Кулић је посебно приказао припреме за истицање кандидатске листе у Лесковцу и описао кандидацију за општинску управу и ток избора. У знак победе радничке класе организован је велики митинг у центру града на коме је изражено опште народно одушевљење, јер од укупно 1.898 гласача комунистичка кандидатска листа добила је 1.151, док су радикали и демократи добили укупно 474 гласа, чиме су комунисти однели убедљиву победу. Аутор се осврнуо и на победу комуниста у Србији, Македонији и Црној Гори и донео цифарне податке о изборним резултатима. Непосредно после општинских избора Филип Филиповић, секретар ЦК КПЈ, дошао је у Лесковац и ступио у контакт са новом општинском управом на челу с Јованом Дискићем.

У последњем одељку се прати десетомесечни рад лесковачке комунистичке општине која је била једна од 14 општина у Србији у којима су комунисти победили. У раду општине, по казивању Ј. Дискића Д. Кулићу, и поред недостатака финансијских средстава она је успела да покаже умешност у вођењу комуналних послова и да за кратко време створи основу за будући водовод, фонд за подизање јавног купатила, да изгради велики кош за смештај житарица са градског имања, да регулише многе улице и да их калдрмишу, да подигне градски прк у центру града, да регулише ток реке Ветернице и да пошуме њене обале, да со-

цијално угроженим грађанима додели сталну месечну помоћ, бесплатну лекарску негу и лекове и др. Кулић врло живо описује рад лесковачке комунистичке општине, и поред тога што су се комунистичким одборницима супростављала дванаесторица буржоаских одборника који су желели да минирају рад комуниста. Лесковачка комунистичка општина, док је била на власти, одржавала је честе контакте са комунистичком општином у Нишу. Кулић приказује и положај комунистичке општине у Лесковцу у време доношења Обзнане, 30. XII 1920, која представља први крупан ударац буржоазије против КПЈ. Обзнана представља је дан противправни незаконити акт, јер је донета противно Уставу, без парламената, од стране владе, која је погазила надлежност парламента, а једини је он могао да донесе овакав акт. Буржоазија је искористила два атентата да би потпуно онемогућила легалну форму рада комуниста, комунистичких општина и комунистичких посланика доношењем Закона о заштити државе. Описано је и хапшење комунистичких одборника, и постављање регената, и поновни избори за општинску управу.

У прилозима Кулић је донео биографије комунистичких одборника у Лесковцу 1920—1921., затим Руковдна начела у општинским изборима преузета из *Радничких новина*, бр. 4 од 4. I 1920. Аутор је приложио и Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, као и магнетофонски снимак разговора са Ј. Дискићем, који је он направио 29. VI 1960., у којем је први председник комунистичке општине у Лесковцу рекао да је народ свесрдно подржавао њихове акције. Дискић је такође изнео податак да је тада Партија имала преко 1 000 редовних чланова, који су били тесно повезани са синдикалним организацјама и плаћали чланарину. Дискић је био председник општине и у ослобођеном Лесковцу 1945. па је и у вези с тим изнео своја сећања када је све било у рукама радничке класе. Кулић је такође приложио и аутобиографију Ј. Дискића, као и предговор првом излању који је написао Србољуб Миленковић, председник Скупштине општине Лесковац. На крају књиге дато је мјшљење Кулића уз треће издање ове књиге, које је обogaћено са десетак фотоса из живота и рада Ј. Дискића. Допуне је нарочито извршио у делу „КПЈ у борби за власт радничке класе 1920 године”. Кулић сматра да до сада прикупљена документарна грађа не пружа потпуну слику о раду лесковачке комунистичке општине, а да разлике које се јављају у подацима у дневној и радничкој штампи из 1920., и у оцени ових догађаја код поједних аутора, указују на потребу даљих и ширих научних истраживања.

На крају, можемо истаћи да кратак период живота комунистичке општине Лесковца од десет и по месеци (од септембра 1920. до јула 1921.) популарно названа „црвена комуна”, заузима значајно место у револуционарној прошлости лесковачког пролетеријата и историји КПЈ. Њу је Кулић покушао свестрано да опише, користећи малобројна сачувана документа, јер их је буржоа-

зија уништила, штампе и сећања комунистичких одборника, а нарочито њеног председника Ј. Дискића. Несумњиво да ће ово дело послужити као узор како треба обрадити остале комунистичке општине, пошто их је само у Србији тада било 14.

Милица Бодрожкић

ДУШАН ДЕВЕЦИЋ - ЖИКА, ЖИВИ МОСТОВИ, СЕЋАЊА, ИЗДАВАЧ:
НИРО „БОРБА“ — ООУР „ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА“, БЕОГРАД 1982. ГОД.

О народноослободилачкој борби у врањском крају до сада је објављено неколико књига, докумената и фотографија, једна хроника и једна веома исцрпна хронологија. Ово је прва књига сећања. Док документа, затим хронологије, па и хронике, региструју догађаје и чињенице из револуције, сећања их оживљавају и више публикују читаоцима. Због тога је веома важно да се преживели учесници рата и револуције у нашем крају, прихвате бележења својих сећања из тога периода и на тај начин дају свој допринос да се истргну од заборава тако преломна времена и историјски догађаји у којима су и сами учествовали. Морам одмах да напоменем да је књига сећања Душана Девецића, „Живи мостови“ веома успела. Ако је Девецић хтео да са делом „Живи мостови“ опроба своје могућности у овом погледу, мислим да ће се и читаоци сложити са мном, да је у томе потпуно успео. Убеђен сам, да ће га ова успешна проба охрабрити да не остане на првенцу, већ да, као првоборац и актер у многим догађајима, да као истакнути руководилац и организатор народноослободилачке борбе, настави да бележењем тих догађаја, оставља и тако новим поколењима значајна сведочења о рату и револуцији 1941—44. године у врањском крају.

Ми можемо бити поносни на допринос који је народ врањског краја дао народноослободилачкој борби и револуцији народа Југославије. Међутим, морамо констатовати да је о тој борби врањског краја до сада веома мало написано и да то што је до сада написано, по своме о биму и ширини никако није у складу са величином доприноса овог краја народноослободилачкој борби 1941—44. године. Нека и ова књига буде подстрек не само учесницима рата, него и осталим посленицима ове врсте, нарочито историчарима, да што пре својим делима попуне ову празнину.

Наслов дела потпуно одговара његовој садржини, у улози коју је врањски крај имао у народноослободилачкој борби и револуцији. Аутор под овим насловом даје аутентична сведочанства о заједничким борбама врањских партизана са партијанима српске и албанске народности са Косова, са македонским, па и са бугарским партизанима. Ту на подручју Врања, под руководством Комунистичке партије и Тита остваривало се братство и јединство југословенских народа, кроз заједничку борбу против заједничког непријатеља, немачког и бугарског фашизма.

Према томе, улога наших партизана била је да граде мостове братства и јединства са Албанцима и Србима Косова, са Македонцима и са припадницима бугарског покрета отпора. Као што је познато, наши партизани су градили мостове и према Бугарима, иако су они као окупатори, својим злочинима, поред сурдуличке Дубоке Долине, ископали нове дубоке долине између себе и наших народа, а Бугарска радничка партија комуниста подржала окупацију Македоније и југоисточне Србије. Ми смо, руковођени политиком пролетерског интернационализма градили мостове и преко таквих провалија које су они систематски стварали. Без обзира на она негативна послератна искуства у односима са бугарском комунистичком партијом, ми бисмо опет то исто, чинили, јер смо убеђени да само таква политика може имати перспективу.

У свом делу „Живи мостови” писац, Душан Девеџић описује своју ратну одисеју од 1941. до 1944. године. Кроз занимљиво казивање о многим ратним догађајима у којима описује ситуације и људе — сељаке, раднике грађане и своје саборце.

У поглављу *Априлски рат 1941.* аутор дочарава слику Врања и појединих друштвених слојева у њему за време краткотрајног отпора и капитулације бивше југословенске војске. Затим даје приказ доласка Немаца и пронемачке пропаганде коју воде у граду неки буржоаски интелектуалци. Он својим казивањем показје у колико смешну ситуацију је довела себе група грађана која је покушала да издејствује код немачког команданта у Нишу да Врање остане под немачком окупацијом, тј. да ова територија не буде предата Бугарима. Као да има разлике и међу немачких и бугарских окупатора. Аутор истиче да су окупатори подједнако зло, без обзира о којим се окупаторима ради.

У другом поглављу даје се опис уласка Бугара 1941. године у Врање, затим илузије бугарских војника да ће бити прихваћени као ослободиоци, затим подршка бугарских комуниста у саставу бугарске окупаторске армије, стварању „Велике Бугарске”. Посебно сликовито је описан покушај бугаризације Врања и енергичан отпор омладине врањске Гимназије бугаризацији.

У трећем поглављу аутор описује протеривање његове породице од стране Бугара на територији Србије под немачком окупацијом, као и илузије неких Срба под Бугарима да иза демаркационе линије постоји некаква „Србија”. Посебно упечатљиво је дата паралела између Бугара и четника који замењују немачке јединице у Србији, да би ове биле послате у рат против Совјетског Савеза. У Врњу су Немце заменили Бугари, а у Лебану четници Косте Пећанца.

Ратни вихор и жеља да што пре ступи и редове бораца народно ослободилачког покрета, одвели су писца овог дела, ок-

тобра 1941. године, у Топлички партизански одред, у чијем саставу је учествовао у разбијању четника Косте Пећанца у Топлици.

У петом поглављу даје се опис ослобођења Лебана новембра 1941. године и размаха устаника у Јабланици, Пустој Реци и Кукавици. У то време на овом терену аутор се среће са Врањским партизанским одредом, па на основу разговора са партизанима-врањанцима, даје кратак историјат овога одреда. Посебно су интересантни описи догађаја из периода када је устанак у лесковачком крају, доласком бугарског окупационог корпуса, запао у кризу.

На основу чињеница које аутор даје, јасно се уочава разлика у условима за развој народноослободилачког покрета у Србији под немачком окупацијом и у делу Србије под бугарском окупацијом.

Шесто поглавље обухвата период јун-јул 1942. године, када се у лесковачком крају врши обнова партизанских одреда, а Душан Деведић, по замисли Васе Смајевећа, на путу за врањски крај, долази и проводи два месеца у Лесковачком партизанском одреду. Аутор у овом делу истиче значај доласка Васе Смајевећа, члана Окружног комитета КПЈ, Лесковац јула 1942. године, у Сурдулицу и Црну Траву, за развитак народноослободилачког покрета у врањском крају.

У седмом поглављу аутор описује догађаје из августа 1942. године када је напустио Лесковачки партизански одред и прешао у Црну Траву. Интересантан је податак да је Лесковачки одред тада — августа 1942. године бројао 13 бораца, а у Црној Трави је било на окупу већ 70 партизана. У овом поглављу аутор описује слање једнога вода Црнотравског одреда изнад Владичиног Хана и велику подршку народа коју је овај вод имао у реону око Владичиног Хана. Посебно је занимљива прича о сељаку из Јабучева који партизанима нуди најбољег овна да би убили злогласног бугарског поручника Стојанова, командира граничних јединица на Кукавици.

Осмо поглавље аутор посвећује Врањском партизанском одреду „Сима Погачаревић”. Овде се описује формирање одреда у Јасеновцу код Масурице и поред осталог добијање задатка да однесе оружје македонским партизанима у Скопској Грној Гори, његов борбени пут, са посебним освртом на борбу код села Врбана, затим сусрет са шиптарским одредом „Зејнел Ајдини”, напад на Рудник хрома Лојане и боравак Врањског одреда на Косову. Упечатљива су сећања која аутор обнавља о боравку врањских партизана у неколико шиптарских села Косова.

У деветом поглављу аутор описује своје учешће у борбама које је водио Врањски, односно Црнотравски партизански одред од децембра 1942. до фебруара 1943. године. Упечатљив је опис напада на Момин Камен, посебно на Немце у барутани, у коме је аутор лично учествовао.

Из овога периода писац се сећа и партизана Драгољуба који је стрељан због тога што је утајио 10.000 бугарских лева, да би купио налив перо. У вези са тим аутор пише: „Кад смо му судили били смо као омађижани”. Ту аутор наговештава да су борци у таквим ситуацијама, инктивно вођени неким невидљивим законом самоодржавања, доносили и овакве одлуке, јер поткопавањем тога закона, поткопавају сопствину егзистенцију.

Десето поглавље аутор посвећује оснивању Окружног комитета КПЈ за Врање и другог јужноморавског одреда, фебруара 1943. до марта 1944. године.

У овом периоду посебно се истиче долазак Темпа у својству члана Врховног штаба НОВ и ПОЈ у Црну Траву, Косово и Македонију. Затим се ређају догађаје, као што је рушење прибојског моста, напад на Црну Траву, погибија Ратка Павловића-Ћићка, рађавање писца ове књеге, његово лечење у Црној Трави и први његов сусрет са бугарским партизанима.

У наставку овог поглавља аутор даје приказ ослобађања великог дела територије округа, између Јужне Мораве и Бугарске, партизанских напада и полицијска утврђења, борбе са четницима Драже Михајловића, формирање Кумановског партизанског одреда, ослобађање Трговишта септембра 1943. године, боравак секретара ПК СКОЈ-а Србије у Црној Трави, новембра 1943. године итд.

— Једанаесто поглавље писац посвећује сећањима на веће бугарске офанзиве на нашу слободу територију током 1943. и 1944. године. У овом поглављу је посебно занимљив опис пробоја бугарских линија на Чемернику, марта 1944. године.

— Дванаесто поглавље аутор посвећује значају врањско-пчињске слободни територије за развитак народнослободилачког покрета не само у овом делу Србије, већ и за Македонију, Косово и Бугарску. На тој територији, у лето 1944. године, нашао се Темпо који је одржавао директну радио-везу са Титом, Централним комитетом КП Македоније, који је увелико припремао оснивачку скупштину народног ослобођења Македоније (АСНОМ)- већи део ЦК Бугарске комунистичке партије и део обласног руководства са Косова.

У овом поглављу аутор пише о великој бугарској офанзиви, маја и јуна 1944. године на слободну територију у Пчињи и Црној Трави, у коју је ангажована цела бугарска Пета армија и неке јединице из Софије. Као што је познато, Бугари су у овој офанзиви претрпели пораз, јер нису успели да поново окупирају нашу слободну територију. Ту чињеницу признао је и сам Асем Богданов, начелник Обласни полиције у Скопљу, у свом писму министру унутрашњих послова у Софији.

Дело Душана Девеџића „Живи мостови” није историја народноослободилачког покрета краја. То није била ни намера аутора. Али својим аутентичним описом великог броја догађаја

из народноослободилачке борбе и револуције нашег краја, аутор даје веома значајан прилог проучавању историје народноослободилачког покрета. Пред нама је једно специфично дело које се чита као интересантна лепа књижевност, али истовремено и дело које даје много података и наводи много чињеница релевантних за историју народноослободилачког покрета у нашем крају.

Александар Трајковић

ДАВАОЦИ МИШЉЕЊА ЗА ОБЈАВЉЕНЕ РАДОВЕ:

Др Момчило Златановић

Др Александар Стојилов

Миодраг Митровић

Хранислав Ракић

Вињета на корици:

Графички дизајн споменика ослободиоцима Врања 1878.

Аутор: *Предраг Савић из Врања*

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК КЊ. XVII

Тираж 900 примерака и по 100 посебних отисака

